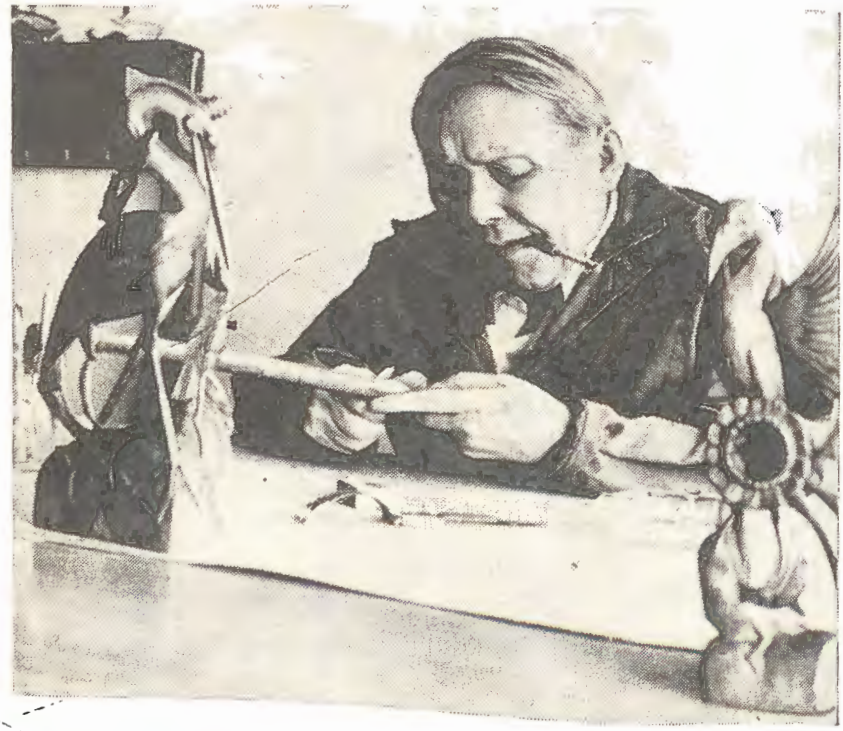
ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

қазақ әйелі





ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

қазақ әйелі

РОМАН ЖӘНЕ
ӘҢГІМЕЛЕР

КІТАПТЫ БАСПАҒА ДАЙЫНДАҒАН,
АЛҒЫ СӨЗІ МЕН ТҮСІНІКТЕРІН ЖАЗҒАН
ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДОКТОРЫ
ӘБДІЛХАМИТ НАРЫМБЕТОВ



АЛМАТЫ «ЖАЛЫН» 1982

84Каз2
М88

ҚАЙТА БАСЫЛЫМЫ

М 70303—88
408(05)82 без объявл. 4702230200 © «Жалын» баспасы, 1982

012 025872

Северо-Казахстанская областная
БИБЛИОТЕКА
город ПЕТРОПАВЛОВСК

ШЕБЕР МҮСІНШІ

(Алғы сөз орнына)

Барлық жанры кемелденіп, идеялық-көркемдік дәрежесі биіктеп өркен жайған қазіргі қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің творчествосына жіті көз жіберсек, олардың әрқайсысының өзіндік суреткерлік ерекшелігін, жазу мәнерін, қолтаңбасын көру қиын емес. Сондай стильдік, творчестволық ерекшелігі айқын қалыптасып танылған, туған әдебиетіміздің дарынды өкілдерінің бірі — Социалистік Еңбек Ері, академик, жазушы Ғабит Махмұтұлы Мүсрепов.

Қазақ әдебиетінің көптеген жанрларының кемелденіп, өсуіне үлкен үлес қосқан Ғ. Мүсреповтің жазу мәнерінің сара, стилінің айқын, танымал болғаны әлдеқашан. Әдебиет теорияшыларының тұжырымдауынша, жазушының стильдік қолтаңбасы оның идеялық позициясымен, дүниетанымымен тығыз табиғи бірлікте болуға тиіс. Әсіресе суреткердің өмір-бақи өзіне жарық жұлдыздай бағыт-бағдар етіп ұстаған көркемдік әдіспен оның жымдасып, қабысып жататыны ақиқат. Социалистік реализм әдісін ту етіп ұстаған дарынды суреткер Ғабит Мүсреповтің де барлық шығармаларының идеялық қазығы әманда берік, нық болумен қатар, көркемдік сапасының келісті екені қалың оқырманға ежелден аян. Оның үлкенді-кішілі қай шығармасының да идеялық мазмұны терең, бай, жомарт, көркемдік түрі кемел, өнердің інжу-маржанына айналғаны баршаға мәлім.

Жалпы суреткердің өзіндік даралығы болу үшін оның идеялық позициясы биік болуы қажет. Оның үстіне қаламгердің өзіне дейінгі әдебиет классиктерінің тәжірибесіне де мықтап арқа сүйеуі ауадай қажет. Осы қасиеттердің бәрі бір бойынан түгел табылатын Ғабит Мүсрепов қандай шығарма жазса да, оны әдебиеттің саф алтындай мінсіз, мәңгі туындысына айналдыратын аса сирек таланттардың бірі. Ол тарихи өткен өмірді де, қазіргі халық тіршілігін де мейлінше мұқият та қапысыз зерттей отырып, адам жанының психологиясына, мінезінің құпия тереңдеріне үңіле білетін, сол арқылы шығармадағы адам образының шынайы қалыпта сомдалуына дарын күшін сарқа жұмсайтын, әрі ізденімпаз, әрі аса еңбекқор майталман шеберлердің алдыңғы сапында. Сондықтан да оның қай-қай шығармасында да арғы-бергі қоғам өкілдерінің — адамдардың асқан зергерлікпен жасалған алуан сыпатты тұлғалары бар. Сол сомдалған адам бейнелері арқылы жазушы суреттеліп отырған кезеңнің, дәуірдің, қоғамның шындығын да оқушы зердесіне терең ұялата біледі. Сондықтан да Ғ. Мүсрепов шығармаларының өміртанытушылық күші, идеялық, эстетикалық әсері ешқашан бір бәсеңдеп көрген емес.

Ғабит Мүсреповтің қазіргі суреткерлік биігіне көп ізденулермен, халықтың бай көркемдік мұрасының асылдарын бойына толық сіңірумен, орыстың, дүние жүзілік әдебиет классиктерінің тамаша туындыларынан терең үйрену арқылы шыққаны анық.

Майталман суреткердің өзіндік қолтаңбасы шығармаларының ауқымынан, көптеген көркемдік компоненттерінің жарқырап көзге түсетінінен белгілі. Бұл жерде оның стильдік, творчестволық ерекшелігіне түгел назар аударып жатпай-ақ, жазушы суреткерлігінің өзіне тән бір-ақ қырын бөліп айтуды жөн көреміз. Әдетте қай-қай жазушының да өзіндік ерекшелігі тақырып таңдаудан да танылып жатады. Сондай ерекшелік Ғабит Мүсіреповтің бүкіл творчествосының мән-мазмұны сияқты бір тақырыптан анық білінетінін біз де, өзге әдебиет зерттеушілер де сан рет айтумен келеміз. Ол—жазушы шығармаларында үздіксіз суреттеліп келе жатқан аналар, арулар өмірі.

Жазушының бұл тақырыпқа келуіне себеп болған жағдайды аз деуге болмайды.

Әр жазушы да, ең алдымен өз туған халқының перзенті. Ол өз халқының көкейіндегі ойын, жан-сырын, жарқын сыпаттарын кемеліне келтіре жырлағанда ғана мұратқа жетеді. Өзі өсіп-өнген ортаның, қазақ елі әйелдерінің нелер бір асыл қасиеттері Ғ. Мүсіреповті де ертеден-ақ толғандырып, ойландырған сияқты. Ал қазақ — өзі ел болып, халық болып қалыптасқан көне заманнан бері-ақ әйелді, ананы, қыз баласын қатты қадірлеп, құрмет тұтуды берік дәстүрге айналдырған халықтардың бірі. Сол ерте дәуірдің шындығын айғақ-

тайтын: «Алып анадан туады», «Ананың алды — ақ жайлау», «Ана алдында құрмет — ата алдында қызмет», «Мейірімі мол ананың — жүрегі жылы, қолы кең», «Анадан артық дос бар ма, ашудан жаман кас бар ма?», «Ананың сүйген жері отқа күймейді, оқ та тимейді», т. б. дана мақалдар бұған дәлел.

Халық бейбіт тірлікте әйелді асқар таудай сүйеніш деп есептесе, ел басына күн туған қатерлі шайқастарда батырдың бірінші серігі деп білген. Сол көне заманда алғырлығымен, шешендігімен, тапқырлығымен, батылдығымен, сезімталдығымен ел аңызына айналған қазақ әйелі аз емес. Жауға қарсы майданда ерлермен бірге қаһармандық көрсеткен, бейбіт кезде ел басқаруға да жарап қайраткерлік танытқан әйелдер де бар. Сондықтан да фольклордегі, әсіресе батырлық жыры мен лиро-эпостағы, қазақ әйелінің жарқын бейнесі сол ертеден келе жатқан тарихи, әлеуметтік өмірдің айнасы, көрінісі болса керек. Міне, осы тарихи шындық, көркем өнердегі әйелдердің есте қаларлық талай-талай образдары жазушы Ғабит Мүсреповке де ой салып, тікелей ықпал жасағаны, әрине, рас. Ғасырлар бойы өмір қиыншылығының нелер бір қилы-қилы кезеңдерінде өзінің табиғи құдіретті қалпын сақтап, өмір үшін табанды да қажырлы күрескер бола білген, қоғамға өмір, тіршілік әкелуші ұлы күш — бүкіл әйел-ана атаулының, соның ішінде тонның ішкі бауындай өзіне жақын қазақ әйелінің өмірі жазушыны өмір бойы толғандырып, ойландырып, олар жайлы өз жүрегінің тебіреніспіндей, адал сырындай шабытты шығармалар жазуға жетелегені айқын.

Сонымен қатар, әйелді, ананы жырлаудың ғажайып үлгісін берген арғы-бергі әдебиет классиктерінің, ең алдымен, Максим Горькийдің Ғабит Мүсреповке жасаған ықпалы да орасан зор. Ана-әйел жайындағы сөздің тарихта да, әдебиетте де айтылып түгесілмегенін жақсы білген жазушының ана-әйел өмірінің ғажайып сырларын жырлауды жалпы әдебиет атаулының ешқашан тоқтамайтын, үзілмейтін мәңгілік тақырыбы деп түсінуі дұрыс. Әйелдер-аналар туралы шығармаларында Ғ. Мүсрепов — бұрыннан бар ізді, жолды қайталамай, соны, тың пікірлер айтып өз тарапынан өзіне ғана тән көркемдік бояу, келісті нақыштар табуға ұмтылған тарлан таланттардың бірі. Ана, әйелдер жайлы өзіне дейінгі жазылған шығармаларға, айтылған пікірлерге тың ағын, жаңа өріс беруді үнемі мұрат еткен суреткер. Көркемдік ойдың кемеңгері, алыбы Л. Н. Толстойдың бір кездегі: «Жақсы әйел жақсы еркектердің қандайынан болса жақсы, жаман әйел жаман еркектің қандайынан болса да жаман»,— деген әйгілі қағидасына да Ғабекеңнің өз тарапынан ойлана, толғана қарауына өзіміз тікелей куәмыз. Ғабең Л. Н. Толстой пікірінің бірінші бөлімін, яғни, жалпы дүниедегі, өмірдегі жақсы әйелдер туралы айтылған тамаша ойын толық құптай-

тынын, қолдайтынын айтса, ал екінші бөліміндегі жаман әйел туралы пікірімен келіспейтінін де байқатады. Ғабең дүниедегі ең жаман деген әйелдің өзін де жаман еркектен жоғары, артық деп санайды екен. Бұл, әрине, жазушының таза өз талғамы, өз пікірі.

Жалпы әйел атаулының, соның ішінде қазақ әйелінің, қыздарының бейнесін жасауға, ғасырлар бойы қалыптасып, белгілі бір айрықша мінезге, характерге айналған оның абзал қасиетін, ғажайып сыр-сипаттарын, жан-дүниесінің нелер бір құпияларын танып, біліп суреттеуге жазушы Ғабит Мүсірепов бүкіл өмірін түгел арнап, бар дарын күшін сарқа пайдаланды десек те артық емес. Жазушының творчестволық мұратына айналған бұл тақырыпқа жұмсаған оның күш-жігері, қажыр-қайраты, дарыны тегіне кеткен жоқ. Өзінің татымды жемісін берді деп. Әр кезде, әр тұста жазылған Ғабит Мүсреповтің үлкенді-кішілі шығармаларында зергерлікпен сомдалған арулар, аналар бейнесінің тұтас бір галереясы жасалды. Жазушы үлкен шеберлікпен жасаған әйелдер бейнесі қазақ әдебиетінің тарихынан көрнекті орын алумен қатар, олар жұртшылықтың рухани серігіне айналған, сүйікті әдеби кейіпкерлер — типтер қатарынан берік орын алып отыр.

Жазушы творчествосының әр тұсындағы әр түрлі тарихи жағдайда алынып бейнеленген әйелдер бейнесін тұтастай шолып қарағанда байқалатын жағдай: ол негізінен әйел-ананың, арулардың ұнамды, типті кейпін сомдауды бірден-бір мұрат еткен тәрізді. Жазушы шығармаларында бірен-саран ғана болмаса (Айғанша, Жәуке), әйелдердің ұнамсыз тұлғасы тым сирек ұшырайды. Барлық шығармаларында дерлік ол әйел қауымының әр қилы жақсы қасиеттерін, алуан сырларын тебірене жыр етуді негізгі көркемдік мақсат етумен келеді.

Ғабит Мүсрепов шығармаларындағы әйелдер бейнесін екі үлкен салаға жіктеуге болады. Бірінші, прозалық, драматургиялық басты-басты туындыларындағы өзге кейіпкерлермен қатар суреттелген әйелдердің қадау-қадау көрікті тұлғалары. Олар: Баян («Қозы көрпеш—Баян сұлу»), Жібек («Қыз Жібек»), Ақтоқты («Ақан сері— Ақтоқты»), Бану («Амангелді»), Торғын («Болашаққа аманат»), Ақбота («Қазақ солдаты»), Назыкеш, Күнзила, Елизавета, Көпей, Күңше, Жұбай, («Оянған өлке»), Ақлима («Кездеспей кеткен бір бейне»). Бұлар жазушының аталған белгілі шығармаларының идеялық мазмұнын байытып, көркемдік қасиетін арттыра түскен алуан түрлі сипаттағы аргы-бергі дәуірдің әр қилы өкілдері.

Екінші, жазушының осы тақырыпқа, яғни, арулар, аналар өмірінен арнайы жазылған шығармаларындағы әдеби образдар. Бұған оның ана, арулар өмірін суреттеген әр жылдарындағы белгілі әңгімелері, очерктері, аудармалары және «Ұлпан» романы жатады.

Ана тақырыбына жазушының қашан келгені, жұртшылыққа

жақсы мәлім. Ол отызыншы жылдары А. М. Горькийдің ана тақырыбына жазылған әңгімелерінің ізімен алғаш рет екі-үш әңгіме («Адамның анасы», «Өлімді жеңген ана», «Ана кесімі айнымайды») жазды. Одан кейін жазушы өзінің «Ананың анасы», «Ашынған ана» «Ананың арашасы» атты атақты әңгімелерімен туған әдебиетімізге жаңа леп, көркемдік өрнек әкелді. Жазушының осы шығармалары арқылы әдебиетімізде бұрын-соңды ұшырамаған адам мінезінің тың қырлары жарқырап көзге түсе бастады. Ұлттық әдебиеттің бар асылын бойына сіңірген суреткер, Ұлы Горькийдің терең гуманистік, асқақ романтикалық шығармаларының игілікті ықпалымен аналардың әдеби кесек тұлғасын биік өнермен сомдай түсті. Бұл туындылардағы аналар: Қапия, Нағима әділетсіздікке, жауыздыққа қарсы күрестегі аршынды іс-әрекетімен, ерекше төзімді, қайсар, қажыр-қайратымен кім-кімнің де есінде қаларлықтай айқын бейнеленген. Олар жай бір қарапайым жағдайда емес, халық өмірінің тарихи асулы кезеңдеріндегі (1916 жылғы қазақ халқының көтерілісі, еліміздегі азамат соғысының қаһарлы жылдары) өршіл, жігерлі ісімен, ер жүрек, өр кеуде, өткір де отты мінезімен көрінеді. Шығармадағы кейіпкерлер тұлғасын тарихи оқиғаның ауқымында ала отырып, жазушы оның жинақтаушылық, типтік қадір-қасиетін арттыра, күшейте түскен.

Жазушы ана, әйел тақырыбына шығарма жазуды үзбей, бұдан кейін де жалғастыра берді. Бірақ бір кездегі өзінің ізіне қайта түсіп шырлауға бармай, көркемдік ізденістің соны өлкесіне, тың өрісіне жол тартты. Яғни, өзінің творчестволық басты мұраты: ана, әйел өмірінің жаңа қырларын, мінез-характерінің тың сипаттарын көрсетуге барды. Олардың бейнесін сомдауға жаңа көркемдік құрал, ғажайып бояулар таба білді. Бұған оның Ұлы Отан соғысы жылдары жазған «Ер ана», «Ақлима» әңгімелері толық дәлел. Бұл шығармаларда суреттелген Наталья, Ақлима алдыңғы кезеңдегі ана бейнелеріне әрі ұқсас, әрі өзіндік тың қасиеттерімен көрінген жаңа образдар болып шықты. Отызыншы жылдарғы әңгімелердегі Қапия, Нағима романтикалық леппен суреттелген, негізінен, аршынды іс-әрекетпен көрінетін эпикалық бағыттағы кейіпкерлер болса, ал Наталья, Ақлималарды жазушы реалистік жарқын бояулармен көрсетуге күш салды. Жазушы өршіл, асқақ іс-әрекетімен қатар кейіпкердің ішкі дүниесінің, сезім әлемінің байлығын терең көрсетуге барды. Тосын оқиға, айрықша жағдай үстіндегі әйел мінезінің ғажайып сыпатын бейнелеп берді. Замандасымыздың бойына жаңа советтік заман дарытқан абзал адамгершілігін, жан-дүниесінің мөлдірлігін, отаншылдық сезімінің ірілігін үлкен суреткерлікпен тебірене толғады.

Ал Ұлы Отан соғысынан кейінгі бейбіт жылдардағы әңгімелерінде жазушы сол қарапайым замандастарымыздың — әйелдердің бүкіл әлемге, келер ұрпаққа үлгі-өнеге болатындай, қызығып, тағылым алырлықтай қадір-қасиеттерін әдемі де әсерлі етіп бейнелей түсті («Әмина», «Айгүл қойшының күндері», «Айжан қойшының түндері»). Бұл шығармалардағы әйелдер де ойдың, істің адамы, еңбектен ғана бақыт тапқан біздің замандастарымыз, ел қамын ойлайтын қоғам қайраткері. Бұл шығармаларында да жазушы тек қана социалистік қоғам қалыптастырған үлкен адамгершілікті, моральдық асыл қасиеттерді, ізгі жүректің гуманистік нұрлы сыпаттарын сөз өнерінің сиқырлы ғаламат күшімен жақсы бейнелеп бергенін айрықша атап айтқан жөн. Әсіресе замандастың — қарапайым еңбек адамының ішкі дүниесінің жарығын, қоғамға, халыққа қалтқысыз беріле қызмет етіп жүрген олардың төзімділігін, қажыр-қайратын, табандылығын нанымды деталь, ұтқыр штрихтар арқылы мүсіндеуде жазушы үздік шеберлік танытты.

«Айгүл қойшының күндері», «Айжан қойшының түндері» атты әңгімелердегі Айгүл, Айжан — қазіргі қазақ аулындағы қоғамдық игілікті молайтып жатқан жасампаз еңбеккердің нағыз типтік өкілдері. Сырттай қарағанда, көзге көп түсіп, жиі байқала бермейтін, ал іштей тереңірек үңіліп байыпты зерттегенде ғана білінетін қазіргі малшы қауым тіршілігіндегі ғаламат қиындықтарды суреткер терең реализммен көз алдымызға айқын елестетіп отырады. «Айгүл қойшының күндері» атты әңгімедегі: «Қалай есептесең олай есепте, әр тәулікте жалқау жылжыған жиырма төрт сағат уақыт бар. Ол — көңіл аударары көп қала уақыты емес, көз тартары жоқ дала уақыты. Үнсіз өтіп жататын уақыт.

Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте өтіп келеді. Ол — дала үнсіздігі, қой үнсіздігі. Астыңдағы атыңа ғана, қасыңдағы итіңе ғана тілдесер жауапсыз үнсіздік.

Даланың меңіреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген. Ол — етек-жеңді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай қуатын күздік пен көктемнің азынау желіне де көндіккен. Ат танауына көк сүңгі тұрып қалатын шаңытқан сары аяздарға да көндіккен. Жыбыр-жыбыр, қыбыр-қыбыр қозғалған қой момынның өңсіз қозғалысына да көндіккен. Көндігу бар, жеңу бар. Айгүл — соның бәрін жеңген адам»,— деген сыпаттаманың ауылдағы еңбек адамының өміріндегі шексіз төзімділікті, қажыр-қайратты, тіпті ерлікті танытатыны сөзсіз.

Жазушы айтқан сөз рас, меңіреу даланың ындынынды кептіріп күйдіріп жіберетін аптап ыстығымен, аңызақ жел, аязымен, алай-түлей сұрапыл боранымен арпалыста соларды жеңе отырып, өз мақсатына жеткен еңбек адамы — малшылардың күнделікті өмірінде

ерлік те бар, асқақ романтика да бар. Халқына, Отанына абыройлы еңбек етіп жүрген Айгүл, Айжандардың ішкі дүниесі, мінезі, моральдық тұлға бітімі, адамгершілік қасиеттері асыл, таза, мөлдір, қазіргі қауымға да, келер ұрпаққа да үлгі-өнеге боларлықтай жарық, нұрлы.

Қазіргі замандастарымыздың, әсіресе қарапайым еңбек адамының қазақ әдебиетіндегі жарқын бейнесін іздесек, біз Ғабит Мүсреповтің «Айгүл қойшының күндері», «Айжан қойшының түндері» атты әңгімелерін ең алдымен ауызға алуға тиістіміз. Өйткені, бұл әңгімелер — өзімізбен қатар өмір сүріп, күнделікті бейбіт тірліктің өзінде де ғажайып ерлік көрсетіп жүрген замандасымыздың кемел образын жасаудың айқын үлгілері.

Жазушының соңғы кезге дейін өзінің сүйікті тақырыбына үзбестен қайта-қайта оралып қалам тербеумен келе жатқаны жұртшылыққа мәлім. Бұған қалың оқырман қауымның жылы ықыласына, үлкен ілтипатына бөленген «Атақты әнші Майра» атты 1981 жылы жазған жаңа әңгімесі толық дәлел. Бұл әңгімесінде жазушы тарихи факт, тарихи адамның өмірін сүйене отырып, қазақ әйелінің өнерпаздық тұлғасын оның адамдық қасиетімен ұштастыра отырып әдемі суреттеп берді.

Бізде, қазақ совет әдебиетінің тарихында, өнер, творчество адамының келбетін кемеліне келтіре келістіре мүсіндеген талай-талай туындылар бар. Солардың ішінен ұлы ақын Абайдың әдеби алып тұлғасын жасаған М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын, І. Жансүгіровтің «Күй», «Күйші», «Құлагер» поэмалары мен Ғ. Мүсреповтің өзінің «Кездеспей кеткен бір бейне» атты поэмасын әр уақытта айрықша ыстық ілтипатпен, зор мақтаныш сезіммен еске аламыз. Өнерді, өнер адамын жырлаудың қазақ совет әдебиетінде белгілі бір көркемдік дәстүр болып қалыптасқаны да рас. Майра туралы жазушының жаңа әңгімесі туған әдебиетіміздегі сол көркемдік дәстүрді тереңдете, байыта түскен кемел шығарма.

Бір тақырыпқа бірнеше ақын, жазушының қатар жарыса қалам тартуы әр әдебиетте де бар үрдіс. Сол атақты әнші Майра туралы бұған дейін де белгілі шығармалар жарық көрген еді (ақын Әбділда Тәжібаевтың Майра туралы пьесасы мен поэмасы). Ал атақты әнші туралы Ғабит Мүсреповтің бұл әңгімесі өзіндік сыр-сипаты бар, тақырыптас өзге шығармаларға ұқсамайтын оқшау бір туынды болып шықты. Жалпы көркем өнердің, соның ішінде ақындық, әншілік өнердің дүниеге келу процесіндегі өзіндік ғажайып сырларын жазушы әрі шынайы, әрі нанымды, әрі әсерлі етіп тебірене жыр еткен. Бұл әңгімедегі өнер жұлдызы Майраның көркем портреті, ішкі өмірінің жарығы сөз құдіретімен оқушы зердесіне нұр болып құйылып жатады. Әдемі де әсерлі суреттеулер арқылы жазушы Майраның жан

дүниесінің тазалығын, адамгершілік-моральдық қасиетінің асылдығын көңілге ұялатып отырады. Өмір толқынын кешкен өнер адамының өзіндік кейпі, көңіл күйінің нәзік сырлары әңгімеде шынайы қалып тауыпты. Майраның махаббаты, ұнату, сүю, жек көру сезімдері, мінезінің, көңіл күйінің әр алуан ширімдері шым-шымдап берілген деталь, штрих, эпизод — көріністер арқылы әр түсті көркемдік бояулармен әдемі өрнектелген. Әңгімеде асқақтап асып төгілу де немесе жұпыны қара дүрсінділік те кездеспейді. Қайта айтулы сөз зергерінің дүлділ таланттың төгіліп-шашылмай, шашырамай терең реалистік құдіретпен байсалды да байыпты суреттеген адам тағдырының айқын көріністері көз алдыңнан тізбектеліп өтіп жатады. Көркем шығармадағы шынайы реализмнің, көркемдік шеберліктің ғажайып сиқырлы күшін, ғаламат әсерін осы әңгімені оқу үстінде кім-кім де жақсы сезінетін болса керек.

Бір сөзбен түйіп айтсақ, бұл әңгімеде «Өлеңді топандай қаптатып, әнін аспанға өрлеткен» атақты әнші Майраның туған әдебиетіміздегі жарқын бейнесі биік өнермен мүсінделген. Жазушының Майра өмірі жайлы тебіріне толғаған әңгімесі оның ардақты ана, абзал арулар туралы шығармаларының қатарын лайықты түрде молықтыра, толықтыра түсті.

Әйел, ана, арулар тақырыбына арналған Ғабит Мүсрепов шығармаларының ішіндегі ең көлемдісі де, көрнектісі де «Ұлпан» романы. Өзінің бар ерекшелігімен, көркемдік бітімімен, эстетикалық әсер-күшінің молдығымен романда көрінетін Ұлпан тек қана жазушының өз творчествосы емес, бүкіл қазақ әдебиетіндегі оқшау тұрған әдеби образ.

Романдағы Ұлпан бейнесін суреттеуге Ғ. Мүсреповтің бүкіл өмір бойы іштей дайындалып, көп ізденіп, толғанғаны толық байқалады. XIX-ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының әлеуметтік-тарихи өмірін терең зерттей келіп, жазушы тарихи фактілерді, шын өмірде болған оқиғаларды, адамдарды шығармасына негіз етіп алған. Ұлпан өмірінің хикаясын шерте отырып, автордың сол тұстағы бүкіл халық, қоғам өмірінің айқын суреттерін жасағаны мәлім.

Әрине, романдағы орталық та басты кейіпкер — Ұлпан.

Әр заманда да, әр халықта да өмірдің айрықша құбылысы болып жарқ ете түсетін төтенше дарынды, жарқын тұлғалар болатыны аян. Ұлпан өткен ғасырдағы қазақ топырағында пайда болған сондай ғажайып құбылыс еді. Жазушы ел өміріндегі тарихи фактіні ала отырып, өзінің суреткерлік қарымымен халық дарынының, ақылойының типтік көрінісіндей адам характерін үлкен зергерлікпен жарқыратып сомдап берді.

Романындағы Ұлпан — негізінен реалистік тұлға. Оның бүкіл бойынан сол дәуірдегі қазақ әйелінің ең жарқын, ең асыл қасиеттерін көру қиын емес.

Романда суреттелетін Ұлпан — сырлы мінез-құлқымен, кесек бітімімен берілген тұлғалы образ. Оның сезім байлығы, адамгершілігі, адалдығы, моральдық тазалығы, ақылдылығы, зеректігі, зерделілігі, парасаттылығы, өткірлігі, өжеттігі келісті де көрікті бейнеленген. Бұндай жарқын бояулармен берілген әйелдің әдеби тұлғасы тек осы романда ғана емес, қазақ әдебиетіндегі өзге шығармаларда да кездеседі. Ал Ұлпанды олардан бөлектейтін, даралап, оқшаулайтын оның үш басты сыр-сипаты бар.

Бірінші, Ұлпан тек қана жалғыз өз қара басының жайын ойлаған пенде емес, ол — айналасындағы ел-жұрттың, бұқараның, қалың қауымның қамын көздеген ел қамқоры, ел анасы. Өз бақытымен қатар, өзгенің бақытын, тағдырын, тұрмысын ойлап, сол өзгелер үшін жан сала қызмет ету, сол басқаларға қиыншылықта қол ұшын беруге ұмтылу — адамгершіліктің ең жоғарғы түрі. Ал романдағы Ұлпан — сол адамгершіліктің ең жоғарғы қасиетіне ие болған абзал ана. Тар заманда қолынан келген мүмкіндікті қапысыз пайдалана отырып, қалың бұқараға болысқан оны сол аймақтың бүкіл еңбекші қауымы кезінде қатты қадірлеген, құрметтеген, әлпештеген, сол төтенше адамгершілік үлкен ісі үшін ол өмір бойы ел алғысына бөленіп өткен. Өлгеннен кейін де оны ұмытпай бүкіл аймақ әулие тұтып, аруағына сиынған.

Сол феодалдық заманда Ұлпан сияқты халық қамын ойлаған ірі қайраткердің ізгі ойы, арманы, мақсат-мұраты іске толық асуы мүмкін емес еді. Ұлпанға қарсы кедергі тас қамалдай, жауыздар тобының тегеуріні мықты болатын. Сондықтан да оның өмірі бастан-аяқ шиеленіскен күресте, арпалыста өтті де, трагедиямен бітті. Ақырында, Ұлпанға жабылған жауыздар тобы оны аянышты да, өкінішті апатқа ұшыратып тынды. Бұлай болу — сол дәуірдің әлеуметтік шындығы болатын. Әлеуметтік өмірдің логикалық түйіні осыған келіп тірелері заңды еді. Жазушы айтқандай, «өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жанның» өмірі басқаша аяқталуы мүмкін емес болатын.

«Аты жоққа ат берген, асы жоққа ас берген, кедейге пана болған, өзі өмірден тұқ қызық көрмей өткен» Ұлпанның екінші басты қасиеті — өз заманындағы көне ескілікке, әсіресе әйелдерді қорлап, кемітетін феодалдық әдет-ғұрыпқа қарсы батыл күресуі, халық өміріне ауадай қажет жаңашылдыққа, прогреске ұмтылып, елге айтарлықтай үлгі-өнеге көрсетуі, көршілес ұлы орыс халқының тұрмысындағы, тіршілігіндегі озық үлгілерді пайдалануға өзімен қатар өзге-

лерді де жетелей түсуі. Міне, бұл жағдай романдағы Ұлпан образының әлеуметтік бітімін әрі көріктендіре, әрі биіктете түскен.

Үшінші, үлкен адамгершілік, зеректік, ақылдылықпен қатар, Ұлпанда қайраттылық, өткірлік, қаһармандық мінез бар. Ел, халық намысы үшін оның жалындап жарқ еткен тұсы да шығармада қапысыз бейнеленген. Әсіресе Сибан жорығы тұсында ол ел анасы болумен бірге, халықты ерлікке, батылдыққа, елдікке жетелейтін қаһармандық, патриоттық, азаматтық дәреженің де биігінен табылады.

Романдағы Ұлпан — сол кезеңдегі халық өмірінің шынайы сыпатын танытатын, жинақтаушылық күші мол, әдебиетіміздегі шын мәніндегі типтік образ. Ұлпан бойындағы барлық абзал қадір-қасиеттер ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ әйелінің, қазақ халқының адамгершілік, ерлік, азаматтық, батырлық тұлға-бітімінің айқын да жарқын көрінісі екені кәміл.

Жазушы Ғабит Мүсреповтің бүкіл творчествосында қазақ әйелін суреттеу мәнерінің өзіндік ерекшелігі, белгілі бір заңдылықтары бары да анық. Оның шығармаларында әр дәуірдің, әр кезеңнің өкілдері кездеседі. Олар өзара бірімен-бірі іштей жалғасып, табиғи тұтасып келіп, көне заманнан бастап бүгінгі күнге дейінгі қазақ әйелі бейнесінің көркем әдебиетіміздегі жарқын жұлдыздай тұтас бір шоғырын — галереясын көз алдымызға алып келеді. «Ананың анасы» әңгімесінде суреттелетін көне заман өкілі мен соңғы шығармаларындағы еңбек, өнер адамдарының арасындағы тарихи жалғастық бұл ойымызды толық анықтай, растай, тиянақтай түседі. Жазушы шығармаларындағы тіршіліктің әр қилы жағдайында көрініп отыратын әйелдер образының алуан қырлары көз алдымыздан тізбектеліп өтіп жатады. Жазушының ана, арулар жайлы шығармаларында тұрмыстың басты-басты салаларындағы (соғыста, қоғамдық, әлеуметтік істе, бейбіт еңбекте, өнерде, семьялық қарым-қатынаста, т. б.) қазақ әйелі өмірінің көркем де мазмұнды шежіресі жасалды деуге толық негіз бар.

Жазушы шығармаларындағы әйелдердің есте қаларлықтай мейлінше толық та айқын бейнеленуінің бір сыры мынада: олардың қайқайсысы да қандай тіршілікте болса да өздеріне де, өзгеге де қатал сын боларлық айрықша бір іс-әрекетімен көрінеді. Өмірдің төтенше де ауыр, қатал ситуацияларынан абыроймен шығады. Жазушы шығармаларындағы көркемдік дәлелмен, психологиялық дәлдікпен шынайы да сенімді бейнеленген қазақ әйелдерінің бәріне ортақ ең басты қадір-қасиеттер: олардың ой-санасының биіктігі, табиғи интуициясының, зердесі мен ұғымпаздығының, интеллектісінің күштілігі,

алғырлығы, айрықша сезімталдығы, жан дүниесінің бөлекше жомарттылығы мен нәзіктігі (эмоция), рухани әлемінің кеңдігі, адамгершілігінің жайсаңдығы мен молдығы, мейлінше мейірбандығы, мінезінің өткірлігі мен беріктігі, алған беттен, ойға алып, көздеген мақсаттан қайтпайтын, таймайтын, өзгермейтін табандылығы мен тұрақтылығы.

Жазушының ана, әйел, арулар тақырыбындағы шығармаларының барлығының идеялық мазмұны терең болумен бірге көркемдік қалпы да мінсіз, сымбатты екенін көреміз. Шығарманың сюжетіндегі өткірлік, тартымдылық, композициялық бітімінің хас шебердің қолынан шыққандай ажарлылығы, кейіпкерлердің монолог, диалогіндегі шешендік, тапқырлық, суреттеу, баяндау, тіліндегі бейнелілік — бәрі-бәрі бір-бірімен қиыннан қиысып, ұлы ақын айтқан «өткірдің жүзіндей, кестенің бізіндей» өрнек салатыны барша қауымның айызын қандырып отырады. Бұл тақырыптағы жазушының қай-қай туындысын оқысаң да, көркемдік әлемінің мөлдір кәусарынан сусындап, эстетикалық ләззатқа еркін кенелесің.

Әйелдер өмірі жайлы жазушы туындыларының ең басты көркемдік сыпаты — әр дәуірдің, заманның тынысына сәйкес, бірін-бірі қайталамайтын, дараланған типтік бейнелердің жасалынуында. Бұған қоса олардың тағы бір ерекшелігі — ұлттық топырақта туған, ұлттық характер болып сомдалуында болса керек. Сонымен қатар, жазушы мүсіндеген әйелдер бейнесінің интернационалдық қадір-қасиеті де айқын. Оның шығармаларының кейіпкерлері тек қазақ қана емес, әр ұлттың да өкілдері болып келетінін білеміз (Мария, Наталья, Елизавета, жапон қызы, т. б.). Әйелдер тақырыбындағы шығармаларда жырланған терең идея, үлкен тағылым ұлттық шеңберден кеңірек, биікке көтерілген. Бүкіл адам баласының жүрегін тербеп, санасына әсер ететін барша қауымға ортақ мәңгілік идеал (адалдық, адамгершілік, ананың, әйел атаулының ұлылығын ардақтау, жауыздықты, зұлымдықты әшкерелеу, соғыс апатына лағынет айтып, бейбітшілікке үндеу, т. б.) жазушы шығармаларының негізгі лейтмотиві (құлақ күйі) болып келеді.

Үздік суреткерлік өнермен, биік ақындық шабытпен мүсіндеген Ғабит Мүсірепов творчествосындағы әйелдер, арулар, аналар образының қазақ әдебиетімен қатар, бүкіл көп ұлтты совет әдебиетінен алатын орны салмақты да үлкен. Әйелдер тақырыбындағы жазушы шығармаларының идеялық, тәрбиелік мәні аса жоғары. Оларды оқыған кісінің ананың, әйел қауымының құдіреттілігіне, ұлылығына деген махаббаты, сыйы, құрметі арта түседі. Жазушының бұл саладағы қай-қай туындысын оқыған адамның іштей тазарып, сезім дүниесінің ірілене, тереңдей түсетіні, арманы қанаттана, адамгершілігі зорая, күшейе беретіні анық. Бұл — жазушы шығарма-

рының идеялық-көркемдік күшінің ірі де заңды нәтижесі болса керек. Әйткені, Ғабит Мүсреповтің ана, әйелдер, арулар тақырыбындағы қай-қай шығармасы да туған әдебиетіміздің классикалық дәрежеге көтерілген інжу-маржаны. Бұл — тек біздің ғана емес, бүкіл әдебиет зерттеуші ғалымдардың да, сыншылардың да, барша әдебиет қауымы мен қалың жұртшылықтың да мойындаған шындығы.

ӘБДІЛХАМИТ НАРЫМБЕТОВ,
филология ғылымының докторы.

дауышке

Северо-Казахстанская областная
БИБЛИОТЕКА
город ПЕТРОПАВЛОВСК

025871

Әйтілес аппақ, ақ қарбас, соқыр қарт етектей сақалын балуан бармақтарымен салалай тарап отырар еді. Күмістен құйғандай тұп-тұтас ақ сақалы кеудесін жауып:

— Оқыңдар шулап! Ақ-қ, тфу!..— деп, есіктен асыра түкіріп жібергенде, босағада отырған балалар селк етіп:

— Ағузе... Бесмелла, рәсіре... рәсіри... рәтүрө... рәтүрө!..— деп қоя берер едік...

...Жалпақ жаз. Сай-салада сағым ойнаған саршаның тамазы. Саясыз жайлаудың жан-жануары көлге тығылып қана сая табады. Күннің көзінің өзі де күн ұзын көлге шомылып жанын сақтайтындай... Шалқыған шаңқай түс кезінде адамның көленкесі де саялауға жер таппай бауырына кіріп кетеді. Жалғыз-ақ, жүні түспеген көпей тайыншаға ұсап, қойшы-малшылар ғана жалбажұлба тері тон мен жабағы күпісін тастай алмайды. Қойшылардың өздері күнге күйіп, құрысып, кішірейіп, күпілері ғана өсіп бара жатқан сияқтанады. Самайынан сағал-сағал тері шұбырған тезекші әйелдер ғана алты қырдың астынан тезегін арқалап, әрең қалтаңдап келе жатады.

Біз көгендеген қозыға ұқсап, мұрынды тарта түсіп, Әйтілес үйінде, надан молдадан надандық оқып отырмыз. Келешекте құлдықтан бас тартпай, «оң жағыңа ұрса, сол жағыңды тосатын» кеще адамдар әзірленіп жатырмыз...

Ертемен төрт бұрышы жемірілген ескі тоқым сияқты «Иман шартымды» қолтығыма қыстырып сабаққа келсем, балалар жиналмаған екен. Іркіт сабасындай іркілдеген молда мен саудагер Рамазанға соқыр Әйтілес ескі күндердің әңгімесін шертіп отыр. Тот басқан әңгімені жанып-жанып жаңартып, жалт-жұлт еткізеді. Көзден айрылған соң, барлық жарықты көңілі мен құлағына жинаған қарт, ескі күндерді тымақтай бұлғап, төңкеріп-төңкеріп алады:

— Аттың құлағында ойнайтын жас кезіміз... Сексеннің екісінде ме екен, үшінде ме екен, сол кезде Жанай балуан, қайраты қайтса да, болат жүрегі мойымаған кезі еді... Даусы саңқылдап шаңырақта ойнар еді. Ол кісі сөйлегенде, іргеде ғана отырып, ойымызға тоқи берер едік...

Сол кісі айтады-ау:

— Баяғыда бала кезімізде Жалпақ балуанға еріп, Ергенектінің елін шабуға аттандық,— дейді. Жалпақ балуан Бала бидің батыры екен, бір күні Бала би шақырып алып:

— Уа, Жалпақ! Ергенекті елімізді екі рет шапты. Бірінде мен тоналдым, бірінде сен тоналып едің: мен малымды бердім, сен жаныңды бердің. Жаныңды бергенің емей немене, қырық жетіні қырқа матап беріп отырған қалыңдығыңды бергесін!.. Білетін бе едің? — дейді.

— Ол кезде сен жас едің, дұшпаннан кек алу былай тұрсын, жауға өзің кездесіп қалып, астыңдағы тайыңды беріп әрең құтылған болатынсың... Қазір сен Жалпақ балуан атандың, ол кекті қалай ұмытып жүрсің?..— дейді.

Ол кезде өзгеге шыдаса да, намысқа шыдаған ба, Жалпақ балуан ұшып тұра келіп:

— Би, мандайда бір қара таңбам бар екенін білмей жүр екемін: қалыңдық сенікі емес, басқанікі деуші еді. Астымнан атымды аударып алғанда, алты-ақ жаста едім... Жеңсем, жауды алам, жеңілсем, жауда қалам, аттандым сәрсенбінің сәтіне! — дейді де, жүре береді Жалпақ балуан...

— Тоқта, батыр! — деп Бала би тоқтатыпты да, былай депті:

— Баруын барасың, елін де шабарсың. Бірақ қатын боп қалған қалыңдықтың қызығына түсіп кетпей, жер қайысқан қалың жылқыға да көзіңді саларсың,— дейді.

...Сонымен сақадай сайланған қырық жігіт мандайды батысқа қойып, төскейді үзеңгіге ала тартып жөнелдік,— дейді.

Жалпақ жауырыны қақпақтай, жұдырығы тоқпақтай, сыртынан қарағанда құйған пештей болып, оқ бойы алдымызда отырады; астында сар қасқа аты бар, шекіп тастап, оқтаудай ойнап, киіктей орғып келеді. Бөкен жортқан ат өмірде үзеңгілесе алмайды...

Алты қонып жетіншіге асқан күні, қоңыр іңір кезі еді:

— Осы бір тегін адам болмаған шығар... Түнейік осы молаға,— деп Жалпақ балуан атынан секіріп түсе қалды,— дейді...

— Түстік. Айналасы алпыс қадам, үлкен қара мола екен. Маңдайында жазуы бар. Қырқымыздың бірде-біріміз қара танымайды екеміз ғой, жазуды айыра алмадық,— дейді.

— Соны ойлағанда балалардың оқығанын ішім ұнатып отырады. «Уезге шамасы келмесе де, болысқа арам бауыздатпас па екен» деп ойлаймын да баяғы...— деп Әйтілес қарт бір күрсініп:— Құрт берші балаларға!— дейді кемпіріне.

Шақпақ шағып, тез тұтатып, от жақтық. Қақтаулы қапқыштан бір-екі қаптық та, ер жастанып, тоқым төсеніп жаттық та қалдық...

Үркер жамбасқа келіп, сұлу Шолпан маңдайға таянғанда, Жалпақ батыр атып тұра келіп:

— Жігіттер, төс айылды бос, артқы айылды аямай тартыңдар... Күн найза бойы көтерілген кезде не қалың жауға, не қалың жылқыға кездесерміз... Менің тілегім болса жауға кездесерміз. Бидің тілегі болса — жылқыға кездесерміз: жылқыға да көзің сал деп еді. Ай, соның тілегі болар-ақ...— деді, дейді.

Батыр мұны неден болжады десек, сар қасқа ат құлағымен алысты нұсқап жер тарпып тұр екен... Тартып кеп кеттік! — дейді.

Қатып қалған сандақтар ұршықтай ойнап, бөкендей бүктетіліп, жер сүзгілеп, ауыздықты қарш-қарш шайнайды. Күн де шанышқақтап найза бойы көтерілді, ойды-қырды алып жатқан қалың жылқыға біз де келіп кірдік,— дейді.

«Жошыбайлап» біз де жылқыға тиістік. Екі салт жылқыдан сытылып, төскейге бет қойып, тартып та берді, қумадық,— дейді.

— Жылқының бір шетін төңкеріп, қиқулап келе жатқанымызда, бота көз бір қыз тезек арқалап қоска қарай жүгіріп келеді екен, өн бойым үйып қоя берді,— дейді. Астымда «құлан тұяқ құдай көк» деген атым бар (ол кездегі адам құдайды біле ме!..), сыдыртып келіп іліп алып, артыма мінгестіріп-ақ алдым. Екі қолын белбеуіме қыстыра тастап, кете бердім. Шашын жайып, «құлыншағымдаған» шешесінің даусы ғана естіліп қалды... Ол дауыс маған шаққан масадай да білінген жоқ,— дейді.

Әлден уақытта құрық үстіне құрық жаудырып, ну жылқыны иіріп бетін түзеп, екі қырдың астына түсірдік-ау!.. Сол кезде Жалпақ балуан менің артымдағы қызды көріп, батырдың салғырт көңілі ауып кетті білем:

— Сауға,— деді саңқ етіп,— дейді.

— Сауғаңа жараса, не арманы бар, ал батыр! — дедім.

Қатарласып келіп қыздың мандайынан сипап, толқынды қара шашынан бір сүйді де, жүре берді. Манадан оты өзегіме өтіп келе жатқан қыз, содан кейін арқама жабысқан көлбақаға ұқсап сұп-суық болып сала берді...— дейді.

Жылқының денін бөліп әкеттік-ау, деймін. Төңкеріліп айдатпай келеді. Анда-санда енесінің бауырында шұрқыраған құлын-тай қақтығып құлап, қалып та келеді.

Жылқының жатқан жерінен жарты көш шыққан кезде артымыздан жұлындай болып бір қара көрінді. Аққан жұлдыз ба дерсің, көзді ашып-жұмғанша келіп араласып та қалды.

Көпті көрген көне жылқышы екен, басқамызға қайрылмай тұп-тура Жалпақ балуанның шылбырына орала түсіп:

— Байды шапқаның шапқан, малды алғаның алған, жылқышының жалғыз қызын қайтесің, батыр... Еркек десең өзімді әкет, қызымды қайтарып бер. Сорлы анасы аңырап қалды ғой. Тар құрсағын кеңейткен, тас емшегін жібіткен жалғыз еді,— деуі қалай?

Батыр оны елең қылсын ба, мырс етіп күледі де, қасында келе жатқан Кейкі деген жігітке иек қағады. Кейкі қандай албырт жылқышыны жалбағайдай жұлып алады да, айналдырып-айналдырып лақтырып жібереді. Тобылғы торы бесті киіктей орғып ойнап шыға береді. Екі-үш жігіт қуып беріп еді, қарайлатпады: жылқышыны әкеп беріп қайтайын деген немеше, құйрығын шаншып алып бір-ақ тартты...— дейді.

Артымдағы қыз еңіреп жіберді де, белімдегі білегін суырып-ақ алды. Алдыма алып анықтап қарасам, мөлдіреген бота көзінен меруерт жасы парлап-ақ кеткен екен... Адам баласының қызғалдақтай үлбіреген сұлуы бола береді екен, қарысып қалған білегіммен құшақтауға аядым,— дейді (Жанайдың да қолы қатты кісі еді).

Тағы да қозы көш жер кеттік. Жылқышы өлі ме, тірі

ме — көңілімізде көлеңке де қалған жоқ. Айғайға жылқы баласы қандай желігеді, тасыр-тұсыр қырылып келеді...

Бір мезгілде артқа қарасақ, түйғындай түйіліп, жұлдыздай ағып, артымыздан бір қара тағы келіп қалған екен!..

— Ау, тоссаңдаршы! — дегенше болған жоқ, орап алдымызға шықты. Тек ағараңдаған бірдемені ғана көріп қалдық.

— Апатайым-ай! Сор айдап әкелді ме! — деді, артымдағы қыз.

Астында манағы торы бесті, әлгі жылқышының әйелі, артымдағы қыздың анасы екен! — дейді. Қиқулап жылқының оң жағына бір, сол жағына бір шықты да, айналып барып алдына түсіп, оң жаққа қарай тарта кеп жөнелді,— дейді. Жылқы да оның соңынан еріп, шығысқа қарай салуы қалай?

Біз былай қайырамыз, жылқы олай қашады. Торы бесті маңайлатпайды. Найза суырып, сойыл сілтейтін жерге келтірмейді. Әлденеше рет жылқыны бұрып алдық. Жылқы бет-бетімен жарыла қашты. Құрық үстіне сойыл жаудырып бұрмаласақ та болмады, бір бүйірде жатқан өзеннің жалғыз есік кең аралына қалың жылқы келді де енді,— дейді. Аралға енгесін, қалың жылқы айдатпапты...

Аралдың ортасында бір төбе бар екен, әлгі әйел соған шығып алып, жаулығын бұлғап, бәрімізді шақыруы бар емес пе!.. Шаншып-ақ тастаймыз ғой деп төніп келгенде:

— Менің атым әйел, мына қыздың анасымын! Бәрің де анадан тудыңдар! Анамен алыспайды да, атыспайды да. Нең бар еді менің жалғызымда? Кел, ботам, өзіме!— дегенде қолымдағы қыздың қалай ыршып кеткенін білмеймін, секіріп барып шешесінің мойнына асылды,— дейді.— Терімізге сыймай, қабағымыздан қан жауып тұрған бізде жұмысы да жоқ, шешесі қызын, қызы шешесін жұбатып өзді-өзі болды да қалды. Сол кезде манағы Кейкі шыдамай кетіп:

— Батыр, лұқсат етсең, екеуін екі тайға теңдеп алып жүрейін. Қызы қатынға, шешесі отынға жарар,— дейді.

Жалпақ Кейкіге қарап, алақандай көзін бір төңкереді де:

— Жаным, сен неткен жансың? Сені қазақтың қатыны шығар да, өзімді батыры шығар деп ойлаймын... Жөніңді айтшы! — дейді әйелге.

— Батыр, атыңнан түс! Артыңнан қуып келетін ешкім де жоқ. Сен бұл елді шабуға келсең, бұл ел де басқа бір елді шабуға кеткен. Асықпай-ақ айдап бар, жауабын да асықпай берерсің!— дейді әйел Жалпақ балуанға.

Содан кейін бәріміз де аттан түсіп, төбені айнала отырдық. Бұл қар қатынның қай шатасқанын тыңдайын деп отыр деп бәріміз Жалпаққа ренжідік,— дейді.

Аздан соң әйел құшағындағы қызды босатады да, сөзіне кіріседі:

— Мен мына қыздың шешесімін. Қызым қазір он бесте. Дәл қызымның жасында өзім де сергелдеңге ұшырап едім. Соның суық ызғары табанымнан, қара таңбасы мандайымнан әлі кеткен жоқ...

Елім дейтін елім бар дейсің бе: сай сағалап, өзен жағалап жүретін төрт үйлі бір ауыл болыпты, сол ауылда Сонар дегеннің қызы едім... Қай ел екенін білмеймін, елсізде туғыр Бала би деген баласын сүндеттетіп той істеп, ат шаптырғанда бас бәйгіге құл бастатқан тоғыз бас балуанға күң бастатқан тоғыз тігіпті. Бәйгеге өз қызын берсін бе, айнала қыз іздепті...

Әкем арбасын жөндеп, шешем көжесін қайнатып жатыр еді, он шақты салт атты сау ете түсті:

— Жігіттер, жол болсын!— деп әкем жолай айтқанда:

— Жол болмаса болмасын, қыз болсын!—деп, қосқа сүйеніп тұрған мені қағып алды да, шауып кете берді...

Ертеңіне шапқан ат, күрескен балуанның қызығы біткесін жабулы нарға мінгізді де, мені бәйгеге беріп жіберді. Күреске түсіп, мені бәйгесіне алған Байсары деген балуан екен, еліне келгесін Құлтеке деген байына байлады. Құлтеке бай мені бір құлына атастырды да, екеумізді де сауынға салды. Онда көп жыл тұрдым... Екі жылдан соң Құлтеке қызын ұзатып, той жасағанда екінші аттың бәйгесіне тігіліп (алғашқы жолы бас бәйгеге тігілген екем), осы өздерің шапқан Сары деген байдың қолына көштім. Маған атастырған құл бас бәйгеге тігіліп, басқа бір елге кетті. Сары байдың Қайрақ деген жылқышысы бар екен:

— Өмірінде босағанда болайық,— деп байдан сұрап, мені қатындыққа алды.

— Бірің жылқышы, бірің сауыншы болып жүре тұрыңдар, кейін босатармын,— деп еді Сары бай. Содан бері он бес жыл өтті. Байым бүгін өліп босанды, өзім

осы орталарында отырған. Күндіктің ұзын құрығы сарт етіп қызыма түсе қалғасын, соңдарыңнан қуып келіп тұрмын! Неғып қорықпай қуып келдің дементдер, он бесімде өзім де тап осы қызымдай едім, сендердің қолдарында кетсе, енді он бес жылдан соң қызым да тап қазіргі мендей болмай ма? Мен үшін бұдан артық қорқыныш та жоқ, қорлық та жоқ. Сол мені айдап әкелген! Берсеңдер — тірі алып қайтам, бермесеңдер — өлі алып қайтам!— дейді.

Мана әйелді асап қоярдай боп тұрған жігіттер, құлағымыз салбырап, күмілжи беріппіз; не сұрау, не жауап бере алмай, жерді шұқи бердік,— дейді. Әйел оны сезе қояды да:

— «Тең — теңімен» деп, он бес жыл отасқан байым еді, сүйегін жолда көрдім. Білектің күшін, найзаның ұшын не күші теңдеске, не иығы теңдеске жұмсаған жоқсыңдар. Жағаласқан жау емес, жалбарынған сор емес пе еді, оның құнын қалай өтейсіңдер?.. Құлынға қосақтап қызымды әкетіп барасыңдар, бұларың да не ерлікке, не әділдікке жанаспайды. Ең мықтағанда еліңе бір күн апарып қосасыңдар. Қызым сендерге барса — күң болады, өзіммен қалса — тым болмағанда өз етегімде еркін еркелейді. Сондықтан қызымды алып қайтам!— депті.

Өмірінде әйелден мұндай сөз естімеген әумесер Кейкі былай депті сонда:

— Әйел еркекке қатындыққа жаралған. Біздің далада одан басқа не бітіреді олар? Қызды сатып алсаң да қатын, тартып алсаң да қатын... Жігіттер, мына қатынның сөзін қойдырып, өзін де ала жүрейік. Теретін тезек біздің елде де бар! — дейді.

Манадан ойға көміліп, тұнжырап отырған Жалпақ таудан құлағандай құлап отыр екен. Ұшып тұра келіп сары қасқа атын әлгі әйелге тоса береді де:

— Өз бойымнан бере алатын айыбым осы-ақ, жеңгей. Олқысынбай ала көр. Күндіктен босанғың келсе, мына жылқыдан қалағаныңша ал да, жердің шетіне дейін көше бер. Бірақ жер жүзінде күндік пен құлдық жоқ ел бар дегенді естігенім жоқ еді, сондықтан өзіме ерінбедер: қанаттыға қақтырмайын, тұмсықтыға шоқыттырмайын! — дейді. Сонда әйел тұрып:

— Осы жылқының қаншасы өздеріңе тиеді? — деп сұрайды батырдан.

— Кім біледі, біреуі де тимес... Оны би біледі...— дейді Жалпақ балуан.

— Ендеше, жылқы да ал деме, атыңды да берме, саған ере алмаймын да: сен де еліңе жеткенше ғана ерікті батырсың, еліңе барғасын сен де еркіңнен айрыласың: не байдың, не бидің сойылы боп қаласың. Батыр-балуанды көріп жүрміз ғой. Сені батыр деп жұмсайды да, мені қатын деп жұмсайды: айырмасы осы-ақ. Бірақ сенің еркің менікінен еркін болмайды. Солай емес пе, батыр? — дейді әйел.

Жалпақ тағы да мойнын салбыратып отырады да:

— Біз даланың ессіз есерлеріміз ғой. Көзге түрткенде ғана селк етеміз. Көзге түртпесе көрмейміз. Сен көзімнің оқырасын алып, шымылдығын аштың. Әлгінде ғана қызыңды сауғаға алып, кең өмірімнің азғана ойын-шығы етермін деп ем. Енді одан қайттым. Өз еркім өзімде тұрғанда, мен де бір адамға ерік берейін, қыз сенікі. Желден де еркін өмір сүріңдер! — дейді.

Бейшараның боз көйлегі жырым-жырым. Қолдары қарғаның тұяғындай қап-қара! Ерні қырық тілінген, жарық-жарық. Бірақ түйілген қабағынан, от жанған көзінен жаның шошырлық. Жалынған жоқ, сасқан жоқ, қырық жігітті билеп әкетті,— дейді.

Жалпақтың соңғы сөзін естуі-ақ мұң екен, бірі сары-атқа, бірі торы бестіге мініп, екі әйел ойнап шыға берді.

Бір кезде әйел сар қасқа атты қалт тоқтатып, артына бұрылып:

— Керей деген ел көрсеңдер, сәлем айт; Жалпақ деген батыр көрсеңдер, сәлем айт!—деді де, жөнеле берді. Әйелді аттандырған бойы тұра кеп тұрған Жалпақ балуан гүрс етіп құлап түсті. Біз де сонда ғана есімізді жиыппыз. Айтып-айтпай не керек, жылқы да қалып, Жалпақты сүйеп елге әрең жеткіздік,— дейді.

— «Шіркін, әйелдің де әйелі екен»,— деп Жанай балуан ылғи айтатын еді,— деп, Әйтілес қарт сақалын тағы бір салалап қоятын еді...

Балалар манадан бері тынып қалғандарын енді ғана білгендей:

— Рәсіре, рәсіре, рәтүре рәрирә...— деп, шуласып кетер еді.

— Қонайын деп едім,— деді есіктен бір жалба-жұлба әйел кіріп келді де.

Жағы суалған. Бет-аузын айғыздап тілген әжім маңдайы мен екі көзінің құйрығында түйісіп жұлдызданып тұр. Ағарған әжім сызықтарының әрқайсысы бір-ақ тілектің ізі екенін ешкім аңғарған жоқ. Жарылған ерін-дерін тас жұмып алып, үй иесіне от шашқан қара көзін қадады да, жауап күтті.

Жырым-жырым жеңінен білегіне дейін көрінген қайыстай қап-қара қолын көсеу ме дерсің. Мүйіздей қара саусағының біріндегі күміс сақина өзгеше жарқырап көзге ұрады.

— Қай жақтыкі боласыз?— деді үй иесі, әйелдің батылдығын ұнатпай. Оның үстіне, көр көзділеу адам «қонайын деп едім» дегенді жақтырмады. Әйелдің қажыған жан, қалжыраған жайын ұға алмады.

— Сендей үй бикештері қайнынан басқа елді білмейтін. Айтсам да біле қоймайссың. Айтсам, кейін айтармын, әуелі «қон» деген сөзіңді айтсайшы!— деді әйел манағыдан гөрі де батымырақ түрде.

Үй иесі кесек сөздерден бастырылып қалды білем, қайыра жауап бере алмай:

— Қонам десең енді... — деп былжырады да, өз әйеліне қарады. Оның жыпылықтаған көздері: «Мына бәледен сен құтқармасаң, маған от шашып жібере ме, қайтеді...»— деп тұрды әйеліне.

— Е, қонсын. Қоныңыз.— деп әйелі меймандостық көрсетті.

Қыр арқасы мен жағасынан басқа дымы қалмаған құп-қу қамзолын босағаға іле тастады да, келген әйел көсеудей қолын отқа қақтап жатып:

— Тоңып келдім. Алыстан келем, сорлы басым! — деді.

Бастапқы сөзден беті қайтып қалған үй иесі күбіжеңдеп сөйлескісі келген пішін көрсетті де, еш нәрсе сұрай алмады. Көгендегі қозыдай болып отқа төніп отырған балалар қорқып, кейін шегініп кетті. Үй әйелі жалма-жан бір тостаған ұнды алып илей бастады да, әрі-бері қыбыжықтап отырып:

— Сыңайласым, арып-шаршаған адам көрінесің, көзіміз үйренсін, жөніңді айта отыр,— деді.

— Айтам, шырағым, айтам. Мына үй қожаңның тауы

шағылып, жаны жасып қалды білем. Мені бір мыстан кемпір деп отыр ғой, сірә!— деп самайына түскен қара бурыл шашын құлағынан асырып қайырып тастады да, сөзіне кірісті:

— Қаладан келем, шырағым!.. Шыққалы он күн болды. Жоғарғы Арғын, Бәден аулынікімін. Көптен жесір адаммын. Доңыздың ашаршылығына байымды берсем де, арқалап жүріп жалғыз баламды алып қалып едім. Сол балам үшін он жеті ай түрмесін де көріп келе жатырмын... — деп бір күрсініп қойды.

Үй әйелі нан батасқан қолымен самай шашын жинай беріп бір «сылп» деді де, қолын көтерген бойы аузын ашып қатып қалды.

— Бала ананың бауыр еті ғой, отқа да, суға да сүйреп салады екен. Өзегіңнен үзіліп түскен балаң үшін қалай отқа түспессің? Былтыр, әлгі солдат алатында жалғыз ұлым он бесте еді. Алтыбас деген байдың сиырын бағуға жарағалы екі-ақ жыл болған. Екі жылдан соң:

— Қарағым, екі жылғы табан ақына бірдене берсе, алып кел деп балама тапсырсам:

— Сауып отырған сиырдың сүтін ақтап жүрсің! — деп әлгі Алтыбас ит дым бермегені ғой.

Жиырма бірге келген баласы болыс еді. Оңбаған неменің көзі құтырған иттің көзіндей екі түрлі болып, бірі тарғылданып, бірі қанталап тұрған, шашы үрпиген бір пәле еді өзі шақылдаған. Байдың баласы бөрінің бөлтірігіндей келетін әдеті ғой.

— Ақы бермесең кетем,— деген баламды жонын, сыртын бірдей ғып сойып салыпты. Содан соң балам қашып үйге келген.

Е, бұл белгілі жай ғой. Ақысын ала алмаған жалғыз менің балам ба, тәңірі! — деп әйел аз тоқтап, қайта сөйлеп кетті:— Сүйтіп отырғанымызда, солдат алатыны шықпас па... Аттының қамшысы, жаяудың таяғы қашан да бізге тиеді ғой.

— Қапия қатынның баласы да ілегіпті,— деп дүңк ете түсті.

— Қой, менің балам жас емес пе?— дейім. Жаманат өтірік бола ма, балам ілекті де кетті. Жұртпен көрген ұлы той, әуелі отыра бердім. Баламның жастығына ішім ауырса да, жұртың барлық бозбаласы барады дегесін: «Жалғыз елде қалып, үйірге салушы ма ем, барсын»,— дедім.

«Солдат бермейміз»,— деп азамат атқа мінгенде, менің қарғатайым да бір тайға мініп далбандап шауып жүрді... Күн өтті, ай өтті. Бір уақытта елдің іші ала тайдай бөлініп адам басы дал болды да қалды. Жылағанда басы қазандай болған қатындардың біразы үн-түн жоқ, басыла қалды. Бірге жыласып, патшаны бірге сілесетін қатындарым қоя қойыпты. Мұндасайын деп маңына барсам:

— Қайтесіңдер құдайдан күтіңдер,— дейді де, теріс айналып кетеді.

Сұрастырсам, біз секілді құрым түндіктен басқаның көбі-ақ баласын босатып алған екен. Баласы босағандар кәдуілгідей бөлектеніп, іргесін аулаққа салып, жүре сөйлеседі. Көрінгеннің көзіне қарап:

— Ағайын, маған да жәрдем берсеңдерші. Жасы толмаған жалғызым көлденең ілігіп тұр ғой...— десем:

— Құдайдың салғанын күтуден басқа не шара бар... — деп етегімнен тартады.

Тамам таз бен ақсақ, шолақтың арасында біздей сорлының баласы ғана солдатқа баратын болыпты...

Салып болысқа бардым. Көз жасымды көлдей төгіп, болыстың әкесіне жалындым:

— Өмірімді есігіңнен алмайын. Тек қана солдаттан аман алып қал. Бұғанасы қатпаған жас бала арам өледі ғой,— дедім.

— Малымның санынан алған адамымның саны асып барады. Ала алмаймын,— деді.

Керілген кер миық жас қатыны бар еді.

— Қара үйге бар. Бұл үйге кісі келеді,— деп айдап шықты.

«Мен кісі емей, итпін бе»,— дейін деп кеудем бір қозып тұрды да, айта алмадым шығып кеттім.

Алтыбас деп жай атанды деймісің, бұған менің өкімім өтпес дедім. Одан шығып, болыс баласына жалындым.

— Ел бассыз, қатын байсыз, қалмас, барсын. Баланың жасын қате жаздырған байыңнан көр! — деді де, поштабайына: «Мына қатынды шығар»,— дегендей ым қақты.

Ауылнай, билеріне де барам. Хатшыға да жалынам. Жылай-жылай құрғыр көз суалуға да айналды: жәрдем түгіл, сөзімді тыңдайтын да адам жоқ.

— Е, барсын. Шошқа етін жеп жақсы боп келеді,— деп хатшы келеке қылады.

— Өзің әлі байдан қалған қатын емес екенсің, баланнан ұялып жүрген шығарсың. Өрісің кеңиді, барсын,— деді, болыстың қасынан қалмайтын бір қара сақал.

— Алдияр құлдық, мырзалар-ау, балам он бесте-ақ қой, көлденең күйдірмесеңдерші. Бір ат, бір сиырым бар, соны алыңдар, баламды босатыңдар,— дейім. Ешкім айналып та қарамайды. Бір ат, бір сиыр параға жарауdан қалған екен...

Сонымен, болыстың маңайында бір жеті шарлап жүрдім. Қараша үйлерді жағалап айран-шалап ішем. Кейде біреуіне қонам, кей күні кез келген арбаның астына жатып шығам.

Бір күні Алтыбас байдың тезек арбасының қасында жатыр ем, біреу келіп арқамнан құшақтай алды. Іс-міс жоқ қаусырып әкетіп барады. Адам ба, сиыр ма, жұмысы жоқ өңменделп басып барады. Ұшып тұра келсем, әлгі болыстың қасында жүретін қара сақал екен. Аяғым аузына тиіп кетті білем...

— Жетім қыздан жесір қатын жақсы деп ем, бақыр басынды алтын табаққа салайын десем... — деп телміріп отыр. Қеудеден итеріп кеп қалып ем, ыңқ етіп шалқасынан түсті. Тұра салып, білегін білеулеп келе жатыр.

— Әй, қара сақал! Тек тиіп қара, қолында өлем! — деп анадай жерде жатқан балтаны көтеріп-ақ алдым. Ұялды білем:

— Ой, қан жауғыр, қаншық,— деп жүре берді.

Күң болып құмығып қалған жанбыз ғой, қанша ашулансам да, балтаны жұмсай алмадым...

Баламды босатар емес. Өзімді әбден сықаққа айналдырып болды. Көлденең қамшы қыстырып, шырт түкіріп жүргендердің бәріне жалынам.

— Баланды қоя тұршы... — деп мазақ қылады. Несін жасырайын, мен бір кезде «Айна көз» атанған сұлу едім, кейде сұлулық та сорыңа бітеді!

Енді қайтем? Қаныма қарайып болдым. Бірақ қолымнан ештеңе келер емес. Тор байталға мініп балам келіп еді.

— Апа, қайтесің еріккен жұртқа ойыншық болып. Бүйтіп сені сықаққа салғанша, солдатына-ақ барам. Қайт үйге! — деді.

Оның мені сықақтағанға күйіп-пісіп жүргені өзегімді өртей түсті...

Баламды ертіп алып болыстың үйіне тағы бір кел-

дім. Баламның жастығын көздеріне көрсетіп, бар тілегімді де айтайын, алғыс-қарғысымды да аямаймын деп келдім.

Алдында қымыз, ақ жастыққа шынтақтап болыс жатыр. Қымызын аузына апара беріп, қара сақал маған бұқадай төне қарады:

— Би-еке, тағы келді ғой байғұс... Сұбабын ал... Баланы кейін көрерміз... — деп жап-жас бала болыс маған қарады. Мұндай арсыздықты бірінші рет естігендей едім. Балам құлағын басып, ата жөнелді.

— Біз көрмей-ақ қояйық. Өзін бір айға қаратып алшы! — деді болыс, мен бұрылып есіктен шыққанша.

Далаға шықсам, балам байталына мініп алып шауып барады екен. Шешесін қорлағанға шыдай да алмаған, қолынан келері де жоқ... Көзім қарауытып, теңселіп тұрып қалдым. Құдайдың дес берісінде, екі құлағын діріл-детіп үстіне бас салған бір табақ ет көтеріп поштабай келе жатыр екен. Табақтың шетінде жалтырап жатқан сар кездікке көзім түсе қалды. Ар жағын өзім де анық білмеймін.

Өзім, көзім қарайып, обалымды пышаққа артып, қанымды шашайын деп жүрген адам, сар кездікті жұлып алып жүгіріп келіп шалқасынан жатқан болыстың жұтқыншағынан салып кеп жібердім. Сағалатып тұрып өкпе тұстан тағы бір-екі рет бұлғап-бұлғап алдым да, ұмтылдым-ай кеп қара сақалға! Болысқа пышақ салып жатқанымда көзі шарасынан шығып қара сақал қалшиған да қалған. Пышақты өзіне ала оқтанғанымда:

— Ойба... ойба... — деп екі қолын ербеңдете берді. Поштабайдың табағы қолынан жалп етіп жерге түскенін, тістері ақсиып бастың домалап кеткенін бір көріп қалдым.

Көзіме қан толып кетті білем, еш нәрсені ашық көре алмадым. Қай жері екенін білмеймін, пышағымды екі-үш рет сұққыладым-ау дейім қара сақалға да. Бірақ сүйекке тырс-тырс етіп пышағым батпады. Соны ғана білем, содан соң талып кетіппін...

...Бір уақытта селк етіп көзімді ашып кеп қалғанымда, көзіме үймелеген қара шыбын ду ете түсті. Көзім жыбыр-жыбыр етіп ашқызбайды. Көзімнен басқа жерім қорғасынмен құйып тастағандай, тұрайын десем, денемде өзіме бағынатын бір мүше қалмапты, бәрі бөтен. Қолымды көтеріп денемді барлайын десем, қолым тырп етпейді. Аяғымды қозғайын десем, аяғым өзімдікі емес...

Шалқамнан жатыр екем. Жап-жалтыр аспаннан басқа түк көрінбейді. Не оңға, не солға бұрыла алмаймын. Өзге денемнен айрылып, құр көзім ғана қалғандай... «Түсім шығар»,— деп біраз жаттым... Әлден уақытта аяқ жағымда бірдеменің ауырғаны білінді. Бірақ өз денем емес, қасымда жатқан біреудің денесінің ауырғаны маған білінеді екен дейім...

Жата, жата білдім-ау, естен танғанша тепкілеп-тепкілеп, ауылдың сыртына керіп тастаған екен.

Денем түгел көрінеді. Бірақ бірде-бірінің жаны жоқ, бәрі бөтен. Денемді бөлек-бөлек етіп шауып, біріне-бірін қайтадан жалғап тастағандай қозғауға келмейді.

Есім түн ортасында жиналды. Аяусыз жан, қанша тепкіні көтеріп, енді маған соның мөлшерін айтып жатыр. Екі аяғымды екі қазыққа, екі қолымды екі қазыққа керіпті де, білек пен қызыл асықтан тастай ғып таңып тастапты. Шашымды аттың құйрығындай бұрап-бұрап, бесінші қазыққа байлапты. Балам Бақыт көрер ме, өзі де бір жерде керіліп жатыр ма, менің жатқан жайым осылай екен. Тепкіден басқа не істегендерін білмеймін...

Жаны құрғырдың әлі шықпағанына көзім жеткен соң, өлімсіреген дауыспен:

— Қарашығым, қайдасың... — дедім ыңырсып.

— Ит жанды ит тірілді ғой! — деп қос қабаттаған қамшы бас-көзіме жауып кеп кетті...

Құрсын құрғыр өмір, бейнеттің жеті атасын көрді ғой, бұл жұдырықтай бас. Бәрін айтсам, жүректерің ұшар. Мына жасық байың үйінен үркіп кетер, көзі бақырайып кетті ғой, қысқартайын... — деді әйел.

— Содан соң ай жеті күн дегенде көрдей қараңғы, мұздай суық түрмеге апарып көмді де тастады ғой.

Босағалы бүгін он күн. Қыстығүні патша түсіпті. Одан соң бір патша болыпты. «Қазір «бәлшебек» деген жұрт билеп тұр қаланы»,— деп түрмеден шыққан соң естідім: өздерін тани алмадым, бізді босатқан солар екен.

— Енді түрмеге бұрынғы түрмешілердің өздері жататын болады! — дейді екен олар.

Түрмеден шықтым да: «Қарашығым қайда екен»,— деп, елге қарай ұшып келем. Сорлы балам мені қайдан іздей алсын. Өзім іздеп табам ғой деп, жүрегім алып ұшып келеді...— деді.

Алдына әлдеқашан қойылған шай мен жылы жұқа нанға әйелдің қолы әлі бір тиген жоқ.

«Енді түрмеге түрмешілердің өздері жататын болады!»— дегенде —«Сен бұл сөзге түсінемісің?»— дегендей, әйел үй иесінің бетіне бір қарап еді, оның көзі төмен қарай жылт ете түсті.

Енді, міне: «Жүрегім алып ұшып келеді!»— дегенде, көзінің қарашығында ойнаған от сәулесі ортада маздап тұрған оттың өзінен де артық жарқырап кетті. Іргеге бұққан балалар қозғала-қозғала әйелдің қасына келіп, тізесіне де асылып аузына да қарап қалыпты. Манадан бері «балам» деген сөзді әйел осы балалар жайында айтып отырғандай.

— Сендер үшін! — деп, ер әйел балалардың маңдайларынан бір-бір сипағанда, бұдан бұрын ешбір ана сипамағандай мейірім қанатының лебіндей өте майда тиді. Дауыл желінен түрілгендей үй иесінің тымағының бір құлағы түріле бастапты...

Әйел түн бойы өмірінің қараңғы түкпірлерін қазып көп әңгіме айтты. Өмір өзін сондай сіліккен. Қазір бұл сондай орасан күшті. Енді өмірді өзі сілкуге жарап қалған ана еді...

АНАНЫҢ АРАШАСЫ

Салпы етек, жылауық күз емес, гуілдеген желді күз еді. Түндік біткен шаңырақты сабалап, қараша үйлер тозығы жеткендігін айтып зар қақсап, сықыр-сықыр етеді. Бұрқырап түсе бастаған күзгі сары ала жапырақ ауыл қотанында жындай ойнақтайды. Қартайған, ескірген, күні өткеннің бәрі де зікір салып тұрғандай.

Қызыл майдан бұл ауылдардың үстіне енді ғана жақындап келе жатқан кезі. Үш күннен бері гүрілі естіле бастаған зеңбірек үніне ел құлағы әлі үйренген де жоқ. Зеңбірек үні оқта-текте оқыс гүр етіп қалғанда, төр алдында томаршадай болып, шарт жүгініп отырған кәрі молда:

— Алла деңіз... — деп қояды.

Жер дүңкілінен тұла бойының түгел беркесі кете бастаған үй иесі Жұман бай:

— Жүрегім ауызға тығылып ас батпай қойды,— деп, жастықтай қампайған ішін басады. Жүрегім деп отырғаны кәдуілгі ас қазаны екенін аңғармайды да. Ол қазанның олқы тұрмайтынын да ұмытқан.

Кең көйлектің етегі арт жағынан жел үрген тауықтай түріліп кеткен Жәніш бейбіше үйге кіре беріп:

— Басталды ғой тағы да!.. Бұл неменесі еді тынбайтын! Тарқамайды екен құмары! — деп есік жақта тамақ ішіп отырған Жапардың тұмсығын қамзолының етегімен жайқай өтіп, төрге қарай беттеді. Жапардың дәл алдына шығып алып, екі тебініп, екі кебісін екі жаққа ұшырып жіберді де:

— Жапармысың, әлі тоймай отырған? Өзіңдей Оразалы жүр ғой таң сәріден бері отын тасып! — деп, теріс айналды. Жапардың алдында тұрған айранның бетін қыл-қыбыр, жүн-жұрқа, шаң-тозаңға толтыра кеткенін байқамаған да сияқты. Кебіс табанынан ұшып келіп, айран бетіне шаншыла түскен тезек сынығы құйрығын шошайтып, Жәніш бәйбішені нұсқағандай болады.

Мың қорлыққа шыдаса да, мың біріншіге шыдай алмай кеткен Жапар атып тұра беріп, алдындағы айранды аяғымен ақтара салды да, шығып жүре берді. Киіз есік сарт етіп босағаны соққанда, ұйтқыған түтін келіп Жуманның жүзіне соқты. Үйде отырғандар үн шығарған жоқ.

— Бұл да бір кезек дүние шығар. Жина! — деді Жуман әйеліне көзімен ақтарылып жатқан айранды нұсқап. Бұл жайды жуып-шаятын адам өзі ғана екенін білетін кәрі молда:

— Алла деңіз... — деп, көзін бір жұмып, қайта ашты да,— халайық, бұлт жоқта күннің күркірей беруі еш уақытта болған емес. Мұның ар жағында бір хикмет барлығы бір алланың өзіне аян боларға керек,— деді.

Жел ойнаған қараша үйлерінен жылы үйге келіп, біраз отырып кетуге келген ағайын үндеген жоқ. Мұның ар жағында: «Тағы бір рет құрмалдық беру керек қой»,— деген сөз тұрғанын білетін жұрт еш нәрсе аңғармағандай пішін көрсетіп, молданың сөзін елеусіз қалдырды.

— Халықта бейіл жоқ,— деп моллаекең тағы бір басып өтіп еді, Жуман жүзін ағайынға бұрып:

—Е, бұзылып болды ғой, бұл жұрт,— деп ағайынға қашаннан бергі қалыптың шайқалып бара жатқанын аңғартқысы келді. Бірақ кезегін күтуде жүрген жұрт, бұл ыңғайдан да ығысқан жоқ:

— Бейіл деген ең әуелі бар адамдарда болу керек қой...

— Кедей несімен бейілді болады? Көн тулақты күн-

де қаққанмен шаңынан басқа несі бар шығатын?— десіп, бейілділік бетін Жұманның өзіне қарай бір аударып тастап:

— Біреудің түзелген беті біреуге бұзылғандай көрінеді. Оған жұрт айыпты болмайтын шығар! — деп, ызғар шетін көрсетіп қойды.

— Хикмат бар, хикмат! — дейді кәрі молда, басқа еш нәрсе таба алмай.

— Хикмат бар дегеніңіз дұрыс болар. Бірақ кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келерін кім білсін... Келе жатқанын іш сезеді,— деп отырғандар өзара жымыысады.

Бұл шаққа дейін ашса — алақанында, жұмса — жұдырығында болып келген ағайынның осы бір сөздерінде зіл жатқанын сезген Жұман да үндей алмай қалды.

Күркіреу үдей түсіп келеді.. Ертеңгі шуақ күннің алдындағы кәрлі дауылдың түйілген қабағындай, сағат сайын ызғар қосылып барады. Желді күз дауылға айналып келеді. Аунап тұрар, қайта жасарар ел көзін сол дауылға тігіп еді.

Ақ пен алаштың жазагер отряды тап осы кезде келіп, осы ауылдарға орнады.

— Ал кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келген хикмат екенін көріңдер көздеріңмен!— деп, Жұман құлпырып қалды.

— Бар хикмат осы бола қоймас!— деп, жұрт та сіресті.

Жазагер отрядтың бастығы офицер Антоновтың жүрген жері жылан жайлағандай болып қалатын. Ол жүріп өткен жердің жапырағы бір түнде қуарып, шандағы бірақ бұрқ етіп қалатын. Антоновты елдің итіне дейін күндік жерден таниды, керек болса, елден бұрын иттер таниды. Антонов келе жатқанда оқ пен қылышқа ілікпей қалған ит тұқымы болса, ағаш арасынан тұмсығын көрсеткен емес.

Антонов келіп қалғанда, бұрын араз ағайын бірінің үйіне бірі қалай кіріп кеткенін де білмей қалады. Үрейі ұшқан жұрт намазын да кез келген жерде оқып, кез келген жерінен аяқтай салады. Антонов аттанганша, сенделген жұрттың есі жиналған емес. Сондықтан Антоновты жұрт «Ақтопалаң» деп атап кетіп еді.

Ауыл үстінде тынбай ойнақтайтын сөздер — «сиыр», «есек», «ит», «шошқа» болып басталады да, аяқ жағы баягы бір ана сорлының атын былғап барып бітеді.

— Сүгінә бит, сүгінә қаһәр соққыр! Ничік, тоқтамы сүгінәргә кирәк соң?— деп, кәрі молда ғана таңданады. Ол үшін бар ауыртпалық осында ғана сияқты.

Майдан жақындап қалған елге Антонов әдейі келген. Ондағы ойы — майдан алдынан шығып, тым болмаса, қарғаша болу емес, ертең жалау астына жиналатын жұртты бір күн болса да қызыл жон қыла тұру еді. Бұл елдердің «теріс» ойлы азаматы түгелімен осы Антоновтың қолынан өтіп, түрмеде жатыр. Сондықтан ол қай үйдің түтіні қалай қарап ұшатынын да жақсы біледі.

Қызылдар жайындағы дәл, анық хабар елге жіңішкелеп қана келетін еді де, екінші бүйірден қосыла кететін «ұзын құлақ» ісіріп-кептіріп, өңін айналдырып әкететін. Антонов ашу үстінде сол хабардың шындығын ашып алды:

— Айлалы көздеріңді жұмбаңдар өтірік! Анау келе жатқан қызылдарды әкеңдей күтіп отырсыңдар. Бірақ біз де «қоштаспай» кетпейміз сендермен! — деген сөздерінен жалпақ ел ақтардың біржола ауатындығын да аңдап қалды. Антоновтың бұдан арғы сөздері адам ұятын қанша былғап жатса да, ел оған құлақ асқан жоқ. Күнәсіз ел — күзгі сонаның шағуы ащы болатын деген үлкен қорытынды жасады да, сол жорамалын тас түйін шыдаммен күтті.

Антонов қашанғы әдеті бойынша, әр үйдің адамын түгел далаға айдап тастап, барлық үйді өз қарамағына қаратып алды. Содан соң, өз қорасына бара жатқандай-ақ алшаңдай басып қотандағы қойға кірді. Әр қотанда үркердей үйме-жүйме боп, әр ауылдың азғана қойы тұр да, ішінде ондаған ақ әскер жүр. Мұның аяғы немен тынарын тек қойлар ғана ұғына алмай тұрған сияқты.

Есік алдына Нағима шешейдің көк қошқары да келіп қалды. Бір әскер жетелеп, енді біреуі артынан итермелеп келеді. Арба астына ықтырма жасап жатқан Нағима бері бұрылды да:

— Қошқарды қоя беріңдер. Орнына қой әкеп берейін. Қошқар еті жеуге жақсы болмайды,— деді.

— Немене?

— Қой берейін, қошқарды жіберіңдер,— деді Нағима жақындай беріп.

— Ә... жібер деймісің... жарайды. Жіберейік...

Қошқарды жетелеп келе жатқан солдат:

— Әрине, кемпір дұрыс айтады. Қошқар еті сасық болады,— деп қошқарды босата бергенде, артта келе жатқан офицердің қылышы да бата берген күн жөзіне шағылысып, қып-қызыл болып жарқ ете түсті: қошқардың басы жерге бірден топ ете түсті де, денесі бір-екі рет орғып барып құлады. Офицердің бұл шеберлігіне қасындағы солдаты да қызыққан жоқ.

— Аршыт, салдыр қазанға!

Жұманның үйінің алдында тұрып, офицер Антонов қана қарқ-қарқ күлді:

— Жарайсың, Рудаков!

Ыза болған Нағима шешей қазанға қошқардың аталық мүшелерін де түгел тастап жіберіп:

«Жегің келгені осы болса, жей ғой! Қошқардың бүйрегіне тісің өтпей жүрсе, өз обалың өзіңе!»— деді ішінен.

Ертеңіне қылмысына мәз болған жазагерлер қорғансыз ауылды қалай қорлағандарына қарқ-қарқ күлісіп, түс ауа аттанып кетті.

Қаңғырып, қаусап қараша ауыл да қала берді.

— Антоновты ерегістіретін осы елдің өзі ғой. Әйтпесе, бізге неге тимейді? Бұл өзі ессіз жігіт емес! — деп, Жұман бай ағайынға көңіл айтып отыр.— Е, мал орны толар, жан аман қалғанын айт...— деп қояды.

Антонов бұл жолы он алты-ақ ат әкетті. Жарлының жалғыз атын алып жатқанда, Жұман бай жан ашыр сөзге де барып қалған:

— Әттең, жылқының жайлауда болғанын көрдің бе... Әйтпегенде,— деп барып, «өзім-ақ беріп жіберетін едім» дегенді айта алған жоқ-ты. Оның ендігі көңіл айтқаны да ешкімнің құлағына енген жоқ.

Жазагер Антонов бір бел асып түсе бергенде-ақ, ауылға барлауда жүрген қызыл әскерлер келді. Бұл ауыл бұларды бүгін ғана көріп тұрса да, олар ауылды талай көрген еді. Сондықтан «ұзын құлақтың» бөріктіріп әкеліп жүрген мың өсегінің біреуі аныққа шықпай қалды.

— Лұқсат па, азамат? Біздің азғана айналыс жасағымыз келіп еді осы ауылға,— деді, былғары киімді, ұзын бойлы, қырма сақалды жігіт есік алдында тұрған Жапарға.

Қарулы адамдардың рұқсат сұрағанын ауыл бірінші рет естіп тұр. «Азамат» деген сөз тіпті жаңа! Жапар нанар-нанбасын да дұрыс естігенін де, қате естігенін

де анық айыра алмай азғана аңырып қалып еді, жаңағы жігіт жимиып күліп:

— Жолдас!— деді, азғана бұза сөйлеп,— жолдас, біз жаңағы отрядты көрдік. Бассыздық ізі ауыл айналасында әлі сайрап жатыр... біз азғана аялдап, аттанатын жұмысымыз бар. Лұқсат қой, жолдас?

Жапар «лұқсат» деудің орнына:

— Иә, жолдас, жолдас! — деді.

Екінші бір қызыл әскер аттан түсе қалып, Нағимаға келіп:

— Шеше! — деді. — Шеше, суыңыз бар ма?

Сол кезде ауыл сыртында мылтық бір шаңқ етіп қалды. Антонов мына барлаушыларды көріп қалды ма, әлде ауылда қалған тағы бір арманы болып қайта оралды ма, әйтеуір, жалаң қылыштары жалт-жұлт жалақтап, ауылға қарай қайта құлай берген екен. Әуелі ұбақ-шұбақ, опыр-топыр келе жатқан атты әскер, жақындай келе ауылды екі жағынан орап алатын ыңғай көрсетті. Азғана абайлап алды да, қызыл барлаушылар да аттарына мініп, шоқ ағашты беттеріне ұстай, шауып жөнелді.

Ауылға ең алғаш келген бес қызыл жауынгерден төрт әдемі сөз қалды:

— Лұқсат па?..

— Жолдас...

— Азамат...

— Шеше!..

Бұл — қара түндікті қазақ даласының бірінші рет өз құлағымен естіген теңдік, бауырмалдық сөздері еді.

Ағашты жаңғырта, ашық аспанды найзағайдай тіліп, оқтар ағып барады. Шоқ ағашқа жете бергенде бес қызыл әскердің біреуі аттан ұшып кетті. Ұзын тобылғы торы ат иесінен айрылып, төртеуінің артынан салып барады. Қуғыншы қолы екі жақтан орап, төрт қызыл әскерді түгел ортаға алуға байлаған сияқты. Құлаған қызыл әскер басын бір көтеріп алды да, қайта құлады. Енді ақырындап ағашқа қарай жылжып барады.

— Ұш, Жапар! Шоқ ағаш пана бола ала ма, байғұс балаға, қалыңға апарып жасыр. «Үйшікке, үйшікке!»— деді Нағима, есік алдынан көріп тұрып. Жапар да екі айтқызған жоқ... Даралау шоқтан бір бүйір мұнартқан «үйшік» деп аталатын қалың орманға көзін бір аударды да, үй артында тұрған ақсақ биесіне міне жөнелді.

Қашқандар да, қуғандар да қара үзіп, көрінбей кетті.

Анда-санда бір шаңқ еткен мылтық даусы да әлсіреп қана келеді.

Жұман есік алдына шығып:

— Әй, әй, қатын! Байыңның түрмеде жатқаны аз болып жүр ме саған? Ендігі арманың — балаң екеуің бірге кету ме еді түрмеге? Нең бар еді сенің бәлеге соқтығып? Есіңде болсын, өз мойныңмен көтересің! — деді Нағимаға.

Нағима ана еш нәрсені естімегендей, Жұманға бұрылып қарағаң да жоқ. Тек қана баласының әрбір адымын санап тұрғандай, көзі шоқ ағашқа қадалып қалыпты.

— Орыс пен орыстың арасына осы елден сен ара түсетін болғаның да! — деді де, Жұман үйіне кіріп кетті. Ондағы ойы — еш нәрсеге қуә болмау еді.

Баласына да, өзіне де қауіп төнерін Нағима ана буалдыр ғана сезінетін сияқты. Бұл сезім әлде қай жеріп қытықтап та қояды. Бірақ ана әлдеқайдан жарық көріп, қос өкпесін қолына алып, соған қарай ұмтылған адамдай, еш нәрсені елемейді де, есептемейді де. Неге де болса белді берік байлаған ер пішінінде, үнсіз сазарып, есік алдында тұр. Жаулық астынан шығып кеткен бір топ бурыл шашын жел ұйтқытып, иегін сабалайды. Күн еңкейіп, орман баурайы буалдыр тартқан сайын, талған көзін қолымен көлеңкелеп, Нағима ана тесіле қарайды.

Күн де батып барады. Жаралы әскерді арқалап алған Жапар да орманның қалың көлеңкесіне ілігіп, көрінбей кетті. Нағима ана сонда ғана қуғыншылар жаққа бір қарап еді, Антонов отряды кейін оралған екен.

Ұзамай Антонов ауылды қайта тапты.

— Қызылдың солдаты қайда? — деген сұрау да ұзамай Нағима ананы тапты. Бұл сұрау ауылды кезіп, көп айналып жүрген жоқ: Жұманның үйіне бір кірді де, қайта шығып турадан-тура Нағима шешейге келді.

Қазықтай аяғын қаздандата басып, Нағимаға қарай Антонов келе жатыр. Екі көз бір-бір қадалғысып, екі от бір-бір шарпысып қалғанда, ана кірпігінің бір талы да селт еткен жоқ, Антонов ыза болып кетті.

— Қызыл қайда, балаң қайда?

— Екеуі де құтылды сендерден!

...Ана арқасында қайыс қамшы жыландай жүйткіп жүр... Арашаға жарай алмаған ауыл ұятына тұншыққандай тым-тырыс. Тек отыз өрім қамшы ғана әйел арқасында жыландай ысылдайды. Анада үн жоқ. Асыл жігер мен құр өктем күш кездесіп қалып, біріне-бірі тізе бүгер

емес. Қара көк жапырақты ақ көйлек қызылға айналып, арқа жағы тілім-тілім болып кетті. Қанға боялған қамшы ана денесінің ашылған жерлерін иіскеп табатындай жаңа батар жеріне дәл-дәл тиеді. Қамшы сарт етіп қалғанда ана көзінен от ұшқыны да жалт етіп қалады. Сіресіп қалғандай табан аудармай, кек кернеген ана тұр да, мың сұрауына бір жауап ала алмай ызаға булығып Антонов тұр. Ана тістері тіл қақпасын тас бекітіп тастапты, қарысып қалған жақтары тісті-тіске айқастыра түседі.

Ашуға булығып, қамшыны үсті-үстіне жаудырып тұрған ызалы Антоновтың өзі болдыруға айналды. Оған ерекше батып бара жатқан — солдаттар көзіне көрініп қалған өз әлсіздігі еді. Енді тоқтатпаса, екі айналмай өз ұятын ашып алатыны есіне түсіп кеткендей, қамшыны өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастай берді:

— Сойыңдар кезекпен!

«Ал сендер де анаға қол көтеремісіңдер? Амал не, көремін де!»— дегендей, ана көзі үй толы солдаттарға қадалды. Солдат жүздері бұрқырата тартқан темекі түтінінен буалдыр ғана көрінеді.

— Ал қамшыны!— деді Антонов қасындағы солдатқа.

Ол қамшыны қолына алып, мұның не нәрсе екенін өмірінде бірінші рет көріп тұрғандай, айналдырып бір қарады да, жеркенгендей жүз көрсетіп, өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастады...

Екінші солдат қамшыны қолына алмастан, аяғымен әрі қарай ысыра беріп:

— Рақмет... ала алмаймын...— Сөйтті де, қамшыға тиген етігінің тұмсығын от басында жатқан киізге бірекі сүйкеп алды.

Аяқтан-аяққа көшіп, тепкі жеген қамшы солдаттарды түгел айналып, Антоновтың өз алдына келіп түсті. Енді Антоновтың өзі де қамшыны оп-оңай ала алар емес қолына. Оның орнына, оң қолы жамбасындағы тапаншаға қарай кетіп барады. Ызамен жымия бастаған еріндері тағы бір кәрлі сөзді бұрқ еттіруге ыңғайланып келеді.

Алыста күн күркірейді... Хикмат үні кешкі тыныстаған ауамен айқын естіле, жақын сезіле бастады. Ана қорлығын жасырғысы келгендей, күн мен түннің шекарасы — іңір түсе қалды. Бірақ көк түтін серпіліп, солдат жүздерін айқындап, солдат көздері ашу отын шаша бастап еді.

Антоновтың да шатынаған көздерінен ұшқан от ұшқыны жылан тілінде жылт-жылт етеді. Барлық қаны басына құйылып бара жатқандай, бет-аузы түнеріп, еріндері дір-дір етеді. Қалшылдаған қолы тапаншаның ілгегін әрең ағытты. Жә, ол қазір тапаншаны суырып та алады. Сонан соң? Оны әлі өзі де байқаған жоқ. Оның ең алдымен үнсіз бағындырып алуға тиісті жандары — өз солдаттары. Офицер дағдысы соны айтып, соған жетелеп тұр.

— Қатарлан!— деді Антонов ысылдаған, тіс арасын әрең бұзып өткен үнмен. Солдаттар үнсіз қатарлана қалды.

— Алып шығыңдар, мына әйелді!

Екі солдат орнынан әрең қозғалған ананы қолтығынан демей далаға алып шықты, оның артынан басқа солдаттар, ең артында Антонов шықты.

Нағима шешейдің үйінде не болып жатқанын үн шығармай, тыныс тоқтатып тыңдап отырған ауыл бәрін сезіп отырған. Енді ауылдың шіміркеніп күткені — қараңғы, тыныш түнде шаңқ еткен оқ даусы еді. Оның орнына үзіліп-үзіліп шыққан ана даусы келеді:

— Бәріңнің де шешелерің бар шығар... Тек біреуіңнің де шешең мынадай ақ-топаланның қолына түсе көрмесін деп, тілеп өлем. Мен үш ауыз құрметті сөз естіп өлгелі тұрмын: Ана... Азамат... Жолдас... бұл сөздер үшін өкінбей-ақ өлуге болады...

Алыста күн күркірей түседі... Кешкі тыныш ауа зеңбірек үнін айқын әкеліп тұр. Оқ даусын күткен қараша ауыл тым-тырыс. Бір кезде, қараңғы түнде жасылдана жарқ еткен қылыш бір-ақ жалт етіп қалды: кесілген бас топ етіп жерге түсті де, басынан айрылған дене сөлекет ербеленделеп барып шалқасынан құлады...

Солдаттар даусы Жұман үйінің сыртына қарай ауысты. Талас, жанжал, керіс басталған сияқты. Адуын сөздер әр ауыздан-ақ батпандап шығады.

— Һаман сугінәләр...— дейді кәрі молда бұрышта бұғып отырып.

От басында қастарын қиғаштай құбылтып Жәніш бәйбіше отыр. Жұманда үн жоқ, үрей де жоқ... Іс аяғы тынғасын, із аяғы аяңдап осында келерін қатты сезінеді.

Екі солдат қолтықтай демеп, Нағима ананы үйіне алып келді. Кесілген бас Антоновтікі екен. Жасыл қылыштың жарқ еткеніне дейін бар қайратын бойына жиып, буыны бір дір етпеген ана енді аяғын әрең сүйреп келеді.

Ана жүрегінің әлде қай жерінен бұрқ ете түскен алғыс жалыны бар қуатын ала кеткен сияқты. Қуаныш жалқыны кеудесіне сыймай, ойға сыймасты тілі де айта алмай қалыпты

— Адам — азамат атанса, әйел — ана атанса, адам баласы біріне-бірі жолдас атанса, ана біткеннің содан басқа іздегені бар ма?

— Бақыт дүниесі келе жатқанда, ең соңғы бақытсыз мен болмақпын ба? Көргім келеді сол дүниені. Мәніне көз жеткен соң, сәнін келтіретін біз болармыз! — дейді қуанышты ана. Бұл сөздер ана аузынан дұғадай естіледі.

Антонов отряды түн ішінде екіге бөлініп, екі жаққа қарай аттанды. Ауыл сыртында керісіп-керісіп алған ақ солдаттардың екіге жарылған тобы біріне-бірі:

— Сақтаныңдар!

— Аяс болмайды енді! — деседі.

Қызылдарға қосылуға аттанған топқа Нағима ана жаралы қызыл әскер мен өз баласы Жапарды қосып беріп:

— Жолдарың болсын, балаларым! — деді.

Күн қып-қызыл шоқтай болып шығып келеді. Ұзай берген әскер тобына қарап, үйге сүйеніп Нағима ана тұр. Барлық қараша үйдің әйелдері ентіге басып, көз жастарын жеңдерімен сүрте, Нағимаға қарай жүгіріп келеді.

Кешегі күнге дейін өздеріндей көп көнбістінің бірі көрінетін Нағима ананың жүзінде бүгін жаңа бір нұр, жаңа бір күш жалыны бар. Ол — көп тілеген, ұзақ күткен, енді, міне, орнағалы келе жатқан үміт толқыны еді...

ЕР АНА

Қаланы қапталдай орап, мұнартып тұратын көк зеңгір қалың орман астан-кестен. Шашын жайып жіберген ақ қайындар жазықсыз қиратқан қарағай бауырын жоқтап, ақырын ғана сыңсып жылап тұрғандай. Қалың орманның өрт шалған тұстары түскен тістің орнындай кетіліп қалыпты да, қап-қара болып опырайып тұр.

Ну орманның қала жақ беті қысқы көрпесін қалың жамылған жазық дала, бүгін бетіне қорасан шыққандай шұп-шұбар. Ол — шұбартып жатқан қопарылған жер, бүктетіліп жатқан өлік денелері. Әр жерде намазға жи-

налғандай топ құзғындар отыр да, қуанғаннан құйрығына дейін қыпық қағып сауысқандар жүр.

Қаланың оң бүйірінде күміс теңгедей болып жарқырап жататын сұлу көлге төніп тұратын бақшаның да дал-далы шығыпты. Ерсілі-қарсылы көсіле құлаған ақ теректердің күміс жапырақтары әлі дір қағып жатыр. Жайған алақандай жалпақ жапырақтарымен уыс-уыс қар уыстаған бір шоқ емен ағаштар кәрлі қабағын кешпес кек, қайтпас ызғармен түйіп алыпты.

Жау қолы жолында кездескеннің бәрін жұлып тастағысы келгендей, от пен оқты аямай төгіп, қалаға төнді. Аяусыз бүлдіріп, мағынасыз қиратып кек егіп келеді.

Көрінген бұтаны бойтаса жасап, қалаға қарай жалғыз әйел келе жатыр. Түп ізі — қалың орман, меңзегені осы қала сияқты. Жауған оқты елемей, өлім қаупін ескермей келе жатқан ана еді ол. Өмір үшін сынға түссе, ана жүрегі бүлк еткен бе! Әйел бұршақтай бораған оқ астына қарай кіріп келе жатыр. Бұл — аңыраған ана Наталья еді.

Әр жерде топтанып отырған тойған құзғындар «қашан ортамызға түсесің, жаназаңды қашан оқимыз?» дегендей Наталья анаға тұнжырай қарасады.

— Түседі, түседі, түседі! — деп, құйрығымен ым қағып сауысқандар отыр.

Қалада қалған азғана халық түгел көтеріліп, өткен түні орманға жөнелгенде әл үстінде жатқан немересі — Лидасын байғұс кемпір әкете алмап еді. Түні бойы ауыр сандырақ үстінде жатқан балапанының қасында болды да, қалада жалғыз қалғандарын сездірмеді. Енді, міне, орманға орналасқан жұрттың із-тозын бір анықтап алып, Лиданың қасына қайтып келе жатыр.

Лиданың өз шешесі мұғалима, жаздан бері партизандар ішінде жүр. Лида өз шешесін көрмегелі алты айдан асты да, содан бері әжесінің қолында еді.

Наталья ана — күні кеше ғана сүзек пен немістерді өзінше салыстырып кеп:

— Бірі суыққа ұрындырсам-ақ алмай қоймайтын ауру да, енді бірі — тегі адам баласы ғой...— деп, Лиданы қозғай алмаған.

Енді бүгін ана жүрегі екінші байлам жасады. Өлсе, аурудан өлсін, адамнан айуан шыққанын көрмесін деп, әл үстінде жатқан балапанын орманға әкеткелі келеді.

— Мас өгіздер әл үстінде екен, бала екен деуді біл-

мей жүрсе...— деп ойлай бастайды да, оның ар жағына үңіле бастаса, ана жүрегі дір қағып кетеді. Қала лапылдап жанып жатыр. Қала басына қара жамылғандай, қара түннің астындағы қайғылы бір күні еді. Күнінде неше көрісіп, неше рет сыр ақтарысатын жақын жандардың жанып жатқан ұясын көргенде, ана жүрегіне қорғасын құйылып бара жатқандай сезілді.

Ауру Лида мектеп үйінде қалған. Мектеп әзір аман екен. Наталья аяғын әрең басып, мектеп қорасына кіре бергенде, ертеректе снаряд қазып кеткен ұңғыға әлденені көміп жатқан екі адамды көрді. Партизандар екенін де таныды, олардың не істеп жатқандарын да түсінді. Қаладағы үлкен үйлерді, керек боп қалса, көкке ұшыруға әзірлеп қоятынын Наталья талай көрген де, естіген де еді. Мектеп астын дәріге толтырып, от беретін сымның ұшын ұңғыға көміп жатыр.

— Ей, тоқтандар... Мектепте менің бөбегім жатыр...— деп, Наталья тез-тез басып барып, мектептің есігін ашты.

— Ақырын, ана! — деді екеудің біреуі, Натальяның кім екенін танығаннан кейін.— Керегі болып қалмаса, бүлдірмейтінімізді білмейтін бе едің? Қорықпа, мүмкін, немістер кішкентай қаланы менсініп тоқтамас та... Бара бер пәтеріңе... Бірақ бұл жерден аулағырақ жүрерсің. Әсіресе от жақындап жүрмесін.

— Е, мен бір түк көрмеген меңіреу ме едім, сонша! Он сегізінші жылы талай көпірді өзім де қиратысқанмын. Ол сендер ғана білетін өнер емес шығар! — дер, кемпір мектепке кіріп, өз бөлмесінің есігін азғана ашып тыңдай қалып еді, Лида тағы да сандырақтап сөйлеп жатыр екен:

— Мама, мына түрінде көзің мен мұрныңнан басқаның бәрі бөтен, бәрі бөтен... Әжем түгіл мен әрең таныдым... Мама, сен қараңғы түндерде орман ішінде жүргенде неғып қорықпайсың?.. Түнде жиналысқа баратын болсаң, мені ерте жүретінің есіңде ме, мама! Қорықпайды деп әжемді айт... Ол түн ішінде қараңғы моншаға да жалғыз кіріп шыға алады,— деп, Лида ақырын ғана жымиып шешесі алдында тұрғандай қолын соза беріп еді, әлсіз қолы сылқ етіп түсіп кетті. Өз шешесі әлдеқайда, алыс ормандарда жортуылда жүрсе, әжесі есіктен қарап жылап тұр еді.

— Иә, балапаным, шешеңді сағынатын уақытың да болды, құлыным,— деп Наталья немересінің ыстық ба-

сына қолын салғанда, кемпір жүрегінде қызғаныш қытығы да бар еді.

Лида әрең деп көзін бір ашты да, мейірімді ана қасында екенін аңғарғандай болды. Бірақ әлгі сандырақ енді әже сипатына ауысып:

— Ой, мама, сен қалай қартайып кеткенсің...— деп қалды да, ұялған кескінмен әжесіне қарай бір ығысып қойды. Суық үйде, суық күндерде ең жылы, ең жұмсақ құшақ осы әжесінің құшағы болатын. Буындары бұлтиған көрі қол өте жұмсақ тиеді де, буалдыр тартқан таныс көздері мейірім жылылығын төгеді. Лида қайта қалғып кетті.

Зеңбірек даусы жақындап қалды. Наталья Лиданы орап, шымқап енді көтеріп қолына ала берем дегенде, жақын жерде ғана жарылған снарядтан мектеп үйі қатты сілкініп қалды да, Лида қолынан түсіп кетті. Кемпірдің өзі де құлап қалды. Үй төбесіне әлденелер сатыр-сұтыр етіп түсіп жатыр.

Кемпір жүгіріп далаға шығып еді, жау снаряды қаланың қасиетті бір белгісін аспанға атқан екен. Мектеп қасындағы алаңда бірге жерленген он тоғыз большевиктің ескерткіші бар еді, соны қиратыпты. Ол молада Натальяның ері Степан да бар. Оларды он сегізінші жылы тағы осы немістер атып кеткен болатын. Жүрекке салған сол дақ аз болғандай, бүгін, міне, сол қадірлі ескерткішті жоқ қылды.

Қадай салған қанжар дәл жүрегіне қадалғандай, Наталья отыра кетті, соғысып та, соққы беріп те көрген елдің қызы мұндай тағылықты есіткен емес-ті. Кешеден бері бос қалған қаланы неге осынша талқандай береді, ана жүрегінің ұға алмай тұрғаны да осы ғана.

— Есерлік пе, еселеп өскен қандастық па?

Ескерткіштен мектеп төбесіне келіп түскен ағаш пен тастар: «Бұл қорлықты ұмытпа, Наташа!»— деп жатқан Степанның даусындай, ана жүрегіне шаншыла қадалады. Ана бойына он сегізінші жылдардың ашуы қайта жиналып, тамыр-тамырын ыстық қан қуалай жөнелгендей болады.

— Наташа, саспа! Ал, Наташа, төк оқты! — деп тұратын сонау күндер бүгін бір сағат қана қолына түсер ме еді, әттең...

Кәрі көздер, сол алыс күндердің бір айқасын көріп тұрғандай, әлдеқайда қарап қадалып қалып еді, неміс танкілері де қалаға кіріп келеді екен. Лезде қаланың

барлық көшесі танкі мен машинаға, сұр киінген әскерге толды. Қалада үш шақырымға созылған бір-ақ ұзын көше бар еді. Соны өрлей ағылған жау қолы үйме-жүйме болып үйіліп келеді.

Мектеп қорасына да танкілер тола бастады. Темір жамылған, ажал таңбасын маңдайына басып алған машинадан екі адам шыға келді де, Натальяны көріп:

— Қолыңды көтер! — деді, Наталья қозғалған жоқ. Кемпірді именбей тінтіп, ұялмай балағаттап болғасын:

— Мынау мектеп мина төгіп қойған үй болар. Алдымен осы кемпірдің өзі кірсін! — деп, Натальяны алдарына салып, мектептің есігін ашқызды.

Наталья есікті еркін ашып, қатты жауып жүріп, мектептің бар бөлмелерін аралатып шығарды. Ең аяғында, өз бөлмесіне кірді де, ауру немересін қорғаштай тұра қалып:

— Көріп болдыңдар... Енді кіре беріңдер!— деді.

Немістер жүрегі де орнына түскендей. Жалғыз қалған кемпірдің неліктен қалғаны да түсінікті сияқтанды: ауру бала нарттай жанып жатыр. Сонда да Лиданың көрпесін бір жұлып алып, арық денені бір жалаңаштап көрмей сенген жоқ.

«Бұл үйде өз адамдары тұрса, бұл маңда қауіп те жоқ болу керек»,— деген ой келді білем, мектеп іші адамға толып кетті. Бұл елдің мектепті қадірлейтінін жақсы білетін немістер, «қаладағы ең қауіпсіз жер осы болар» деп ұйғарды.

Мектеп коридорында тағалы аттар жортып жүргендей... Лида бір мезгілде көзін ашып:

— Бұл не, әлде бүгін оқу бастала ма? — деп сұрады мұңайып отырған әжесінен.

— Иә, күнім... басталатын болар...

Есіктерге қарауыл қойылып, қолдар шекеге сарт-сұрт баруына қарағанда, мектепке орналасып жатқандар — офицерлер екені де айқын еді.

Фашистер әлденені айтып, арсаландап Наталья бөлмесіне де кіріп келеді де, көп кідіре алмай шығып кетеді. Әлде аурудан ығыса ма, әлде балапанын қорып отырған ұя басар — анадан тайқи ма, әйтеуір, тұрақтай алмайды. Басқа бөлмелерде айғырлар оқыранғандай, бұқалар өкіргендей болады.

— Мына бір еврейдің құрт көзін! — деген әмір берілгенде, ақ гипстен жасалған Пушкин мүсіні терезеден атып шықты. «Ескі салтты, өткен ғасырлардың тағы

адамдары» саналып, талай ақ сақалды, ақ бас дана қарттардың суреттері жұлынып жатыр.

Ақ кірпіктерін сүзе, бояусыз көзі мөлие қараған неміс офицері Наталья бөлмесіне кіріп келіп:

— Мадам, ауру балаңызды алыңыз да бөлмені босатыңыз. Сізге мұнда тұруға болмайды,— деді көрден шыққандай суық үнмен.

— Түн ішінде қайда барам? Барлық үйлерге де сіздің адамдар толып болды емес пе... Ауру баланың жайын көріп тұрсың ғой,— деді кемпір, қызғылт көздерінен қызыл ұшқын шашып.

— Қайда барарыңды өзің білесің. Біз сендерге пәтер тауып беруге келген жоқ шығармыз деп ойлаймын. Бұл — ақырғы сөз!

— Көшеге шыға бергенде, күзетшілерің ғой атып салады?

— Мүмкін, атып салар. Күзетшіге мен жауапты да емеспін. Бірақ сізді офицер атады екен деп үміттенбеңіз... Ол «құрмет» көрсетілмес сізге... Атса, бәрібір солдат атады.

Бұлармен сөзге келіп түсінісуге, рақым күтуге болмайтынын жақсы білетін ана, Лиданы қайтадан орап, байлап, көтеріп алды да, мектептен шықты.

Қала өрт құшағында. Мектеп қорасы да, көшелер де лық толы жау әскері. Сықырлаған, қаршылдаған, күркілдеген танкілер отын сөндірмей, үйір-үйір болып тұр. Қай жағыңа қарасаң да, өлім орағын көресің, қай үн құлағыңа келсе де, ол — өлім үні сияқты.

Неміс солдаттары мектеп сарайларын қиратып, от жағып, ас жылытып жатыр. Ақырын аяңдап, баласын құшақтай көтеріп, ана солардың қасына келді.

— Мен бәріңе де анамын ғой, балалар. Өз балам мынау, әл үстінде. Таң атқанша оттарыңа жылынайын. Лұқсат етіңдер...— деді.

Солдаттар «солдат» сөзін айтып, оған «жұқпалы дерт» дегенді қосты. Мектеп қорасында он шақты жерге от жаққан солдаттардың бір тобы да маңына жуытқан жоқ. Ана жүрегіндегі ақтық кесім алынып та қалды!

Наталья қарға кеудесінен кіріп отыра қалған Толстой мүсінін көрді. Қалың қабақтың астынан түйіле қараған шүңірек көздер әлденені айтып, әмір етіп тұрғандай, «Аннаны» бастарда жазған: «Егер кегім бір алынса!» деген сөздері еске түседі.

— Егер кегім алынса!..

Лиданы манағы өзі көрген ұңғының қабағына қисайтты да, кемпір сүйретіліп барып сарай жақтан бір-екі тақтай алып келді. Ұзын тақтайдың бірін солдаттардың отына өз қолынан тұтатып алып, ұңғының шетіне от жаға бастады.

Қу тақтайлар сатырлап, гүілдеп тез жанып кетті. Қараңғылық қоюланып, от айналасындағы солдаттар өздерінен басқаны көрмейтіндей кез болып келеді. Сол кезде:

— Манағы от түсіп жүрмесін деген жерің осы еді-ау...— деп, кемпір отын солай қарай бір ысырып қойды.

Мектеп үйінің әр бөлмесінен жарық жылтылдап, мас әндер естіле бастады. Наталья отын тағы бір ысырып қойып, бар тақтайды отқа тастап жіберді де, Лиданы көтеріп алып, мектеп бақшасының түкпіріне қарай жылыса жөнелді.

Әлде от жетпей жатыр ма, әлде манағылар ойнап айтты ма, Наталья бақшаға жеткенше, ешбір апат белгісі білінген жоқ.

— Орнынан жаңылған екем. Қайтадан оңдап жіберейін деп,— Наталья мектепке қарай бұрылғанда, бір ғана гүрс етіп, мектеп үйі аспанға ұшты. Ұшқан бөренелер, қара бұйраланған от жалыны мектеп айналасын түгел жауып кетті. Баласын бауырына қыса түсіп, ер ана да қара түнге сүңгіп кеткендей жоқ болды...

АҚЛИМА

«Апа!» деп басталыпты жауынгер хаты. Жалын атқан ыстық леп шыққан «Апа, апатайым!» деген сөздер дүние жүзіне айғай салып тұрғандай.

«Апатайым-ай, сағындым ғой» дегеннен кейін тізіле қалған көп нүктелер ыршып түсіп домалап-домалап кеткен көз жасына ұқсайды.

Мүмкін, хатты алқынып отырып, асығып жазған адамның булығып келіп алқымға тірелген сағынышы ағытылып шығарға сөз таппай, түйіліп қалып, көп нүктеге айналған шығар! Мүмкін, анасын қатты сағынған баланың он беттік хат жазса да, бар айтары — осы бір ғана «сағындым ғой» деген қуанышты күрсініс күйі болар.

Хатты алып тұрған Ақлима апайдың да жан жайлауы бір ғана сағыныш күйіне лық толы жүретін еді. Майданға кеткелі бес жыл болған жалғыз ұлы Қасымнан екі жылдан бері хабар жоқ-ты. Сондықтан ана жүрегі жел үрлесе де, ызындап тұратын қатты бұралған домбыра шегіндей әрбір нәзік үнге қосыла кететін.

Хатты оқып тұрған жаудыраған қой көзді, сұңғақ бойлы Нұрила «сағындым ғой» дегеннен кейінгі көп ноқаттарға сүрініп кеткендей азғана кідіріп қалғанда, ана жүрегін бұрқ етіп бұзып шыққан ыстық ірі жас тамшылары стол үстіне тырс-тырс тамып кетті. Нұриланың да жаңа ғана ашыла бастаған қызыл гүлдей үлбіреген қызыл еріндері дір қағып, биік ақ маңдайы қызара қалып еді.

Үзілуге айналған үмітін қайта бір жалғап жіберу үшін келген хатты қолына алғанда, Ақлима апай «балаңнан» дегеннен басқасын байқаған да жоқ. Өз баласы Қасым туралы келген «қара қағаз» сандық түбінде жатса да, мәңгі үзілмес ана үміті—«балаң, міне, тірі табылды!» деп, торғайдай шырылдады. Жасқа толы көздерін көрші пәтердің террасасына жүгіріп шыға берген Нұрилаға бір жалт еткізіп қалып, Ақлима:

— Нұркешжан, бері келші,— деді қолындағы хатты көрсетіп.

Соғыс кезінде бір тілекті адамдар бір ғана түн бірге түнеп шықса да, бірінің қуаныш-қайғысына бірі оп-оңай ортақ болып қала береді. Осы пәтерде екі айдан бері көрші тұратын Ақлима мен Нұрила да көп сырларына ортақтасып кеткен жандар еді.

Биік өкшелі, ақ сұр туфли киген әдемі аяқтарын террасаның аралық жақтауларынан сылаң еткізіп бір-ақ ырғытты да, Нұрила дік етіп бері түсті. Нәзік қана қызғылтқа боялған ақ жүзі қуаныш сезінгендей, еркелей күліп кеп, Ақлиманың қолындағы хатты алды.

— Қуаныш үстінде жылайтын болсам, оқымаймын,— деп, әуелі Ақлимаға еріксіз бір езу тартқызып алып еді енді, міне, «сағындым ғой» дегенді оқығанда Нұриланың өз даусы да қалтыраңқырап, азғана кідіріп қалды. Жұпжұмыр аппақ мойнында көгілдір тартып тұрған екі күре тамырдың да лып-лып соққаны көрініп тұр. Өзегіңнен өтердей тіктеу қарайтын көздерінің жанары жасқа шыланып барады. Әр саламен ақса да әлдеқайда түйісіп қалатын өзен суындай, екі көңілдің төркіндес бір мұңы тоғысқалы келе жатқан сияқты. Дәл осы жерде екі әйел-

дің жүрегі де домбыраның екі шегіндей екі түрлі бұралса да, бір күйге келіп, бір күйге қосылып тұр еді.

Хаттың бас жағы биік өрден тар ғана арнамен апыртопыр тік құлап түскен тау суындай, түйдек айтылған сағыныш күйі екен. Не ақын айта алар, не болмаса күйші ғана жеткізе алар мөлдір, таза тұнық сыр. Бұл күйді Нұриланың өзі де даусын шығарып оқуға шыдай алмай, көз жүгіртіп қана өтті.

Одан арғы жағы ағын су жайылмасына жеткендей, кең жайылып, тыныш аққандай екен. Нұрила осы бір тұсынан бастап кетті:

«Апа, сені Қарағандыдан тапқаныма әрі қуандым, әрі қиналдым,— депті жауынгер. — Осы хатты жазар-жазбасымның өзі бір ауыр сын болды. «Ақ Адырдан» кездестіргім келіп, әуелгі хатымды сонда жіберіп едім, Қарағандыдан қозғалмаған екесің...»

— «Ақ — Адыры» несі? — деп, Ақлиманың таңданып қалғанын Нұрила абайламады да, хатты оқи берді:

«Неге дейсің ғой, апа, бұл жерде... Оған кейінірек оралармын, әуелі аздап есеп берейін».

Құлағы хатта болса да, екі көзі Нұриланың жүз құбылыстарын бақылап тұрған Ақлиманың әлі айқын бояуларынан айрылмаған қайратты қара көздерінде «неге?» сұраудың тұрғаны да рас еді. Күдікті бір ой толқып келіп көз жиектеріне соққандай, көздері кең ашылып кетті де, ақ сұрлау жүзі қуаң тарта қалды.

«Мен бұл соғыста қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр жер жүрдім, апа. Кейін оралармын дегенімнің жауабы да сол қырық тоғызыншы километрде жатыр... Ұмытпасам... тап сол күні сенің де қырық тоғызға толған күнің еді. Сол күніңе арнап жазған хатым төс қалтамда келе жатқан. Бірақ ол хатты сен де алған жоқсың, өзімде де жоқ...»

— Байғұс бала менің қырық төртке бұрыл толатынымды ұмытқан-ау...— деп қалды Ақлима. Мұнысы күдігі ме, әлде, жасын артық айтқанды ұнатпағаны ма, ол арасын Нұрила тағы ақтарған жоқ. Оның құлағына алыстан бір таныс үн келе бастағандай, өзгеге ойы бұрыла алмайтын халде еді.

«Бұл онша ұзақ та жол емес, апа, өзіміздің облысты он айналғандай-ақ,— депті жауынгер.— Екінші, сонша жер жүрсем де, Берлинге жете алғаным жоқ. Үшінші, бұған поезбен жүргенім, ауада ұшқаным, танкімен жүргенім, ілгері жүргенім, кейін жүргенім — бәрі

қосылады. Арман сол — соңғы қырық тоғызыншы километрден аса алмағанымда ғой!»— дегеннен кейін жауынгердің өкініштi бір күрсінгені де естіліп тұрғандай еді.

Нұрила да күрсініп қалды. Сол күрсініс Ақлиманың ойына келе қалған күдіктерін жауып та кетті.

«Апа, қуаныш-қайғыға бірдей берік, ер болатын едің. Енді сол қырық тоғызыншы километрге оралайын. Мен сенен тудым ғой, сен де іркілмей ере бер»,— деп жауынгер бір сүйеніш айтқан жерінде, Ақлима апай бар күдігін ұмытып:

— Құлыным, қарғам, Қасымжаным! — деп қалды.

«Түн еді, апа. Үшінші түн еді. Күндізгі көп атыстан көтерілген көк ала тұманның иісі әлі арылған жоқ-ты. Бұл түн — менің ең соңғы көрген дүнием болғандықтан көп нәрселер әлі көз алдымда тұрады. Бұлтты тымық түнде шығыс жақ бетте ғана біраз жұлдыздар айқын жарқырап тұрды. Етектен көтерілген қорғасындай ауыр сезілген қара бұлт түнгі аласа аспанның уық қары шегінен асып, не тарамай, не шөкпей, өзеннің немістер жақ бетін қараңғылық дүниесіндей түнертіп әкетіп еді. Сол қараңғылық немістер жақтан ауды ма, жоқ па, мен оны білмеймін. Мен көрген соңғы сурет осы болатын.

Кейде қара түннің қарны жарылып кеткендей «бырқ-сырқ» етіп қалады да, кейде түннің шегі салбырап түсіп келе жатқандай, қызылды-жасылды ағып жүрген оқтар көрінеді.

Үшінші түн еді дедім ғой, апа. Өзеннен өту үшін үш күн, екі түн арпалысып, арғы жағаға иек арта алмай тұрғамыз. Арғы бет от белбеу, оқ топанымен қоршаулы тұрғандай аяқ салғызбайды. Оқ бораны өзен бетін жүндей түтіп тұр. Немістердің іргесін осы арадан бір көтеріп тастасақ, ар жағында қиын-қыстау жоқ сияқтанады. Жауынгер үшін заң сол, апа: ең бері тұрған қауіппен есептесесің, оның ар жағында ылғи үміт дүниесі жатады.

Әлі есімде, кең жауырынды, сом денелі, қараңғы түнде күндізгіден гөрі де ірі көрінген дивизия командирі полковник Ремизов танкистер арасына келді. Қазықтай қатып, сымдай тартылып тұра қалған танкистермен салқын амандасып, баяу аяңдап өте берді. Тықыршу барлығы, жаңа бір бұйрық белгілері полковниктің қасындағы кіші офицерлердің ұршықтай үйірілген жинақы қозғалыстарынан-ақ көрініп тұр. Полковник аяғын шырақ басып келіп қарсы алдымызға тұра қалды да:

— Бар мағынасында ерікті түрде, бар мағынасында ешкімге борыш ете алмайтын бір ауыз сөзім бар, жолдастық сөзім,— деді.— Орындаған адамдарға ерлік те атақ та, бақ та әперем,—деп уәде ете алмаймын. Ол өздерінде жеткілікті. Бірақ ойлайсыңдар? Арғы бетке өтіп, бекініп алардың уақыт болды ма, жоқ па? — деп бетімізге үңілгенде, мен: «Жүрегімнің түбіне дейін көріп тұрау»,—деп ойлап қалдым. Содан соң біз қайтарар жауапты өзі айтты:

— Білемін, өтіп кетті, әлдеқашан өтіп кетті, кешіктік дейсіңдер,— деді. Ешбір сөздің ұшын найзадай, түбірін томардай етпей, жай салмақпен айтты.

Солдаттың күнде еститін қатал әмірден гөрі осындай бір жолдастық сөзді сағынатын күндері болады. Ата-анасын, дос-жараның сағынып жүретін жандар осындай бір сөз естігенде, сол, ата-ана, дос-жараның үнін естігендей болады.

Әр жағы ұзақ әңгіме, сол жерде бес танкист өзеннен танкімен өтіп, арғы қабаққа бекінуге уәде бердік.

Әлі есімде, бес танкінің командирі үнсіз ғана танкімізге келе жатырмыз. Танкіні тас бекітіп жауып алып, судың астымен өзеннің әр жағына өтпекпіз. Су астында тор да бар, ор да бар, темір тұзақ, қоршаулар да бар. Су астын тексеріп шыққан барлаушылар бұл қауіптердің барын жасырған да жоқ. Бірақ сол қауіптердің ара-арасымен өтуге де болады. Өзенге тік түсіп, он метр жүргесін, сол жаққа бұрылып, он бес метр жүріп барып, қиғаштап қабаққа асылуымыз керек. Үнсіз ойымыз осыны есептеп келе жатыр. Көзсіз ерлік емес, көзді ерлік керек, соны ойлап келеміз. Су астындағы шытырман торды көз алдымызға әкеліп, ара-арасымен жол іздеп келеміз. Кедергісіз өтіп кетсек, танкінің ішіндегі ауа тұншықпауға жетеді де, ол арада танкінің іші суға да толып кете алмайды. Елеулі бір кедергіге ұшырап, не ілгері, не кейін кете алмай тұрып қалсақ, қоржын ауға түскен балықтай боламыз. Ой қайта-қайта осыны есептейді.

Білекті үзердей қатты қысып қол алысып жатқанда, өзен бетіне тағы бір қарасам, әлі жүн-жүн екен. Біздің әскерлер өзеннен түнде өте ме деп қауіптеніп, немістер оқ боранын әлсіретпей тұр. Үнсіз ғана темір кебежемізге кірдік.

«Апа, көріспесек, қош бол!»— дедім ішімнен. Жоқ, апа, жоқ! Атыңды аузыма алдым да, «кош бол» дегенді айтқан жоқпын. «Қоштас» деген құрғыр ой неше рет ке-

ліп, қипақтап қасымнан кетпей қойса да, айтқан жоқпын. «Айтқыздым» деп ол кетті, «айтқан жоқпын» деп мен қалдым...

Тап осы бір ойланып үлгермес, көз ілеспес, қас қақ-қандай бір сәтте сездім — жарық дүниеде қоштасарым да көп екен. Қоштасуға ешқайсыңды қия алмадым. Ешқайсыңды деймін-ау! Қарағандының үздіксіз ағылып жататын көмір таситын поездарының түтінін де қия алмадым қоштасуға.

Жоғарыда ескерткен хатты да арғы беттен жібергім келіп, ала кеттім. Аяғына «денім сау, аманмын» дегенді ертеңгі күннің атымен тағы бір жазғым келді. Бүгінгі күн мен ертеңгі күннің арасында қанша ұзақ, қандай қызықты өмір жатады, апа...»

Үзіп-үзіп айтылса да, ұзақ бір жыр естілгендей болып, өндері бұзылып, ажары сына қалған әйелдер біріне-бірі қарай алмай қалысып еді. Қызарып кеткен мұрындардың қайсысын қыр мұрын, қайсысын қайқы мұрын деуің де қиын болып қалған екен. Маңдайдан биік қайырып, жуан өріп желкесіне бостау жия салған қолаң сарғылт шашы Нұриланың жұмыр мойнын төмен иіп әкетіпті.

— Сен де бос екенсің ғой,— деп Ақлима Нұриланы жұбатқан болады.

— Осындай баласы бар адам жылай ма екен,— деп Нұрила езу тартқан болады. Көздері кездесе алмайды...

Әрең дегенде даусының дірілін тоқтатып, Нұрила хаттың аяқ жағын оқып кетті:

«Жер бетінде зіркілдеп, құлағыңды тұндыратын ауыр танкі су астында құмыққан, тұмшаланған, тұйық үнмен ғана келеді. Біресе артқы жағы, біресе алдыңғы жағы қайқаң қағып, өзен түбінің май батпағын жұмсақ қана есіп келе жатқаны сезіледі. Өзге дүниеде үн жоқ...

— Бұрылма! Тура тарт! Енді солға қарай! Болды, болды! Енді тік тарт! Ал оңға бұрыл! — деп, дамылсыз қыпылық қағып, қарсы алдымда құбыланама тұр. Қасымдағы үш жолдасымның көздері де осы бір көбелек қанатының қыпылығындай ғана үмітке қадалып қалыпты. Әр метрді тұтамдап есептеп келеміз. Қауіп қасынан сүйкене өтіп, сүйемдей жерден аман қалуымыз керек. Екі минут... Екі жарым... Екі, қырық... екі, қырық бір... екі, қырық екі... қырық үш... Минут пен минуттың арасы дүниені шыр айналғандай ұзақ жол екенін сағат бетінен бірінші рет сонда көрдім. Танкінің іші көк буалдыр тар-

тып, ішке тартқан деміңнен жылбысқы иісі келе бастады. Тізеге жақындап су да келіп қалыпты. Өңің емес, түсіңде әлденемеге малтығып, қозғалыс-қимылың өнімсіз, ділгір бір халге түскендейсің.

Бір кезде танкінің ішіне кірген су кейін лықсып, кеудемізге дейін бір жайпап өтті де, қор-қор үйіріліп, астыңғы есік-тесіктерден құлай бастады.

Менің алдымда бір, артымда үш танкі бар-ды. Олардың нешеуі қырға шығып, нешеуі шыға алмағанын мен осы күнге дейін білмеймін. Өз танкімнің төс-табаны түгел жерге тиген соң, айдап ілгері кеттім.

Анда-санда айналам бір жарқ етіп, дүние бір елес беріп қалады. Талқандалған сым бөгеттер, істік арандар, үрпиіскен неміс солдаттары көрініп қалады. Төбемізден бұршақ жауғандай тырс-тырс етеді. От ішіне кіріп кетіппіз...

Зеңбірекшім Петр Чернов манадан бері атып келеді. Бет-аузын екі білегімен кезек-кезек сүртіп тастап, тез-тез атады. Бұрышта аузы бір дамыл таппай, рацияда Сорокин Николай отыр. Бір қаңғыған снаряд келіп, танкімізді мандайдан бір нұқып қалды білем, ап-ауыр танкім селк ете түсті. Танкіні жүргізуші Рахымжан Сарбасов, жапырыла жөнелген неміс солдаттарын тауықтай тап-тап, жіңішке траншеяны бір езгілеп өткенде, маған бір қарап қойды. Қысық қара көздері жылт-жылт етеді.

— Жаяу әскерлер өтіп пе? — деп сұрадым Сорокиннен. Ол басын шайқады. Иә, өтер уақыт болған жоқ әлі, неге сұрағанымды өзім ғана білем...

«Өзеннен өткелі он километр жүрдік. Қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр»,— дедім ішімнен. Сенің қырық тоғызға толған күнің тағы бір есіме түсіп, төс қалтамда келе жатқан хатты кеудеме қарай қысып қойдым.

Петр Чернов бірдеме айтайын деп, басын маған қарай бұра бергенде, бүйірден келіп соққан оқ оң жақ қолын жұлып әкетті. Мен мұрнымды баса қалдым — суық бір нәрсе қарып әкеткендей болды.

— Жаяу әскердің үлкен бір тобы өзеннен өтіп жатыр. Алды бергі қабаққа ілекті дейді,— деп, Сорокин маған баяндай берді де,— сіз мұрыннан айрылсаңыз керек...— деп аяқтады сөзін. Мен оған Черновты нұсқадым. Черновтың ауырсынғаны енді ғана бетіне шыға бастап еді.

Бұл — кек кернеп, ашу шеңберінен шыққан кез еді.

Танкінің бойындағы бар құдіретін бұршақтай боратқым келгенін жақсы білемін. Танкінің іші гүр етіп жана жөнелгенін де білемін. «Қап, қалтамдағы хатым жанып кетеді-ау, бекер жөнелтіп жібермеген екем» деп ойлағанымды да білемін. Шашым, бет-аузым, үсті-басым жана жөнелгенде мұрынды тастай беріп, басы-көзімді түгел уқалай бастағанымды да білемін. Қозғала бергенде екі аяғым орнынан табылмай, құлап түскенімді де білемін. Оның ар жағын алты ай, он күннен кейін ғана түсіндім...»

Хатты тұра кеп тұрып оқи бастаған Нұриланың тізелері бүгіліп құлай берді де, қабырғаға сүйеніп барып әрең оңалды. Ақлимада сүйемел боларлық та жай жоқ еді. Жаралы жүректер ұйып қана, төмен тартып бара жатыр. Әлдене алқымға тығылып, жұтындырмайды да.

Террасаның алдында ойнап жүрген екі бала келді. Екеуі де мектепке бүгін бірінші рет барып қайтып келе жатқан балалар еді. Қара домалақ, қазақ балалары. Бірінің басында майданнан қайтқан әкесінің тайпақ пилоткасы, біреуі жалаң бас.

— Мен енді немістерді қалай ұру керек екенін білемін! Әкемнен естідім,— деді сұр пилоткалы бала,— әуелі былай ту сыртына шығып аласың да, сонсоң былай, желкеден келіп пересің...

Содан кейін қасындағы баланы «пергісі» келіп, жұдырығын сілтеп қалғанда, ана бала жалтарып кетті де, сұр пилоткалы бала өзі ұшып кетті. Қоржынындағы кітаптары да шашылып қалды. Жалаң бас бала жалмажан сұр пилоткалы баланың кеудесіне мініп алып, аузын басып:

— Содан соң ол немістің аузын былай байлап алып, сүйреп әкетесің!— деп, жолдасын сүйрелей бастады. Балалар ойыны Нұриланың ойын бөліп, көңілін сергітті ме, әлде азап уын бір-ақ жұта салайын деді ме, әйтеуір, хаттың аяқ жағын тез-тез оқып кетті.

«Ауызға ас құйылатынын, қолыма қол тиетінің көптен сезінетін едім,— депті жауынгер. — Бірақ құлағым естімейді, көзім көрмейді, тілім сөйлемейді, бар денем мылқау, ойым еш нәрсені барлай алмайды.

Бірінші қуанғаным — екі қолымның амандығын анық сезген күні еді. Мылқау жатқан денеңнен бірдеменің аман табылғанын білу үлкен қуаныш екен. Он саусақ түп-түгел екен! Бірін-бірі бүгін ғана танығандай, аймаласып, амандасып жатқан үстінде есімді жидым. Өзара амандық-саулық сұрасып болған соң, сол қолым сүп-су-

ық тырбиған қабырғаларды түгендей өтіп жүрек тұсына барды. Енді екі қол бірін-бірі сүйемелдеп бас жаққа бара жатыр. Бас жақтан тас қып таңып тастаған шүберектен басқа еш нәрсе таба алмай, мұрынды іздеп еді, өз орнында о да жоқ екен. Баяғы мұрын тұратын жерге ып-ыстық қорғасын құйып қойғандай.

Екінші қуанғаным — ернім мен тістерім түгел екен. Екі қол еріннің есебіне жете алмай жатқандай, кезек-кезек түгендейді. Қалжыңдасқысы келгендей, ақырын ғана шымшып та қояды.

Сол жақ балтырым ұйығандай болады да, оң аяғымның бас бармағы дуылдап қышып жатыр. Енді қолдар әрең сырғып солай қарай кетіп барады. Әуелі қышыған бақайымды қасып жіберейін деп, оң қолым төмен барып еді, кесілген бөрененің молтақ басындай бірдемеге кездесіп, әр жағынан еш нәрсе таба алмады.

Енді бір кезде манағы өзеннен өткелі қанша уақыт болғанын білгім келіп жатты. Білегімде сағатым жоқ екен... Одан соң қайда екенімді білгім келді. Әлі сол түн сияқты, көп түс көріп, қатты ұйқтап оянғандаймын. Таңдандырып жатқан — майданда болмайтын жұмсақ төсек пен тарсыл-гүрсілсіз тыныштық қана еді.

Тағы бір кезде басымды қайта таңып жатқан үстінде есімді жидым. Ыңғайлы бір қолдар бас жағымда зыр жүгіріп жүр.

— Уақыт қанша?— деп сұрадым. Ешкім жауап бермеді.

Күңгір дауыс құлағыма келеді, бірақ маған жауап қайтарған ешкім жоқ. Мен қайталап сұрадым. Даусым шықпағаны енді есіме түсіп, қолымды көтердім.

— Сіз қиналмаңыз... Енді қатерден құтылдыңыз... Қазір Саратов қаласындасыз... Енді бір-екі айда жүгіріп кететін боласыз! — деді күңгірт естілген қоңыр дауыс. Екі рет қайталап айтты.

Бұл — манағы өзеннен өткеннен кейін алты ай, он күннен кейін екен. Маған әлі манағы болып жатқан уақиға әлдеқашан баяғыға айналыпты. Мен оны кейін білдім.

Апа! Міне, одан бері де жыл жарымға таянып қалды. Мен өзіме-өзім келгелі де жарты жылға жақын уақыт өтіпті. Енді қазіргі қалпымды жазып көрейін... Екі аяқ жоқ, кесілген томардаймын. Көздер енді ғана айқындалып келеді. Бет-аузым қара қожыр шормақтай болу керек. Оны қолыммен сипалап қана шамалаймын. Қа-

бырғадан шеміршек алып, қоң теріммен тыстатып, мұрын жасатып алдым. Бұрынғы қалпына келіп қалған осы мұрным көрінеді. Бұл хатты жазар-жазбасымды біле алмай қиналдым дегендегім, осы жайларды жазудан қысылатыным еді. Жолдастар, достар бар еді. Түрімді көргенде ең болмаса шошына қалмасын дейтін жандар бар еді... Енді, міне, түгел жазуға тура келді.

Апа, хаттың өзі көңіл көтерері аздау болып шықты білем. Бірақ қу-толағай мүгедек екен деп қалма! Екі көзім айқындалып келеді дедім ғой. Көз — дүниемен арамыздағы ең сенімді серігің ғой. Екі қолым сау. Кеудем толы кеңес сияқты. Алдыма қағаз, қолыма қалам алар күнге жетсем, дүние үлесінен маған тигені мынау-ақ дейтін емеспін!

Бұ да бір үлкен өмір ғой, апа! Мен бүкіл Отан соғысының тұсында бір-ақ түрлі әнге қосып, бар-ақ ауыз өлең айтып жүрдім. Ол қай ән, қандай өлең екенін осы күнге дейін білмеймін. Әнін де, сөздерін де жаттап ала алғаным жоқ. Әр ыңылдағанда жаңа бір ән, жаңа бір өлең түсті ме аузыма, оны да білмеймін. Ол түгіл, қандай уақыттарда айтқанымды да есіме түсіре алмаймын. Бірақ ылғи бір әнге салып жүретінімді жақсы білемін. Сол әніме салсам-ақ, шалқар теңіз үстінде келе жатқандай, не болмаса тау қасында тұрғандай сезетін едім өзімді. Ашу, азап, қайғы, мұң, қорқу-қобалжу, мою дегендер есіме де келген емес. Сол әнім кеудеме қайта ұялап, өсіп келеді. Қоп көк қанат балапанның талпынғанын, ұшқысы келетінін сезем. Ұшар кезі жақын сияқты.

Қазір, апа, курорттамын. Аяқ жасату үшін кесілген сүйектерді шынықтыруға балшыққа түсіп жатырмын. Қай күні хатың келсе, сол күні ұшамын Қарағандыға... Көріскенше асығып, құшағынды сағынған балаң... Сапар».

— Сапар? Сапар деп пе? Түу, жүрегім жаңа орнына түсті ғой,— дегенде Ақлима апайдың қуанып кеткендігі айқын еді. Өз баласы Қасым қаза тапты деген қағаз сандығында жатса да, мынау азапты көрген басқа біреу болып шыққаны манадан жүдеп тұрған шеше көңіліне өмірінде бірінші рет естілген қуанышындай тиді.

Бірақ Нұриланың жүзі туған шешесі танымай қалардай еді. Хаттың бар салмағы соған түскендей, құба талдай майысып, жаншылып кетті. Әлгіде ғана сылаң қағып, сымдай ширатылып тұрған сұлу тұлғалы жас денесі

босап, көлең қағып күлімдеп келе жатқандай көгілдір гүл төккен күрең жібек көйлегі де уқалана қалыпты. Ақлимаға қарап қадалып қалған көздерінде наз да, таңдану да, кінәлау да тұр.

— Өзі бір шешесімен сырласып өскен, шешесіне жан теңемейтін жігіт екен,— деді Ақлима, өзіне-өзі айтқан үнмен. Мұнысында барлық шешенің мәңгіден бері келе жақан, мәңгіге дейін кете беретін кәрі арманымен бірге жаңағы орынсыз қуанғандығынан ұялу да бар еді.

Нұрила Сапар деген жігітті бар-ақ рет көріп еді. Бұдан үш жыл бұрын Алматыда оқуын бітіріп, Қарағандыға келгенде, қазіргі Ақлима тұратын бөлмеде — Ұлбала деген қартаң әйел тұрады екен. Нұрила әуелі сол кісіге көрші болып еді.

Бір күні, түн ортасы кезінде жиналыстан қайтып келе жатқанда қасынан жүгіріп өткен жаланаш адамды көргенде, Нұрила шошынып қалып еді. Қарағандының түнгі аязында жалғыз трусимен кездескен адамды көргені осы. Нұрила жүгіре басып пәтеріне жеткенде, Ұлбала апайдың террасасында киініп жатқан жаңағы жігітті таныды. Ертеңіне қарсы қайырған қара шашты, қою кірпікті, еркек пішінді жас лейтенант террасадан түсіп бара жатқан Нұриланы көріп:

— Қарындас, өткен түні мен сізді шошытқан болсам керек. Кешіре көріңіз,— деді.

Осыдан басқа сөз сөйлескендері жоқ. Достық тілеп тұрған қара көздер қыз тұлғасына екі көше бойы қадалып тұрды да, көлденең көшеге бұрылған соң ғана қою кірпіктерін бір-ақ қақты.

Ол жігіттің аты Сапар екенін, сол күні жүріп кеткенін Нұрила Ұлбала апайдан кейінірек естіді. Ұлбала қайтыс болғалы үш ай өтті де, қазір ол бөлмеде көмірші әйел Ақлима тұрады. Нұриланың бар білетіні осы-ақ еді.

Әлдеқайдан, алыстан келген жауынгер үні Ақлимаға да жат естілген жоқ еді. Сыры көп, мол үн ана денесіне түгел жайылып, билеп алғанша азғана уақыт керек еткен.

— Нұркеш,— деді Ақлима,— шешең мен деп шақырсам, кейін өз шешесі табылып қалып жүрер ме екен? Енді ұл тауып алсам, айрылғым келмейтінін түсінуің керек. Болмашы бір үміт қой, әйтпесе Қасым жанымның тірі еместігін білмейді деймісің! — деді.

Нұрила өзі білетін жайларды айтты. Аз көргенін ұзақ

сырдай баяндады. Ақлиманың бар ұққаны — сонша ерлік істеген адамның шеше сағынып жатқандығы еді.

Сол сағатта Сапарды шақырған телеграмма да жөнелді.

Енді, міне, Ақлима апай көрінген жұртқа: «Балам келе жатыр»,— деп күтіп отыр. Қесілген томардай мүгедек емес, канатын кере сілтеп ақ иық, мұзбалағы ұшып келе жатқандай күтеді. Өз ұлының аты Қасым екенің ұмытып кеткендей, «Сапар жаным келе жатыр»,— деп күтеді.

Қарағандыға келе жатқан әрбір самолет Ақлима апайға ұшып келе жатқан Сапардай көрінеді...

ӘМИНА

Тау төбесіндегі Егізкөлде не болып жатқаны белгісіз еді. Жер сілкінген жоқ. Аспан ашық, күн төбеде қайнап тұр.

Дем алуға Егізкөлге қарай өткендердің аяғы сиреген де көп болған жоқ. Бірен-саран машина солай қарай әлі де өтіп жатыр. Алайда жер табаны әлдеқандай бір дүмпу барын сездіргендей болады. Қарға мен сауысқан бажылдап-шырылдап тыным таппай жүр. Тау төбесінен көтеріле көшіп, етек таулардың үстінде жосып жүр.

У-шу болып ойнаған жас балалармен әуреленіп жүріп Әмина еш нәрсені абайлаған жоқ. Бір бала қатты секіріп түскеніне мәз болып күлсе, тәрбиеші ана да езу тарту керек. Бір баланың сандалына ұсақ тас түсіп кетіп, қынқ етіп қалса, ана да ауырсынып, қабақ шыту керек. Көбелек ұстатпай кетсе, оған да ұрсу керек.

Балажан Әмина әр күнді осылай өткізеді. Таңы тез атады. Күні тез батады. Әрбір ертеңгі күнге балалар үшін жаңа қызықтар іздейді. Ертегілер, ойындар, Маршак, Чуковский...

Балалармен, ойынмен өтер күн қырық екі баланың анасы Әминаға қызық күн болып өтеді, бірақ оңай күн болып өткен емес.

Бүгін күн жексенбі, ең қызық өткізетін күн. Өзге күндерде жұмыстан қалжырап жүргендей, балалар кеше жатарда-ақ:

— Ертең демалыс қой!

— Әмина апа, ертең не көрсетесің? Қызық бола ма?— деп у-шу болған.

Жарқын жүзді, жайдары мінезді, балажан Әмина балалар үшін өз шешелерін ұмыттырғандай шеше еді. Мейірімді шеше, сергек шеше, сенімді шеше. Қай баланың аяғына қай күні қандай шөгір кіргенін білетін шеше. Балаларға оның жымиғаны да қуаныш, арқасынан қаққаны да қуаныш, болмашы бірдемені айтқаны да қуаныш.

Бұл — әлі мектеп жасына жетпеген жас балалар үйі. Аудан орталығынан алысырақ. Егізкөлден сарқырап құлап жататын құлама судың барқынына салынған әдемі көк үй. Үйді айнала салынған жемісті бақшада сырғадай салбырап күрең шиелер өсіп тұр. Алмалар әлі көк, қыз бетіндей де қызарған жоқ. Осы бақшада қырық екі жас бала ойнап жүр.

Егізкөл жақтан бірінші гуіл естілді. «Тау аңғарынан еспе жел келе жатыр ма?»—деп, Әмина жан-жағына қанып еді, қылаң еткен бір жапырақ жоқ екен. Иық тірескен түкті қоңыр таулар тағы күмп етті. Бұл жолы жаңағы гуіл қоюланып келіп, жарылып кеткен сияқтанды. Терең теңіздің тас жағасын ақ жал толқын соғып жібергендей, бақша дір етіп қалды. Шие-сырғалар мөлтілдесіп кетті.

Балалар қалшиып тұра қалыпты. Үріккен қозы-лақтай үрпиісіп тұр.

— Апа!

— Әмина апа! Біз қорқып кеттік!..

Әмина үлкен бір қатер таянғанын сезінсе де, оның не екенін абайлауға мойын бұрмай, балаларға қарай жүгірді.

— Қорықпандар, ештеңе емес, қорықпандар!..

Екі тау иығымен соқтығысып бірін-бірі орнынан қозғай алмай шіренісіп тұрып қалған сияқты. Егізкөлдің бергісі кішірек болушы еді, соның бар суы лықсып келіп, тас кемерінен бір-ақ ырғып түсті. Лақ етіп ақтарылды. Сарқырап жататын құлама суды көміп жіберді. Үйдей тастар гүрсілдетіп домалап келеді. Терең сайдың екі жақ ернеуін су кернеп, кеміріп-кеңейтіп келеді. Тау төбесінен құлап түскен құж тастар шошынып үріккен тау өгіздей жосып, ақтарылған судың алдында келе жатыр. Жойқын су кейде ондаған «тау өгізді» жұтып жібереді. Ұзамай ондаған «тау өгіз» судан шыға келіп, тағы да ілгері домалайды.

— Не қылып тұрсың, ей! Қашсаңшы!— деген дауысқа Әмина жалт бұрылып еді, асханадағы бір еркек, екі

әйел аспазшылар қашып барады екен. Бірінің қолында ожау, бірінің қолында күріш елегі, енді бірінің қолында қойдың саны.

Асхана суға жақынырақ ойпаңда болатын еді, су келіп қалған екен. Адамдары қашып барады. Балаларға мойын бұрар емес. Ақ халаттары делбегейленіп лезде жоқ болды.

Балапандарын соңына ертіп көлден қайтқан қазға ұқсап, балаларын шұбыртып ертіп Әмина үлкен жолға қарай жөнелді. Сайды толтырып қыраңға жайыла бастаған су балалар үйінің іргесіне дейін жылысып келіп қалыпты.

Егізкөл жолымен ұшыртып ағызып екі жеңіл машина келе жатыр. Әмина балаларды жолдың құламасына иіріп қойып, өзі асфальт жолдың қырқасына шығып, қолын көтерді. Машиналар құйындай жүйткіп өте шықты. Екеуінде де шоферден басқа адам жоқ.

«Иелері қайда қалды екен?»— деп ойлады Әмина.

Арт жағы анда-санда тарс етіп қалып газик келе жатыр. Әмина оған да қолын көтерді. Саналы адам болу керек, тоқтай қалды да:

— Мира! Бері кел! Мира! — деді.

Шашы желкілдеген кішкене қыз әкесіне қарай жүгірді. Әкесі қызын көтеріп алып, машинаға қайта отырғыза бергенде Әмина оған:

— Машинаңыз бос көрінеді, он шақты баланы ала кетіңізші! — деді.

— Біздің үй суға кетіп жатыр! Асығыспын! Қазір осы жолмен біздің жүк машина өтеді. Номері он тоғыз — қырық. Мен лұқсат етті де!— Газик жылжып кетті.

Енді машиналар топталып өте бастады. Әмина бәріне де қол көтерді. Ешкім тоқтамайды. Стол, орындықтар тиеп алған, үйіліп-төгіліп балалар мінген жүк машиналары өтіп жатыр. Жеңіл машиналардың көбі бос, бірақ ешкім тоқтаған жоқ, тоқтар емес, мойын бұрар емес. Үрейленіп, ұшып барады. Ақи көзденіп кеткен.

Су лықсып келіп жолдың екі жағындағы құламасына жетіп қалды. Ойпаттау жерде асфальт жолын белінен басып өтіп, әрі қарай ақтарылып жатыр. Мұндай жерлерге толқын пайда болды, ағын пайда болды. Әмина балаларын дөңестеу жерге әкеліп, жолдың қырқа жиегіне шығарып қуыршақтай тізіп қойды. Өтіп бара жатқан машиналарға Әмина да қол көтерді, у-шу болып

балалар да қол көтерді, ешкім тоқтамайды. Ақиланып, үрейленіп өте береді.

Үш жүк машинасы құйрық тістесіп ағып келеді. Әмина екі қолын бірдей көтеріп жолдың қақ ортасына барып тұрды. Машиналар өкіріп-бақырып: «Жолдан кет!» дейді. Әмина қозғалар емес. Машиналар да өкіре түсті. Әмина да қатып қалды. Аралары жиырма метрдей жақындағанда Әмина жолға көлденең құлады да, көзін жұмды. Алдыңғы машина өкіріп-бақырған бойы тізгінін тартқаны сезіледі. Бірақ жыланның қыр арқасындай көп өрнекті резеңке доңғалақ: «Ал бастым! Ал бастым!» деп жақындай берді. Әминаның мұрнына күйген резеңкенің ыстық иісі келді. Қозғалған жоқ!

— Сволочь! — деді шофер машинадан басын шығарып. Балалар шулап келіп, Әмина апасын құшақтап құлап жатыр. Шофердің көзі бадырайып, есі шығып кеткен.

— Жә, бол, жылдам тұр!—дегенде шофердің екі көзінен жас барлап кеткен екен. Сақылдап-қарқылдап жынданған адамша күледі.

Балалар машинаға тиеліп, аман-есен аудан орталығына жетті...

АЙГҮЛ ҚОЙШЫНЫҢ КҮНДЕРІ

СССР Жоғарғы Советінің депутаты Айгүл түбекке қайтқан отарының соңында сылпылдап келе жатқалы бүгін үшінші тәулік...

Қалай есептесең олай есепте, әр тәулікте жалқау жылжыған жиырма төрт сағат уақыт бар. Ол көңіл аударары көп қала уақыты емес, көз тартары жоқ дала уақыты. Үнсіз өтіп жататын уақыт.

Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте өтіп келеді. Ол — дала үнсіздігі, қой үнсіздігі. Астыңдағы атыңа ғана, қасындағы итіңе ғана тілдесер жауапсыз үнсіздік.

Даланың меніреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген. Ол — етек-жеңді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай қуатын күздік пен көктемнің азынау желіне де көндіккен. Ат танауына көк сүңгі тұрып шаңытқан суық сары аяздарға да көндіккен. Жыбыр-жыбыр, қыбыр-қыбыр қозғалған қой момынның өңсіз қозғалы-

сына да көндіккен. Көндігу бар, жеңу бар. Айгүл — соның бәрін жеңген адам. Ыңырсып қана ән салып келеді. Кішірек келген қара дөңгелек көздері әлденені алыстан барлағандай, ойда келе жатқаны да байқалады.

Қой отарының сүйемдеп аяңдауына жирен бесті ғана көндіге алмай келеді. Қағазға төнген қалам ұшындай сүп-сүйір құлақтарын алыстан көрінген қырқаларға шаншады. Қыл шылбырмен жетелеп алған Айгүлдің өзін сүйрелеп алға қарай жұлқады. Кейде иегін Айгүлдің иығына сүйеп, еріндері жыбырлап қант сұрайды. Құлақ түптерін қасып жіберуді, әлде қай жерін сипап жіберуді өтінеді. Қант кеше біткен. Өзі қанша қалжырап келе жатса да, әйел қолы анда-санда атының мойынан қағып қояды. Жирен бесті ұзын шылбырды соза жұлқып тағы да алға қарай ұмтылады.

Бүгін таң ата Айгүл отары су жайылып кеткен Ақтақырға келіп түсіп еді. Жаздыгүні бұл — шаңы бұрқырап жататын машина жолына айналған тақыр. Екі жағы көк жиекке дейін кернеп кеткен қиыр-шиыр бұйра құм. Түбекке оралған отардың осы тақырға бір соқпасына амалы жоқ.

Ақтақырдың ен бойын өрлей жарып өтетін жалғыз жолды қазір Сырдария суы басып кеткен. Шегі-шетіне көз жете бермейтін ақ тақыр айнадай жалтырайды. Бүйірі салыңқы буаз қойлар бауырымен су сызып, әрең қозғалып келеді. Қиғаштап түскен күн көзіне шалынғанда қой бауырынан сорғалаған тамшылар шашақты күміс оқадай жарқ етіп қалады.

Су жайылып кеткен тақырға таң ата келіп кездескенде отар ұйлыға беріп, жазыла алмай қойып еді. Мүйіздері айқаса біткен көк ала серке басын бірер шайқап, сақалын сілкілеп азғана тұрды да, алға түсіп кетті. Қазір отар жіпке тізілгендей шұбалып, жарты километрге созылып, жыбыр-жыбыр жылжып келеді.

Резеңке етігі біресе күрк етіп қалып, біресе күмп етіп қалып Айгүл де келеді. Бүгін күн бойы, түн бойы, ертең күн бойы осылай жылжи бермек. Жылы қашар, жайлы орынға ертең кешке ғана жетер. Оған дейін отар да, Айгүл де, шиыршық атып келе жатқан жирен бесті де шыдауға тиісті. Сол жайлы орынға жеткенше Айгүлдің әні де үзілмеуі керек.

Қайнаған судай көгілдір толқынданған көктем сағымында алыстан бұлдырап жалғыз-жалғыз молалар көрінеді. Әр моланың төбесінде шаншылып отырған бір-

бір қара құс көздерін отарға қадап алыпты. Өздері қадалып мола төбесінде, көздері қадалып отарда. Олар отарды кеше де торыған, бүгін де торып отыр, ертең де ториды, өмір бойы торып келеді.

Құлпырған сағым құм арасынан көне замандағы адам мекендерін көтеріп шығарады. Бір кезде ел жайлаған, егін еккен жерлерді әлде қай кезде құм басып алған. Қойшы ойына таныс аңыздар түседі. Сырдария көне заманнан бері атағы шыққан мырза су, көне заманнан бері диқаншы бесігі. Күріш те өскен, жоңышқа да өскен. Қарбыз-қауыны күзге қарай зеңбіректей гүрс етіп жарылғанда Қазалыдан Қармақшыға естіліп жатады екен...

Сыр еліне қырғын, Сыр бойына қырсық әкелген алғашқы апат Сүбітай[1] соқыр болған ғой. Жуа жеген, сәбіз-шалқан жеген Сыр еліне кездескенде соқыр батыр:

— Шөп жегені несі екен!.. Адам ба, бұлар, айуан ба?— деген ғой.

Содан соң, атқұмар батыр көк дүниенің ішінен екі аяқтыны айдап шығып: «Төрт аяқтыны, аттарды бағыңдар»,— деп әмір еткен екен дейді.

Қырдың қуаң бозына үйренген сүр жорға ат — батырдың ең сенімді серігі — Сырдың көк жоңышқасы мен жүгерісінен, арпасы мен күрішінен басын көтермеген күйінде жарылып кеткен екен...

— Атқа ас болмастың адамға не керегі бар?— деп соқыр батыр көк дүниеге бір түкіріпті де, отатып жіберіпті. Сүбітайдың өз қолымен жұлған көктің орнына осы күнге дейін түк шықпай жалтырап жатады екен. Ашынған долы зәр сараласа керек. Сыр бойындағы сортаң сол бір от орнындай тазығырдан басталып кетіпті.

Бір кезде алысқа айдап тасталған құм атжалдары осыдан кейін Сырдарияны қайта иектепті. Иесіз қалған арықтар, еркімен таси берген ұлы өзен егістік жерді тұздай берген, тұздай берген.

Осы ұзын Ақтақырдың әр жерінде кездесе беретін ескі арықтың сілемдері де Айгүлге ескі бір аңызды айтып келе жатыр еді.

Сонау Сүбітай заманынан бастап әлекке ұшыраған Сыр бойы тіршілігінің күре тамырындай мырза өзенді әлі жауасытып ала алған жоқ. Сырдария кейде тентек мінезін көрсетіп, салық салып отырады. Бір-ақ түнде

[1] Сүбітай — Шыңғысханның қолбасшысы.

жағасын бұзып шығып, бір өңірді астан-кестен етіп, зар қақсатып кетеді.

Сырдарияның мұндай мінезінен Айгүл әр кезде сақтанатын. Биыл да сақтанып, қозы алар түбегіне қарай ертерек ойысып еді. Бірін-бірі із басып қайталап жататын жиналыстардың аяқталуын күте алмай, тентек судың жөней беру қаупі бар-ды. Ол қаупі орынды екен, Сырдың суы, міне, Ақтақырда кездесе кетті.

«Өзбектердің не арманы бар екен!— деп ойлайды Айгүл.— Өзбек жерінде Сырдария қатпайды да, тасымайды да. Қата қалса, бізден жиырма күн бұрын еріп, барлық мұз біздің алқымға келіп тіреліп қалады. Өзбектер бізге ұсап екі жұма бойы мұз бұзып әлектенбейді. Біздің Сыр неше жерден түйіліп, неше жерден кептеліп қалады. Сыр бойына өзбектер қалай ақылды орналасқан, қазақ қалай бейқам орналасқан...

Көрші елмен күндеспегенімен Айгүл өз елінің су шаруашылығына әрі ат үсті, әрі олақ екенін ойлап келеді. Бір кезде Айгүлдің даусы шығып кетті:

— Жалғыз Сырдария ма екен бас асау күйінде жатқан!— деді ол өзіне-өзі. Даусы кектене де кінәлай шықты. — Көшпелі әдетіміз әлі басым. Ұмыта алмай келеміз. Кейде бүгінгіні ғана ойлауға үймелесіп қаламыз. Ертеңгінің бар мұңы суда ғой. Тыңдардың тыңы су емес пе. Қазақ жеріндегі жеті жарым мың өзеннің бірде-бірі қолбала болған жоқ. Ғалымдарымыз жер астында жатқан он шақты теңіз барын ашты. Білекті сыбанып жіберіп, балақты түріп жіберіп, қолға алар іс осы емес пе! Құм теңізіне үйренген көз су теңізін іздемей ме екен! Жатсына ма екен!..

Өзімен-өзі дауласып келе жатқанын Айгүл енді ғана байқады. Бұл — оның үлкен бір жиында айтуға әзірлеп жүрген ойы еді. Газет-журналдарға әлденеше рет су мәселесін көтерген ғалымдарға үн қоспақ болған екен. Қазір, міне, етігі күркілдеп су кешіп келе жатқанда көптен кернеген ой еріксіз ақтарылып кетті. Тісі қайраулы жүр екен, әрең тоқтады.

Осындай бір жай Айгүлде әр кезде болатыны бар. Әлденеге ызаланып кілт сөйлеп те жібереді. Үнсіз далада жинала берген ойлар, әсіресе өз тіршілігіне байланыса туып, өсіп-өрбіп жататын ойлар айтылуды керек ететін сияқты. Кейде тіпті ұзақ сөйлеп кетсе, Айгүл өзін бір жиналыста көретіні де бар. Көз алдына жиналыста отырған жүз таныс адамдар — малшылар, күрішшілер,

мақташылар, канал қазушылар келеді. Бәрі де айта түс, аянбай айт деп отырғандай болады. Ондай кезде Айгүл тоқтай алмай ұзақ сөйлейді. Көз алдына елестеген адамдармен айрылғысы келмейді. Ойлары салмақты болғанымен, сөйлеу түрі олақтау шығып жатқанына да қарамайды. Кейде ойлары ескі құдық басына үймелеген қойларына ұсап, топырласып кететіні де бар. Қалайда қысы-жазы көбінесе жалғыз жүретін қойшыға ұзақ күнді қысқарту керек. Дала үнсіздігін, қой үнсіздігін жену керек. Ондайды көтеріңкі көңіл, көңілді көтерердей ой жеңеді де.

Шұбап келе жатқан отардың алдыңғы жағынан сақ күзетші — Көкдауылдардың бірі қаңқ етіп қалды. Шақырғандай болады. Жас қозыларды тиеп алған түйелі арба сол дауысқа қарай ойысып барады. Тағы бір саулық жол-жөнекей суда қозылағалы жатқаны да. Бұл, міне, он жетінші...

Айгүл көзі алға қараса да, ойы тағы да суға оралды. Өткен жазда ғана Сырдариядан отгонға тартылған каналды қазып жатқандарға барып қайтқаны есіне түсті. Ол арадағы сайлаушылары:

— Автолавка айына екі-ақ рет келеді.

— Автоклуб одан да сирек.

— Артистерді, жазушыларды көретін күніміз бола ма?— десіп қалған.

Мұндай арыздарды Айгүлдің өзі айта бастаса, тіпті ащы шығар еді. Канал қазушылар трассаның өн бойындағы бөлімшелердің бәрінде де екі жүздей адамнан құрылған. Ондай бөлімшелер бесеу. Мұндай жерге автолавка да, артистер де тым сирек келмейді. Ал жалғыз жайылған қойшы олардың бірін де көрмейді. Бірақ депутат Айгүл өз зарын айтқан жоқ. Тек көзінің жымиуымен ғана аңғартты да:

— Басшыларға жеткізейін, құлақ асатын болар. Келер,— деді.

Канал қазушылардың әсіресе салмақ сала айтқандары су жайы болып еді. Шөл далада су дегеннің қадірі қандай екенін Айгүл өзі де жақсы біледі. Тер мен шаңнан сіресіп қалған сірі көйлек киген канал қазушылар шомылу дегенді ұмытқан сияқты. Ішімдік судың өзі тапшы. Цистернамен су келе жатқанда Сарыарқадан самал соққандай сезінеді.

Күн құм қайнаған ыстық еді. Сона мен бөгелектен басқаның тамағынан ас өтпейтін ыстық та.

— Су сендердің қолдарында емес пе, жолдастар. Жүздеген отарлар, мыңдаған қойшылар суды сендерден күтеді. Шөл даланы таспадай тіліп болса да қысқы-жазғы жайылымға су жеткізер мезгіл болған жоқ па? Уәделерің өткен май емес пе, енді қашан?— деп тоқтады Айгүл.

Шаңын бұрқыратып жер қазып жатқан адамдарға шомылу арман екенін Айгүлге түсіндірудің керегі жоқты. Сондықтан ол бұдан әрі қазбаламай тоқтады. Дөңгелек қара көздерін құрылыс бастығының көздеріне қадап, жауап күтті. Ол тез орнынан тұрып:

— Келер майда бітіреміз... егін жинау кезінде колхозшыларды қуып әкетпесе... енді он шақты экскаватор берілсе..— деді.

Осылай, кейде ермек үшін ескі аңыздарды еске алып, кейде бүгінгі мен ертеңгіні қосақтай ойлап Айгүл келеді. Күн жылып, су жылына бастаған. Туғанына бір-ақ жеті болған жас қозылар жас баладай әлсіз де аяныштыы маңырайды. Шаршаған бақырлар жатып демалғысы келеді. Бірақ ол демалысқа дейін екі күн, бір түн бар. Ол — осы кешпе суда өтетін күн; ол — осы кешпе суда өтетін түн.

Тас көмірдей жалтылдаған қара қозы әлсіз ғана маңырап қалып, кешіп келе жатқан суға жата кеткісі келген ыңғайын көрсетті. Тізелерін бүге бергенде тұмсығы суға тиді де, селк етіп қайта тұрды. Суды тәлтіректей кешіп қайта жүріп кетті. Енді он қадам жүрсе, құлай кеткелі барады. Айгүл қозысын көтеріп алып, баладай көудесіне қысты, құмарлана иіскеп-иіскеп қалды. Көздерінен жасы да домалап кетті.

Жас қозыны қолына алса-ақ Айгүлдің есіне екі айға толмай қаза тапқан тұла бойы тұңғышы — Амангелдісі түседі. Ол бір ауыр жылдардың ауыр күндері еді. Айгүл босанардан екі ай бұрын майданға кеткен жарынан да хабар жоқ болатын. Соғыс үстінде туған соң, атын Амангелді қойған баласының суретін әкесіне жіберуді арман етіп еді. Айгүл оны да істей алмады. Жаңа туған жас бала да, күйеуінің отары да жас босанған Айгүлге қарап қалды.

Жалғыз ғана құрсақ көтерген Айгүл жас баланың жылылығын әлі ұмытқан жоқ. Жас қозыны көудесіне қыссаақ сол баланың жылуы келеді. Әлсіреген қозы маңыраса-ақ құлағына сол баланың үні келеді. Жас қозыдан сол баланың иісі келеді.

Қозыны қолына ала бергенде Айгүл азғана әлсіреу де сезініп еді. Оның үстіне шыдамсыз Жирен бесті ыңғымен соғылып кетті де, қозы шолп етіп суға түсті. Айгүл өзі де аз-ақ құламай қалды. Қозы байғұс сортаңдағы ашқылтым суға тұмсығын бірер тығып алып, тырбаңдап әрең тұрды. Басын шайқап, екі құлағымен жағын шапалақтап, түшкіріп-түшкіріп қалды. Айгүл қозыны қайта көтеріп алып, қызыл шұбар шәлісімен көздерін, құлақтарын, тұмсығын сүртті. Аты соғылып кеткенде құлай жаздаған Айгүлдің шолақ резеңке етігіне су толып кетіпті. Екі табаны май батпаққа жабысып қалғандай аттай алар емес.

— Жәке, тоқтай тұрыңыз!— деді Айгүл ұзаңқырап кеткен түйелі арбаға қарап,— мына қозыны да арбаға аларсыз.

Айгүл су толып кеткен резеңке етігінен аяғын әрең суырып алды да, қозыны көтерген бойы арбаға қарай кетті. Су жылы екен. Кішкене аяқтың қып-қызыл саусақтары су бетіне жымыңдасып тигендей болады.

Түйе жегілген күркелі арба тоқтап, түйені жетелеген Жәкең шал мұрнын сіңбіріп, жеңімен сүртті. Маңдайынан сорғалаған тер екі миығынан ағып, селдір сақалының ішіне сіңе беріпті. Астына кереге жайып кеңейткен, айналасына ши ұстап қоршаулаған арбадан Айгүлге балалар даусы естіледі. Орталарына тағы бір қозы келіп қосылғанда, кешелі-бүгінгі туған жас төл шуласып кетті.

— Жиырмадан асып кетті-ау, шырағым? Кешке дейін қырыққа жетіп жүрсе қайтеміз?— деді Жәкең шал бөркімен маңдайын сүртіп тұрып. — Бұдан былай күнтүн демей ақтарылады ғой. Қой ғой, күн-түніне қарай ма ол. План бойынша да осылай ма еді? Кешкі қоналқада біраз қозыны соятын боламыз ба?

— Пышағыңызды жаландатпай, шыдай тұрыңыз, Жәке.

— Мен шыдармын-ау, қойларың шыдаса! Қойдың қашан қозыларын зоотехник екеуің ғой білетін. Ол — оқыған, сен болсаң депутат. Бірақ мен бірдеңе білсем, қозы аз болмас.

Шалдың кінәлай сөйлеуін Айгүл орынды көрді. План да, есеп те дұрыс еді, бірақ соның орындалуына кінәрат араласқанын айтты:

— Жәке-ау, амалым болды ма? Біз қыстаған жерде тым болмаса бір жел-құдық су берсе, қойды осы жерде-

ақ қозылататын едік қой. Ақтақырдың суын кешіп, түбекке ойысатын неміз бар еді?

— Түсінем, шырағым. Биыл қары құрғыр да күрт еріп, бір-ақ күнде жоқ болды ғой. Түбекке көшпесіңе амал қалды ма?

— Көшпесіңе емес, қашпасыңа деңіз. Жәке. Жел құдықтар су тартпай құр қаңқайып қала бармады ма?

— Саясатыңа қарсы келіп қалам ба деп жұқалап жатқаным ғой әншейін... Әйтпесе осыдан артық қашу болады деймісің. Сусыз жерде отар ұстауға болмайтынын білемін ғой.

— Жел құдықтар күздігүні қанатын бұлғап шақырып тұрғандай еді, дәл керек кезінде су бермей қош айтысқандай қолдарын сілтеп қала берді.

— Мидай далада әлде бірдеменің қалқайып тұрғаны теріс те емес шығар... Бастықтар орнатқан қаңқайма ғой, әйтеуір,— деді шал әлдекімдерді кекеткендей үнмен.

— Қаңқайып тұру үшін емес, су тарту үшін.

— Ә, түсінем ғой.

— Оны жұрттың бәрі де түсінеді.

— Бәрі де түсінсе түсінетін шығар, бірақ бәрін де түсінеміз демес едім.

Айгүл шалдың оспағын аңғармай қалып еді, Жәкең әрбір қартаң адамның байырғы әдетіне басып, ақыл айта сөйлеп кетті.

— Мысалы, техниканы мен түсінемін бе! Жоқ. Жел құдық деген немене өзі? Бір дөңгелекті бір дөңгелек айналдырып тұрады, сол емес пе? Бір дөңгелектің тістері екінші дөңгелектің тістерінің арасынан шығып кетпесе болғаны да. Шығып кеткен екен — бітті. Біздің зоотехник пен перма бастығына ұсап шартпа-шұрт болады да қалады. Осының өзін сенен басқа қойшы біле бере ме екен, сірә?

Айгүл жәбірленген жоқ. Шалдың өзін сынап тұрғанын шын ауырламады. Шындық көрді. Көзін у-шу болып жатқан «балалар бақшасына», қозы арбаға аударып әкетті. Қолын қозыларға созды.

— Еметін уақыттары болды,— деді шал.

Жас қозылардың жып-жылы тұмсықтары Айгүлдің қолын иіскелейді. Жыбыр-жыбыр еткен жас еріндер жаланып қояды.

— Шыдай тұрындар, қошақандарым. Ертең кешке дейін ғана шыдаңдар. Әйтпесе Жәкеңнің пышағы қай-

раулы көрінеді. Шыдаңдар,— деп, Айгүл әр қозының басын бір сипады.

— Қарағым-ау, жас қозыларға мені жамандағаның не?— деп, Жәкең шал өкпелеп қалғандай жүзін арбадан аударып, айнала қарана беріп:

— Ойбай, әкетті! — деді шошынған дауыспен. Қолын шұбап келе жатқан отардың арт жағына қарай сілтеді.

Даланың үлкен қара құсы, қанаттары суылдай-ысқырып, қара найзағайдай ағып, Айгүлдің суда қалған етіктеріне шаншыла құлап келеді екен.

— Әкетсін, әкетсін! — деді Айгүл сақ-сақ күліп. Дала үнсіздігінде жарыла күлердей қызықтар да сирек. Айгүл мәз болып қалды.

Қара құс етікті қозы деп қалғанын суға таяна бере сезініп, қайқаң қағып қайта жоғарылап кетті. Ұялғандай, жан-жағына жалт-жұлт қаранып барады.

Болмашы қызыққа Айгүл әлі күліп тұр еді, арт жақтан далақтап шауып келе жатқан салт аттыны көрді. Сасқан адамның далақтауы. Алыстан-ақ бөркін бұлғалап, екі аяғы серең-серең, аса бір тығыз жұмыспен келе жатқанын аңдатады.

— Жолдас депутат! Жолдас депутат!

Шапқыншы жақындай берді. Төртінші ферманың қойшысы Берден екені де танылды. Ол бір қорқақ та сасқалақ адам. Жақындаған сайын атын өкпеден тепкілеп, қамшылай түседі. Айгүл оған шиырлыға қарап: «Апыр-ай, құлайды-ау, құлайды-ау!»— дегенше, Берден ат-матымен тоңқалаң асып құлап та түсті. Ат төрт тармақтап барып орнынан әрең тұрды. Қолтығы дірілдеп бар денесімен теңселіп тұр. Берден өзі тақыр басынан май батпақ сорғалап тез тұра алмай қалды. Суға белшесінен батып отырған күйі: «Депутат жолдас! Депутат жолдас!»— деп жатыр.

— Е, не болды, Берден?— деді Айгүл күлімсіреп.

— Енді жарты сағатта жетпесең, біздің отардың барлық төлі «Қасқырсайда» қалады.

— Неге! Адамдарың қайда?

Берден сөзге, сұрауға құлақ асар емес, өз сөзін айта береді:

— «Қасқырсай» өткізер емес. Су кернеп барады. Өткел берер емес. Соны мәлімдеуге келдім.

— Тағы бір-екі күн ұйқтай түссеңдер еді! — деп Жә-

кең шал оны кекетіп тастады. Берден оған да құлақ асқан жоқ:

— Депутатқа мәлімдедім, болды. Ендігісін өзі білсін,— деді де өзін-өзі бөксесінен көтермелеп, орнынан тұрды.

«Қасқырсай» дейтін бәлені Айгүл бала жасынан білетін. Ұзындығы жиырма километр келетін терең сайға кей жылдары Сырдың суы түсіп кетсе, өткел бермейтіні рас. Қыс бойы құмда бағылатын отарлар түбекке оралғанда осы сайға соқпай өте алмайды. «Қасқырсайдан» Айгүл отары да кешке ғана өткен. Онда құрғақ жатыр еді. Ылғи жымы келіп, қапы соқтыратын Сырдың суы ұрланып келіп басып алғаны да. Енді ол сай салығын салмай өткізбейді. Айгүл ойланып қалды.

— Бізден кейін тағы да көп отарлар келе жатыр. Бәрі де келіп тіреледі соған. Олардың күні өзімен, бізді апаттан құтқара көр, депутат.

Өз отарының қысылысын күйіп-пісіп тұрып айтса, басқалардың мұң-мұқтажы енжар ғана айтылды.

— Немен, сендерде тым болмаса мынадай арбада да жоқ па?— деді Жәкең шал. Арба жайын орынсыз-ақ қыстырғанына қараған жоқ.

Өз қолынан жасап алған, әр жылда бір-екі күн керегі де болып қалатын арбасына Жәкең мардамси қарады. Алдыңғы екі доңғалағы ескі соқалардан қалған темір доңғалақтар, артқы екеуі — мотоциклдікі.

— Арба деп тұрғаныңыз мынау ма? Көрген де емеспін, естіген де емеспін,— деді Берден. Кекетейін, құлық айтайын деген жоқ, арбиған-арбиған бірдемені жаратпай қалғанын тура айтты.

— Өй, ақымақ! Жыл сайын барлық төлдің жанын алып қалып жүрген осы арба екенін естімеп пе ең? О не дегенің екен!

— Жә, «Қасқырсайыңа» қайта бер. Мен де ұзамай жетермін,— деді Айгүл борбайынан су сорғалап әрең тұра берген Берденге қарап. — Жәке, сіз иттерге не боларсыз, менің артымнан еріп кетпесін. Отарды тоқтатпай, ілгері қарай жылжыта беріңдер. Тұсына жеткенде Әуесбек те келіп қосылар.

Әуесбек — екінші қойшы, бір канистр су, бір шайнек, бір қазаншаны бөктеріп алып, ол мана ілгері кеткен. Әр қысылшаңның өз амалы бар, қойшылар кезектесіп ілгері кетіп, судан құрғаққа шығып, жылы тамақ жасайды. Ат шоқырағымен жарты сағат ілгері кеткен

қойшыны отар жылжып үш сағатта әрең қуып жетеді. Ол екі арада мызғып алуға да болады.

— Өз қозыларын қойнына тықса да, аман алып қалар еді. Қолхоздың қозылары қырылғалы жатқанын саған мәлімдеуге келгенін көрдің бе мұның! Басына міниіп отырып, қызыл бұрышты қыстырар ма еді құйрығының арасына! — деді Жәкең шал, атын өкпеге тепкілеп ұзай берген Берденге қарап.

Айгүл үндеген жоқ. Етігінің суын төгіп, жалаң аяғына сұға салды да, атына мінді. Ерігіп келе жатқан Жиренбесті қояндай орғып атыла жөнелді. Атының төрт тұяғынан жарыла шашырағаи су күн көзіне шалынғанда, Айгүл екі жағынан қызыл-жасылды маржан шашып бара жатқандай көрінеді екен, Жәкең шал қызыға қарап:

— Ерің де, еркегің де сендей-ақ болар! — деді. Содан кейін Айгүлдің артынан жөнеле берген иттерін шақырды:

— Қәһ, кәһ, кәһ!..

«Қасқырсайға» жеткен соң, Айгүл жұрттың екі нәрседен аңтарылып қалғанын таныды. Тасыған су, кең даланы қапталдай жалап кететін өрт, биік аспанды тілгілеген найзағай сияқты алып күштер дала халқын арбасуға келтірмей жеңе берген, бағындырып алған. Сол ықтау әлі арылмай келеді. «От пен су — тілсіз жау» деп жай айтылды дейсің бе, келісімге келмейтіндіктен айтылған ғой. Оның үстіне бір саты болса да жоғарыдан бұйрық күту — тағы бір тұсау болып қосылыпты.

«Қасқырсай» кемерінен келіп тола бастаған екен. Ат омырауынан асатын, бұйралана аққан су сайға тығылған қаңбақтарды ағызып әлдеқайда әкетіп барады. Сайдың арғы бетіне үш-төрт отар жиналып қалыпты. Бірбір киіз үйді артып алған түйелер әр жерге шөктірулі жатыр. Сайдың жағасына от жағылып, шайнектер, қазандар асылған. Еркектер оңаша шоқтарылып әлденені ермек етіп отыр.

Мойындарына ашық түсті қызыл ала галстук байлаған екі жас қойшы судан атпен жүзіп өтті де, Айгүлді бергі жағада қарсы алды. Сайдың арғы бетінен:

— Жеткен екен, жетті ғой депутатымыз,— деген дауыстар естіледі.

— Осыдан бір-ақ жеті бұрын не деп келісіп едік? Уәделерің қайда?— деді Айгүл амандыққа келмей жатып-ақ. Даусында әрең ұстап қалған ызғар бар еді.

Қойды ұмытып, қошемет көрсеткелі келген жас қойшылар абыржып қалды.

— Апай-ау, ферма бастығы алдап ұрды ғой. Айтқандарының бірін орындаған жоқ.

— Содан кейін көзімізге көрінген жоқ,— деп жас қойшылар бар кінәны жоққа аударып жатыр.

Жирен бестіні омыраулата жүздіртіп Айгүл сайдың арғы бетіне шыққанда, барлық қойшылар қопарыла көтеріліп келіп қарсы алды. Бұлар да депутатқа ұзақ шұбырынды қошемет көрсете бастап еді, Айгүл тез тойтарып тастады.

Болмашыны дағдарыс көріп, болымсызды сөз қылатын мінездерге Айгүл күйіп-пісіп қалатын еді. Ол — жайылымы кең көрінгенмен, көбінесе жайдақы шығатын ойдың адамы емес, жинақы да шымыр ойдың адамы. Енжарлықтан туатын езбе сөздерді ол айығары жоқ күзгі жаңбырдай сезінеді. Қойшылардың болмашыны сеп қылып, алыстан ағаш жағалтайлап әкеліп бар кінәны ферма бастығына аударғысы келгендеріне Айгүл құлағын да салған жоқ. «Жә, жетер!»— деп айғайлап жібергісі де келді. Бірақ көпшілік алдында көтеріле сөйлеу, зекіп алу Айгүлдің әдетінде жоқ еді.

— Жә, болар іс болып, уақыт өтіп кеткен екен, амал не... Тек ендігі жылы тағы да осыған ұрынбайтын болайық,— деді Айгүл азғана жымия сөйлеп.— Е, талайды ұмыттындар ғой, мұны да ұмытып кетерсіндер!

Уәдеге мырза жұрт:

— Е, неге ұмытайық!

— Есте қалатындай-ақ болып тұр,— десті.

— Онда тұрмайық, үш-төрт керегені қосақтап салы жасаңдар. Әрбір салы ең кемі жиырма қозыны көтереді. «Қасқырсайға» бір қозыны да құрмалдық етпейміз. Ірі қойлар өздері де жүзіп өтеді. Қәне!..

Осы оңай ой қойшылардың бәрінде де бар екен, бәрі де оңай мақұлдады. Тек ерлікке, озық техникаға сүйенген ой болмағандықтан айтуға арланыпты.

Төрт отардың жас қозыларын салымен өткізуге едәуір уақыт кетті. Қойшылар қозыларының араласып кетпеуіне жан салып жүр. Айғай-шулары көп, бөгесіндері көп, біріне-бірінің ақыл айтулары көп. Кейбір қойшылар қозылары түгел қырылып қалатын болса да, қалыптасқан әдеттерінен айрылғылары келмейді, жоқ жерден талас шығарады.

Айгүл осы тұста ғана бір айқайлап қалды:

— Тоқтатыңдар босқа даурығуды. Мен жауап берем! — деді. Ызғарлы үнді оңай сезіне қалған қойшылар одан сайын зекіп қалуды күткен жоқ.

«Қасқырсайдан» аман өткен отарлар түн ортасы ауа бергенде Ақтақырдың жайылма суына келіп килігіп еді. Әрі-беріден соң отарлар араласып та кетті. Кешегі-бүгінді туған жас қозыларды кереге-сүйреткіге жегілген түйелер әкеле жатыр. Түйенің үстіне шаңырақ — күрке жасап алып қозыларды соған толтырып алғандар да бар. Бір апаттан аман өтсе де, су жайылып кеткен тақырдың әлегіне отарлар енді кездесті. Жазғытұрғы әрі буаз, әрі жадау қойлар тізеден су кешіп әрең жылжып келеді. Қозылап та келеді, бірен-сарандап жүруге жарамай қалып та келеді. Қойшылар да қалжырап қалған. Ән де жоқ, елең етер үн де жоқ. Тағы да дала үнсіздігі. Оған қосыла түн үнсіздігі, шаршау үнсіздігі. Тек қана әр отардың иттері сыйыса алмай, әлсін-әлі жанжалдасып, төбелесіп-төбелесіп алады. Жүріп келе жатып қалғып кеткен қойшылардың ұйқысын ашатын да сол иттердің төбелесі ғана.

Сәнмен ерттелген елгезек аттарды таңдап мінгендей екі жас қойшы қай отарда қанша саулық барын, қанша қозы туғанын есепке алып жүр. Әрбір жаңа қозылаған қойдың, әрбір жүре алмай қалған қойдың қай отардікі екенін екеуі кезектесіп келіп Айгүлге мәлімдеп кетеді. Жас тақымға іліккен жарау аттарын безектетіп келе жатқанда, түнгі тынық суға үймелене түсіп тұрған шымшытыр жұлдыздар шатынап жарылып жоқ болады.

Ертеңдер түбекке жеткен соң осы төрт отардың қойқозысын біріне-бірін ауыстырмай бөліп беру жанжалы бар. Ол, әрине, Айгүлге бір соқпай тына алмайды. Сондықтан Айгүл өз отарына қанша асықса да, әлі кете алмай айналақтап жүр. Байқалатын ыңғайлар бар, анықталатын есептер бар.

— Арам қатқыр, жатқың келе ме, немене өзі! — деген дауыс ащырақ, шыққан соң, Айгүл әдейі солай қарай бұрылып келіп еді, Берден екен. Кереге-салыны сүйреп келе жатқан дардай атан тұрып қалыпты. Берден атанды қанша жерлеп, қалай ұялтам десе де ол орнынан қозғалар емес. Бақырып-ұлып, басын шайқап, жынын шаша бастапты.

— Демалдырыңыз! — деді Айгүл жақындап келіп.

— Депутат шырағым, әлі кеткен жоқ екенсің ғой. Енді өз отарыңа жүре бер. Бір апаттан алып қалдың,

рақмет депутатымызға. Барлық бұйрығыңды бұлжытпай орындаймыз,— деді Берден.

— Мен бұйрық бердім бе?

— Өз қолыңмен істеп көрсеткен соң бұйрықтың керегі не! Сен келмесең, төл түгіл ірі қойдың шығыны аз болатын ба еді? «Жігіттер, мұның жайын депутатымызға жеткізбесек болмас»,— деген едім әуелі, аузыма құдай салған екен...

Берден бұдан гөрі де шұбалта сөйлемек еді, әлденеден сүйретпеде келе жатқан қозылары шу ете түсті.

— Ей, не болды? Неге шулап кеттіңдер?— деп Берден қозылардың қасына барды да,— ойбай, су көтеріліп кетіпті... Қозылар суға кететін болды. Кетіп қала көрме, жолдас депутат!— деп тағы сасқалақтап қалды.

— Оңға кездесіп қалмасаң, бұл арада су көтерілмейді, сасқалақтама! — деп Айгүл аттан түсіп еді, су қайта таяздanып қалғандай екен. Кереге-сүйретпе жерге жабысып қалыпты.

Біресе атаның жұлмалап, біресе қозыларына жүгіріп абыржып қалған Берден:

— Ей, мына бөрік қайда барады? Сырдарияға қарай тартты ғой! — деді.

Шалдың басынан ұшып түскен бөркін су ақырын ғана жылжытып әкетіп барады екен. Бет алысы, шын-ақ, Сырдарияға қарай. Айгүл қуанып кетті. Қойнында жүретін қол орамалын суырып алып тастап жіберіп еді, орамал тіпті тезірек жылжып кетті. Оның бет алысы да Сырдария.

— Тоқта, шал! Әуреленбе, құтылдық, құтылдық!

Айгүл атына қарғып мініп алып, қалғып тұрған қараңғы түнді жарып жібергендей ашық дауыспен:

— Тоқтаңдар! Тоқтатыңдар отарды! Таңертең құрғақпен қозғаласыңдар. Канал бітіпті! Канал, канал! Жайылма суды сол тартып әкетіп жатыр. Канал, канал! — деп шұбаған отардың алды-артына шауып барып, оралып әрең тоқтады. Әуелі көтеріңкі шыққан даусы енді бір кезде дірілдеп, жылап жібергені байқалады. Қалғып-шұлғып келе жатқан қойшылардың бәрі де сергіп, үнсіз түн гуілдеп кетті.

— Канал, канал!..

Сусыз дала өгей шеше ғой, ұзақ түндер түгіл, ұзақ ғасырлар бойы жыласаң да еміренер ме, былқ етер ме!

Жайылған судың кейін сырылуы жаңа каналдың біт-

кені де! Бетімен жайылған суды сораптап сорып әкетіп жатқан сол канал болад та:

Қойшылар Айгүлді тағы да қоршап алып:

— Қаналда да сенің еңбегің бар ғой.

— Сен болмағанда тағы біраз сарғайтатын еді ғой! — десіп қошемет көрсете бастап еді, Айгүл оны естіген жоқ.

Жирен бестінің басын алға қарай бұрып алып жөнеп берді. Ат та ұшып келеді, Айгүлдің өзі де ұшып келе жатқандай.

Өзі үшін де, өзгелер үшін де әлдеқандай үлкен бір қуанышты айтып кетіп барады. Ол өлең айтып бара жатқандай. Өленнің сөзі емес, сазы қалады ғой есте. Айгүл жүрегінен атқылап келе жатқан да сондай бір саз еді.

АЙЖАН ҚОЙШЫНЫҢ ТҮНДЕРІ

Бүгін Айжан құм мұхитының ортасында жалғыз өзі қалып еді. Күн жылынса-ақ малшының арқасы кеңейе бастайды. Жыл бойы елден-жұрттан шет жүретін малшылар орталықтағы ойын-күлкі түгіл, көбінесе үйреншікті көлемде ақыл айтып, үйреншікті көлемде ұрсып жіберетін жиналыстарды да сағынады. Оның үстіне орталықта үйлері бар, бала-шаға, кәрі-құртаңдары да бар емес пе? Күн бір жеті бойы қайта жылынып, күзгі қар еріп кетіп еді, түнгі күзетші екі күнге сұранып үйіне кетті. Жолдасы Танаш тымауратып қалған үш жасар қызы Аягөзді түске тармаса совхоз орталығына алып кетті. Онда Аягөздің әжесі мен атасы тұрады. Сонымен жалғыз қалған Айжан қазір ат үстінде бір отар қойдың бетін қораға қарай беттетіп келе жатыр еді. Астындағы жирен аттың оң жағына жығылған жалы кенет үрпиіп алай-түлей көтерілді де, сол жағына қарай құлай берді. Жирен аттың кекіліне от тигендей лапылдап кетті. Жалқау жайылып жатқан алты жүз қой қасқыр тигендей бір уыс болып жиналып аң-таң қалғандай айнала қарасып тұр. Жайылған отарды қабырғалай жортып жүретін үш иті қынсылап келіп аттың ық жағына тұра қалып, үрейлене үре бастады. Үндерінде қауіп-қатер сезінгендік бар. Бұлар — асыл тұқымды иттер емес, бірақ ата-тегінен бері малшының маңайында өсіп-өрбігендіктен дала та-

биғатына таныс, жайдан-жай өршеленіп үре бермейтін иттер.

Қауіп-қатердің не екенін, қай жағынан келе жатқанын Айжан аңғарып болғанша даланың «жынды бораны» жер бетінің ұйқы-тұйқысын шығарып соғып жүре берді. Даланың қара дауылы мен атақты «жынды бораны» бірге келген екен, ығы-желін аңдатпай айнала боратып кетті. Үйлеп, ұлып соғады. Қойны-қоншыңнан кіріп алып, ең жылы деген жерлеріңді мұздата соғады. Айжанның астындағы аты қалай қарап ықтарын біле алмай, басын екі тізесінің арасына тыққысы келгендей, тұқырып, шырқ айнала бастады. Айжан тезірек қора маңайына жету керектігін түсінді.

Нағыз меңіреу хайуанның бірі — осы ақ қойлар. Біріне-бірі тығылып, бастарын көтермей төмен қарап алса болғаны, қанша айдасаң да жүрісі өнбейді.

— Елу миллионға жетуге уәде берген біз емес. Елу миллионға жету біздің қолда емес, бақташы келіншек, сенің қолыңда! — дегілері келетіндей, айдағанынды елемейді. Жылы қораға тезірек жетейік дегеніңді ұқпайды.

Отарды алға салып айдаудан еш нәрсе өнер емес. Айнала соққан дауылды боран қалай қарай бораса, қойлар солай қарай бұрыла салады. Құм мен қарды қоса қопарып сабалаған дауыл қарсы алдынан соқса, отар кейін қарай бұрсеңдейді. Дауыл артынан соққанда да, отардың ілгері басқаны өнетін емес.

Айжан атынан түсіп, жетелеп алды да, отардың алдына түсті. Шөгелеп көк ала серкені шақырды. Иттеріне ысқырды. Алдарындағы ат пен серкені көрген соң қойлар да жер кенедей жыбырлап қозғала бастады. Күтпегенде көлденеңнен соққан дауылды бораннан әуелі абыржып калған иттер де енді есін жинап, отарды алға қарай ығыстыра үріп айдап келеді. Айжан әрең дегенде отарын қорасына қамап, үйіне кірді. Бұл кезде дауылды боран құтырына түсіп, жарық дүниені қараңғы түнге айналдырып жіберіп еді.

Жас әйел, күндізгі қойшы Айжан, екі жылдан бері қысқа қарай шегі-шетіне көз жетпес құм мұхитының ортасында тұрады. Екі бөлмелі тас үй. Ауыз бөлмеде сексеуіл жағатын қазандық — пеш. Екі бөлмені де жылытатын сол ғана. Үйге жапсыра салынған отын сарайы. Ішкі-сыртқы дүние хабарларын, көркем сөз, көркемөнер жаңалықтарын жеткізіп тұратын транзистор. Бұл үйдің баға жетпес қымбаты да, айнымас дос-серіктері де сол.

Айжанның өзі де, жолдасы аға шопан Танаш та үйге кіре бере транзисторды сөйлетіп жібереді. Содан кейін шешінеді, содан кейін үй шаруасына оралады. Айжан қазір де соны істеді.

Айжан үйіне кірсе, мана терезеден күн түсіп тұрғанда жып-жылы үйі мұздап кеткен екен. Терезеден де, есіктен де, үйдің бұрыш-бұрышынан да суық соғып тұр. Жазғы ыстықта қаңсыған үйдің саңылаулары енді біліпті. Бір құшақ жарылған сексеуіл әкеліп, пешке от жақты. Пештің шойын дөңгелектерінің үстіне шайнек қойды. Әлдеқандай жеңіл металдан жасалған қазаншық қойды. Шайнегі мен қазанына су құйғанда, бақта бір шелектей ғана су қалғанын көрді. Оған өкінген жоқ — аппақ қар үйіліп жатыр ғой. «Танаш қайтып келе жатып мына жынды боранға ұрынбаса жарар еді»,— деп ойлады. Танаш совхоз орталығына кетіп бара жатқан ферма бастығы Жанысбектің машинасына мініп кеткен. «Балондарым қырық жамау, мен бүгін қайта алар ма екенмін»,— деп әрең көніп еді қайтпаса жақсы болар еді....

Үй іші қап-қараңғы болғанымен уақыт әлі ерте, кешкі беске жете қоймаған екен. Айжан жылы киініп алып, қайта далаға шықты. Қаңқайып тұрған түйе қорасы ғана әрең-әрең елестейді. Қасындағы ат қорасы көрінбейді. Одан әрі жетпіс метр жердегі қой қорасы әлдеқайда ұшып кеткендей, орай-орай соққан жынды боранға жұтылып кетіпті.

Әуелі ат қораға кіріп, екі аттың үсті-басын жауып кеткен қарын сыпырып, жабуларын жауып, жас сексеуілден әрең қиыстырып, жасаған оттыққа байлады. «Бірақ түнге жететін шөп салынған екен-ау»,— деп ойлады. Танаш — ақ жарқын, қабағын шытпайтын, қалжыңы таусылмайтын жігіт. Бір-ақ ауыз өленнің бір-ақ жолын біледі. — Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайрағы...

Жүйрік ат дегені — өзі мініп жүретін сұлуша келген торы төбел ат. Аты тіпті жүйрік емес. Сұлу қатын дегені, әрине, Айжан. Айжан — тіпті сұлу емес, аласа мұрынның ұш жағы азғана көтеріңкі біткен дөңгелек жүзді, торғыл түсті адам. Ауасы жетіп жатқан, ыстық-суық желі одан да көп далада осындай аласа мұрынның өзі жақсы... Жалғыз сұлулығы қаз-қатар меруерттей тізіліп тегіс біткен тістерінде ғана.

Танаш сол жүйрігіне бір-ақ түнге жететін шөп салып, сол сұлуын екі ат, бір түйе, алты жүз қоймен жалғыз қалдырып кетті. Жаз бойы барлық жұмысы киіз үйді бір сай-

дан екінші сайға көшіріп беріп, ауыз су тасу болған семіз сары атанның екі өркеші қораның төбесіне аз-ақ тимей тұр екен. Айжан оны сабанға шөгеріп, қомдап қоюды мақұл көрді. Сары атан осы күйінде он күн тырп етпей жата алады. Қой қораның қақпағын әлгінде ғана мықтап бекіткен. Енді иттерін тамақтандырып, өз жайын ойлау ғана қалды.

Айжан малын жайлап, қақпаларын жауып болған соң дәретхананың тарс-тұрс соғылып тұрған есігін де дұрыстап жауып тастағысы келіп соған бұрылып еді. Жазғы ыстықта кеуіп-қаңсып қалған дәретханаға «суық атаның» өзі кіріп орнығып отырып алған екен. Қар кеткенше қозғалар емес. Айжан бұрылып үйіне қарай жүре берді.

Пеште гүрілдеп сексеуіл жанып жатқанымен, үй әлі суық еді. Жазғы ыстықтарда кеуіп аралары ашылып кеткен тақтай еденнің астынан, терезе жақтауларының саңылауларынан соққан суық жел әлгі әзірдегіден де ызғарлы сезіледі. Кірпіш пеш кеңірдегін көкке созып, бар даусымен гүрілдеп тұрса да, арқасы енді-енді жылынып келеді. Мынау үйді адам тұратын қалпына келтіру үшін мына әкелген бір құшақ сексеуілі түкке тұрар емес. Айжан тағы екі құшақ сексеуіл әкелді. «Бір түнге үш құшақ отын кетсе, кейбір шаруашылықтардың жыл жарымға деп әзірлеген мал азықтары жарты қысқа әрең жететіні сияқты, Танаштың бір қысқа деп әзірлеген отыны қаншаға жетер екен»,— деп ойлады. Ол мұны күйеуін сынайып деп, не болмаса отын жетпей қалар-ау деп қауіптеніп ойлаған жоқ. Қандай жайда болса да Танашын еске ала жүретін әдеті бойынша ойлады. Жарып, ұсақтап, сандықшалап жиып қойған сексеуіл сарайда толып тұр.

Отынды енгізіп алды. Танашты еске түсірді. Енді көңілі орнығып жайлап отырып тамағын жеді, шайын ішті. Пеш айналасы жылынып, Айжан сырт киімін тастады. Транзистордың құлағын облыс хабарларына тосты. Облыс дүрлігуде екен. Сөйлеп отырған облыстық ауыл шаруашылығы жұмыстарын басқаратын Даукенбаевтың мандайынан тері сорғалап отырғандай сезіледі. Даусы қарлыққан. Күн бойы ауандар мен совхоздарға телефон арқылы көп айқайлаған болу керек. Радиоға кешке қарай көшкен болар. Өзі қарлыққан дауысты «жынды боран» үзіп-үзіп жібереді. Қанша қадағалап тыңдаса да, Айжанның түсінгені төрт-ақ ауыз сөз болды: «Стеклон үш күн соғады...» Айжан еріксіз езу тартты. Дардай қыз-

меткердің циклон деген сөзді дұрыс айта алмағанына намыстанып та кетті.

— Жә!.. Енді өзіміздің қойларымызға оралайық! — деді Айжан, әлде қай кітаптан ұстап қалған бір сөйлем есіне түсіп кетіп,— циклон үш күнге созылса, ең берісі бес күннің жайын ойлау керек. Танаш енді келе алмайды. Орталықпен екі арада бес-алты сай бар. Сайлар бүгін ақ қарға толып қалды. Трактор түгіл, бульдозер өте алмайды. Хош, делік... қойлар бес тәулік аштан-аш қорада қырылып қалмас па екен? Аттар ше? Сары атаннан басқа малмен қоштаса бересің де, жолдас озық қойшы... Сонда үш итің мен өзің ғана қаласың да...

Айжан әуелі өзіне-өзі дем бере, келе жатқан қауіпті жеңіл көретіндей сөйлеп отырса да, ұзамай ауыр ойларға кетті. Сырмалы курткасы мен шалбарын, қаптал қара тонды, қара пиманы, су өтпейтін плащты ондатра құлақшынын есіне алды. «Бәрін де отын сарайынан үйге әкеліп қою керек. Бес күнге жететін отынды да ауыз үйге үйіп алған дұрыс болар. Хош... бес күндік азық-түлік дегені тағы бар екен-ау...»

Осынша ауыртпалықты жалғыз өзі арқалайтынына Айжан қапаланған жоқ. Істеуге керекті істерін бітіріп жатып қалды. Бүгін дұрыстап бір ұйқтап алғысы келді. Суық төсегіне жатып, қос қабат көрпе жамылып, көзін жұмды.

Түнгі бес кезінде оянды. Үй мұздап кетіпті. «Жынды боран» үйге кіріп алғандай. Жаз бойы кеуіп-қаңсыған үй даладан соққан дауылға үн қоса ұлып тұр. Айжан тезбе-тез жылы киініп алып, пештің шойын суырмасын ашып, от жағып жіберді. Кешке үйге кіргізіп алған сыртқы киімдерін тағы бір түгендеп шықты. Транзисторды бұрап еді, дүние түгел ұйқыда екен, ешбір үн қатқан жоқ. Даланың жайы сыртқа шықпай-ақ танылып тұр.

Таң атып, күн шығар кезінде Айжан сыла ғана тамақтанып алып далаға шығып еді, есіліп-көсіліп, жоталанып жатқан күртікті көрді. Жоталанып-жонданып алған күртік қар нығайып алған. Айжанның салмағын елеген жоқ. Қолында күрегі Айжан қой қорасының алдын күрей бастады. Ондағы ойы — шамасы келсе, ілда-алда жол салып қойларын шөп маясына жеткізу еді. Метрге жақын түсіп қалған қар ол ырқына көнер емес. Мая жүз метрге жақын жерде. Ол екі араға қой жүре аларлық жол сау үшін ондаған еркек керек болатын шығар. Айжан енді қайтерін біле алмай, он метрдей жердің қарын

едәуір аршып тастады да, күрегін қарға шаныша салды. Жалғыз екен, әйел екен, жәрдемсіз екен. «Еркек бірдеме ойлап табар еді-ау»— деп жылап жіберді. Түнде: «Қойларды қайтсем де маяға жеткізермін-ау»,— деп тыныш ұйқтап қалып еді. Онысы ең бір орындалмас ой болып шықты.

Айжан ат қорасына келгенде, жаңадан ешбір ой келген жоқ еді. Аттары да жем сұрап оқыранып тұр. Оттықта бір тал шөп қалмаған. Иттері де әлдене сұрап қынсылап ат қораға бірге кіріпті. «Апыр-ау, барлық малдың қорада қырылғанына қарап қала барам ба? Ата-бабамыздан бері мал баққан елдің осындайда тапқан бір амалы бар шығар-ау...»

«Бар екен, Айжан қарағым, бар екен... Ойыңа жақсы түскен екен. Қазақ халқы қазақ атанудан әлдақашан бұрын мал баққан ел. Төрт түлік малына — Қамбар ата, Зеңгі баба, Ойсыл-қара, Шопан-ата деп ат қойғалы қашан?! Бабаларымыздың бабаларынан да арғы заманда! Мал жайындағы аңыз — әңгімелері де көп. Ауыр қысқа кездесіп отырғаны биыл ғана емес. Табандап жатқан көк тайғақтың үстінен жылқы малын бірнеше рет айдап өтсең, көк мұз быт-шыт болып, қой деген малға тебін ашылмаушы ма еді? Жылқы бар жерде қой өле ме екен?»

Айжанның осы сияқты ойлары қандай шараларға апарып соғарын біле қою қиын еді. Әлденеге бел байлағаны ғана танылады. Боранмен боранша, дауылмен дауылша алысуға бел байламаса қайтсын! Тегі соған кетсе керек. Ат қорасына кіріп, бір атқа жайдақ мініп алып, бір атты жетелеп шөп маясына қарай шаба жөнелді. Екі аттың сегіз тұяғы сегіз темір күректей қопарып, кесек-кесек қарды жан-жағына лақтырып кетіп барады. Маянын ыққа бейім тұмсығына дейін көсілтіп барды да, қайта оралып қой қорасының қақпасына дейін шауып келді. Осылай маяға дейін жеті рет шауып барып оралғанда, мая мен қой қорасының арасына жосылып жатқан жол түсіп қалды. Тағы да байырғы әдетінше өзі отардың алдында, абалаған иттері отардың соңында, жалғыз әйел жанталасып жүріп қойларын маяға жеткізіп алды.

Отарды маяға жеткізіп алғанымен, қиындық аяқталған жоқ, қайта жалғыз әйел үшін молая түсті. Мая мен маяға келіп тіреле тоқтаған күртік қардың арасы ашылмаса, қойдың аузы шөпке тиер емес. Әрбір көлденең бөгесіннің ық жағына айдама қар сол бөгесінге тірелмей

тоқталатын әдеті бар. Бұл жолы да бір жарым метр қар маяны түгел қаусырып алмаған екен. Бірақ дауылды боран кейде орай соғып, кейде борай соғып жүріп, маяның ық жағын да бірталай жауып кетіпті. Айжан қолына темір күрек алып, қарды төрт бұрыштай ойып алып лақтыра бастады. Ендігі жолды қойларына күрекпен ашуға тура келді.

Айжан мая мен қардың арасын едәуір аршып алған кезде, түске тармасып қалып еді. Соңынан шұбырған қойлары да аршылған шөпке үймелесіп қадалып жатыр. Алты жүз қой сыярлықтай етіп қарды үнгі алды ма екен, жоқ па? Әй, ол қайдан бола қойсын... Қарын ашқанды, шаршағанды ұмыта тұру керек болар. Бұл күндер менің құдайдың құдіретімен алысатын күндерім болғалы тұр, білем. Қойға мен елге сыймай келгенім жоқ. Ел менен құтыла алмай қойға жіберген жоқ. Бораны бар, жұты бар, сондай күн туғанда алысуға шыдар, ықтамас деп сеніп жіберді. Байқал маңайында күнде боран, күнде суық. Мендей жастар сол жағдайда тағы дүниені талқандап жатқан жоқ па? Құдай демекші, біз құдай бар ма, жоқ па деген таластан көп кейін, құдайдың жоқтығы дәлелденіп болғаннан кейін тудық. Менің ойыма келген — әжемнен қалған сөз. Меніңше, құдайдың құдіретімен алысам деген мағынасыз сөз. Жоқпен алысамын деу түк істемеймін дегенмен бірдей. Мен амалым не, дауылмен, жынды боранмен алысып жүрмін. Осылармен алысамын, жеңілмеймін. Жеңемін деп алысуым керек...

Күн кешкірді білем, қараңғылық тым қоюланып кетті. Айжан аттарын қойып кеткен ықтасынға келді де, таң қалды: қойлары мая мен күртіктің арасындағы коридорға түгел кіріп алған екен. Суық боран енді солтүстікке шығып алыпты, күшеймесе, әлсіреген жоқ. Бір атқа мініп, бір атын жетелеп үйіне қарай шауып жөнелді. Жаяу кетсең адасатындай екенсің. Аттары қорасының алдына келіп бір-ақ тоқтады.

Үйі азынап тұр. Даладан үйі суық сезіледі. Шам жағып еді, қалың қырау басқан терезелері түксие қарады. Табалдырық астынан сыртқы қар үйге кіре бастапты. Айжан таңданған жоқ, былтыр да бір рет осылай болған. Пешті жағып жіберді де, шайнек пен қазанды дөңгелектеріне қойды. Тез пісетін қуырдақ бар, шай бар, картоп әзір үсімепті. Қарбыз-қауындар тастай болып қатып қалған. Пеш гүілдеп кеткен соң, ыдыс-аяқ шкафынан бір ащы құрт алып аузына салып сора бастады.

Қыс бойы көретін ақ тұқымы — осы ащы құрт болатын. Танаш қой, жылы үйде жаны рақатта жатыр деп ойлады. Өкпелеп ойлаған жоқ, күн бойы Танашты есіне алмаған екен, сағынып ойлады. Күнделікті өмірлерінде жолдасымен ылғи қалжыңдаесып жүретін еді, әлде соны сағынды ма екен. Жақсы көретін қызын да Танаштан кейін есіне алды. Іші елжіреп, жүрегі лүпілдеп кетті де Айжан өзін-өзі тоқтатып:

— Мені ойламай-ақ жата беріңдер демалып. Тек есіме түсіп мазамды алмаңдаршы! Уақытым жоқ. Екі-үш күнге неғып шыдамайсыңдар! — деп ұрсып алды да күліп жіберді.

«Есік алдына фонарь іліп қойған теріс болмас» деген ой келіп, Айжан темір торлы фонарьді алып есіктің маңдайшасына іле беріп еді, қатты жел қолынан жұлып әкете жаздады. Тек іліп көр, маңдайшаңа бір соққанда быт-шытын шығарайын деп тұр.

Айжан фонарін түйе қорасына қарай алып кетті. Байғұс сары атан жалғыз жатыр ғой, серік болсын деді. Жарыққа қасқыр жоламайтынын да есіне алды.

Айжан түйе қораға жақындай бергенде фонарь жарығына алты көз келіп шағылысты. Қөгалжым жарқырайды, Айжан қасқыр екен деп шошынып кейін шегінді. Қасқырдан басқа не дейсің, мына сұрпылда қаңғып жүрген! Сары атанды жеп қояды-ау енді! Алты көз жарқыраса, қасқыр үшеу болғаны да.

Айжан отын сарайына кіріп, Танаштың сойылдарының оңтайлы біреуін алып, түйе қораға қайта жақындады. «Кет!»— деді еркек даусына салып. Қасқырлар қозғалған жоқ. Иттерін шақырды. Не ілгері, не кейін шегіне алмай, тұрып қалды.

Шапқыласып, шабаланып иттері жеткенше, Айжан қасқырларының не екенін біліп те қалып еді. Үшеудің біреуі мүләйім маңырап жіберген.

— Ойбой, сорлылар-ай! — деді Айжан, сорлылар дегені ақбөкен екенін танып. — Немене, Сарыарқа қуып жіберді ме сендерді?— Ол екі арада жетіп қалған иттері де ақбөкендерге жабыла кеткен жоқ, қайта Айжанның өзіне арсаңдап, бұл бейшараларға тиме деп жалынатындай еді. Ешкі дей ме екен, қой дей ме екен?

Үш ақбөкен дір қалтырап тоңып тұр. Терілері сүйегіне жабысып қалған арық та, іштері белдемелеріне жабысып қалған аш. Екеуі мүйізді, біреуінде мүйіз жоқ.

Айжан шамын ықтасынға қоя салып, үш ақбөкенді

үш рет көтеріп апарып, жатқан сары атаннын ық жағына қоя берді. Сары атан бұларың кім деген жоқ, ұзақ ертегідей күйісін де бұзған жоқ.

Сары атанның оттығында бір құшақтай шөп қалған екен. Айжан шөпті әкеліп атанның ық жағына шашып салды да:

— Ал осыған риза болыңдар, меймандарым... басқа берерім жоқ. Екі алтын мүйіз бір сылаң қыздың соңында жүріп, қайдан шыққандарыңды білмей де қалған шығарсыңдар... Сары атан деген алыптың ығына жетіп тоқтадыңдар. Ығына жатып демалыңдар. Оттаңдар, шөпті көп жеп қойып іштерің ауырып жүрмесін...

Айжан үйіне келіп иттеріне кесек-кесек ет, кеміретін сүйек берді. Таласып қалмасын деп, ауыз үйге кіргізіп берді. Үлкен қара ала ит екі кішірегіне езуін ыржитып еді,оған ұрсып тастады:

— Аға болған ит інілеріне зорлық қыла ма екен? Ұятың қайда?— деп ұрысты. Қара ала оны қалай түсінгенін кім білсін, әйтеуір, езуін ыржитуды тоқтата қойды. Иттеріне кешеден қалған сорпаны қанжылым ғана жылытып беріп:

— Таласпай ішіңдер. Сендердің шайларың осы ғой. Адам бойын жадырататын барлық тамақтың ішінде ең қадірлісі — осы шай... Ал енді, қойларыңа барыңдар...

Айжан ысқырып қалды. Иттері үйден атыла жөнелді.

Адам баласы күніне бірталай сөз сөйлемесе дүлейленіп кетер еді. Қанша сөйлеу керек, ғалымдар оны әзір анықтаған жоқ. Қалайда, ішетін тамақ, ойын-күлкі, демалу сияқты сөйлеу де нағыз мұқтаждың бірі. Айжанның өзімен-өзі сөйлесіп кейде қалжың айтып жүргенінің бір себебі осында болу керек. Танашты азырақ қыжыртып алды, ақбөкендерге ұрысты, иттеріне ұрысты, қалжыңдасты, енді өзіне ұрсары ғана қалғандай:

— Әй, сен көп оттап кеттің ғой, қойсайшы. Қойыңа қасқыр шауып жүрсе, ұрысқанның әкесін сонда естірсің! Тамағыңды тез ішіп-же де жөнел! — деді.

Қатқан етті балтамен шапқылап, картопты қабығымен салған қуырдағы піскен сияқты. Табаға салып пештің үстіне қойған нанның сырты күйіп бара жатыр, іші ғой әлі мұздай.

— Ал, жей бер шетінен... Бефстроган дегені осы болады. Шайыңды іш. Қойыңды толтыра ащы құрт салып ал да жөнел!

Айжан пештің шойын суырмасын жапты да, үйдегі

шамды азырақ бұқтырып, сөндірмей кетті. Ақбөкендерін тағы бір қарады. Аяқтары дірілдеп, шымқып-теріп оттап жүр. Ертең шөпті молырақ әкеліп тастау керек екен. Енді өле қоймас... Айжан бір атқа мініп, бір атын жетелеп маяға қарай шаба жөнелді.

Айжанды иттері арсаландап, еркелеп қарсы алды. Қарнымыз тойды, тонымыз жылы, малымыз аман дегілері келгендей. Айжан иттерін ертіп, маяның ық жағын бір шолып қайтты. Жел ауысып, маяға тіреле тоқтаған қарды маяға жапсыра бір сипап кетер ме еді деп ойлады. Сонда күн бойы жасаған коридордың төбесі жабылып қалар еді-ау... Қайтып келіп коридормен де біраз жүрді. Қойлары маяға жабысып астын кеулеп барады екен. Ұйлығып-ұйлығып жатқандары да бар.

— Тапсырдым Шопан аталарыңа!

Айжан үлкен қара тонды қаусыра жамылып, аттарына жақындап келіп, арқасын маяға сүйеп отыра кетті. Иттері де осы араға келіп, тұмсықтарын шабына тығып орналаса бастады. Айжан енді ғана байқады — солтүстыққа шығып алып, бір сарынды ырғақпен соққан жынды бораннан маяның түбі дірілдейді екен. Шіркін-ай, бір сағат ұйқтап алар ма еді деп ойлады. Қимыл шынықтырады, ұйқы тынықтырады дейтін бе еді? Дұрыс қой дұрыс! Бірақ бүгін мен мұның бас жағын ғана қабылдаймын. Аяқ жағын қабылдамаймын. Бір жазушының «Ұйқы — өлімнің есінеуі ғой!» дегені де есінде жүр екен.

Қазір Айжанға осы сөздер нағыз досының сөзі көрінді. Есіней бастасаң ұйқың келгені, ұйқтасаң өлгенің емес пе? Оған жынды боран күлмесе, өкінер ме? Жаназаңды өзі шығарып, өзі көміп, тағы бір ұйқтап қалғанды іздеп жөней бермей ме?.. Тағы бір жазушы «Қазақ — ұйқысы қанған ел!» — депті. Ашынғандықтан адал ойын дұрыс айта алмапты. Мен жазушы болсам: «Қазақ — ұйқысы ашылған ел!» дер едім. Сонда да ұйқтап кетпейінші... Сойылмен темір күректі ұрып қалып еді, күректің қаңқ еткені онша әлуетті болған жоқ. Қап!.. Су тұратын бақты осы араға қойып, ұйқы келе бастағанда сойылмен бір періп қалсам ғой, таң атқанша ұйқым келмейтін болар еді. Ертең солай етейінші.

Әрбір ертеңге қалдырған істің өкіндірері бар. Айжан ойын аяқтап болғанша қасқыр ұлыды. Иттер атып тұрып шабалана бастады. Е-е, қасқыр құдаң торлап жүр екен ғой.

Иттердің жабайы тұқым екенін танығандай, екінші

жағынан тағы бір қасқырдың жақынырақтан ұлығаны естілді. Ие, қазір қасқырдың ылығып жүрген кезі. Арландары сідік масы, каншықтары қай ерлеуіне бейім жүреді де, түптеп келгенде, қай жеңгенімен кетеді. Дүниедегі барлық қаншықтың мінезі осы. Қаншықтардың осы мінезі дүниедегі барлық арландарды оп-оңай құтыртып, желіктіріп, ерлендіріп жібереді. Осы кезде арланның тайсалары да жоқ, бас салмасы да жоқ.

Күректің қаңғырлағанынан қасқырлар біраз тынып қалды. Еркек пе екен, әйел ме екен? Еркек болса ендігі айғай салар еді, мылтық атар еді. Иттері шамалы болар — бір-ақ асам. Екеуі кішкентай, біреуі ғана естияр. Алайда бақылай тұрайық. Жер бауырлап жылжып жақындай берейік...

Таң алдында қасқырлар да тым жақындап келіп қалды білем, үлкен қара ала ит абалап күртіктің үстіне қарғып шықты. Айжан да темір күректі қатты ұрғылай бастады. Атылған мылтық даусына жеткізем деп ұратын сияқты. Қара аланың артынан екі жастау иттер де ұмтылып еді, біреуі қара алаға арқаланып тым алға шығып кетті білем, қасқырлар қағып әкетті. Қаңқ етті де үні өшті. Қалған екі ит ол баландықты істеген жоқ. Күртіктен түскен де жоқ, әрі қарай жүгіре де жөнелген жоқ.

— Үш ақбөкен олжа, бір ит — шығын,— деді Айжан ішінен.

Бүгінгі түн осымен тынды. Ертеңгі түнге Айжан мықтап әзірленді. Қара тонды бір айыр, бір күрекке жауып, басына бөрік кигізді. Қолына сойыл ұстатты. Бос тұрған бакты әкеліп күртікке орнатып, сойылмен періп жібергенде, зеңбірек атылғандай гүрс ете түсетін болды. Бұл түні қасқырлар жақындай алмады. Таң ата боран басылып, күн ашылып кетті.

Боран басылып, күн ашылғанымен суық-ақ. Айжан мотордың гуілін күн шықпай тұрып-ақ естіді. Өзіміздің ыржақ Жанысбайдың тырқылдағы ғой деп тани кетті. Айжан қалжындағанымен осындай бір «А, пірім!» кезінде алдымен жететін — осы вертолет. Орталықтың радио құлағына шалына бермейтін тағы бір жаңалығын жылы күйінде әкеліп қуантатын да сол. Бұл жолы, әрине, Танаш пен түнгі күзетшіні де әкеле жатыр. Ақыл жоқ Аягөзім де келе жатпаса жарар еді. Тоңып қалады-ау...

Вертолет Айжанды көріп, маяға жақындап келіп төмендеді. Алдымен Танаш түсті. Бөркін қолына алып бұлғап келеді. Не айтып келе жатқаны естілмейді. «Жүйрік

ат, сұлу қатын ер қайрағы...» деп келе жатпаса қайтсын. Одан соң ферма бастығы мен түнгі күзетші шықты. Танаш жақындай беріп:

— Жарығым-ау, амансың ба, әйтеуір? — деді.

Ферма бастығы:

— Малың аман ба? — деді.

Айжан біреуіне де жауап берген жоқ. Жылағысы келіп тұрып күліп жіберді.

Айжанның бет-аузы үсіген — қара ала, торы ала еді. Оны әлі өзі де көрген жоқ-ты. Тырысып-құрысып, ашыған кезде сары май жағатын да жүре беретін. Айнаға қарағысы келмейтін. Оны Танаш та көрген жоқ. Тас түйін, буынып-түйініп қарға шанышқан күрегінің сабына таянып тұрған әйелін құшақтай алып, олай да бұлай шайқап тұрып:

— Әзірлен. Қазір қалаға қайтасың. Аягөз шақырып жатыр. Ойыншық сары итімді ала келсін деп тапсырды,— деді.

Суық күн жылынып жүре берді...

АНА ЖЫРЫ

Жұмақтай әйел жынысынан жалғыз жаралған Хауа қыздың ылғи іші пысып жүретін еді. Осынша кең, осынша бай, осынша көркем дүниенің бірөңкейлігі осынша бос тұрғаны, осынша қызығы жоқтығы жаратылысы әйел, бірақ өзінің әйел екенін әлі білмейтін Хауа қыздың ішін пыстырады. Күні-түні тыныштық алмайды, көңілсіз-ақ.

Әсіресе өзі сияқты жер басып жүретін екі аяқтылар аз: дәл ұқсайтыны біреу-ақ, шалалау ұқсайтыны екеу. Сол-ақ не бары. Дұрысында, Хауа қыз сол көркемдікті де, кең дүниенің бос тұрғанын да білмейді, сезінумен жүреді. Жұмақтағы барлық жан-жануарлар сияқты. Хауа қызда сезіну ғана бар.

Ағаш басында өсетін жемістер татып кеткендей дәмсіз де тұзсыз сияқтанып барады. Бір кезде Хауа қыздың қызығып жейтіні: алма, өрік-мейіз, хұрма, анар, жаңғақ болушы еді, қазір бәрінен де жеріліп кетті. Сусыны — ағаш сүті, ағаш сырасы; соратыны — қайың балы еді, осы күні Ғайнелхият бұлағының мөлдір суынан басқаны ішпей жүр.

Лә иләһа елла Алла — Алладан басқа Алла жоқ... Алла ұлы ғой, данышпан ғой. Онысына кім таласар?! Әттең, барлық жан иелерін бір қалыппен жасап, өзінен басқаны ойлай білмейтін, бітеу етіп жаратқаны несі екен?

Ұлы Алланың әлденеден қаупі бардай ең сүйсініп жаратқаны періштелері болыпты. Бәрі де қос қанатты, бәрі де найзағайдай ұшқыр. Барлық дүниені, барлық жандыжансызды өзі жаратқан Алла неден қауіптенеді екен?

Алланың бес ұлы періштелері бар: қаһар майданында Ғазыраил, елшілікте Жебіраил, сыртқы істерде Мекаил, ішкі істерде Есрафил. Көркемөнер, бау-бақша жұмыстарына Ғазазіл.

Келер бір заманда, адам деп аталатын жан иелері өліп қырылып таусылғаннан кейін Есрафил бір сұрапыл айғай салады. Әне, айғай деп соны айт! Барлық өлген адам баласы шошынып оянады да, көрінен атып шығады. Саудырағаң қу сүйек қаңқаларды сырт-сырт билетіп қылдан жіңішке; қылыштан өткір көпірмен айдап Есрафил Алланың өз алдына алып келеді. Әне, сонда тартасың жазаңды! Ұрыларға, өтірікші-өсекшілерге, парақорлар мен жемқорларға, маскүнемдерге, саудагерлерге сонда бір қиыншылық болса керек...

Бұлардан кейінгі кіші періштелерде сан жоқ. Бәрі де Алланың қызметінде: бір тобы Алланың аяқ-қолын сипап отырады (аяқта сарсық бар);бір тобы белін уқалайды (белде құяң бар); бір тобы шалды желпіп тұрады (шыбын көп); бір тобы шалдың шүмегіне алтын ләген тосып тұрады (несібі тоқтамайды); бір тобы тамақ беріп отырады (шалыңыз қартая келе жебір-жемқор болып кетті)...

Кіші періштелердің миллиондаған көпшілігі күні-түні бір әуенмен, бір ғана сарынмен салауат айтып тұрады.

— Лә иләһа елла Аллаһу, лә иләһә елла Алла!..

Күні-түні бір сарынмен, тоқтаусыз айтылып тұратын салауат Хауа қыздың құлағын тұндырып болды. Өзгерілмей айтылып тұратын төрт ауыз сөз — Алладан басқа Алла жоқ! — Мағынасынан айрылып, құлағыңа тұрақтамайды екен. Хауа қыздың құлағына «жоқ, жоқ! — Лә!»— деген бір-ақ сөз тұрақтап қалды.

Салауаттан безініп болған Хауа қыз жұмақ дүниесін кезеді де жүреді. Сол үшін үннің жетпейтін, естілмейтін түкпірлерін іздейді. Жұмақ бақшаларын қанша кезсе де ондай жер жоқ. Жыраларға, апандарға барып тығыла-

ды. Бәрібір салауат сарыны құтқармайды. Қандай қалың тоғайдың ішіне барып ұйқтап қалса да естіп жатады. Жүйке тамырлары ылғи шертіп-шіреніп тыныс таба алмайды.

Хауа қызды құдіреті күшті Алласы балшықтан илеп жаратқан. Әуелі екі маймыл, бір адам жасап шығарып еді. Қалыбы келіспей маймылдары көнтек ауыз, тайқы мандай, сайқымазақ болып шықты. Адамы салпы ауыз, тұнжырған тұғыр топырыш болды. Жегені нан, ішкені сыра, шүмегі салбырайды да жүреді. Дүмбілез жан. Салауат оның құлағына да кірмейтін болу керек. Тыптыныш ұйқтайды да жатады.

Содан кейін Аллатағала Ғазазілге әмір беріп, жаңа қалып жасатып алды да, Хауа анамызды сол жаңа қалыпқа құйып шығарды. Қыз қыпша бел, дөңгелек бөксе, көзінде сиқыры бар, сымбатты да сұлу болып шықты. Алдынан қарасаң да, артынан қарасаң да ойпат-ойпаңдарының бәрі әдемі сызылған, бәрі жарасымды екен.

Алланың өзіне жаңа қалып жасап берген Ғазазіл періштенің кеудесіне осы күннен бастап бір тәкаппарлық орнай қалды. Тәкаппарланбасқа болмайтын да еді. Алланың өзі жасай алмаған әйел мүсінінің қалыбын жасады ғой! Қандай сипат, қандай мүсін! Еркек адамның сақал-мұртына кететін, онысы-мұнысы деп аталатын олпы-солпысына кететін қанша қымбатты саз балшық сақталып қалды. Алланың өз жаратқаны бәрі бір өңкей болса, бұл сұлулықты жасады ғой!

Күн жел еді. Илеуі жете қоймаған саз балшыққа Седратил Мұнтаһа бақшасында өсетін шынар ағаштың бір гүлі ұшып түсті де, бірге иленіп, қалыпқа бірге құйылып кетті. Содан болу керек, болашақ анамыз әрі көркем, әрі нәзік сезімді болып жаралды. Хауа қыздың тынышсыздығы да, бірөңкей жұмақ өміріне наразылығы да сол гүлдің табиғатынан еді.

Бұрын шынар ағаштың өзі де басқа ағаштар сияқты қисық-қыңыр болатын. Гүлдері де көз тартпайтын. Жапырақтары жансыз, гүлдері бояусыз еді. Ол күнге ұмтылды, жапырақтарын жаңбырға тосты. Суықтан, желден ықтамады. Бойындағы көнбістік, керенаулық, бейжайлық құрттарын күн күйдірді, жаңбыр жуды, жел ұшырып әкетті. Қазір Седратил Мұнтаһа бақшасында бұдан көркем бір ағаш жоқ. Гүлдері қандай! Қызыл жұлдыздай жарқырап, жайнап, меруерттей тізіліп биік шынардың ұшар басына дейін құлпырып тұрады. Хауа қыз-

дың тыныштық тауып, демалар жері де осы шынардың түбі. Шынар ағашқа Хауа қыз шешесіне келгендей қуанып келеді. Таңдана қарайды. Жас қыз осы шынар ағаштай болып өсер еді, эттең, мұның тамырлары да жоқ, жапырақтары да жоқ. Қалай жаралды, солай қала барды.

Жұмақта дамылсыз ұшып, әлденені ізденіп, әлденеге наразы қалпында жүретін жалғыз ұлы періште — Ғазазіл. Өзге ұлы періштелер Алланың өзімен бірге ғаршыда тұрады. Алланың өзімен табақтас болғандарына мәз. Қарын тоқ, жұмыс жоқ, жалқауланып барады, жата береді.

Ғазазілдің жаратылысына не араласқанын кім білсін, әйтеуір, ол дамылсыздығымен, жарқылдатып ұшатын қанаттарымен, жұлдыздай жарқыраған көздерімен Хауа қызға қатты ұнайды. Қанаты болса бірге ұшар еді, бірге қонар еді. Алласы бұған қанат бермеген, Ғазазіл төбесінен ұшып өткенде бір самал жел ескендей болады. Оның тынышсыздығында Хауа қызға бір рақат тыныштығы сезіледі. Бойын сергітіп жібереді.

Бір күні Аллатағала бар жұмысын бітіріп, барлық жан-жануарды көрмеге шақырыпты. Не жаралды, не ұмыт қалып барады — көру керек болған сияқты. Жұмақ дүниесі салауат сарынынан күңірене түсті. Сансыз періштелер салауат үстінде Алланың келуін күтті. Тағы да сол бір үн, тағы да сол бір сарын, тағы да сол төрт ауыз сөз.

— Лә иләһа елла Алла...— Алладан басқа Алла жоқ...

Атамыз Адам сыраға мас, ұйқтап жатыр. Маймылдар кисаң-қисаң билеп жүр. Хауа қыз еш нәрсеге таңданбайтын, қызықпайтын қалпында шынар ағашқа сүйенді де тұра берді.

Жоғарының жоғарысы Ғаршыдан ақ бұлтқа оранған қолында қара шұбар жылан қамшысы бар Аллатағала түсіп келеді. Салауат басқа дыбыстардың бәрін басып тұншықтырып жіберді. Жапырақтардың сыбдыры, ескен желдің сыбыры бәрі тынып қалды.

Төрт ұлы періштелер тізе бүгіп, бас иіп қалыпты. Ғазазілден басқа періштелер түгел соны істеді. Бас имеген, тізе бүкпеген жалғыз Ғазазіл! Басын жоғары ұстаған тәкаппар қалпында тұра берді. Көздері жарқырап от шашады.

Құдіреті күшті Алла көздерін Ғазазілге қадап, қара шұбар жылан қамшысымен жерді нұсқады: бас и, тізе бүк дегені де. Ғазазіл басын бұрынғысынан да жоғары

көтеріп қарқ-қарқ күлді. Алланың өзі жасай алмаған әйел мүсінін жасап берген Ғазазіл басын неге исін!

— Лағанат! — деді Алла. — Лағанат! — Қара шұбар жылан қамшысы Ғазазілдің мойнына келіп оралды. Дүниеге келген бесінші сөз осы лағанат еді. Алладан басқа Алла жоқ... Бас ию, құлдық, құлшылық сөзі. Енді, міне, лағанат — құлдыққа көнбегенге қарғыс! Аллаңыздың мінезінде осындай қаталдық та бар екен.

Ғазазіл мойнына оралған қара шұбар жыланды жұлып алып, Алланың өзіне қарай лақтырып жіберді де, күлген бойы ұшып кете барады. Наразы кетті, құлдыққа мойынсұнбай кетті. Құлдықтан құтылғандай қуанып кетіп бара жатқанға ұқсайды, мазақтап бара жатқанға ұқсайды.

Ғазазіл ұшып кеткен соң Хауа қыз да жиынды тастап кетіп еді. Ғазазілдің Аллаға көрсеткен қарсылығына жылан лақтырысатын ойынды көрген жас балаша қуанды. Ойын бітті. Ойнаушының бірі Ғазазіл біреуін танымайды да білмейді. Содан басқа ойын болмаған соң осы күнгі жас баладан да жас Хауа қыз кетіп қалды.

Ғазазіл Хауаға келер күні кездесті. Өзі жасаған мүсіндегі қыз оған да ұнайтын. Ол бір сорлы жан ғой. Қанаты жоқ, ойы жоқ, ойыншық. Періштелер «Өлмес» ағашының жемісін жеген. Олар Әлмисақтан бұрын жаралды, мәңгі-бақи өлмек те емес. Өлмейді. Ал мына ұшып кететін қанаты жоқ қос аяқты бейшараның күні не болмақ? Өз қолыммен жасаған осынша сұлу жаралған қызды тағдырдың ойыншығына қалдырып кете беремін бе? Мен неменеге тәкаппарландым — Алланың өзі жасай алмаған сұлу мүсінді жасағаныма тәкаппарландым емес пе? Жоқ, мен бұл мүсінді Алланың жаратқаны есебіне қосып қалдыра алмасам керек.

Ғазазіл әуелі Хауа қызға да «Өлмес» ағашының жемісін жегізуге ұйғарды. Онда не болар еді? Мәңгілік азапта қала бармас па? Кешегі жанжалдан кейін өлмес жанның қандай азапта боларын өзім де сезіне бастадым емес пе? Жоқ, мен бұған «Білім» ағашының жемісін жегізуім керек. Ең болмаса тіршілік азабынан қалай құтылуды білетін болсын. Бақыт ұзақ өмірде емес, қызықты өмірде болатын шығар. Дүниеге бірінші болып келген жалғыз сұлуды қорлық азабына қиғанша өлімге қияйын. Жоқ, сұлуым, мен сенің кім боларыңды білемін. Сен барлық жаралғанның ішіндегі ең асылы болатын адам баласының анасы боласың. Саған өлмеу керек емес, білу

керек. Сен бұл күйіңде сезінесің, безінесің, қуанасың. Бірақ неге екенін білмейсің. Жаралғанның ең асылының анасы болу үшін білу керек. Мен саған «Білім» ағашында өсетін жалғыз жемісті жегіземін. Сенен басқаға оның лайығы жоқ!

Ғазазіл Хауа қызды құшақтап көтеріп алды да, жұмақ дүниесін айнала ұшып, кезіп кетті. Періште құшағы қандай таңданарлық еді! Жылы дүниеде жүрсе де Хауа қыз құшақ жылылығын бірінші рет сезінді. Бұл ерекше жылылық екен. Жүйке тамырларының бәрін желпіндіретін жылылық. Періштенің қауырсын қанаттары қандай жұмсақ тиеді. Хауа қыздың барлық денесі балқып, еріп бара жатқандай, есі болса есінен айрылғандай еді.

Ғазазіл өз қалыбынан жаралған сұлу қызды құшақтаған бойы ұзақ ұшты. Өлімге қия алмай ұшты. Періштелер еркек те болмайды, әйел де болмайды. Оларды ақылды Алласы солай жаратқан. Солай жаратқан Алласын қарғап, балағаттап та алды. Ғазазіл енді мүсінді емес, қызды қия алмай ұшып жүр. Аяғында «Білім» ағашының төбесіне келіп аялдады да, Хауа қызға жұдырықтай ғана алтындай жалтылдаған жалғыз жеміс үзіп берді. Хауа бір тістеді де, мамықтай жұмсақ жылы құшақтың не екенін түсіне қалды. Періштенің өзін құшақтай алды. Әттең, періштенің аты—періште, Ғазазіл ләззат алған жоқ.

Көзін ашып-жұмғанша Хауа қыз өзін Адам атамыздың қасында көрді. «Білім» жемісін оған да бір тістетті. Бұған дейін жабайы, тұғыр көрінетін Адам атамыз да түлеп сала берді. Жымиып күліп тілге келді.

Хауа анамыздың бірінші сезінгені де, білгені де ұят түсінігі еді, ұялу керектігі еді. Кейінгі ұрпақтары ұят пен ұятсыздықты айыра білер ме, жоқ па, оны анамыз қайдан білсін, әйтеуір, оның Адам атамызға бірінші айтқаны — «Ұятыңды жап!» деген екі ауыз сөз болды. Соны айтты да, өзі де алдыңғы жағын гүлді жапырақтармен жауып алды. Адам атамызға да соны жасап берді.

Атамыз ұятын жапса да ұяла қоюға мойындаған жоқ. Екі қолын бірдей оңтайлап құшақтай алғысы келетін сияқты. Қыздың денесіне көзін қадай қарап қалыпты...

— Әй, сен не ойлап тұрсың? — деді Хауа қыз қазақша.

— Сен не ойласаң мен де соны ойлап тұрмын,— деді Адам атамыз.

— Өй ұятсыз! — деді Хауа анамыз.

Осыдан кейін Хауа анамыз бен Адам атамыз ерлі-байлы адамша шынар ағаштың көлеңкесінде күні-түні бірге тұра бастады.

Бұл сұмдық хабар Алланың құлағына шалынбай қалар ма! Тез жетті. Бау-бақша жұмыстарын басқаратын Ғазазілден айрылған. Көлденең сөзге сене бермей Алланың Хауа анамыз бен Адам атамызға өзі көз салып еді. Бұл қылықтарына қарағанда, ол екі хайуан көп ұзамай жұмақ өлкесін адам баласымен толтырып жіберетіндей көрінді. Әрине, бұл екеуі «Білім» ағашының жалғыз жемісін жеп алған! Әрине, бұл — Ғазазіл араласқан жұмыс, «Білім» ағашын білетін жалғыз сол!

Алла Есрафилге аллаша әмір етті: өлсін «Білім» ағашы, екі хайуанға көлеңке болған шынар ағашы барлық гүлінен айрылсын. Екі хайуан жер деген шөл далаға айдалып кетсін!

Есрафил үш рет үріп қалды: бірінші үргенде «Білім» ағашы өртеніп кетті. Екінші үргенде шынар ағашының гүлдерін өртеп жіберді. Үшінші үргенде Адам атамыз бен Хауа анамыз өздерін көгілдір мұздың үстінде көрді.

Сол күні қашанғы әдеттерінше, екеуі шынар ағаштың көк бұтақтарынан тоқыған шелекшемен әр түрлі жеміс теріп әкеле жатыр еді. Шынар ағаштың гүлдері лап бергенде Хауа анамыз: — Лағанат! — деп аспанға қарай оң қолын созды. — Өз Айтқаның өзіңе! Лағанат саған, жауыз Алла! Одан арғы жағы өң мен түстей көк мұздың үстіне қалай келіп құлағандарын екеуі де білмей қалды. Анамыз шалқасынан құлапты, атамыз — етбетінен.

— Суығын-ай! — деп анамыз қызара қалған бөксесін сипалап тұра келді.

— Несін айтасың! — деп атамыз тізесін сипалады.

Сол суық әйелдің отыратын жерінде, еркектің тізесінде мәңгі қаларын екеуі де білген жоқ.

Жұмақтан айдалып кеткен екі адамның құлап түскен көк мұзы Балқаш көлі еді...

Айман, Қыз Жібек, Қадиша, Шұға, Ақжүніс, Баттерфляй, Маро, Ажар, Сара...

Күләш[1] марқұмның қазақ операсының сахнасына алтын шегелермен шегелеп кеткен бейнелері осылар. Сахналық аз өмірінің ішінде осынша көп, осынша дәл жасалған көркем бейнелер дүниелік театрлар тарихында сирек кездеседі.

Бұл рольдерді біздің сахнада Күләштан бұрын ешкім ойнаған жоқ, бұл бейнелерді жасаған жоқ. Бізде мектеп көрген, өзіндік мектебі бар дерлік режиссер да, дирижер да болған емес. Күләштің өзі де музыкалық мектептің есігін ашқан жан емес-ті. Асқан талантты актриса көркем өнерде толып жатқан «таныс-бейтаныстардың» бейнелерін жасау сияқты биік қырқаларға жалғыз асты. Сүйеніш-таяныштары болды, әрине. Бірақ шын мағынасындағы жетекшісі болған жоқ. Талант жолы осылай болмақ, ол жолды тыңнан салмақ.

Бұл рольдерде Күләштан кейін ойнаушылар сахнада жүргенде Күләштің ізімен жүретіндей, Күләшқа ұқсап күлетіндей сезіледі. Көркем өнерде кімге болса да ұқсауға тырысу — ең үлкен қате, өзіңді өзің қорлайтын қате. Үйрену жолы бұл емес. «Күләштай қайдан болсын!» «Қалекеңдей қайдан болсын!» дейтін наразылықтар да сол «із баспадан» туады.

Белгілі жай — қазақ операларындағы қыз тағдырлары либретто бойынша біріне-бірі ұқсастау келеді. Ақжүністен басқасы бәрі де арманына жете алмаған, қара күштердің құрбандығы болған аянышты жандар (Қыз Жібек, Қадиша, Шұға, Ажар, Сара). Бұл опералардың музыкалық арқаулары да қазақ әндері, қазақ күйлері. Бұл әндерде де мазмұн ұқсастығы аз емес. Ал енді Күләш жасаған алыс-жақын дәуірлердегі қазақ қыздарының бейнелерінде ұқсатық аз да, даралығы басым. Әлеуметтік, таптық таңбалары көмескі емес, айқын. Әрбір ұқсас тағдырдың өрістеу жолы өзіне басқа. Күләш ондайдың бірде-бірін елеусіз қалдырмайтын, сондайлардан көңілге қона қалар мінездеме жасап алатын. Яғни, асқан талантты, оның үстіне таза талантты актриса бейне жасауды жан-жақты ойлайтын, көп ізденетін, таппай тынбайтын.

[1] Күләштің толық аты — Гүлбаһрам. Гүләш деп орысша жазғанда бір түрлі естілгендіктен Күләш болып жазылып кеткен.— *Ғ. М.*

Күләш жасаған бейнелердің даралығы, нанымдылығы сонша әрбір жаңа спектакльден кейін Күләш көпке дейін Айман, Қыз Жібек, Баттерфляй, Ақжүніс, Қадиша, Ажар, Сара аталып жүруші еді.

Өзіміздің ән-күй негізінде жасалған операларымен бірге классикалық операларда (Татьяна, Баттерфляй) Күләштің бейне жасаудағы шеберлігіне таң қалушы едік. Ұлы Абайдың орыс поэзиясын қазақ жүрегіне қондыра аударғаны сияқты, Күләш та қазаққа жат бейнелерді жатсыратпай сүйкімді де нанымды етіп шығаратын. Қойылмаған дауыспен, ашық дауыспен-ақ классикалық музыкаларды ала беретін. Әсіресе Баттерфляйдің іші толы сыр, атақты ариясын орындап бергенде зал жарылып кетер ме деп едік. Орыс-қазақты түгел таң қалдырды. Алақандар дуылдап кетті. Айтып жеткізу қиын. Күләш өзі әннен жаралған бір жан еді! Әннен ғана, таза өнерден ғана!

Күләштің даусы күшті дауыстарға қосылмауы керек. Бірақ сол азғанасы құлаққа түгел сүйкімді болушы еді. Сол азғанасы түгел күмістен жаралғандай ерекше бір сыңғыры, ерекше бір қоңырауы болатын. Тағы да қайталаймын, Күләш өзі әннен жаралған жан еді.

Күләш шыға келгенде сахнаны жалғыз толтырып кетуші еді. Спектакльдің басқа кейіпкерлері ысырылып кеткендей, көзі Күләшқа ғана қадалып қалатын. Әрбір бейнеге ерекше бір мінездеме тауып, сонысын еппен ғана көзіңе тоса шыға келгенде, сен оған сеніп қалатын едің. Басқалардың барын салғанда жеткізе алмасына Күләш сезілер-сезілместен артық күш жұмсамайтын. Сол сезілер-сезілмесі (деталь, штрих) сезіміңе дәл тиіп, ұялап қалатын. Сен оны қайдан тапқанына таңданып, талант алдына бас иетінсің.

«Ер Тарғынның» орта кезінде Тарғынды кезекті құрбандығының бірі етіп болған соң, Ақжүністің тоят тауып жататын бір кезі болушы еді. Сол тұста Мұхтардың былай дегені бар:

— Қарашы, қарашы! Добалдай Тарғынды жығып алып тояттап жатқан **Пантера сияқты! — деді.**

Бұл — Күләш жасаған Ақжүніс бейнесіне дәл табылған теңеу еді.

Күләштің әйелге тән адамгершілігінде өзге әйелде кездесе бермейтін жылылық, жағымдылық, іші-бауырына өтіп кететін сүйкімділік болушы еді. Қоғамның қай сатысында тұрған адам болсын, оған бәрібір, бәріне де

ақ жарқын, ашық жүзді жан болатын. Сахнада жасаған бейнелері қандай сүйкімді, қандай нанымды болса, өз өмірінде де сондай, пандықты, атаққа мастануды, дүниеқорлықты білмейтін.

1936 жылы Москвада өткен бірінші онкүндікте «Қыз Жібек» спектаклінен кейін Күләшті А. В. Нежданова, И. М. Москвин, К. С. Станиславский сияқты ұлы артистер сахнаға шығып, құшақтап, сүйіп құттықтады. Сол жолы Күләш «Қазақстанның бұлбұлы», «Күләштің даусына теңдесер дауыс бірен-саран-ақ болар» дегенді сол ұлы артистердің ауыздарынан естіді. Күләш сол жолы жиырма төрт жасында СССР халық артисі деген атақ алып қайтты.

Содан кейін де Күләш пандық, атақ желігі дегендерді сезінді ме екен?! Жоқ, сезінген жоқ. Әуестенер кез, әуейленер кез Күләшқа соқпай өтті деуге болатын еді.

Бірінші онкүндіктен едәуір жыл кейін мен Күләшқа Москвада кездестім. Москвада Бүкіл одақтық көлемде жас әншілердің конкурсы өткізіліп жатыр екен. Конкурсқа бізден Ермек пен Епонешникова түскен (Ермек бірінші бәйге алып қайтты). Күләш жюри мүшесі, мен өз жұмыстарыммен барғамын. Күләш мені сол конкурсқа алып барды.

Жюриде бірнеше СССР халық артистері, атақты әншілер бар екен. Күләш кіріп келгенде А. В. Нежданова орнынан ұшып тұрып, Күләшті құшақтай алып, жоғары алып кетті.

— Ты наше чудо! Чудо! — деді атақты әнші. Басқалары Күләшті құшақтауға кезек күткендей, көз нұрларын төге қарасып қалды.

«Чудо!» деген сөзді қазақ тіліне дәл аудару қиын-ақ. Ол — табиғаттың заңынан тыс пайда болған бір керемет.

Енді ойлап қарасам, атақты әнші Күләшқа ең дұрыс, ең дәл келер баға берген екен. Музыкалық мектептің есігін ашпаған, даусы қырналмаған, сыланбаған әнші өзіміздің әндермен қатар, классикалық музыканы қалай оңай меңгеріп кетті? Театр мектебін көрмеген, үлкен режиссураға кездеспеген адам бейне жасаудың ең нәзік жолдарын өз бетімен қалай тауып кететін еді?

Маған мұның бәрінің жауабы біреу-ақ сияқты сезіледі: соның бәрі Күләштің өзімен бірге туған. Күләштің өзі ән еді, өнер еді. Қайнатары жоқ, қоспасы жоқ, таза талант. Қысқасы, «Чудо!».

АТОМ ҚҰРБАНЫ

(Көздің әңгімесі)

Айконы мен сонадайдан таныдым. О да мені танып, күтіп тұр. Өзге қыздар машинаға мініп қалыпты. Жапон қызында айғай салу әдеті жоқ, Айко мені асықтырып, термос салған торламасын бұлғады.

Мен өзім де асығып келе жатқамын. Бүгін біз көршілес бір поселкенің мектебін жөндесіп қайтуға баратынбыз. Карама-қарсы келе жатқан екі трамвай ортақ аялдамасына жақындай бермегенде, мен де көшені көлденең кесіп өтіп кететін едім.

Трамвайлар өтісіп кеткен соң, өзіміздің мектептің бақшасына қарай тезірек басып кеттім. Мектебіміз сол бақшаның ішінде, трамвай үні естілмейтін жерде болатын. Машинаға мініп қалған қыздар шуласып өлең айта бастады. Айко термос салып алған торлама дорбасын тез-тез бұлғап кетті. Термостың жарқыраған қақпағы күнге шағылысып күміс доңғалақ жасай бастады. Айконың ылғи сәйтетіні бар. Еркелей біледі. Күлдіре біледі. Жабырқай білмейді.

Оқиға мені осы арада ұстап қалды. Жапон аспаны жарылып кеткен шығар деп едім. Тегі, ол жарылып кеткен менің құлағым-ау деймін...

Аң-таң, аспанға қарадым. Аспан мен қала арасына ақ қардан жасалғандай аппақ ақ шулан, от пен қарды араластырып жасағандай от шулан бір бағаи орнап қалыпты. От төгіп тұр, көзің қарай алмас жарық төгіп тұр. Жоғарғы жағы ақ қалпақтанып, бұрқырап қайнап кеңейіп барады. Төменгі жағы қаланың қай жеріне қадалғанын андай алмадым. Жуандығы дейсіз бе, қалай десем екен?.. Біздің қаланың орта тұсында көрме сарайы болатын. Дөңгелектеу салынған сарай еді. Соның қаңқасы әлі құламай тұр дейді... Бағанның жуандығы маған сол сарайдай сезіледі...

Сасқалақтап мектеп жаққа қарадым.

— Айко! Айко!..— Өз даусым өзіме естілген жоқ.

Айко да жоқ. Машина да жоқ, мектеп те жоқ екен. Бәрі де ұшып кеткендей. Қара күйік бір дала елестейді. Мектеп түгіл оның ар жағы да қара күйік дала. Бүкіл дүние қара күйік дала...

Бақшаның мен жақ шеткі ағаштары кесе-көлденең жапырылып, жер бауырлап, бүксие берді. Әріректегі ағаштар жоқ. Жапырылған ағаштардан ыстық леп келе-

ді. Көйлек түймелері денеме шегедей кіріп барады. Дөңгелене бергенім есімде... Ар жағы қараңғылық...

Сол қараңғылықта мен жиырма жыл отырмын. Жаңағы көрдім дегендерім әдеттегі түсініктердің баламасы. Оның бірде-бірін көзбен көруге болмайды. Көңіліңмен көресің... Менің от, жарық, ақ қар, ақ шулан, от шулан дегендерімнің бәрі де үстірт баламалар... Ол — әлі аты жоқ бәле, ол — әлі теңеуі жоқ бәле. Өзгесі былай тұрсын, өлім, қырғын дегендердің өзі соған баламаға жарай алар ма екен!..

Тас балқып, темір еріп деген сөздер қай елде не болу керек. Ал тас пен темір қас қаққанша күйіп, күл болып кеткенін неменеге теңейміз? Үлкен бір қала көзіңді ашып-жұмғанша күл болып аспанға ұшып кеткенін неменеге теңейміз?

Ие, енді ол менің жұмысым емес. Мен жиырма жыл қараңғыда отырмын. Қала өнделіп, қалпына келді дейді. Бұрынғысынан көркем де бай деседі. Мендегі арман— қалпына келген қаланы бір көру болар еді. Бір-ақ рет! Содан соң көзімді біржола жұмып алар едім!.. Жұмып алып қараңғылығыма қайта көшер едім.

Осы арманымнан мен әлі үміт үзгім келмейді. Үзе алмасам керек. Ауруханада алғаш есім жиналғаннан кейін доктордан сұрағаным да осы — көзімнің жайы болатын.

— Жеңеше-жан, шыныңызды айтыңызшы, көзім не жайда? — дегемін.

— Қарағым-ау, оның несін сұрайсың... Көзің жайнап тұр! — деді мүдірместен.

— Соқыр болып қалған жоқпын ба, әйтеуір?

— Жоқ, жоқ!.. Көрмей қалғаның рас. Ұзамай көретін боласың...

— Бет-аузым не жайда?

— О, бет-аузыңда елеулі еш нәрсе де жоқ. Ақ мрамордай бұрынғы қалпында...

— Шашым ше?..

— Шашыңды алдырып тастауға тура келді. Оп-оңай өсіп кететін шашты қойшы, тәңірі...

Екі қол, екі аяғым қайда? Бар ма, жоқ па, оны мен білмеймін, сезінбеймін. Алдымен екі көзімді, бет-аузымды сұрастырып жатырмын. Көздерімді сипап көргім келеді. Екі қолым таңулы сияқты. Мүмкін, кесіліп те қалған болар. Аяқтарым да сондай.

Қалайда екі көзден үміт үзе алмаймын. Көздерім

қалпына келсе, бет-ауызды оңай-ақ ажарлап аламын ғой. Ажарланбайтын не болды дейсің. Ақ мрамордай қалпында демеді ме? Мрамор емес, ақ құба болатынмын. Жапон қызының көбі ақ құба ғой. Айко маған көзіңе қызығамын деуші еді. — Көзіңнің қарасы мөп-мөлдір, аға көгілдір, жарқырап тұрады. Кірпіктерің қою, үш жағы азырақ қайқайып тұрады...— дейтін.

Жиырма жыл бойы менің бөлмеме кірген бір адам мені, мына қыз соқыр ма деген жоқ.Соның бәріне кім үйретіп қойды дейсің. Сондықтан мен бетімді ашық ұстаймын. Дауыс шыққан жаққа ығыспай қараймын. Амандасам, езу тартам... Сіздерге де соны істеп отырмын. Егер менің көздерім ағып кеткендей, қабақтарым инемен тігіп тастағандай желімденіп тұрса, сіздер де шошынып кетпес пе едіңіздер? Оның үстіне бет-аузым ілбісін тырнағандай білем-білем болса, қасыма келер ме едіңіздер!..

— Жоқ, жоқ, көздеріңіз жарқырап тұр. Жат елдің адамы ретінде айтқан сыпайылығымыз емес, мөлдір қара көзіңіздің қалай көрмейтініне таң қалғандаймыз. Жат елдің адамы ретінде іркілуді лайық көреміз, әйтпесе осы бөлменің жарығында сіздің көзіңіздің едәуір еншісі бар дер едік...

— Мен қазір отыз беске шықтым. Жарық дүние мен тіршіліктен айрылған күні он бесте болатынмын. Өзім араласпаған соңғы жиырма жылды өмірге де санағым келмейді. Баяғы он бесімде жатырмын. Көзден үміт үзбейтінім де сондықтан. Осы үміт мені қартайтпай келеді.

Көзім жазылған күні мектебіме барам. Баяғы жапырылып қалған ағаштар басын көтеріп, қайтадан әдемі бақша болып кетті дееді. Бұрынғы екі қабат мектептің орнына бес қабат мектеп салыныпты. Фотограф келіп суретімді түсіріп әкеткен. Оны үлкен залға іліп қойыпты.

Мектепті бітіруге бір-ақ жылым қалып еді. Ең алдымен соны бітіріп алсам деймін. Токио университетінің бірінде жас балалар тамағының факультеті ашылыпты. Соған түскім келеді.

Мен бір көріп қалған қара күйік дүние қайтадан көгеріп, қала қайғысын ұмытқан деседі. Қайғылы қала, қара жамылған қала жақсы емес, әрине, ұмытқаны жөн. Бірақ адамдар бекер ұмытады. Көзім жазылса, сол күнгі көргенімді жазу арманы да бар... Мен оны көзімді беріп көрдім ғой! Көңілімде бәрі сайрап тұр. Алғашқы жылдары көңілім күнде үстемелеп, анықтай түсуші еді, соң-

ғы жылдарда кей бірдемелер күңгірттене бастады. Көзім тез жазылмаса, біраз нәрселер ұмытылуы да мүмкін... Менде айғайлап айтар дауыс жоқ. Ақырын тізбектеп қағазға түсірсем бе деп едім...

Хиросима төбесінде атом бомбасы жарылғаннан кейін дүние шулап қарсылық білдіріпті. Ол кезде мен әл үстінде едім. Қарсылық қатал болды ма, қорқу, ықтау араласты ма, мен оны білмеймін. Сіздің елдер қайтты? Ә, солай болған шығар.

Біздің қаланың қақ жарты халқы екі секундта қырылып қалды. Жанып, күл болып кетті. Күл болып кетпегендері қолдан өртелді. Бұл — соғыстық қала емес, қатын-қалаш, бала-шаға, кемпір-шалдың бейбіт қаласы болатын. Біреуге істеген зұлымдығы да жоқ, әзірлеп жатқан қаупі де жоқ, қызығары да жоқ қала еді. Менің балаң ойым әлі жетпейді, біз не жаздық, кімге жаздық? Еркек жоқтықтан көрші поселкенің мектебін жөндесуге кетіп бара жатқан қыздардың жазығы не? Жиырма екі қыз бір сәтте күл болды, тозаңға айналып кетті. Жиырма үшінші мен ғана аман қалдым. Аман қалдым деймінау, қай бір амандық... Бұлтсыз күні жаңбыр күткен шерменде.

Айко қандай еді! Тар үйшіктерде аш-жалаңаш тұратын төрт-бес кемпірдің сүйеніші болатын. Ерке даусымен, ақ жарқын мінезімен сүйеніш болып тұрып еді. Айко бір түйір күріш, бір уыс жуа, бір балықтың құйрығынан бір үйге жететін тамақ істей алатын... Сен айтып болғанша, ол істеп үлгеретін еді. Екі қолындағы он саусағы он қолға тұратын. Ол менің көзіме қызықса, мен оның саусақтарына қызығушы едім.

Кейде жапа көрген ой жәбіршіге қарғыс айтқысы келеді. Дүние желі олай соғып, бұлай соғып, бір теңбіл шаңды соның ішіп отырған шайына апарып түсірсе қандай жақсы болар еді дейді. Ар жағы белгілі, о да сондай мүгедек... Туатын баласы қиқы-шойқы, жарымжан... Баласының баласы тағы сондай...

Жоқ, бұл ойды мен өсірген емеспін. Мұндай ой келмеді, келмейді десем, сенбеңіздер. Талай келді, булықтыра келді. Біраз жылдар бұқтырып қойып жүрдім, осы кезде түгел өшіріліп кетті. Қай елде «Бұл жамандықты жауыма да тілемеймін» дейтін сөз болу керек. Ол бізде де бар. Ел жапон қонақжай, мейрімді халық. Мен ол бәлені ешкімге де тілемеймін. Әсіресе тоқсан қабат, жүз қабат үйлердің мұндай апатқа ұшырауын тілемеймін.

Сол үйлердегі құмырсқа илеуіндей ығы-жығы тұратын адамдардың үйіліп, өртеніп жатқанын тілемеймін. Дүние желі ерсілі-қарсылы соққанда өңкей бір таңбалы шаңдарды, теңбіл шаңдарды бұрқыратып жүруін тілемеймін. Сондайды жоқ ететін күштердің өсуін тілеймін.

Көп адамдармен жолыға берген соң, көп қайталап айта берген соң, мүмкін, менің сөздерім өзімдікі емес — үйретінді, өзімдікі болса — жаттанды көрінер. Оған істер амалым жоқ.

Менің тіршілігім үмітімде. Үмітім өз қолымда емес. Басқалардың үміті неде, оны өздері айтар...

Ай, көзім жазылса екен, көзім!..

АНА

...Ананың тілі, ананың махаббаты, ананың тілегі тіл жетпес жатқан бір теңіз емес пе? Па, шіркін, ананың айналып-толғанғаны кімнің есінен кетеді!

Шырылдап жерге түскеннен-ақ сенің ең бір жақының, ең бір досың, ең бір ұстазың бар. Ол — ана: қара жерді баспай жатып, есіңді білмей жатып, тырмысып жабысатының, шырылдап уанбай жылап сенің іздейтінің — ана. Сен жан болып дүниеге келдің. Сенің іздейтінің бір-ақ жан. Ол — ана. Ол саған бәрінен қымбат. Сен үшін ол жалпақ дүниеден де үлкен. Сондықтан да сен бір-ақ жанды білесің. Ол — ана.

Міне, анаға деген махаббат сенің құндақта жатқан күніңнен-ақ басталады. Ананың жолы басқа. Ана деген сөздің өзі ыстық. Ана десе толқымайтын жүрек, тасымайтын қан, сезбейтін сезім болуға мүмкін емес?

Мен білетін қазақ әйелі, қазақпын дейтін қара көз, қара баланың анасы, сенің жүрегің нәзік, сенің махаббатың балаға тіл жеткісіз биік.

АТАҚТЫ ӘНШІ МАЙРА

Біз Орынбордан шыққан үш оқушы жеті күн жүріп Керекуге әрең жетіп, поездан түстік. Бұл екі араға он күн жүруге де болады екен. Поезд жүрісі әлі дәлденбеген кез. Біз тез жүріп келіппіз.

Күннің көзі екі жағынан да құлақтанып, ауа шаңы-

тып тұрған суық екен. Сібірде қандай атақты суықтар болса, соның ең сойқандыларының бірі осы болар. Тап осындай суықта кәдуілгі құстың сағы сауысқан, зәуі сайтан, телеграф сымына қона қалса, үш рет шық-шық еткенше ұшып түседі дейді біздің ауыл. Ал енді біздің ауыл деген аумаған сіздің ауыл сияқты, білмейтіні жоқ...

Поездан түсе салдық та үшеуміз үш жаққа жүгіре жөнелдік. Күн кешкіріп барады, тым болмаса бір түн паналап шығатын үй іздедік. Менің қасымдағы екі жігіттің кигендері: солдат шинелі, бастарында Буденный жауынгерлерінің сұр құлақшындары, маңдайларында айбарлы қызыл жұлдыздары да бар. Менің үстімде қазақы қойдың қазақша илеген терісінен қазақша тіккен тоным бар. Менің қала деген жерге биыл ғана келгенімді осы тонымның кете қоймаған малма иісі недәуір жерден аңғартып тұрады. Не қаусырынғанда, не түймелегенде екі етегі екі жағыма қарай делдиіп кететіні болмаса тоным — тон-ақ... Басымда Орынбор базарынан бір сом жиырма бес тиынға алған қара бұйра бөркім бар. Желке жағы азырақ қырқылған, басыма азырақ сиыңқырамайды, дегенмен бір сом жиырма бес тиынға сүтегін арзан. Оң жақ шекеме қарай ауыстыра кисем, өзіме өзім айта қалғандай ұнап кетемін. Үшеуміздің де аяққа кигеніміз қара ботинка, галош.

Вокзал маңайында үй көп емес, түгел түртініп шықтық. Бір үй есігін ашқан жоқ. Ол кездегі ұры-қары кезбелердің көбі-ақ солдат киімінде жүретін. Тегі, бізді де солардың бір филиалынан келгендер ғой деп ойлай ма немене, есіктен азғана сығалап қарайды да, сарт еткізіп жауып, тырс еткізіп кілттеп алады...

Вокзалға қайта келіп кірдік. Поезд жүрерде қоңырау қағатын шалдан басқа жан қалмапты. Қалың көк ала сақал-мұрттың арасынан қою көк түтінді бұрқыратып, бүйірі қызарған темір пештің аузына таман жақындау жерде сол шал отыр. Шалға аты-жөнімізді айтып, бір түн паналап шығатын «бұрыш» тауып бер деп жалындық. Вокзал тұрғындары бізді кезбелер деп ойлай ма, немене, есіктерін аша беріп жауып алады дедік.

Темір пештің қасында темекіні бұрқыратып отырған адамда қандай асығыс болсын, шал әуелі біраз тарихи жағдайлардан хабар берді:

— Қоянды жәрмеңкесі жабылғалы Эдельманның қонақ үйі де жабылған,— деді шал.— Ұмытпасам, Қоян-

ды жәрмеңкесі шуу деп ашылғалы биыл жетпіс бес жыл... Эдельманның қонақ үйі салынғалы қырық жылдан асқан жоқ-ты. Үй-ақ еді, шіркін!.. Қаламыздың көркі болатын. Жабық тұра берген соң бәрібір шіріп кетеді деп, қала тұрғындары үйге қол сала бергенде бір тыйым салынып еді... Одан кейін қай уақытта, қалай жоқ болып кеткенін айта алмаймын... Ұшты-күйді жоқ болды. Осы күні кейбіреудің үйінде терезелері, енді біреудің үйінде есіктері таңылып тұрады.

— Қысқасы, қазір ол қонақ үй жоқ қой? Басқа қонақ үй бар ма?

— Басқа қонақ үйді кім салады? Құлап қалған патша сала ма? Қалтасында копейка жоқ сполком сала ма? Эдельмандар зым-зия болғалы, ұмытпасам, биыл алты жыл...

— Сонымен, біз бір түн қайда паналап шығар екенбіз?

— Сіздер ме? Сіздер қазір далаға шығыңыздар. Вокзалға шөп таситындардың қазір қалаға қайтатын кезі. Бос қайтады. Сол бос қайтып бара жатқан шаналарға құлай-құлай кетіп, қалаға жетіп қалыңдар... Біреу болмаса біреу аяр, бір түнге қондырып шығар... Ақшаларың бар ғой қалталарында?

— Бар. Первый советский червонец!

— Оларыңды жұрт алар ма, жоқ па, оны мен білмеймін... Ал енді шай мен кездемеге қырылып қалады... Өзі жататын төсегін саған береді. Қазақтар бес кез ши барқытты астындағы атын беріп алады.

— Ондайымыз жоқ біздің... оқушымыз...

Шалдың сілтеген жағына қарай далаға шықсақ, төрттен-бестен тізбектелген шаналы аттар қалаға қарай ағылып барады екен. Алдыңғы шаналарда бірер адам бар да, артқы шаналарда жоқ. Тоңған аттар безектеп желіп қатты кетіп барады. Азырақ абайлап алып, бір кезде қасымыздан өте берген бос шаналарға, шал айтқандай, құлай-құлай кеттік. Қаланың орта тұсына жеттік-ау деген кезде шанадан көшеге сұлай-сұлай кеттік...

Тағы да жүгіріп жүрміз... Көшенің екі бетін үй тастамай сүзіп келеміз. Кейбір есіктер үн шығармайды. Кейбір есіктердің үн шығарғаны құрысын. Сені бір қаңғырма көріп жер-жебіріңе жетіп барып сыртқы есік сарт ете түседі, ішкі кілт тырс ете түседі. Сенің мұрның қыстырылып қала жаздағанында жұмыстары жоқ. Осыны істейтіндердің бәрі әйел болғандықтан, біз де әйел

атаулымен өмір бойы татуласпастай жауығып келеміз.

Бір төрт бұрышты ағаш үйдің ауласынан қорапты шанаға үйеме қылып кесек-кесек қар тиеген қоңыр атты жетелеген қазақ жігіті шыға берді.

— Бұл кімнің үйі?— деп сұрадық.

— Кімді іздеп жүр едіңдер?— деді жігіт. Сұрауымыздың сорақылығын түсінсек те, бізге баспана керек. Тағы бір сорақы сұрау бердік.

— Қазақ үйі ме?

— Қазақ үйі. — Жігіт одан әрі сөйлесуге ынғай көрсетпей жөнеле берді.

Бұдан бұрын екі қазақ үйінен жүрегіміз шайлыққан болатын. Бір қорадан бізді — сендерді казармадан[1] шығарып жіберген кім?— деп айдап шықты. Бұл — бір түлкі тымақ киген, белінде наганы бар, сұлуша жігіт еді. Күн батып бара жатқан кез, түлкі тымағы мен қара саннан келетін саптама етігінен басқа киімін мен түстей алмадым.

Екінші бір қазақ үйінің ашық ауласында бір москалдау әйел түз-дәрет үстінде отыр екен. Арт жағында мөлиген бір ит, бір қаз мойын Бұхар құманы тұр. Әйел отырған бойы арт жағына бұрылып:

— Әй!... Ахмет, Шаяхмет! Манағылар келді тағы да... Қайсың барсыңдар!.. Қуып тастаңдар әрі,— деді.

Біз қуып тастауды күткен жоқпыз, қақпадан өзіміз шығып кеттік.

Енді мынау үйге кіруге де жүрек керек болып тұр. Жаңағы жігіттің сөйлескен түріне қарағанда, бұл үйдің де өзіндік мінезі бар болу керек. Жүрексініп тұрмыз. Жана ғана тауымыз шағылып, бетіміз қайтып қалған шақта тағдырымызды сынға салуға бата алмадық. Әзірше бұл үйді есте ұстай тұрып, тағы да көше бойлап бағымызды сынап көріп едік, жолымыз болмады. Бір отырғанда үш қалашты көз ілестірмей жеп қоятын үш жалмауызды осындай суықта кім сағынып отыр дейсің! Салбырап жаңағы үйге қайта оралдық. Кірейік, бар өнерімізді, барлық тіл байлығын, барлық батылдығымызды салайық деп келістік...

Қар төгіп жүрген жігіт жұмысын аяқтап, қақпаны жапқалы жатыр екен. Біз оған азғана мұрын шүйіре қарап, үйге қарай өтіп кеттік.

---

[1] Баяғы казарма осы күнгі жоскын-боскын кезбелер жатағы болса да, бұрынғы аты сақталып қалғанын кейін естідік.— *Ғ. М.*

Үш тіркес тақтай баспалдақ. Қиіз ұстаған есік. Тарлау ғана коридор. Екі-үш аттағанда төрт бөлменің есіктері тарайтын орталыққа жетіп тоқтадық. Коридорда жанып тұрған бестік шам бұл бір таза тұратын үй екенін аңдатады. Үй ішінің иісі де сол тазалықты айтып тұр. Кейінірек сездік — аяғымыздың астында қаланың тақыр кілемшесі жатыр екен. Құдай қырсықтырғанда, бір қала байының үйі болмаса игі еді. Сол ойымыздың елесі сияқтанып бүйірдегі бір есіктен орта жастағы қазақ әйелі шыға келді. Адымдай басып келді де, алдымызды орай тұра қалды. Қабағы қатыңқы екен, көздері бізді түгендей қарап ұната алмай тұр. Сөзге келмей, «шығыңдар!» деп жүрмесе қайтсын. Өнерің болса көрсете, орай сөйлеп арбай бастау керек-ті. Сөйлеу кезегі менікі еді, мен неден бастарымды таба алмай тұрғанда уақыт өте берсе керек, сөзді естиярлау Ержан бастап кетті. Мен оған алғыс көзімен бір қарадым да шегіне бердім. Мен бұл кезімде сондай болатынмын...

— Шешей!— деп бастады Ержан. Өзі қартаң басқан әйелге шешей деп қартайта сөйлемей, апай деп жасарта сөйлеу керек еді деп ойладым мен. Ең болмаса жеңеше демес пе!

— Шешей, біз арнаулы мемлекеттік жұмыстармен Орынбордан Қерекуге келе жатқан студенттер едік. Ең алдымен...

Әйел оның сөзін бөліп жіберді:

— Бұл—қонақ түсетін үй емес,—деді үзілді-кесілді.

Ержан да бөгелген жоқ.

— Ең алдымен сіздің үйге кездескенімізге қуанып тұрмыз. Өйткені...

Оның қуанғанына әйелдің іші жібімеген екен:

— Қуанып тұрғандай, бұл үйде не нағашың, не жиеніңді көріп тұрған жоқ шығарсыңдар! Көз барда сол нағашыларыңды тауып алғандарың дұрыс болар!— деп, өзі шыққан есікті қаттырақ жауып жіберді.

Ержанның батылдығы әлі мойрылған жоқ екен. Тағы сөйлеп кетті:

— Өйткені, шешей, Қазақстан қызыл тулы ел болып, өзінің экономикалық байлығын, ұлттық, рухани байлықтарын жаңа жинап жатқан дәуірінде,— дей берді де, тілі байланғандай оқыс тоқталып қалды.

Ержан патетикаға ауыса бергенде мен ботинкемның мана жүгіріп жүргенде үзіліп кеткен бауын жаңа көр-

гендей, төмен қарап қалып едім. Бұған не болды деп басымды көтеріп Ержанға қарасам, ол орталық бөлменің есігіне қарап тұрып қатып қалған екен...

Сол есіктен бір қыз періште шыға келіпті... Сол періштеге қарай беріп мен де қатып қалдым...

Революцияның алды-артындағы жылдарда Қазанда «Ғалия-бану» деген иісті сабын шығатын еді. Сыртқы қабында бір сұлу татар қызының суреті болатын. Біз оны Ғалия-бануның өзінің суреті деп ойлайтынбыз. Атақты әнші Сара Садықова «Ғалия-бану» әнін салғанда (пластинка) сол сабын қабының сыртындағы Ғалия-бану көз алдымызға келетін. Қазір сол Ғалия-бану біздің қарсы алдымызда тұр. Бұл — бір көркем сурет, құдай деген суретшінің өзінің салған суреті, есіктің жақтауларына керілген кенепте тұрғандай. Жаны бар. Бізге жылы қарап тұрған көзі бар...

— Апа, балалар тоңып қалыпты ғой... лұқсат етсейші...— деді «Ғалия-бану». Апасы лұқсат ете қалса, мен бұл үйге қонып шығуға өзімді-өзім қомсына бастадым. Осы келіншек Ғалия-бану болып шықса, онымен не сөйлесерсің, қалай сөйлесерсің!

— Мейлің,— деді шешесі.

«Ғалия-бану» бір кішкене бөлменің есігін ашып, ондық шамды тұтатып, дөңгелек столдың үстіне қойды да:

— Осы бөлмеде боласыңдар, балалар. Осы ең жылы бөлмеміз,— деп қара қаңылтырмен тыстаған голлан пешіне алақанын тигізе беріп тартып алды. Келіншек шығып кетті. Біз шешіне бастадық. Қазақ жігіттерінің әдеттегі бірінші әңгімелері де басталып кетті:

— Әй, мына келіншек кім болды екен?

— Ол саған не керек?

— Білгім келіп өліп барам.

— Өлгің келсе, өле бер. Бірақ аузыңа да, көзіңе де, сөзіңе де ие бол!

— Өйтпесең өлімің бізден болады!

— Шіркін-ай, өз қолынан өлер ме едім!

— Ол сенің қара қаныңа аппақ саусақтарын былғамайды! Жаңа көрдің ғой, сүйріктей аппақ саусақтарды!

— Тәуекел ет те, тас жұт, ажалың құдайдан деген бар емес пе!

— Жоқ, бізден болады!..

Келіншек бізге қайта келді.

— Балалар, әрі ұзақ жол жүріп, әрі тоңып келіпсіңдер. Моншаға түскілерің келетін шығар?— деді.

— Түскіміз келгенде қандай!

«Ғалия-бану» сыртқы есікті ашып, манағы жігітті шақырды.

— Толыбай аға, мына балаларды Шерметтің моншасына түсіріп әкеле қойшы...

Шерметтің моншасында да біз ұзақ болғанымыз жоқ. Толыбай деген жігіт — үйге қайтатын уақытым өтіп барады, шетіректе тұратын едім деген. Шалалау жуынып, асығыс киініп тез қайтып келдік.

* * *

Шай қайнап, самауыр сирақты күрең столдың үстіне орнап қалыпты. Бұл — қалалық өмірмен үйреніскен үй. Шыны-аяқ, шайнек, тарелкелері тұқымдас, күміс қасықтарының да ен-таңбалары бар. Күрең стол мен орындықтары да бір бөтен елдікі, Париж ба, Вена ма екен... Қалайда үй иелерін көркемдік пен жарасым жағынан сынай алмасаң керек.

Менің көзім бөлменің ішін қыдыра қарап жүріп бір суреттерге ілегіп қалды. Бірге түскен кемпір-шалмен, бірі домбырамен, бірі сырнаймен өлең айтып отырған екі қыз екен. Бірі жалаң бас, бірінің басында үкілі құндыз бөрік. Екі қыз біріне-бірі недәуір ұқсайды екен. Даланың аңқау баласы бұл үйдің тағы екі қызы бар екен-ау деп ойлап қалды. Ержанды шақырып көзіммен қыздарды ымдап едім, ол:

— Мынасын қойшы, мынасы енді періште ғой!— деді домбыралы қызды көрсетіп.

Қыздарды қайта сорттап, қайта бір бағалап шықпақшы едік, коридорда «Ғалия-банудың» даусы естілді. Біз стол басына оралдық.

Үй ішілік киімінде «Ғалия-бану» келді. Үлкен тана көзді, сұңғақ денелі сымбатты адам екен. Қалың қара шашын бостау өріп, сол шақ иығынан кеудесіне қарай тастай берген бұрымы ауыр сезіледі. Қаз жұмыртқасындай аппақ сопақ жүзді жас әйел «Ғалия-бану» самауырдың қасына отыра беріп:

— Ал, бауырларым, енді апаларыңа аты-жөндеріңді айта отырыңдар,— деді.

Біз аты-жөнімізді айтып болған соң, «Ғалия-бану» өзінің аты-жөнімен таныстырды.

— Мен Майра деген апаларың боламын. Қараөткел, Кереку елдері ептеп біледі мені. Орынбор жағы біле бермейтін болар,— деді.

Біз орнымыздан ұшып түсе жаздадық. Майраны көрермін деп кім ойлаған! Атақты әнші Майра бізді үйіне қондырып, моншаға түсіріп, бізге шай құйып отырар деп кім ойлаған! Оның араласып жүрер адамдары да, ішер асы да бөлек болу керек қой... Тіліміз тағы да байланып қалғандай... Ержан мені тізесімен түртеді. Ол екі арада Майра шай құйып, бір-бір шәшкені біздің алдымызға қойып та үлгерді... Ержан мені тағы да тізесімен нұқып-нұқып қалды. Мен тірі күнімде сират көпірден бірінші болып өтуге әрең бел байладым. Мән беріп, баптап айтар сөзді дем алмай, бір-ақ жолы ақтара салдым:

— Жоқ, Майра апай, сізді ең жақсы білетін жер де, ел де Орынбор болар,— дедім.— Орынборда оң бес шамалы орта дәрежелі оқу орындары бар. Бірінде болмаса, бірінде күн сайын ойын-сауық болып жатады. Қандай ойын-сауық болса да сіздің әніңіз бір шырқалмай қалмайды...

Бұған дейін Майраның жүзінде қуаңдық бар еді. Қара көздері тұнық қара судай тым тұнық еді, енді сол тұнықтың бетін самал лебі сипап өткендей, қара көздер жарқырап, жүзіне ыстық қан жүгіріп сала берді...

Бұл кісінің тіршілігі де, әңгімесі де сол көркемөнер жағында ғана болып шықса, студенттерге оңай да бола бермес. Рабфактың оқушылары студент деп саналатынында ол кісінің не жұмысы бар!..

Шай ішіп болғанша Майра апай біздің көркемөнер жағындағы қалтамызды қағып та болды. Оның үстіне Ержан екеуімізді бауырым, інім деп ноқталап алды. Біздің үшінді жолдасымыз — Қайырбек Қазақ Халық ағарту институтында оқитын қырықтар шамасындағы адам еді, оны ағай деп жүгендеп алды. Бәрі де ерікті түрде, сана-сезімің ояну, ақыл-ойың дұрыс кезінде. Бір де бірі бұлжымайтын түрде. Жастар жағынан ағаттық бола ма деп хауіптенгендей, бірімізді аға, бірімізді іні етіп табан аудармастай орналастырды. Бізге тигені-үйіндегідей еркіндік, бас бостандығы. Әрине, мұндай үйде бұл да аз емес.

Кешкі тамақтан кейін бойымыз үйреніп, әнші апайды енді өзіміз айналдыра бастадық.

— Лебіз, бұлбұл апа, лебіз!

Майра жалындыратын да, сәнденетін де адам емес екен. Өзінің бөлмесінен домбырасын да, сырнайын да алып келді. Домбырасы сау қарағайдан ойып жасалған

кәдуілгі сегіз пернелі екен де, сырнайы пәленше тілді болғанымен баян да емес, аккордеон да емес.

Салалы саусақтары домбыра пернелерін сыдырта тексеріп, ерсілі-қарсылы ойнақтап шықты. Бұл — табиғи түріндегі саусақтар. Тырнақтары сүйірленбеген де, боялмаған. Бұл — өмір бойы домбыра пернелерінде, сырнай тілдерінде миллиондаған қимылдар жасап келген спортсмен саусақтар. Домбыра шектері, сырнай тілдері бұл саусақтар тиіп кеткенде не шала-жансар үн, не жалған дыбыс бере алмауы керек.

— Бауырларым, мен бірталайдан бері ән салуды сиретіп алған жайым бар еді, оның үстіне үш-төрт күн тымауратып бүгін ғана тұрып едім. Айғайы бар әндерді айта алмаспын, қинамассыңдар...— деп бір тоқтады да, баяулатып ән сала бастады.

Бұл — қазақ халқының төрт тұстығында туған әнкүйелерінің әлі жиналмаған кезі ғой, Майра өңкей Арқаның әндерін салды. Бізге соның өзі тосын әндей естілді. Өңделіп, өзгеріп кетіпті. Кейбір құлақта бар собалақтау әндер Майра айтқанда жаны кіріп сала береді екен. Тегінде, жақсы ән, жаман ән дейтіндеріміз айтушысына қарай не өңделген, не өңінен айырылған болу керек.

Майра үш-төрт ән салғаннан кейін өзінің дағдылы қалпына түскендей, қарашыға жақындаған еркін жүйріктей масайрап кетті. Жарқыраған көз нұры жүзіне төгіліп, жасарып барады. Бұл — ән салғанда қуанатын, бақыт сезінетін әнші.

Жазу үстінде «Сылдырап өңкей келісім» ой мен көркемдік тең түсіп отырғанда ақын не сезінеді? Қуаныш сезінеді. Бұл — оның ең бақытты кезі.

«Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз».

Ақын-жазушының бұдан қымбатты, бұдан бақытты кезеңі жоқ. Бұдан артық бақытты кезеңі болса ол ақын да, жазушы да емес, басқа біреу. Көркемдік туғызатын ой, ой туғызатын көркемдік ақын-жазушының өзіне де күнде келе бермейді. Ал енді келген уақытында ол саған бала-шағаң барын, кәрі-жас екеніңді ұмыттырып жібереді. Сен тап-таза бақыт құшағындасың.

Біз Майраның осындай, бар дүниені ұмытып кеткен

бақыт құшағындағы бір кезін көрдік. Жазу үстіндегі ақын мен ән салып тұрған нағыз әншінің айырмасы болмау керек. Екеуі де өз өнерінің үстінде. Етікшілік емес, тігіншілік емес, көркемөнер үстінде. Бұл кездерінде олар данаға да ұқсайды, балаға да ұқсайды, қайсысына ұқсаса да бақытты, қайсысына ұқсатсаң да қателеспейсің.

«Қоянды базары жабылғалы Эдельманның қонақ үйі де жабылды» дегендей, революцияның алды-артындағы аласапыран арпалыс жылдарында Майраның тыңдаушылары да азайған сияқты. Майраның өзі де әнін тыңдайтын, қуаныштан басқаны ұмытып, аузын ашып алақан соғатын халықты сағынған. Бүгін сол сағынған тыңдаушысы біз болыппыз, не бары үш оқушы...

Майра асқан домбырашы болу керек. Ән араларында домбырасын үзбейді. Сондай бір тұста, саусақтары домбыраның сағалығын бунап жымыңдасып қалғанда мен әлдегінде көрген суреттегі домбырашы қыз Майраның өзі екенін таныдым. Жас кезі ғой. Қазір де отыздан аз-ақ асқан жаста болар. Ән салмаған кезінде жүзі азырақ солғындап, әлдеқандай арман-өкініштердің ізі шыға келеді. Ән салғанда жасарып кетеді. Бұл кезінде Майраның өзі де ән, өзі де поэзия. Тек қана ән, тек қана поэзия.

Қыза келе Майра апай өзінің атақты әнін де айтып берді. Даусын тот баспаған. Желді күн тотықұстың зеңгір көк ала құйрығын қалай құлпыртар еді, бұл әнге салғанда Майраның даусы да сондай құлпырып кетті.

— Майра, Майра,
Қызыл тілім сайра, сайра,
Сайра осындайда!..

Ет келді. Жедік. Қазақтың қарны тыныштalса, өзі де тыныштalады. Ұйқыға кеттік...

Ертеңіне Ержан екеуміз: — Балалар тұрыңдар! Шай!..— деген дауыстан ояндық.

Аға жолдасымыз — елде мұғалім болған тәртіпті адам, ерте тұрып кетіпті. Үшеуіміз де Кереку, Баянауылда сауатсыздықты жою жұмысы қалай жүріп жатқанын тексеріп қайтуға жіберілгенбіз. Ержан екеуіміз рабфактан, жолдасымыз Халық ағарту институтынан... Тексеру жұмысының молырақ салмағын сол жолдасымыздың мойнына артуға жолшыбай әзірлеп те келгенбіз. Момын адам, мойындаған...

— Сіз мұғалім болған адамсыз. Істің жөнін білесіз... Біз болсақ боз өкпе оқушы...— Сол еңбегіміз ақталып ағамыз ерте тұрып іске кірісіп кетіпті. Тегінде, өзі бастап үлгі көрсетпесе, біздің іс білетіндігімізге сене алмаған да болу керек.

Жуынып болып, сүртініп жатқанымызда Ержан түн бойы мазалап шыққан, ұйқтатпаған ойын ашты:

— Қыздары қайда екен бұл үйдің?— деді.

— Қайдағы қыздары?

— Ана суреттері тұрған қыздары ше? Көрінбейді ғой?

Маған бір харам ой келе қалды. Өзімнің жорамалымды оған айтпадым.

— Не Семейде, не Омбыда оқып жүрген шығар,— дей салдым.— Жүр, шайға барайық.

Самауыр кешегі орнында. Майра да кешегі орнында. Шайға отырдық. Ержан көп ұзамай ойлаған жерден шыға келді.

— Майра апай, анау екі қыз бала сіздің сіңлілеріңіз болар... Бір жақта оқып жүр ме?— деді.

Майра мырс етіп қалды, мен шайымды төгіп алдым...

— Әй, сен құдай ұрған, бірдеме білген екенсің ғой?— деді Ержан маған түйіле қарап.

— Жоқ-е... бірге келдік, бірге жүрміз. Мен қайдан білейін.

— Екеуі де менің суретім,— деді Майра.— Жас кезімізде олай да, бұлай да суретке түсе беруші едік. Қоянды базары жабылғалы суретке түскен емеспін. Қалды ғой бәрі де...

Ержан қызарып кетті. Майраның үні мұңды шықты. Күлкі де тоқталды. Қоянды жәрмеңкесі — осы жақтағы елдің де, Майраның да түгел көре алмаған қызығы, түгел тата алмағанның ауызда қалған дәмі сияқты екен. Әлденелер басталып аяқталмай қалған. Қоянды ға Майраның қандай қатынасы болғанын сұрауға ыңғайлана беріп едім, кеше бізді қорасынан айдап шыққан, белінде наганы бар сұлуша жігіт кіріп келді. Майра оған шайға да кел деген жоқ, отыр да деген жоқ. Жігіт сол сырттан келген киімшең бойы біздің кетіп қалған жолдасымыздың орнына келіп отырды. Біз оны танидық, ол бізді таныған жоқ.

— Майра, сен таңертеңгі дәмге отыр деп те айтпадың-ау, бұл қалай болғаны?— деді жігіт.

— Сен өзің ше? Осы үйге қонып шығып па едің? Таң-

ертең келген үйіңе амандаса кірер болар,— деді Майра.

— Жарайды, сен жеңдің... Таңертеңгі дәмнен өзім-ақ ауыз тиейін,— деп бір бауырсақты шайнай отырып,— Майра-жан, кешке қарай бір болыс, бір прокурор, бір кооператив сені қонаққа шақырады. Баратын жеріміз алыс емес, көпірдің арғы түбінде ғана,— деді.

— Мені әурелеуді қойсаңдар қайтеді... Шақырларың жетті ғой!—деді Майра.— Рахмет...

Жігіт тағы да қолқалай беріп еді, Майра шешімі табылмас жауап қайырды:

— Жарайды, барайын. Құмартқандарың менің әнім болса — әнімді де салып берейін. Бірақ болысың да, прокурорың да әйелдерімен жүрсін. Жүрерде әйелдері мені ала кетсін. Өзің де Айбала сұлуыңды ала жүр. Сәлем айт, қалмасын,— деді.

— Жоқты айтатын болғансың ба, немене,— деп жігіт шығып кетті. Біз күлісіп қалдық.

Оқу бөлімінің бастығы Бугаев деген кісі екен, орынбасары қазақ. Біздің жолдасымыз Қайырбек те Бугаевтың кабинетінен табылды. Әшейінде момақан жігіт оқу жұмысына келгенде мығым болу керек, Бугаевты жан терге түсіріпті. Бұл кезде сауатсыздықты тамыртұмырымен жою үшін ЧЕКА құрылған-ды.

Біздің жігіт өлкелік ЧЕКА-ның бірнеше қаулы-қарарлары табылмай Бугаев қатты қысылыпты. Ол өзі әскерден былтыр босанып келген, оқу-ағарту жұмыстарынан хабары аз адам болып шықты. Біздің жігіт Қайырбек ЧЕКА деген атауды аузына алған сайын қысыла түсетін көрінеді. Сол қысылыстың үстінде бізге барлық аппаратын босатып берді. Қалада қанша ликбез бар, қанша адам оқып шыққан, қанша адам оқып жатыр, соны үш күннің ішінде анықтап беретін болды. Оқу бөлімінің бір арық торы аты бар екен, кешке қарай оқу жүріп жатқан жерлері аралауымызға атын да берді. Біз іскер жолдасымызды мадақтап, екі жағынан қолтықтап алып, жатқан үйімізге қайттық.

Майра апай бізді асыға күтіп жүр екен. Біз қайтып келгенде, қуанып кетті. Түскі шайды екі рет қайнатып, екі рет бұқтырыпты.

— Ал келген жұмыстарың қалай, кінәратсыз жүріп жатыр ма екен!— деді Майра.

— Жүруі жүріп жатқан көрінеді. Бірақ барлық мәнжайын анықтау үшін екі-үш күн керек сияқты,— дедім мен.

— Екі-үш емес, төрт-бес күн керек болса тіпті жақсы болар еді,— деді Майра ойнақы дауыспен.

— Ойбай, неге Майра апа?

— Сендер кеткен соң жалғызсырап қалатын түрім бар. Апаларың бір үйірсек сорлы болатын.

— Жарайды, Майра апа, бес күн болса — бес күн болсын.

— Мен алты күнсіз жолға шыға алмасам керек,— деді Ержан тым маңызды ересек даусына салып.

— Апасын ең жақсы көретін інісі Ержан бауырым екен ғой!— деді Майра.

Ержан маған ірілік көрсете қарап:

— То-то!— деді орысша.

— Жақсы, шайға отырайық.

* * *

Майра апай кеше қаракөлеңкелеу шам жарығында періштедей жарқ етіп көрінсе, бүгін күндізгі жарықта да ажарлы кісі екен. Сыры аздап кетіңкіреген, сыны қаз-қалпында болу керек. Сымбатты адам. Сын-сымбаты тәрбие көрген, толықпаған. Ән салғанда жайнап, жасарып кетеді. Жазушыға оқушысы керек, әншіге тыңдаушысы керек. Жазушы мен әнші қыз ағалы-қарындас, ақын мен әнші қыз — егіз туғандар едім. Даланың әнші қызының тыңдаушысы көп болатын кезі Қоянды жәрмеңкесі екен. Айға созылатын жәрмеңке кезінде көш жерге созылатын Талды жазығының үстінде ертелі-кеш сайрайтын бұлбұл — Майра екен. Дүние жүзілік бірінші соғыс орталай келе жәрмеңке де жабылған. Содан бері Майраның да, міне, он жылға жақын қалың топ тыңдаушысы да жоқ.

— Енді бірер жыл осылай отыра берсе, дауыс та тотығар, саусақтар да икемділіктен айрылар, апаларың да қартаяр,— дейді Майра мұңайыс салмағын сездіретін күрсініспен. Домбырасы «дың-ң!» етіп қалады.

Бұл жағынан әнші апайдың көңілін көтерер біз де еш нәрсе айта алмаймыз. Астанамыз Орынборда бір ғана орыс театры бар. Концерт беретін ұйымдар атымен жоқ. Барлық ойын-сауықтар оқу орындарында болады. Қазақ балалары ән салады, орыс балалары қарап тұрады. Орыс балалары билейді, қазақ балалары қарап тұрады. Орынборда еңбек ақы алатын бір әнші бар деп естіген емеспіз. Әміре деген бір атақты әнші Парижға

барып ән салып, алтын медаль алып келген екен. Естуімізше, ол да еліне кетіп қалса керек. Майраға тыңдаушы қауым керек. Ол — әншілік өнері тоқырағаң адам емес, ісіп, толықсып тұрған кезі. Отыз тістен от шашады!

Әңгімеміз қоңырқайланып бара жатқан соң, әңгіме бетін Майраның өз өміріне аударғым келіп:

— Майра апа, сіз неше жаста ән сала бастадыңыз! Қалай басталды? Есіңізде ме?— дедім.

— Неге есімде болмасын. Талай адам сұрап, талай адамға айтып жаттанды болған әңгіме ғой. Бірақ ескерте кетейін, бас жағын өзім білем, орта кезін басқа адамдардан естідім, аяқ жағын тағы өзім білем... енді тыңдай беріңдер:

— Алтыбақанды бірге теуіп, әнді қосылып айта жүретін, жанымдай жақсы көретін досым, серігім Кербез деген қыздың ұзатылатын тойы еді. Екеуміз құрдас едік. Бесікте жатқанда екеуміздің қайсымыз жыласақ, шешелеріміздің қайсысы бұрын естісе, сонысы келіп емізіп кете береді екен. Үй арасында үй жоқ, Кербез екеуміз екі шешені бірдей еміп, егіз баладай болып өсіппіз. Мен есім кіргенше менің шешем қайсы, үйім қайсы екенін айыра алмаушы едім. Бала бір шешеден туа ма, екі шешеден туа ма, ондай сұрау ойымызға да кірген емес. Екі шешеміз бар, кез келгенін еме береміз, екі киіз үй бар, кешке қарай ойнап келіп қай үйге кірсек те, бәрібір, ұйқтай береміз. Бір-бір әкеміз бар, екі-екі шешеміз бар балалардай өстік...

Солай өскен қыздардың екеуі де бала кездерінде айттырылып қойған екен. Оны біз білген емеспіз. Он беске толар-толмаста Кербез ұзатылатын болды. Мен оған әуелі қатты өкпеледім, ұзатылатыныңды жасырғаның нең деп өкпеледім.

— А, сен өзің қашан ұзатылатыныңды біліп жүрмісің?— деді Кербез,

— Мен бе, мен неге ұзатыламын?

— Сенің де айттырып қойған күйеуің бар, Майра. Ұзатыласың бір күні. Әкем қайтыс болғалы біздің үй кедейленіп қалды ғой... Әкбар жиырма беске келді. Оның қалыңдығына төлейтін мал керек...

Ар жағы шектей шұбатылған ұзақ әңгіме... Кербез ұзатылғалы жатыр. Мен де ұзатылады екенмін...

Қазақ тойына шақырылған ел де, шақырылмаған ел де келе беретін әдеті бар ғой. Жаздыгүнгі қолы бос

жұрт көп жиналыпты. Той еті желінген, той қымызы ішілген, бәйге де өткен. Балуандар күресі де аяқталып келе жатыр еді, тағы да бір он шақты жігіттер келіп қосылды. Қалың топ оларға орталарынан ойып орын берді.

— Әсет! Әсет!— десіп қалды әр жерден.

Әсет — әрі балуан, әрі әнші, әрі сері деп атағы жайылған жігіт болатын. Той иесі біздің ауыл оған бас балуанның жолын істеп, үстіне зеңгір көк ала шапан жапқан, тай жетелеп апарып тартты. Тайды жолдастары жетелеп әкетті. Әсет шапанды қасына қойып, шешіне бастады. Көркем де көріністі жігіт екен. Балуандар күресетін ортаға шығып отырды. Шапанды жамыла шығыпты.

— Мына бас балуанның бәйгесін біреуімен күресіп, жығып алмасам арам болатын шығар,— деп шапан жамылған иығын бір көтеріп қойды. Мұнысы — кім болса да күресетін жігіт шақырғаны ғой. Оның ойында мақтанайын, мазақтайын деген ешбір ниет байқалмайды. Балуан жігіт күрескісі келеді. Өнерін көрсеткісі келеді. Жүзінде жайдарылық қана бар. Оған күресу керек.

— Той иелері шығарсын бір балуанын!— деп мазақтай шыққан дауыстар жан-жағымыздан гүілдесіп кетті. Біздің жақтың көздері жерге қарап, бастары төмен салбырай бастады. Бәйгеге қосқан екі атымыз жүлдеге іліге алмай, балуанға түскен жігіттеріміз жығылып қайтқан.

Қыдыралы десе Қыдыралы, ауылдан ауыл қыдырып жүріп өлең айтып қу құлқын тамағын асырайтын бір шолақ ақын бар еді. Аулына Қыдыралы келіп кетсе, дүниеде ақыннан жексұрын адам болмайтын шығар деп ойлап қалатынсың. Сұраншақ, беймаза, әдепсіз. Не салған әнінде, не айтқан өлеңінде он тиындық өң болмайтын. Қашанда күштіні мақтап, әлсіздің иығынан түспей езгілей беретін. Сол Қыдыралы Әсеттің қасына келіп отыра қалды да, мақтай жөнелді. Біздің ауылды жер-жебіріне жетіп қорлай бастады.— Ат мініп көрмеген, есек мінген,— деді.— Жігіттері қортық, қыздары мыртық, киіз үйлері жыртық,— деді, әйтеуір, қорлай берді.

Аулымыздың Есеке деп аталып кеткен ақсақалы бар еді. Сол кісі қатты назаланып:— Ұл өсірмей, құл өсірген екенбіз ғой!.. Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өте-

ді демейтін бе еді? Ешқайсың қозғала алмасаң, жетпіске келген мен түсетін болам да балуанға!— деп алдында отырған үш жасар немересін ырғытып жіберді. Мен кәрі атамыз балуанға түсе ме деп қорқып кеттім. Ар жағы есімде жоқ.

Апамның айтуынша, мен орнымнан ұшып тұрып шар ете түсіппін. Ән саларда тамақ кернеп алатын айғайы болуы мүмкін. Содан бірталай уақыт тоқтала алмаппын. Кейде бір айтайын дегенің аузыңа түсе қоймай шыр айналатыны болады ғой адамның, мен соған ұшырасам керек. Қыдыралыға тисіппін, жырқылдап отырған жабыларға да тиісіппін. Жұрт жым болыпты.

Әсет балуан жібек шапанды біздің Есекеңе әкеліп жауыпты.

— Есеке, бүгінгі тойдың бас балуаны — сіздің қыз балаңыз болды!— депті.

Құдайға аян, мен өзім қандай өлең айтқанымды да, қандай ән салғанымды да осы күнге дейін есіме түсіре алмаймын. Кербез екеуміздің алтыбақанда «Желбір жекен, желіп жүрген жапанда біз бір бөкен» деген сияқты халық әндерін салып жүретін кезіміз ғой. Әннің мәнінен гөрі «біз бір бөкен» деген сөзіне қызығып, өзімізді-өзіміз бөкен көріп, мәз болатынбыз.

Есекең жібек шапанды менің иығыма жауып, арқамнан құшақтап алып келе жатқаны есімде, ұзын бурыл сақалында бір-екі тамшы бары есімде.

— Қарағым-ай, құлыным-ай, неге еркек, бала болып тумадың!— дегені есімде.

Біздің үйге жақындай беріп Есекең:— «Уәли!» — деп айғай салды. Әкем далаға шыға келді. Қызының жұрт аузына ілінгеніне қуанышты екен, үйден жүгіре шықты.

— Мына жібек шапан — Майражанның бірінші алған бәйгесі, тырнақ алдысы, ешкімге де берме! Тырнақ алды бәйгені сандықтың түбінде сақтайды. Оны білетін бе едің?— деді Есекең.

— Білем, білем!— деді әкем. Менің жұрт алдында ән салуым осылай басталды.

Осыдан кейін ауыл арасында болатын жиын-тойда өлең айтып жүрдім. Аймауыт деген ағаш өнерпазы сау қарағайдан домбыра жасап берді. Мынау — сол домбыра.

Ауылда ешкі сойыла қалса, ащы шегін маған беретін әдет туды. Домбыраға ешкі шегі үндірек болады. Ақ ши-

мен тегіс сыдыртып алсаң, ешкі ішегінен жарықшақ дыбыс, сыбызғы ызыңы шықпайды.

Біздің елге ән мен өлең Қекшетау мен Шыңғыстау елдерінен келеді. Арада «Қарқаралы», «Баянауыл» сияқты жаңа шыққан әндерді не түзеп, не бұзып жіберетін бір ордаларымыз тағы бар. Абай атамыздың өлеңдері бізге әуелі өз әндерімен келді. Оңай жаттадық. Шынымды айтайын, мен әні жоқ өленді осы күнге дейін жаттай алмаймын. Әні болса, өлені өзінен-өзі жаттала кетеді.

Он беске жеткенде мен үлкен тойларға арнап шақырылатын, шапан жамылып, тай-құнан жетелеп қайтатын әнші болдым. Даланың байлары мен сауықой адамдары бірімен-бірі бәсекелесіп, әкемнің шамалы шаруасын көтеріп тастаған бір кезі де бар. Менің домбырама сырнай келіп қосылды.

Қербез дұрыс айтқан екен, бір күні Майраның да айттырған күйеуі ұрын келіпті. Бұл — күйеу мен қалыңдықтың бірінші кездесер келісі болады. Мұны ауылдың қулары — қыздың паспортын тексеру келісі деп те айтады. Күйеудің өзінің паспорты жырым-жырым болса да оқа емес. Қалыңдықтың паспорты шаң тимеген болу керек.

— Күйеуімнің атын естігенде, төбе шашым тік тұрып, тұла бойым мұздап кетті,— дейді Майра.

Құдай ұрғанда, күйеуінің аты—Күйекбай болып шығыпты. Малжанды қазақ күйек алынып, қошқар мен қойға еркіндік тиер кезде туған баласына сонша сүйкімсіз атты қоя салыпты.

— Өзі — біреудің ерке өскен жалғызы. Бейпіл ауыз деген даңқы да келіп жататын. Әкесі Қоянды базарының қасапшыларына қой жеткізіп тұратын саудагер болса керек... Әйтеуір, қойы ма, қошқары ма, күйегі ме, Күйекбайы ма — бәрі араласып, мені кеудемнен кейін итеріп бездіретін де тұратын.

Майра бұдан әр жағын айтқысы келмейтіндей бөгеліп барып жалғастырды:

— Екі жеңгем мені шымылдық ішіне әкеліп кіргізді. Көзім бір түсіп кетіп еді, тани кеттім — күйеуім пенжак түймелері қарнын үш жерден буылтықтап бунап тұрған семіз жігіт екен. Өз аулын басынып алған, «қой қасында қошқар, қошқар қасында өзі қой» — бір жігіттер болады осындай. Қасындағы жолдасы төмені-

рек ысырылды да, күйеу жоғары карай ысырылып, маған екі аралықтан орын көрсетілді.

— Күйеужан, өзің де төменірек ысырыл. Қайын жұртына келгенде күйеу жоғары отырмайды, қалыңдық жоғары отырады,— деді Айжидек деген жеңгем.

— Онда сіздің елде қалың мал төлейтін күйеу емес, қалыңдық болды ғой!— деді Күйекбай.

Айжидек тілді адам еді. — Шырағым, құдай қосқан жарың болсын десең, сауда-саттығыңды бұл араға әкеліп тықпалама!— деді.

— Қазақта сатып алмаған қатын бар деп естіген емеспін!— деді біздің болашақ жарымыз.

— Шырағым, күйеужан, білгің келсе, қазақта саудагер деген арам сирақ шықанша бір қыз сатылған емес! Қазақтың «қалың мал» деп алатыны — жасау деп беретінімен түп-түгел қайтарылып отырады. Оның шын аты — екі жақтың да балаларына бөліп шығарған еншісі болатын. Аулында бір есі дұрыс ақсақалың болса, әуелі содан сұрап келіп айтыс менімен!— деді Айжидек.

— Мен жыл сайын төлеп отырған малымды ешкімнен сұрамай-ақ білемін.

— Қалқажанның екі құлағындағы екі алтын сырғасы — сенің берген екі құлынды биеңнен екі есе қымбат екенін де білетін шығарсың?

Мен әлі түрегеліп тұрғамын. Екінші жеңгем күйеудің алдына дастарқан жая бастады. Күйеу мені қолымнан тартып қасына отырғызғысы келіп еді, мен шегініп кеттім. Аяғында күйеуден жоғары да, төмен де емес, қарсы алдынан отыруға тура келді.

— Қалқажан, дұрыс отырдың,— деді Айжидек.— Күйеужан түсіне білсе, бірімізден-біріміз жоғары да, төмен де болмайық дегенің емес пе?

Күйеу де сөзден ұтылғысы келмей:

— Еркек — бас, қатын — мойын демейтін бе еді!—

— Деуін дейтін шығар. Бірақ мойын болмаса, бас дегенің — мойны жоқ домалақтардың біреуіне ұқсап домаланып жерде жатар еді,— деді Айжидек.

Күйеуімнің «қатын-қатын» деп отырғаны мен, әрине. Менің ойын-тойда ән салып, әркімдердің көзіне түсе бастағанымды білетін болу керек. Мені осы бастан-ақ қатын деген атқа мойындатып, бұқтырып алғысы келетін сияқты. Енді бір рет «қатын» деп қалса, сөз жағаласына мен де түсуге әзірлендім. Ет келді. Еркектер жей

бастады. Қыз-келішектер сығылысып әлі қолдарын табаққа созған жоқ еді, апамның «Майра!»— деген даусы келді.

— Майра, ойбай Майра!— деген ащы даусы анық естілді. Мен жүгіре шықтым...

Күйеуге арнап оңашарақ тігілген отау мен біздің үйдің арасы алшақтау еді. Түн көзге түртсе көрінбейтін қараңғы. Апам даусы құмығып шыға бастады. Барымды салып жүгіріп келем... жүгіргенім өнбей келеді. Өзіміздің үйге жақындай бергенімде акырын ғана шыққан еркек даусы — «Майра!» — деді, мен — «әу!» — деппін. Екі жігіт мені бас салып ұстай алды да, салт атты біреудің алдына өңгеріп берді. Ол бір аты да, өзі де қарулы жігіт болу керек, мені бір қолымен қапсыра құшақтап, оң жақ тізесіне кондырып алды да, шауып жөнелеле берді. Үн шығара алмадым. Арт жақтан «болыс, болыс!» деген айғайды бір естіп қалдым. Одан кейінгісі— қатарласа шапқан ат дүбірі... Анда-санда: «Болды ғой жолымыз!... Арманың жоқ, Майражан!»— деген даулыстарда дұшпандық мазағы сезілмейді. Бір күшті адамның оң жақ тізесінде құшақталып отырған бойым кете бардым...

Кейін естідім, ауылдың у-шуы былай басталып, былай аяқталыпты. Әкем қашанғы әдеті бойынша, «жасиық» деп аталатын, жатар алдында оқылатын намазға әзірленіп аяғын жуып отыр екен. Шешем айран ұйытуға жылытқан сүтін кішкене қазанмен үш аяқ ошақтан көтеріп ала беріпті. Тап осы тұста екі жігіт кіріп келіп: «Уәлиеке, орныңыздан қозғалмаңыз, апай сіз де қозғалмаңыз. Дыбыс шығармаңыздар. Өзіңіздің құрметті болысыңыз Тайшыбек сіздің қызыңыз Майраны алып қашып келуге жіберді бізді. Майрадан басқа еш нәрсеңізге тимейміз, дыбыстарыңыз шықпасын!»— депті.

Апам осы кезде: «Майра!»— деп айғай салыпты. Апамның айғайына мен жүгіре шығайын. Екі жігіт мені қанбақтай қағып әкетіп, ат үстіндегі біреуінің тізесіне қондырып берсін...

— Қызыңды Тайшыбек аулынан ізде! Бізді жіберген сол — болыс, болыс!— деп жігіттер бірнеше рет айғай салып, тартып жөнеліпті.

Бұдан кейінгі күлетін бір қызық жай тағы да Күйекбай күйеу мен Айжидектің арасында болыпты. Айжидек күйеуге: «Ой, сен немененің қызығына қарап отырсың? Көз алдыңда қатыныңды біреу тартып әкетіп бара

жатқанда, жаның болса қумаймысың!»— дейтін көрінеді.

— Он жігітті жалғыз қуатын мен жынды емеспін!— депті күйеуіміз.

— Тым болмаса атыңа мініп шауып шығып, болысты бір боқтап қалмаймысың!

— Бір қатын үшін болысты боқтап басың кетсін деймісің? Мал болса, қатын табылады,— деп бір-ақ қайырғанда, Айжидек жерге бір түкіріпті де, жүре беріпті...

Тау арасын жаңғырықтырып шауып келеміз... Жігіттер бірінен соң бірі маған жақындап келіп: «Бағың ашылды, Майражан! Құтылдың бір нас өгізден!»— деп құттықтау айтып келеді.

— Ау, жігіттер, мені бағлан қыз деп ойласаңдар, соятын уақыттарың болды ғой!— дедім мен, азырақ наразылық білдіріп.

Мені тізесіне отырғызып әкеле жатқан жігіт аттың тізгінін кілт тартып қалып тоқтатты да, мені оң қолымен көтеріп алған бойы жерге түсті. Басқалары да аттан түсіп, біздің қасымызға үйіріліп қалды.

— Жігіттер, енді Майражанға бетімізді ашып, кім екенімізді білдірейік,— деді мені алып келе жатқан жігіт.

— Әуелі өзіңнен баста!

— Өзіңнен баста, Әсет!— десіп қалды жігіттер. Мен тап қуанып кете қоймасам да, соған жақын бір ыстық лептің тұла бойымды шымырлатып өткенін сезіндім.

— Жарайды, өзімнен бастасам, өзімнен бастайын. Мен — Әсет деген ағаң боламын, Майражан... Одан ар жағын отырып тыңда... Бірдеме төсеңдерші, жігіттер.— Жігіттер ат көрпе әкеліп төседі. Дөңгеленіп отыра бастадық.

—Жанторсықта іштеме қалып па еді?— Қымыз келді.— Әуелі Майражанға бер...

— Майражан, істің ұзын-ырғасы былай: осы он шақты жігіт—ойымыз бір, ұшып шыққан ұямыз бір, дос жігіттерміз. Көптен бері сенің атың бәріміздің аузымызда болатын. Майра сияқты аспаннан анда-санда бір-ақ түсер қызды бір хайуанға қор қылып беріп жіберіп, қалай отырамыз үйде, деп күнде бір айтып қоятынбыз. Бұл— әңгіменің бір жағы. Сені, Майражан, өзімізден басқа тірі жанға қия алмағанымыз. Оның ар жағында осы жігіттер — сырлас достарым ғой. Менің ішімдегіні де

біліп жүреді екен. Мына бір жігіттің аты Тастан, осы ит бір күні маған:

— Қашан аттанамыз?— деді.

— Қайда?— дедім.

— Майраны алып қашуға деймін?— дейді байласып қойған уәдеміз бардай.— Осыдан басталып кетті де, біз сені алып қашуға әзірлендік... Алып қашудан бұрын не өзіміз, не көлденең бір сенімді адам арқылы өзіңнің ризалығыңды алмақшы болдық. Тастан екеуімізді болыс шақыртыпты. Болыс бізді ауылдың сыртына алып шықты да:

— Жігіттер, екеуіңе екі ат мінгізейін, Уәли ноғайдың әнші қызын маған тартып әкеліп беріңдерші,— деді. Біз «ашық ауыз аңқаулыққа» бастық:

— Оның аулы қай жерде болушы еді... Көрген-білген емеспіз...— дестік.

— Сұрастырып тауып аласыңдар ғой. Алдымыздағы сәрсенбі күні — онысы бүгін — қыздың күйеуі ұрын баратын көрінеді. Одан бұрын қимылдамасаңдар, еңбектерің зая кетеді.

Болыс біздің тырп ете алмасымызға тәңірінің өзіндей сенетін болу керек, осыны айтты да, аулына қарай аяңдап жүре берді. Енді сөздің түйініне келейік, Майражан... Өкпелемей, ренжімей тыңда!

Сені алып қашып келе жатқан — мен, Әсет. Өзім үшін, өзіме жар етуге алып қашып келемін. Алдын ала хабарласа алмағаныма өкпелесең де ренжіме. Уақыт айналымға келмей қалды. Қазір атқа мінеміз. Сенің атың бос жетекте келеді. Мін де, аттың басын қалаған жағыңа қарай бұрып ал да, жүре бер. Бірінші, аулыңа қайтсаң да еркің. «Бұзақы жігіттерді өнеріммен жеңіп, босанып келдім»,— десең, саған сенбеген, риза болмаған бір жан болмайды. Ол — сенің қолыңнан келетін іс. Мен өзім не айтқаныңа атша шұлғып бас игелі отырмын. Екінші, болыстың аты болыс. Атыңның басы солай қарай бұрылса, амал қайсы, қарсылықсыз көніп соңыңнан ере береміз. Үшінші, сені жан-тәнімен сүйген бір жігіт, өміріңде қабағыңды бір шыттырмауға ант беретін жігіт қасында отыр... Қәне, атыңа мін де, бастай бер бізді...

Түнде түстей алмадым — күрең бе, торы ма, әдемі бір жарау ат менің алдыма тосыла берді, міндім де:

— Ал, жігіттер, баратын жағымыз қайсы еді, жүріңдер!— дедім. Әсет менімен қатарласа берді, жүріп кеттік...

* * *

— Мен қазақ әйелінің басынан өтпей коймайтын дәуірлерінің бірде-бірін өз басымнан түгел өткізген емеспін. Үй ұстаған әйел болғаным жоқ, аналық көргенім жоқ. Жасым әлі «қырық қайда, біз қайда!» дейтін шамадан аспаса да, бұл екеуінен үмітім де жоқ.

Өз басымнан өтіп келе жатқан өмірімнің үш кезеңі бар ғой деп ойлаймын. Ол кезеңдерімнің екеуі ерте басталып, мәңгі-бақи оралмастай ерте аяқталып қалды. Енді бірі — ойға сыймастай ерте басталса да, өзімнің өміріммен бірге аяқталады-ау, — деймін...

Майра соңғы бір сөздерін айта беріп сонша мұңды түрде езу тартқанда, көзіне ие болу қиын-ақ екен. Домбыраны сағалығынан басып отырған саусақтары екі шектең бірін «дың-ң!» еткізіп қалды. Кейін еске түсті — өз жайын айтып отырғанда сорлы әнші әйел ылғи осылай домбырасын «дың!» еткізіп қалады екен. Әттең, ол «дыңның» не айтатынын біз ұғынбай да ойланбай кете барыппыз. Бізді ойландырғысы келмегендей Майра әңгімесін тез жалғастырып кетті.

— Он жеті жасына дейін Майра қыз,— деді Майра,—Қыз. Содан кейін жыл жарым келіншек... Оның бер жағы осы күнге дейін үзілмей келе жатқан жесір жүрген әйел... Апаларыңның бұл жайы қалған өміріне өзгеретін емес.— Домбыра шегі тағы бір «дың!» етті.— Дың-ң!..

— Қыз кезімді біраз айттым ғой деймін. Ол бір алаңсыз өткен кезім екен. Дүниеде бақыт дегеннің барын кім естіген. Жастық шағыңнан артық бақыт бар дейсің! Мына жігітпен бақытты болам ба, жоқ па деген ой күйеуімді көргенде есіме түсті. Оған дейін күн санап түрлене түскен даусымнан, құлпыра түскен әнімнен басқа, құдайға аян, ойым болған емес. Қараөткел, Қаркаралы, Баян, Кереку топырағында болатын ойын-тойлар — түгел менің «Саржайлауым» болатын. Сол армансыз, алаңсыз кезім бір кеште аяқталды да қалды. Онысына өкіндім десем асылық болар. Өкінген жоқпын, бақытыма бақыт қосылғандай қуандым! Оның аты — Әсет еді. Әсет... Дың...

Келіншек кезім екі жаз, бір қысқа әрең-әрең жетіп үзіліп кетті. Әсеттің аулына жеткен күні басталып еді. Әсет әскерге алынып кеткен күні біржола аяқталған екен.

Қеліншек кезім басталар күні Әсеттің аулына түн ортасы ауған кезде жеттік. Ауыл ұйқтамапты. Алтыбақан құрулы, қыз-бозбала, үлкен-кіші — бәрі сол жерде. Жалыны аспанға шапшып лаулап жанған от. Бұл оттың жарығын мен алыстан көргенмін.

— Біздің ауылдың оты!— деген Әсет.

Жақындап келген соң қарасам, от жалпақтығы үй орнындай, биіктігі кісі бойы тастың үстіне жағылған екен. Арша мен қарағай иісі — дүниедегі ең қымбат саналатын жұпар иісіне бергісіз — аңқып тұр.

Әлдекімдер бізді аттан түсіріп алып жатыр. Жас жігіттер қыздарға қосылып Әсет екеумізге «Аужар» айтады. Біз оны шын көріп бас иіп тұра қалсақ, олар қоя қойып мәз болып күліседі. Бір-екі әйел менің басымдағы бөркімді жұлып алып, басыма шәлі жауып жіберіп «Беташар» айтып жатыр Бұлары да ойын екен.

Өзің, жатып байынды
Тұр-тұрлама келіншек.
Қаптың аузын бос тұр деп
Құрт ұрлама келіншек...

Лаулап жанған жұпар иісті от?... Жастардың ойын-күлкісі... Әсет екеуімізге шашу шашып, бақыт тілеп тұрған шешелер мен иек сипап бата беріп тұрған аталар... Барлық көздерден қуаныш төгіліп тұрғандай! Осының бәрі біріне-бірі қосылып, мені бауырмалдық, бақыт құшағына орап алды да кетті. Нағыз өз аулыңа жаңа келгендей, нағыз бірге туған бауырларыңды жаңа тапқандай, теңеуі жоқ қуанышқа шыдай алар жүрек керектігін мен өмірімде бір-ақ рет осы жерде, осы оттың қасында сезіндім. Көзім осы оттың жарығында дәлдеп бір түсіп кетіп еді — Әсет те жігіттің жанып тұрған маңғазы екен-ау!..

Ертеңіне мен кештеу оянып едім. Қасымда Әсеттің апасы Шәрбану отыр екен. Мен оған еркелегім келіп кетті. Кеудесіне қарай оң қолымды создым. Шәрбану менің басымды жастықтан көтеріп алып, өзінің тізесіне салды. Мен бүкіл арқа жағыммен түгел Шәрбанудың қолтығына кіріп кеттім. Шәрбану мені аяқ қимылымен тербетіп, сол қолымен құшақтай отырып, мені қашан көргенін, ән салғанымды қашан естігендерін айтты.

— Жігіттер бүгін Қоянды базарына барамыз десіп жүр, сен шаршап қалған жоқсың ба?— деді бір кезде.

— Мен де барамын ба?

— Екеуміз де барамыз. Атқа мінбегелі көп болып па еді?

— Былтырдан бері атқа мінген емеспін. Барлық денем сынып қалғандай. Мен бүгін атқа міне алмасам керек...

— Онда жат етпетіңнен! Мен сені біраз сылап-сипап берейін. Қалай құр аттай болмас екенсің.

Шәрбанудың темірдей саусақтары, мамықтай жұмсақ алақандары желкемнен бастап башпайларыма дейін умаштап, ысқылап, уқалап илеп, сылап-сипап әлденеше рет қайталап шықты. Жұдырықтары омыртқаларымды бойлай сыдырғанда дүр-дүр еткені естіледі.

— Болды. Далада сені қыздар күтіп жүр. Суға түсіп келіңдер!

Он шақты қыз-келіншек суға түстік. Қазақ әйелі осы күнге дейін суға тыр жалаңаш түседі ғой, біз де солай шомылдық. Бұл — бай ауыл болмағанымен, әлдеқандай өзіндік дәстүрі бар, таза тұратын ауыл болу керек. Әйелдердің денесінде тырнақ таңбасы да, қотыр таңбасы да жоқ. Тізелігіне дейін дене бітімі де сұлу, тізеден табанға дейін салт өмір жіліншіктің бұлшық етін сыртына қарай ойыстырып, өзін аздап иіңкіреп жіберген.

Түс ауа Қояндыға қарай жүріп кеттік. Қешегі тобымызға Нәзір дейтін күйеуімен Шәрбану қосылды. Қояндыға күн бата жете бергенде-ақ қызыққа кездестік. Базар көшесіне кірген соң бәріміз бірге қатарласпай, жасы үлкен Нәзір бастаған бес-алты салт алдымызда, біз екі әйел бір топ жігіттермен кейінірек келе жатқамыз. Ұзамай алдыңғы тобымызға әлде қай жақтан шауып келіп жолығып, қайта шауып кеткен үш жігітті көрдік. Одан кейін екі-екіден келе бастады...

Әсет ат басын тежеп бізге қосылды.

— Қызық болып барады, Майражан. Біздің жайымыз Қоянды базарына түгел тараса керек. Бізді қонақ етеміз деп жол тостырып қойғандар бар сияқты. Шәрбану, сен білетін едің ғой, қайсысына барғанымыз дұрыс болар екен?

Әсет үш-төрт адамның атын атап еді, Шәрбану ұнатпады.

— Олардың бәрін де қоя тұр, Әсет. Бұлар Тайшыбектің қарсыбектері мен тойшыбектері шығар... Бүгінше осы арадан төрт шақырым жерде Ырысалдының аулы бар, сонда қонып шығайық та, ертең бос тұрған бір-екі үйді жалдап алармыз. Бос үй көп болады мұнда.

Бұл — Қоянды базарының қайнап тұрған кезі еді. Сібірде адамның жанынан басқаның бәрі табылады дейтін базар осы. Сауда дүниесінде адамның жаны, жүрегі, ар-ұяты бар-ау деп ешкім ойламайтын да, сұрамайтын да. Орынбор, Омбы, Селебе, Қорған, Қызылжар, Қазан, Ташкент саудагерлері арқылы дүние жүзінің сауда бұйымдары да көп келіпті, «Мак-кормик»— шөп машинасы, «Зингер» — іс тігетін аяқты машина, велосипед, грамофон... Тігулі басқаша асыл киімдер... хош иіс сабын, опа-далап, айна-тарақ... Көше-көше магазиндер.

Қазақ даласының барлық төрт түлік малы, барлық ақ үйлері, барлық еркегі осында көшіп келгендей. Талды өзенінің бойында бір көш жер сол ақ ауылдар, отарлы малдар. Осы өңірдегі бес-алты болыс елдер түгіл, Қарқаралы, Шыңғыстау арасындағы елдердің байлары мен саудагерлері, болыстары мен билері түгел осында сияқты. Олар барлық бәсекелері мен бақастық бақ таластықтарын, көре алмау — күншілдіктерінің бірін қалдырмай ала келіпті.

Әсеттер базардың орталаған кезінде келіп, екі киіз үй жалдап алып сонда түскен. Таңертең Майра мен Шәрбану Талды өзеніне барып жуынып келе жатыр еді, ақ жал күрең ат жетелеп келе жатқан салт аттыны көрді. Жетектегі жаратып жүрген ат болу керек, ойнағысы келіп сылаң қағып келеді. Басқа малды білмеймін, маған, әйтеуір, жылқы баласы өзінің дене сұлулығын сезінетіндей, сол сұлулығын сақтай қозғалатындай көрінеді. Аттың жалы мен кекілі таңертеңгі қиғаштай түскен күн көзіне шағылысып, күмістей жарқылдайды.

— Мұндай да сұлу жылқы бола береді екен-ау, Шәрбану апа!— деді Майра. — Сататын болса, мені сатсаң да осы аттан айрылма дейінші Әсетке. Әсет!..

Киіз үйдің қасында жігіттерімен қалжыңдасып тұрған Әсет «Әу!» дегенше, ақ жал күрең Майраның алдын орай тұра қалды.

— Майра қарындасым!— деді ақ жал атты жетелеп келген жігіт. — Мынау ақ жал күрең бесті — Беке-ағаның былтырдан бері мойнында жүрген берешегі екен. Кешіктіріп алғанына кешірім сұрайды Беке ағаң. Ат сіздікі, міне, шылбыры.

Майраның атқа қызыққаны сонша екен, әдеп сақтап болса да, алмаймын деген жоқ, шылбырға жармаса кетті.

— Беке ағаң Майражанның бұлбұл даусы Қоянды

топырағында бірінші рет біздің үйде шықса екен деп тілейді. Бүгін түскі тамаққа қонаққа шақырады,— деді жігіт.

— Беке ағаның үйіне өзім де ең алдымен кіріп шығармын деп ойлап едім,— деді Майра. Елші жігіт шоқытып жөнеле берді.

Алтынсыз, күміссіз, сүйексіз, салпыншақсыз, сылдырмақсыз жасаған былғары ер-тоқым, қала қолынан шыққан қос ноқта, биші қыздың киіміндей сұлу денелі жарау атқа сонша жарасымды екен. Аттың өзі де көз тиердей сұлу денесін көз алдыңа түгел тосып, ойнап тұр.

— Мен Татьянаның әнін осы Беке ағамнан үйренгем. Көп қайталатқаным жоқ-ты. Сырнайға қосып, өзіне айтып бергенімде Беке ағаң — қыздың әнін қызға айтқызу керек екен-ау... Мен өзім бұдан былай бұл әнді айтпайтын болармын,— деген.

Әсет жігіттерімен менің қасыма келді.

— Беке ағаң жіберіпті,— деді Майра. Одан арғы жағын Әсеттің өзі де білетін.

Қан жайлау, қан сорпа той еді. Балуандар күрескен, бәйге де өткен. Содан кейін Майра ән салғанда, қалың жұрт ғарай алмай қойған. Той иесі Бекенің жамағайыны Берсен деген кісінің Майраға жасаған сыйлығын олқы көріп, өзі де бұрын ән салған, балуанға да түскен серілеу адам Беке: «Майражан, атың менің мойнымда»,— деген.

Мынау ойнақтап тұрған сол ат...

Бекеден кейін шақырушылар да көбейді. Бірінен-бірі асыра берген сыйлықтар да көбейді.

— Келесі жылдарым да осылай өте берді,— дейді Майра. — Мен ән салмай отыра алмаймын, ел маған ән салғызбай отыра алмайтын болды.

Қоянды базарының ертең жабылар күні. Тайшыбек болыстан бір суық хабар келді. Бұған дейін әр үйде қонақ бола жүріп, онымен екі рет кездескеміз. Әсет екеуі тіс жарып, тіл қатысқан жоқ-ты. Мен болса болмаса да. Таң ата тағы да Беке ағайдың үйінен қайтып келе жатыр едік, алдымыздан екі салт атты көлденеңдей берді. Бізге арқан бойы жақындап келіп тоқтады да:

— Әсет, мойныңды бұра кетші,— деді біреуі. Әсет соларға бұрылды. Біз Шәрбану екеуіміз тұра қалдық. Ұзамай Әсеттің: «Өйтіп ұятқа қалмасын!»— деп күлгені естілді.

Тайшыбек болыс ұялмай-қызармай маған Беке ағаң берген ақ жал атты сұратыпты.

— Әсет ел ішінде аман-есен отырғысы келсе, ақ жал атты маған берсін. Маған алып қашып әкеліп берем деген қызды өзі зорлап ұстап отыр. Ақ жал атты берсе, ол айыбын кешіремін. Қызда да жұмысым болмайды,— дейті.

Бұл енді қазақ даласындағы күштілердің қисынсыз зорлығы. Болыстың көңілі ауып, зорлықпен алдырмақшы болған қыз сүйгенімен кетіп қалса, сол болысқа айып төлеу керек екен. Менің көзім түскен қызды менің рұқсатымсыз алып кеткені үшін Әсет балуанның айыпқа төлеген аты деп, Ақжал күреңді ақ үйдің белдеуіне байлап қойса, болыстың беделі қандай көтерілмек! Осындай қылықтар ғой болыстың атақ-даңқын көтеретін!..

Біз болыстың ызғар көрсеткенін елеген жоқпыз. Елге жеткенше әлде неменеге байланысты есімізге түсіп кетсе, күлісіп келдік. Езу тартқаны болмаса, Шәрбану жарыла күле қоймай келе жатқан. Мен оны шаршаған ғой дегенмін. Ауылға жақындай бергенде ол ұзақ-сонар қауіп барын айтты:

— Ел-жұрт білетін Тайшыбек осымен тоқталып қалмайды, жігіттер. Ұзамай тағы бір белгі берер. Сақ жүріңдер!— деді.

— Ол — басып озғаның түгіл, алдынан кесіп өткенінді көтермейтін адам.

Тайшыбек көп күттірген жоқ. Екі жұмадан кейін ауылнай келді.

— Әсет, сен маған өкпелеп жүрме, болыс жұмсайды, ауылнай орындайды. Он жылдан бері мойныңда отыз сом недоимке жүр екең ғой. Соны әкеліп төлесін деді болыс. Содан соң, сен паспортсыз жүрген көрінесің ғой?

— Содан соң?

— Содан соң, біреудің қызын тартып әкетіп, еріксіз ұстап отырсаң керек... Приставқа өзіңді де, тартып әкеткен қызыңды да болыстың ортағына алдырып, жауапқа тартсаңыз екен деген қағаз да кетейін деп жатыр...

— Тағы да бар ма?

— Бар. Алып қашып кеткен қызыңа қалың мал төлеп қойған адам бар екен. Оның малын да қайырып беретін боларсың.

— Тағы?

— Болысекең тағысын тағы да ойлануда ғой деймін...

Ауылнай бізбен жылы қоштасып жүріп кетті. Бізге деген достығы аңғарылып тұр. Бірақ болыспен арамызға арашаға түсер шамасы да жоқ.

Болысымыз бізді бір күн тыныш отырғызбауға бел байлағанға ұқсайды. Шәрбану — бәрімізден ақылды адам.

— Әуелі екеуіңді де жаяу қалдырады. Ол — ұры ұстайтын адам. Терістаңба, Адырбай, Демесін деген үш ұрысы, құдай біледі, біздің ауылдың ойы-қырын тіміскілеп жүр...— деді.

Бірер жеті азғана ауыл күні-түні күзетте отырды. Бір күні ауылдың екі аты жоғалып кетті. Бұл — Әсеттің өз аулы емес. Жездесі Нәзірдің аулы болатын. Бұлардың күйзелісі бізге қатты бата бастады. Бір күні әнеукүнгі ауылнайды ертіп болыстың поштабайы келді. Атынан түспей тұрып «Әсет!» деп айғай салды поштабай. Әсет далаға шығып амандасты, сәлем берді. Біз Шәрбану екеуіміз босағадан сығаладық. Әсеттің түсі тым ширақ көрінді.

— Ей, сен, болыс шақыртқанда келмейтін кімсің!— деді поштабай:

— Сенің болысың мені шақырта алмайды. Мен бұл болыстан шығып кеткенмін,— деді Әсет.

— Қашан?

— Былтыр.

— Қайда кеттің?

— Қазақ-орыс болып кеттім.

— Қай қалаға кеттің?

— Онда сенің жұмысың болмасын.

— Бұл ауылда неге жүрсің?

— Жездемнің үйінде қонақ болып жатырмын.

— Болыс сенің қылжағыңды көтермейтінін білетін шығарсың?

— Болыстың қылжағын мен де көтергім келмейді.

— Солай де!

— Иә, солай!

Поштабай атын тебініп қалып жөнеле берді.

Поштабайлар кеткен соң біз Әсетті ортаға алдық.

— Ойының ба, шының ба?

— Шыным. Бұлар бізге күн көрсетпейді. Күні-түні өзімізді-өзіміз күзетіп қалай күн көреміз? Осы ауылға да қанша обал болайын деп тұр. Тезірек кетейік бұл ауылдан.

— Қайда кетеміз?

— Не Желтауға, не Белағашқа!

Еркектер күмілжіп қалып еді, Шәрбану бірден көнді.

— Болыстың қорлауына көнгенше шоқынып кеткен жақсы. Бұлар Майраны жауапқа шақыртып, ит әуреге салады. Мазақтайды, қорлайды. Тезірек орыс арасына барып қоныстансаңдар, Тайшыбек болыс төбеге ұрған мысықтай жым болады,— деді.

Белағаш қазақ-орыс станицасы екен. Жіңішке ғана өзеншені екі жағынан да бойлай салынған. Қаладан төменірек алпыс-жетпіс үйлі «қырық-ру» қазақ жатақтары бар. Бұл сорлылар қазақ болыстарына қарайды. Өз айтуларына қарағанда, болыстарының зорлық-зомбылығынан құтыла алмапты.

Әсет бір-екі күн толқып жүрді де, қазақ-орыс станицасының тұрғыны болып жазылып, жаңа паспорт алып келді. Екі бөлмелі үй сатып алдық. Бізге жер беріпті. Шөп шаптық. Менің сырнайым көрші шөпшілер үшін үлкен көңіл ашар болды. Оңай үйлесіп, достасып кеттік.

Қысымыз ойлаған шамадан анағұрлым жақсы өтті. Күйекбайдың дау-дамайын бітіріп, менің әке-шешемді көшіріп алдық. Орыс пен татар қылжалақ-қалжың әнкүйлерін мен бір естісем болады, өздерінен кем ойнаған емеспін. Қазақтың ойын-тойларымен бірге Әсет екеуміз қазақ-орыс ойын-тойларына да көп шақырылатын болдық.

Келер жылғы Қоянды базары мен үшін үлкен мейрам болып өтті. Өзіміздің үйді көшіріп апарып тіккеміз. Алдымен Бек ағаңды өзіміз қонақ еттік. «Қанша адаммен келсеңіз де өзіңіз біліңіз, тай союлы, сары қымыз сапырулы»,— дедік. Бекең бес болыс, он екі би алып келіпті. Мен түн ортасы ауғанша ән салдым. Үйде қонақтар, үй айналасында Қоянды базары түгел деуге болатын еді. Базар отыз күн болады екен, мен отыз күн ән салдым. Өмірімде бұдан артық қызықты күндерім болған емес. Әсет екеуіміз қол ұстасып барамыз. Ол кезде қолтықтасу дегенді қазақ баласы білмейді, қол ұстасып қайтамыз. Кейде қайтып келе жатып тағы ән саламыз.

Беке ағаң шақырған күні жұрт мені Тайшыбекке шығарған өлеңіңді айт деп қысталады. Өзімнің де айтқым келіп жүретін, іркілгенім жоқ. Тайшекең біздің жұртымызды иіскелеп қалғанда не тапты екен дегенім де бар еді, тыңдаушыларым соны «тоғыз саққа жүгіртіп, тоқсан рулы елге» таратып әкетті.

Қоянды базары өткен соң, қазақ-орыстар көп ұзамай

шөп шабуға шықты. Біз де шықтық. Азғана жерімізді бір жұмада шауып, үйіп-жиып болған күні кешке көрші шөпшілерді шайға шақырғамыз. Қымыз, шай. Әрине, гармонь. Орыстар да еркек-әйелі қосылып өлең айтты, биледі. Әсет екеуіміз де өлең айттық. Бір кезде орысша «ұры, ұры!» деген әйел даусы ащы естілді. Еркектермен бірге мен де жүгірдім. Ақжал ат ноқтасы басында арқандаулы тұрған. Мен ұры келсе Ақжал атқа келеді деп ылғи түйсіктеніп жүретінмін. Әсет екеуміз қатар жеттік. Бір еркек пен бір әйел ұмар-жұмар алысып жатыр екен. Ақжалдың шылбыры әйелдің қолында сияқты. Мен шылбырға жармастым. Әсет жігітті әрірек сүйреп әкетті. Мені сүйсіндірем деп Әсет менің көзімше ешкімге күш көрсеткен емес-ті. Әріректе шаба жөнелген қос аттың дүбірі естілді. Ұрының ат ұстап қалған серігі болу керек. Қолға түскен Тайшыбек ұрыларының бірі екен, оны орыстар қалаға айдап әкетті.

Мен орыс тілінде «бір сүйер» деп аталатын адаммын. Қазақ тілінде оның аты жоқ. Аты жоқ болса, өзі де жоқ болғаны шығар. Сүйген жігітім біреу-ақ болды — Әсет. Жан болып өз тіршілігімде сүйгенім — ән. Өмірімнің сәні де, мәні де — осы екеуі. Сол сияқты аттың да біреуін ғана жақсы көрдім — ол Ақжал. Шылбырына ұры жармасып жатқан Ақжал есіме түсіп кеткенде, әлі күнге дейін тұла бойым дір ете түседі.

Сол жылы күздігүні Әсетті әскерге алып кетті. Үлкен соғыс басталғанын жаздыгүні естігеміз. Қазақ-орыстың жастарын бірден сыпырып әкеткен. Екінші ме, үшінші ме, әйтеуір, бір кезекте Әсет те алынды. Содан бері, міне, он бір жыл мен жесір қалған әйелмін. Әсеттің әйелі болған кезім екі жаз, бір қыс — бір жарым жыл.— Осы тұста домбыра тағы бір «дың» етіп қалды.

— Ері майданға алынғанда жыламаған әйел болмайды. Бұл жағын айтпай-ақ қояйын... Әсет майданға алынғаннан кейін екі жыл бойы Қоянды базарынан қалмай жүрдім. Баяғы Шәрбану, баяғы Нәзір, баяғы Тастан... Бірге барамыз. Бірер жылдан кейін Қоянды базары жабылды. Мен де ең көп тыңдаушыларымнан айрылдым.

Бұл кезде қазақ-орыс әйелдерінің күнде біреуі «жесір қалдың» деген қағаз алып тұратын. Бір күні менің де кезегім келген екен, мен де алдым... Нағыз жылаудың кезі осы да...— «Дың-ң!..»

— Мен он бір жыл жесір отырмын дегенде, Әсеттен кейін күйеуге шықпаған екен деп қалмаңдар. Бір емес, екі рет шықтым. Бірақ екеуін қосқанда бірге тұрған күндерім тоғыз айға толмайды. Тидім де айрылдым Мен «бір сүйер»— адам екенмін. Жаңа тиген күйеуімнің үйіне кіре бергенде, Әсет есіме түседі де, жаңа күйеуімнен безіне бастаймын. Оның үстіне алғаш кездескенінде әп-әдемі, есті болар-ау деген жігітім екі күннен соң маған жақсы келін болуды үйрете бастайды. Үлкендерге тізе бүгіп, сәлем ету керек екен. Үй ішінде от орнынан жоғары шықпау керек екен. Тезек теріп, сиыр сауып, өгіз арбамен су әкелу — келіннің міндеті екен. Өзін-өзі құрметтейтін ауылда сырнай тартып, ән салу деген ұят екен. Мен шақырған ойын-тойларға да бара алмайтын болдым. Мен мұндай келін бола алмадым...

Аяқтап келгенде, құдай мені енді қайтер екенсің деп сынағысы келгендей сезіндім. Малға сатылатын қазақ қызы қалай жалғыздыққа шыдар екенсің, қалай бір боқмұрынға тимей кетер екенсің деп қарайтын сияқтанды. Сол ерегіске апаларың да шыдады. Әнімен ғана қалған жайы бар.

Мен сорлы өзгесіне көнсем де, домбыраммен ән салуға жасалған бөгетке көне алмадым. Ән — менің бар өмірім. Мен ән салғанда, тыңдаушы жұрттың жүзінен төгілген қуанышты көргенде, сол жұрттың бәрінің алақандарында тербеліп отырғандай сезінем. Әншіге одан артық не керек? Маған бақытты бол деу — тыңдаушыларың көп болсын дегенмен бірдей. Артық та емес, кем де емес.

Майра апамыздың ең бақытты кезеңі — ән салып тұрған кезі екен...

— Жалғыз қалған жылдарымда мені пірімдей қолдаған аты қазақтан екі-ақ адам болды. Біреуі — Беке ағаң. Екіншісі — әйел. Әйел менің өміріме не бары бір ақ рет араласты. Сонысы бүкіл өміріме серік болып келе жатыр. Тағы да сол Қоянды базарында мені Тәуекел деген болыс қонаққа шақырып еді. Мен сырнайым ыңғымда, азырақ кешігіп келгемін. Үй толы болыс-билер екен. Бірден Бекеңді таныдым. Оған таяна ірі денелі, еркек пішінді, орта жастардағы әйел отыр екен. Одан әрі болыс-билердің арасында күрек тістері астыңғы ерніне қапсыра басып ырсиып тұратындықтан суырға да ұқсап кететін Тайшыбекті оңай таныдым.

Үй иесі Тәуекел болыс орнынан тұрып, Беке ағаң

мен екі арадан орын көрсеткен ишаратын істеді. Мен солай қарай беттеп едім, әлгі әйел Беке ағаңа қарап:

— Беке, сен де әрі ысырылшы. Майра менің қасыма отырсын,— деді.

Мен сол апайдың қасына отыра бергенде: «Енді Қыдыралыны шақырып әкеліп төрімізге отырғызу ғана қалды ғой. Жеткен екеміз арманымызға!»— деді бір еркек даусы. Мен ішімнен Тайшыбек шығарсың деп ойлап едім, сол болып шықты.

— Әй, сен, Тайшыбек қарақшы, не оттап отырсың?— деді әйел ірі денесімен оң жағына қарай еңсеріле бұрылып.

— Ойбай, Ақ-келін апа, сізге емес, Тәуекелге ойнап айтып жатырмын,— деді Тайшыбек.

— Кімге айтсаң да, кімді қорлағың келіп отырғаның білемін. Сенің қырсығыңнан Әсеттей арыстанымыздан айрылдық. Сен қарақшы Майраның жалғыз атын ұрлап әкелуге жұмсаған екі жігіт түрмеде отыр...

Әйел ағытылды кетті, ағытылды кетті... Ар-ұяты бар адамды өрт бұлай өртей алмаса керек. Оның барлық айтқанын мен айта алмаймын, әрине. Ең аяғында: «Енді Майраның маңайына жуып көрші, алдыңғы сайлауда өзің не көрер екенсің!»— деп тоқтады.

Әйелдің құтырынған дауылдай соғатын күші барын мен бірінші рет көріп отырмын. «Шіркін-ай,— деймін ішімнен,— әнді де осылай дауылдата салар ма еді, әсіресе біреумен қақтығысқанда!..»

Мен қасына келіп отырған соң, Ақ-келін апай енді аз-кем жұмсағырақ сөйледі.

— Болыс болып сайланарда бермейтін уәделері жоқ, түге. Сайланып алған соң, аспанда құдай барын, ел-жұрт алдында абырой-ұят барын бәрі де ұмытып кетеді.

Содан кейін маған бұрылып:

— Майра балам, мен де өзіңдей талай тамұққа түсіп шыққан адаммын. Қазақтың өсек-аяңынан жаман тамұқ жоқ. Аяғында елдің осындай қуларының бәрін жеңіп, Ақ-келін атандым. Бұл — менің өз атым емес, баяғыда бір ауылдың Ақ-келін деген келіні болған екен. Болыс сайлауында сол келін бір болыс елдің бар еркегін жеңіп, болыс болыпты. Аса қадірлі адам болса керек, ол өлгеннен кейін болыстың атын «Ақ-келін болысы» деп атапты. Сол осы күнге дейін сақталып келеді. Еліміз маған да сол атты берді...

Осы Қоянды базарының үстінде ояздық сот мүшелі-

гіпс екі би сайлау съезі өткен екен. Сол екеудің бірі болып, жиырма бес жасынан болыстық би сайланып келе жатқан осы апай.

Ақ-келін апай маған: «Әйелмін деп ығыспа, өленді топандай қаптат, әнің аспанға өрлесін», —дейтін секілді. Мен ол кісіні осылай түсіндім. Содан кейін әндеріме асау лептер қосыла бастады.

Дың-ң!..

А. М. ГОРЬКИЙДЕН

АДАМНЫҢ АНАСЫ

...Менің сол жақ бүйірімнен қара бұлт қаптап, түтіндетіп келе жатыр. Бұлттың салмағы жерге батқандай, жер қайқаңдап қабағын шытқандай болады.

Қара бұлттың жап-жалбыр бұйра көлеңкесі бауырымен жер сызып, «ә» дегенше көз көрім жерді жауып әкетті... Мен де, қалбаңдап қасымда келе жатқан менің көлеңкем де қара бұлттың қара сұр көлеңкесінің қойнына кіріп кеттік.

Күзгі бозғылт бет сары күн көрпе оранғандай, қара бұлттың артына жасырынды да, кірпіктерін жерге шаншша қойды...

Жер үстінде адам баласы болудан қасиетті не бар дейсің. Тек қандай адамның баласы болу керек, соны айт. Бұған қосатын бір сөз — адамды езетін адамның баласы болма, адамды езетін адамды адамға да санама...

Әрине, адам өмірінде көп қиындықтар ұшырасады. Онсыз өмірдің өзі де өлімтікпен тең, сұр көлеңке болар еді. Күрес пен күлкі, қайғы мен шаттық, алыс пен жеңіс, жеңіс пен жетіліс болмаса, бұл шіркіннің өзі де тоңған мұз, ұйыған айран емес пе?.. Әңгіме таудай қиындықты тымақтай сілкетін заман жасауда ғой. Жасаймыз да ондай заманды!

— Иә, адам баласы болуға не жетеді дейсің: не көрмейсің, не білмейсің, істеген келсе не істемейсің. Тек істемесең ғана еш нәрсе қызықтырмайды, не қинамайды, не қуандырмайды, не қайғыртпайды, іс табылмайды. Қуаныш-шаттыққа да бейжай, шақырылмаған қонақтай

ығысып қарап, орныңды таба алмай, кездескен бұтаққа ілеге кетесің.

...Менің оң жағымда тырбиған талсымақтың арасында теңселіп келе жатқан көп адамның бастары қылтияды. Терең теңіздің шулаған толқыны бұлардың даусын әрең ғана естіртеді. Бұлар — Сухумнан Әшемірге жұмыс іздеп келе жатқан аштар.

Мен бұларды жақсы білем: бірге істесіп, күні кеше есебімді бірге алысқанмын. Бұлардың кейін қалған себебі, күннің шығуын теңіз жағасында көрейін деп, мен түнде шығып кеткем.

Біреуі — томпақ бет, сары орамал тартқан жас әйел, басқалары еркек. Әйел буаз, іші тегенедей төңкеріліп, алқымына тіреліп тұрған сияқты. Қәдімгі, күнде мың көрсең бір қарамай кете беретін жұпыны адам. Нұрсыз көзі бозарып, қорыққан қояндай алайып, ұясынан шығып барады. Басындағы сары орамалы күнбағысқа ұсап, алшақ басып келе жатқанын көріп отырмын. Сухумда оның байы өліп қалғанын да білем. Үйткені, мен осылармен бір бараста тұрғам. Орыс халқының жалпақ әдеті бойынша, өмірдегі бақытсыздықтарын талай рет-ақ айтқан. Шуласып келіп сөйлегенде айнала алты шақырымға естіліп тұратын. Бұлар — бір жабырқау адамдар. Өздерін өмір бойы қайғы басып, әбден езіп жіберіпті. Туған жерден айдап шығып, күзгі қураған жапырақтай ұшырып, осы жаққа алып келген де сол өмірдің кемтарлығы. Қазіргі күнде ауыр бейнеттің әбден-ақ илегені сонша, барлық дүниеге өгей ұлша қарайды. Еш нәрсеге қуанбайды, қайғырмайды да: олардың ол кездегі еншісінің өзі де сол ғой. Аяныш түрде, қайыршыларша ғана біріне-бірі езу тартып:

— Шіркін, жер-ақ екен...

— Байлықтың құлағы көрінің тұрғаны-ай...

— Жоқ, тасы көп екен...

— Иә, қолайлы жер емес...— дескеді.

Сүйтеді де, өз жерлерін кеңес қылады. Етектей болса да өз жеріңді айтсайшы: жеті атадан бергі өлінің сүйегі, тірінің тері сіңген жер емес пе... Өз жерлерін әрібері мақтап келеді де:

— Біздікі дейтін жердің өзі осы жердің бетінде қалды ма, жоқ па?

— Осы біз жер бетін түгел біздікі десек, қанша қателесеміз?— деп, бірін-бірі жеңіпен тартып, айлалы пішін-

мен жымиысып тұра қалады. Бұл сұраулары түйінді бір қорытынды секілденіп елестейді.

...Әлгі келе жатқан сары орамалды әйел бір кезде ағаш арасына сүңгіп кеткендей болды. Тамағымды жеп болдым да, шелекшемді беліме іліп, қисық таяғымды қолыма алып, әлгілердің артынан мен де жөнелдім...

Бір бүйірімнен ақырын ғана ыңырсыған адам даусы келді. Қәдуілгі жаныңды сілкіндіріп, жүрегіңді жейтін, адамға ғана естілетін адамның ыңырсуы. Қарасам, бір топ талдың арасын ашып жіберіп, арқасын талға сүйеп, манағы әйел отыр екен. Басын бір жақ иығына салып, екі езуі құлағына жеткендей керіліп, аузы қисайып кетіпті. Көзі ұясынан шығып барады, есінен танып бара жатқан тәрізді. Қайыстай қара қолдарымен төңкерілген ішін басыпты да, адам қорқарлықтай ауыр дем алып отыр. Төңкерілген іші толқып бір жоғары, бір төмен түседі. Сап-сары тісі ақсиып, ауыр қиналыста.

— Немене, біреу ұрды ма?— дедім, қасына келіп.

— Кет әрі, ұятсыз... Кет!— деп, жалаң аяқтарымен құмды осып, жерді тырналап отырып, басын шайқады.

Түсіне қалдым... Бұрын да бір ұшырасқан жұмысым болатын... Сонда да қорқып, кейін секіріп кеттім. Әйел байғұс қиналып көзінен жасы парлай бастады. Ұясынан шығып бара жатқан көздері жарылып кетейін деп тұрғандай шиыршық атады. Беті күп-күрең болып, долырып кетіпті.

Шайнегімді, шелекшемді тастай бердім де, әйелдің қасына келдім. Шалқасынан жатқыздым да, тізесін бүгейін деп ем, әйел бетіме салып қалды. Сүйтті де, кеудемнен итеріп жіберіп, аюға ұсап қырылдап, әрең бұрылып, төрт тағандап ағаштың ішіне қарай сүйретіле жөнелді.

— Бұзақы, сайтан...— деді маған.

Бірақ төрт тағандап жүре алмады, қолдары бүгіліп құлай кетті. Бет-аузы құмға кіріп кетті де, аяқтарын ербеңдетіп, ыңырси бастады. Тезірек жүгіріп келдім де, шалқасынан салып тұрып, тізесін бүктім.

— Жат, қимылдамай... Қазір баланды табасың!— дедім. Үйткені қағанағы жарылған екен... Сүйттім де, жүгіріп теңізге барып, білегімді түріп жіберіп, қолдарымды ысып тұрып жудым да, акушерка қызметіне кірістім.

Әйел олай да бүктетіледі, бұлай да бүктетіледі. Отқа жанған талдың қабығындай тоқсан бұралды, сорлы ана. Жерді ұрып, қолына түскен көдені жұлып алып,

аузына тыға бастады. Сол кезде дүниеге келе жатқан адамның басы да көріне бастады-ау, әйтеуір. Бақытты ма, жоқ па, әйтеуір, дүниеге бір жаңа адам келе жатыр...

Әйел екеуміз азғана ұрсысып та қалдық. Әйел тісінің арасынан бірдеңе деп маған ұрсады, мен де ақырын ғана оған ұрсамын. Әйел жанына батқандықтан және еркектен ұялғандықтан ұрсатын шығар деймін, мен әйелдің өзін аяғандықтан ұрсамын.

— Құдайы құрғыр-ай...— дейді әйел, тісінің арасынан сыздықтап.

Көкпеңбек еріндерін тістеп алыпты, аузынан қанды көбік бұрқырап жатыр. Күнге күйіп кеткендей бояусыз көздерінен домаланған жас бұршақтай ырғиды. Сорлы ана денесінен дене бөліп, бір адам екіге бөлініп, ауыр бейнеттің ақтық сағатын өткізіп жатыр.

— Кет деймін... Неткен ұятсыз едің...— дейді әйел, әлсіреген қолдарымен мені кеудеге итеріп.

— Ақымақ болма. Баланды табуыңды біл!— деймін мен оған кейіп.

Бейшараны қалай аямассың. Жүрегімді ойып бара жатқаны сонша, менің көзімнен де жас бұрқ ете түсті.

— Болсайшы, жылдамырақ!— деппін айқайлап.

...Мінекей, менің қолымда қызыл шақа адам жатыр. Көзім жасқа толып тұрса да, қып-қызыл екенін анық көремін. Туа салып дүниеге риза болмай жатыр: бұлқынады, тырбандайды, жағаласып жүр. Әлі де кіндігінен шешесімен байланысып жатса да, барқырап баж-баж етіп:

—Мен!.. Мен!..— дейді.

Бәлекет, жылмаңдап қолымнан түсіп те кететін. Қолыма алыппын да, қуанғанымнан қараппын да қалыппын.

— Кессейші кіндігін!..— дейді ана, көзі жұмулы жатқан күйі. Көкпеңбек еріндері әрең қимылдайды.

— Пышақпен... кес!— дейді тағы да.

Менің пышағымды бараста біреу ұрлап әкеткен. Сондықтан баланың кіндігін тісіммен қырықтым. Бала бақырады, жаңа ғана сөніп жатқан көздері жайнап, ана күле бастады. Қайыстай қара қолдары қалтасынан бірдеме іздеп:

— Қалтамда бір жіп бар еді... кіндігін байлайтын...— дейді ана күлімдеп.

— Өзің жөнделе тұр, мен баланы шомылдырып әкелейін,— деп баланы ала жөнелдім.

— Ақырын, әй... Епте нет... Байқа... Ақырын!— деді ана.

Қолымдағы қызыл адам епте уді керек ететін емес, жұдырығын түйіп алып:

— Мен!.. Мен!..— дейді барқырап.

— Сен!.. Сен!.. Нығая бер! Болаттай берік, тастай қатты бол! Әйтпесе өз жақындарың-ақ басыңды жұлып әкетеді,— дейім балаға.

Теңіздің езуі көпірген толқынына тосып кеп алғанымда, бала манағыдан гөрі де басымырақ айғайға басты. Арқасы мен кеудесіне ақырын ғана шапалақтағанымда көзін тыржитып, тыпырлай бастады.

— Айқайла, көтер көкке даусыңды, қызыл адам!— деймін қызыл адамға.

Қайтып келсем, ана көзін жұмып, ернін тістелеп баланың «жолдасына» толғатып жатыр екен. Ыңқылдап жатып:

— Өзіме берші, күнімді!— деді.

— Жата тұр, асықпай!

— Жоқ, берші өзіме!— деп қалтыраған қолдарымен түймесін ағытып, көкірегін әзірлей бастады. Көкірегін босатуға жәрдем бердім де, баланы анасының жып-жылы бауырына салып ем, біле қойды білем, барылдауын қойып, тыйшыға бастады. Ана баласын қандай таныса, бала да анасын сондай тани қойған сияқты! Бір кезде ащы бір айғайлады да, ана да күліп жіберді.

Ананың сөнген көзі жайнап сала берді. Қуаныш, сүю, мейірімділік ойнады ананың көзінде.

— Менің шелекшемді әперші...— деді маған. Шелегін әпердім, ананың бетінде қан ойнай бастады.

— Енді әрі кет!— деді бір кезде.

— Әуреленбе, мен-ақ істеп тастайын...

— Жоқ, әрі кет!..

Ағаштың ішіне барып жасырына қойдым. Азырақ шаршағандаймын. Бірақ кеудемде бір әдемі құстар ән салып тұрғандай. Ән сондай әдемі, теңіздің толқын үні мен екеуін жыл бойы тыңдауға да болатын. Бір кезде әйел орнынан тұрды.

— Әй, неге тұрдың?— дедім.

Қолымен жерге сүйеніп отырып:

— Мына қарашы, сәулем қалай әдемі ұйқтайды,— деді.

— Әрине, баланың бәрі де осылай әдемі ұйқтайды,

Күзгі жалқын жапырақтың үстінде ұйқтап жатқаны болмаса, басқа түк айырмасы жоқ.

— Сен, ана, азырақ жата тұр. Қазір тұруға болмайды,— дедім әйелге.

—Жоқ... Тезірек тұрып әлгілерге жетпесем бола ма...

— Қайда? Әшемірге ме?

— Иә, сонда. Жолдастарым бірталай жерге барып қалған шығар. Тезірек қуып жетейін...

— Апырмау, сен жүре аласың ба?

— Жүрмегенде қайтем?.. Оларға жетпесем болмайды. Жұмыстан қалайын ба?

Ана тал түбінде жұдырығын түйіп жатқан қызыл адамға мейірімді көзінің барлық нұрын төгіп қараған сайын бетіне қан жүгіреді. Ананың нұрлы көзі баланы ақырын ғана, еркелетіп қана сипағандай болады. Таңертеңгі тымықта күннің көзі ғана осылай сипай алады дүниені.

Бұтақ теріп, от жақтым да, тастан жерошақ жасап, шай қайнаттым.

— Ана, қазір саған шай ішкізем.

— Шын ба? Жақсы болар еді, кеуіп қалдым білем.

— Сені әлгі жолдастарың неге тастап кетті?

— Тастап кетуші ме еді... Өзім қалдым. Өздері азырақ ішіп алып еді, жақсы болды. Әйтпесе олардың алдында қалай босанар едім?..

Осыны айтты да, ұялды білем, білегімен бетін жапты.

— Бұл — бірінші балаң ба?

— Иә, бірінші балам. Сен кімсің?

— Мен бе, адаммын-ау деймін.

— Әрине, адамсың! Қатының бар ма еді?

— Жоқ. Әзір ретті келмей қойды...

— Өтірік айтасың.

— Неге?

— Ендеше, қатын жұмысын қайдан білесің?

— Оқып едім. Студент дегенді білетін шығарсың?

— Неге білмейін, біздің поптың баласы да студент еді, поп болам деп оқып жүр.

— Мен де солардың бірі... Жарайды, су әкелейін.

Ана баласына қарады да, дем ала ма екен деп құлағын салып тыңдады.

— Жуынар едім... Су таныс емес: неткен су өзі... әрі сортаң, әрі ащы...

— Осы суға шомыл. Бұл — нағыз денсаулыққа пайдалы су...— дедім.

— Қой әрі!

— Рас, әрі жылы болады.

— Сен бірдеме білетін шығарсың...

Мен суға келдім. Тастан-тасқа секірген толқындар жалын жалбыратып сынаптай ойнап, ән салады. Күзгі алтын жапырақтар толқында қалқып, алтын жаз ақтық күндерін шаттықпен өткізейін дегендей-ақ сағымданып, сылаң қағады...

Қайтып келе жатсам, ана жан-жағына қараның, тастан-тасқа еңбектеп барады екен.

— Әй, не істеп жүрсің?

Әйел отыра қалды да, бірдемеңі жасыра бастады. Түсіне қойдым.

— Маған бер, мен көміп тастайын...

— Айналайын-ай, көмбеуге болмайды ғой. Дұрысында, моншаның табалдырығына көму керек еді...— деді.

— Бұл араға жақында монша салынбайды.

— Сен ойын қыласың, мен қорқам... Аң жеп қойса қайтем?.. Баланың жолдасын жерге беру керек қой,— деді.

Мойнын бір жағына бұрып отырған күйі ап-ауыр бірдемені маған беріп жатып:

— Тәңір жарылғасын, тереңірек көм, баламды аясаң...— деді ұялған дауыспен.

Жұмысты бітіріп, қайтып келе жатсам, ана теңізге шомылып келеді екен. Үсті-басы су, көйлегі бір жағына қисайып кетіпті.

«Шіркінде аюдың күші бар шығар!» деп ойладым.

Балмен, қайрақтай болып қатып қалған қара нанмен шай іштік.

— Оқуды тастағансың ғой, сірә?— деді әйел.

— Иә, тастадым...

— Арақ ішесің ғой?

— Иә, өлгендей ішетін едім...

— Өй, мен сені Сухумда көрген екемін-ау? Бастықпен тамаққа таласып жаттың ғой бір күні... Сонда-ақ ойлап ем, бәлекет, бір ешкімнен қорықпайтын маскүнем екен деп...

Сүйтті де баласына қарап:

—Апырмай, балам өліп қалмас па екен?.. Сен жәрдем бердің, көп жаса...— деді.

Шайды ішіп болып, мен «мүлкімді» жинап жатқанымда әйел жерге қарап қалғып отыр еді. Бір уақытта көзін ашып, орнынан тұра бастады.

— Жүрейін деп отырмысың?

— Иә!

— Ау, абайла, ана!

— Жоқ, жүрем. Жолдастарыма жетем. Баланы маған әперіп жібер.

— Мен көтеріп жүрейін.

Ана бергісі келмеді. Азырақ таластық та, аяғында баланы мен көтердім.

— Апырмай, құлап түспесем...— деп ана қолын менің нығыма артты.

Россия жеріне жаңа келген, тағдырының беті ашылмаған қызыл адам менің қолымда жатып, мардамсып мұрнын тарта түседі. Теңіз жағасын сабалап, ағаш шуылдап, өзен суы сыңқылдай түседі. Жас босанған жас ана, жаңа ғана қырық бұрап, өзегін үзген бейнетті елең қылмастан Әшемірдің ауыр жұмысына тартып келеді. Жүрген сайын көздерінен махаббат төгіп, жас бөбегіне қарап қояды.

— Дүниенің шетіне дейін осылай жүре берсең, ұлың еркін дүниеде өссе, жүруге шаршамас едің-ау! Адамның анасы болу қандай жақсы! Жүрегім қуаныш төгіп, нұр шашып келе жатқанын қарашы!— деді ана, бір жерде тұра қалып...

Теңіз қатты тулайды. Қара бұлт найзағай шашып, бұршақ төгуге әзір тұр. Менің қанатым керіліп, өрісім кеңіп, құрметті ананың ұлына қарап:

— Сен, қызыл адам, тез ер жет! Қатты айқайла, дүние естісін!— деймін.

Бұл уақиға әлдеқашан болды. Бірақ ананың құрметі қашан да жаңа ғой.

ӨЛІМДІ ЖЕҢГЕН АНА

Мақтасақ — әйелді мақтайық та, құрметтейік те әйелді. Әйел — ана, барлық қиындықты жеңетін сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе!..

Азияның ақсақ барысы Темір — жер бетін қанға бояп, ойды қырға теңеп, жоннан жол салып, жер шарын асықтай үйіргісі келген адам. Бұл — сансыз елді өзіне бағындырып, шексіз жерді қанға суарған, айбатынан ай жасырынған Темір.

Ол елу жыл жалғанды жалпағынан басып, өзінен өзгеде күш барын сезген де адам емес. Темірдің темір өкшесі талай қаланы молаға, талай елді елсіз далаға айналдырды. Талай мемлекетті балшықтай жаншып, шалшықтай шашып жіберді. Пілдің шойын табаны құмырсқаның илеуін қалай таптаса, бұл одан да асырды. Оның жүріп өткен жерінен төрт жағына түгел аққан қан өзендері сай-саланы топандай басты. Жеңілген елдің сүйегінен биік мұнаралы минарет, сарайлар салдырды.

Темір ажалмен күш теңестіріп, өмірді талқандады. Өзінің жалғыз ұлы Жәңгірді ажал алғанын кектеп, ажалға талай жерде қамшы соғып, қармысын қайтарды. Ол ажалдың күнбе-күн алып тұратын құрбандығын тартып алғысы келді. Содан кейін қайғыға булығып, арыпталып, ажалдың өзі де аштан өлсін деді.

Жалғыз баласы Жәңгір өлгенде Самарқан халқы от түкірін, қан қақырған арыстанын қаралы қошаметпен қарсы алған гөй. Өлім егіп, өлімтік орған, айналасына у шашқан ақсақ арыстан қара мен көктен ғана күйініп, ішін жалын өртеп, шер кернеп шыққан еді.

«Отырарда» өліммен ұшырасып, ұлын берген сағаттан бастап, отыз жыл бойы Темір бір рет езу тартқан емес-ті... Сол ұшырасқанда өлім оны жеңіп, өзім өлсем дүниеге у шашарым болады деген ұлын тартып алғанды. Содан бері қабағына қырау, мұртына мұз қатқан ашулы Темір еріндерін тас жұмып алып, ешкімге басын иместен келе жатқан. Содан бері отыз жыл бойы Темірдің жүрегі адам баласын аяу дегенге, адам баласын сүю дегенге мүлде жабылып қалған! Ол адам баласын өлім орағымен орудан басқаны іс деп те санауды қойған.

Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те! Әйел — ана, дүниедегі жалғыз күш қой: оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген өлім де басын иеді!

Бағдад пен Шамды талқандап, емшектес Сыр мен Амудариядан Ертіске төнген, Азияның етегін алып жатқан Қытайға шабуыл жасаған, Шыңғыстан кейін Азияны құшағына тұтас сыйғызам деген, қанды көзінен от шашқан Темір, ит үруін, бала жылауын тоқтатқан Темір — осы Ақсақ еді. Оңгіме осы Ақсақ барыс жайында!..

Темір Қанығұл деген әдемі алаңында сайрандауға шықты. Үйткені ол далаға шықса, қай жаққа өлім себу керектігін көзімен көргендей болып қайтатын еді. Айна-

лаға көз жіберіп, жердің етегіне дейін көргісі келді. Темірдің көзі жететін жердегі адам баласының бәрі де, тышқанға ұсап індеріне кіріп кетіп еді. Сондықтан Самарқанның көк мойын мұнараларынан басқа еш нәрсе көрінбейді. Алғашқы екпінмен «өрте Самарқанды!» деген әмір бергісі келіп тұрды да:

— Жоқ, Самарқандағы көк мойындарды адам сүйегінен салдырғам! Өртемеймін!— деді ішінен.

Аланға тігілген бес мың ақ шатыр — бәрі де дөп-дөңгелек, ақ қызғалдақ, ақ гүл секілді. Бәрінің төбесінде де бір-бір жалау Темірге табынып, басын иіп тұр. Бәрінің ортасында Ақсақ Темірдің ала шатыры — алып ордасы тұр. Бұл — төрт бұрышты, айналасы жүз қадам, үш найза бойы биіктігі бар күмбез. Ортасында он екі алтын баған. Төбесінде көкшеңбек мұнара. Сары, қара, көк жібектен қиюластырып жасалған ала шатыр. Кім білсін, қанша әйел қанша уақытта тоқып шығарғанын? Шатырды бес жүз қызыл баумен жерге таңып тастапты. Әйтпесе, жер тәңірісі Темірдің ала шатырын жел ұшырып әкету де мүмкін емес пе...

Шатырдың төрт бұрышында төрт күміс қыран. Ортасында, көк күмбездің дәл ортасында, биік тақта ешкімге жеңгізбеген, жеңгізбен де деген бесінші ақ иық Ақсақ Темір Көрегеннің өзі отыр.

Темір аспан түсті көк жібектен киінген. Үсті-басы от шашып, жалын жалап тұрған інжі тастар... Бұл тастар оның үстінде бес-ақ мыңдай екен! Қанарынан қар төккен аппақ басында ай бөрік. Бөркінің шошақ төбесінде жұдырықтай қып-қызыл жақұт. Темірдің қып-қызыл көзі дүниені жалмап, жалт-жұлт етеді. Қанды көзі қан шашып төңкеріліп қояды.

Ақсақтың жүзі — қан қатқан, тот басқан жалпақ алмас пышақ секілді. Ол мың рет қанға батып шықты ғой. Сондықтан қаннан қалған тоттың ізі ап-айқын. Қысық көздері дүниенің астын-үстін түгел көріп тұрғандай: жалт еткенде, бриллиант жалт етті ме деп қаласың. Құлағында Цейлонның қып-қызыл жақұтынан жасалған қос сырға, сұлу қыздың ерніндей қызарып, Темірдің қатпар бетін сүйіп тұрғандай.

Осы күні дүниеде жоқ кілемдердің үстіне арақ құйған үш жүз алтын бокал. Өмірді талқандап, өлім себуге құмартқан Темір сардар, бектерімен бірге сарайында отыр.

Темірдің арт жағында әнші-күйшілер, қатарында

Ол елу жыл жалғанды жалпағынан басып, өзінен өзгеде күш барын сезген де адам емес. Темірдің темір өкшесі талай қаланы молаға, талай елді елсіз далаға айналдырды. Талай мемлекетті балшықтай жаншып, шалшықтай шашып жіберді. Пілдің шойын табаны құмырсқаның илеуін қалай таптаса, бұл одан да асырды. Оның жүріп өткен жерінен төрт жағына түгел аққан қан өзендері сай-саланы топандай басты. Жеңілген елдің сүйегінен биік мұнаралы минарет, сарайлар салдырды.

Темір ажалмен күш теңестіріп, өмірді талқандады. Өзінің жалғыз ұлы Жәңгірді ажал алғанын кектеп, ажалға талай жерде қамшы соғып, қармысын қайтарды. Ол ажалдың күнбе-күн алып тұратын құрбандығын тартып алғысы келді. Содан кейін қайғыға булығып, арыпталып, ажалдың өзі де аштан өлсін деді.

Жалғыз баласы Жәңгір өлгенде Самарқан халқы от түкіріп, қан қақырған арыстанын қаралы қошаметпен қарсы алған гой. Өлім егіп, өлімтік орған, айналасына у шашқан ақсақ арыстан қара мен көктен ғана күйініп, ішін жалын өртеп, шер кернеп шыққан еді.

«Отырарда» өліммен ұшырасып, ұлын берген сағаттан бастап, отыз жыл бойы Темір бір рет езу тартқан емес-ті... Сол ұшырасқанда өлім оны жеңіп, өзім өлсем дүниеге у шашарым болады деген ұлын тартып алғанды. Содан бері қабағына қырау, мұртына мұз қатқан ашулы Темір еріндерін тас жұмып алып, ешкімге басын иместен келе жатқан. Содан бері отыз жыл бойы Темірдің жүрегі адам баласын аяу дегенге, адам баласын сүю дегенге мүлде жабылып қалған! Ол адам баласын өлім орағымен орудан басқаны іс деп те санауды қойған.

Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те! Әйел — ана, дүниедегі жалғыз күш қой: оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген өлім де басын иеді!

Бағдад пен Шамды талқандап, емшектес Сыр мен Амудариядан Ертіске төнген, Азияның етегін алып жатқан Қытайға шабуыл жасаған, Шыңғыстан кейін Азияны құшағына тұтас сыйғызам деген, қанды көзінен от шашқан Темір, ит үруін, бала жылауын тоқтатқан Темір — осы Ақсақ еді. Әңгіме осы Ақсақ барыс жайында!..

Темір Қанығұл деген әдемі алаңында сайрандауға шықты. Үйткені ол далаға шықса, қай жаққа өлім себу керектігін көзімен көргендей болып қайтатын еді. Айна-

лаға көз жіберіп, жердің етегіне дейін көргісі келді. Темірдің көзі жететін жердегі адам баласының бәрі де, тышқанға ұсап індеріне кіріп кетіп еді. Сондықтан Самарқанның көк мойын мұнараларынан басқа еш нәрсе көрінбейді. Алғашқы екпінмен «өрте Самарқанды!» деген әмір бергісі келіп тұрды да:

— Жоқ, Самарқандағы көк мойындарды адам сүйегінен салдырғам! Өртемеймін!— деді ішінен.

Алаңға тігілген бес мың ақ шатыр — бәрі де дөп-дөңгелек, ақ қызғалдақ, ақ гүл секілді. Бәрінің төбесінде де бір-бір жалау Темірге табынып, басын иіп тұр. Бәрінің ортасында Ақсақ Темірдің ала шатыры — алып ордасы тұр. Бұл — төрт бұрышты, айналасы жүз қадам, үш найза бойы биіктігі бар күмбез. Ортасында он екі алтын баған. Төбесінде көкшеңбек мұнара. Сары, қара, көк жібектен қиюластырып жасалған ала шатыр. Кім білсін, қанша әйел қанша уақытта тоқып шығарғанын? Шатырды бес жүз қызыл баумен жерге таңып тастапты. Әйтпесе, жер тәңірісі Темірдің ала шатырын жел ұшырып әкету де мүмкін емес пе...

Шатырдың төрт бұрышында төрт күміс қыран. Ортасында, көк күмбездің дәл ортасында, биік тақта ешкімге жеңгізбеген, жеңгізбен де деген бесінші ақ иық Ақсақ Темір Көрегеннің өзі отыр.

Темір аспан түсті көк жібектен киінген. Үсті-басы от шашып, жалын жалап тұрған інжі тастар... Бұл тастар оның үстінде бес-ақ мыңдай екен! Қаһарынан қар төккен аппақ басында ай бөрік. Бөркінің шошақ төбесінде жұдырықтай қып-қызыл жақұт. Темірдің қып-қызыл көзі дүниені жалмап, жалт-жұлт етеді. Қанды көзі қан шашып төңкеріліп қояды.

Ақсақтың жүзі — қан қатқан, тот басқан жалпақ алмас пышақ секілді. Ол мың рет қанға батып шықты ғой. Сондықтан қаннан қалған тоттың ізі ап-айқын. Қысық көздері дүниенің астын-үстін түгел көріп тұрғандай: жалт еткенде, бриллиант жалт етті ме деп қаласың. Құлағында Цейлонның қып-қызыл жақұтынан жасалған қос сырға, сұлу қыздың ерніндей қызарып, Темірдің қатпар бетін сүйіп тұрғандай.

Осы күні дүниеде жоқ кілемдердің үстіне арақ құйған үш жүз алтын бокал. Өмірді талқандап, өлім себуге құмартқан Темір сардар, бектерімен бірге сарайында отыр.

Темірдің арт жағында әнші-күйшілер, қатарында

ешкім жоқ. Аяғында, ең жақын ақсүйек туғандары, сұлтандар, байбатшалар, әскер бастықтары отыр. Бәрінен де патшаға жақынырақ мас ақын Кермене отыр.

Кермене дүниені талқандаған Темірдің:

— Уа, Кермене! Егер мені сата қалса, сен қанша беріп алар едің?— деген сұрауына, беті бұлк етпестен:

— Жиырма бес әскер берер едім,— деген ғой.

— Е, жиырма бес әскер менің мына белбеуімнің ғана құны емес пе?— деп, таңданған Темір ақырғанда:

— Жиырма бес әскерді сол белбеуің үшін ғана берем! Белбеуге ғана... Әйтпесе сенің өзің қара күрешке керегің жоқ адам емессің бе!— деп, тағы бір басып қалған ғой шынды сүйетін ақын Кермене.

Міне, ақын Кермене патшалардың патшасы саналған, жер жүзіне өлім сеуіп, өлімтік орған Темірге осылай деген! Жауыздықтың, өлімнің, қауіп-қатердің түпсіз бұлағы Темірден тайсалмағаны ғой, шіркіннің! Мақтайық та, құрметтейік те, осындай шындықтың досы болған ақынды! Бұлар қашан да Әмір-Темірден жоғары!

Құрметтейік, көтерейік, әдемілеп, көркем түрде шындықты айтқан ақындарды. Оларда шындықты айтудан басқа бағынатын құдай, табынатын тәңірі болмасын!

Сонымен ойын қызып, шаттық билеген байбатшалар майданда аққан қан өзендерінің тереңдігін өлшесіп отырды. Музыка ырғаландап, патша шатырының алдында халық ойыны басталды. Ыңырсыған қалың елдің қайғысын табанға тапап, азғана топтың шаттығына айналдырды. Өлімнің ордасы Темірдің қанды қабағын ашамыз деп, күлдіргіштер лақтай секірді. Өмір несі адам баласын қалай өлтірудің әдісін көрсетіп әскер де ойнады.

Ақсақ барыстың адамдары қорыққаннан қуанып, арақ, пен қымызға барлық қылмысты тұншықтырып отырған бір кезде Темірдің құлағына ашынған бір дауыс келді.

У-шу айғайды, күйшілердің күйін, әншілердің әнін қақ жарып, Темірдің құлағына ілеккен дауыс әйел даусы еді. Ұя басар бүркіттің тәкаппар даусы Темірге айқын естілді. Темір өліммен алысқанда, өлім оның бетіне дақ, жүрегіне дық салған ғой, сондықтан мына дауыс оған таныс көрінді.

— Даусында өлім көлеңкесі елестеген неткен адам?

Шақырыңдаршы!— деді Темір мұрнына қан иісі келгендей жан-жағына алақтап.

— Қайдан екені белгісіз, бір әйел пайда болды. Үш арысты билеп тұрған арыстан, сізді көрем деп бой бермей тұр!— десті қасындағылары.

— Арапша сөйлейді. Үсті-басы кір, шаң. Өзі есалаң болса керек...— десті біреулері.

— Әкеліңдер!— деді Темір өз сезіміне ғана бағынып.

Сонымен Темірдің алдына жалаң аяқ, үстіндегі барлық лыпасы далба-дұлба әйелді алып келді.

Қара шаштары тарқатылып, жалаңаш көкірегін жабуға кеудесіне түскен, беті шойындай қап-қара. Бірақ жасымаған көзі от шашып, әмір етіп тұрғандай. Қап-қара қолдарын Темірге созғанда бір қалтырамады.

— Баязит сұлтанды жеңген сен бе?— деп сұрады әйел салған жерден.

— Иә, мен. Мен талайды жендім. Жеңгенімнің ішінде о да бар. Жеңуден әлі шаршағаным да жоқ!.. Сен, әйел, келген жұмысың не еді, соны сөйле!— деді Әмір-Темір сазарып.

—Тыңда!— деді әйел.— Сен не істесең де адам ғанасың. Ал енді мен — ана! Сен өлімге қызмет етесің, мен өмірге қызмет етемін. Сен өлім шашасың, мен өмір шашамын. Дүниеге адам әкелем, білдің бе? Сондықтан мен сені адамға санамаймын да.

— Мен ешкімнің қалай саналуымен есептесіп көрген де емеспін, есептесе алмаймын да! Жұмысыңды айт, әйел!— деді тәкаппар Темір.

— Тыңда, өлімнің егіншісі Темір! Сен менің алдымда күнәлысың. Менімен есептеспей тұра алмайсың да. Менің алдымда күнәңды жусын деп келдім. Сенің бағыңғаның «Күш әділдікте!» деген ұран дегенді айтты. Мен бұған иланбаймын. Бірақ сен маған еріксіз әділ боласың. Үйткені мен — ана! Сен өлім сепсең, мен дүниеге өмір себем. Сені жеңем! Сондықтан сен маған әділ бола аласың!— деді.

Темір патша да мұны ұғарлық данышпан еді. Шығыстың салқын данышпандығын алмады дейсің бе, әйелдің сөзіндегі батылдық пен күштілікті де сезіп:

— Өзің отыршы, сөзіңді тыңдағым кеп барады,— деді.

Әйел байбатшаларды етегімен сырып, қақ жарып барып кілемнің үстіне отыра кетті. Қай жерге қалай оты-

руды өзі таңдады. Үйткені, отырғандарды адамға санамады да. Сонан соң сөзін бастады:

— Мен Салерно деген жерден келдім. Ол алыс жер Италияда. Сен білмейсің. Сенің қанды тұяғың ол жерге жеткен жоқ. Бірақ онда да сен секілді өлім егуші толып жатыр. Әкем балықшы еді, байым да балықшы. Байым бақытты еді: үйткені, оны бақытқа бөлеген еңбек пен мен ғой! Одан соң, жалғыз бір ұлым бар еді. Ол жер бетіндегі адамның ақылдысы, сұлуы болатын еді!— деді.

Сол кезде:

— Менің Жәңгірімдей екен ғой...— деді Темір патша ақырып ғана күрсініп.

— Жоқ, жоқ! Нағыз сұлу, нағыз ақылды бала менікі еді. Сенен туған бала адам баласының өкінішін ақтай алатын ба еді!— деді ана әйел тіксініп.— Теңіздің жағасында отырған бізге талаушылар келгенде, ұлым алты-ақ жаста еді. Талаушылар әкемді де, байымды да, тағы да көп адамды өлтіріп, ұлымды тартып әкетті. Өмірді талаушы сенің жолдастарың қайда болса да толып жатыр. Міне, енді, сол ұлымды жер бетін шарлап іздеп жүргеніме төрт жыл толып барады. Ұлым қазір сенде екен, оны анық білдім. Үйткені әлгі талаушыларды Баязит сұлтанның әскері ұстапты. Баязитті сен жеңіп алдың да, қолында барын түгел тартып алдың ғой, соның ішінде менің ұлым да бар. Ұлымның қазір қайда екенін сен білесің. Өзіме қайтарып беруге міндеттісің!— деді.

Ана осыны айтқанда, өздерін данышпан санайтын байбатшалар күлісіп:

— Байғұс, жынды екен... Есінен танған ғой,— десіпті.

Жалғыз Кермене ақын ғана анаға күлмей қарайды да, Ақсақ Темір ғана тандanып отыр.

— Бұл — ана болғанда да ақылдан танғандай ана екен! Болсаң бол!— дейді Кермене ақын. Ал енді өмірдің дұшпаны, өлімнің егіншісі Темір былай депті:

— Әйел! Сен мен білмейтін елден неғып келдің? Арада тау бар, тас бар, өзен бар, теңіз бар, ит мұрны өтпейтін қалың орман бар, олардан қалай өттің? Жүгірген аң, ұшқан құс сағап қалай тимеді? Қанша ел — адам бар. Адам аңнан да жауыз, олар сені қалай аман жіберді? Адамның күші біткенше жолдас болатын бір нәрсе — қару. Сенде о да жоқ. Қалай бұл жерге аман жеттің? Осының бәрін айт. Сонда ғана мен тандануды қойып,

есімді жиям. Сонда ғана сені түсіне алам. Айтшы тезірек!— дейді.

Құрметтейік, көтерейік те әйелді! Ана әйелді құрметтейік! Оның сүюі таусыла ма, бүкіл дүние соның емшегін еміп, ер жеткен емес пе? Адамда не қасиет болса, бәрі күннің көзі мен ананың сүтінен алынған қасиет. Ананың құрметі әлі жеткен жоқ!

Әйел Темірге былай депті сонда:

— Мен бір-ақ теңізге ұшырадым. Онда арал да көп екен, балықшы да көп екен. Адамды айуандай сорған сен секілді патшалардан қашқан адам тамағын теңізден тауып жүр. Балықшы болса, қайық та болады ғой. Сүйген ұлыңды іздесең, жел артыңнан шығады, теңізден қайықпен өттім... Ал енді, өзенге көп ұшырастым. Теңіз жағасында өскен анаға өзеннен өту қиын ба? Тау дейсің ғой? Тауды мен елең де қылғаным жоқ, байқағаным да жоқ! Орман отын бергеннен басқа тоқтау қылған жоқ!— дейді.

Мас Кермене шыдамай:

— Мұндай анаға тау деген жазық болып кетпей тұра ала ма?— дейді шынымен.

— Аю, қабылан, арыстан, басын жерге салбыратқан тағы өгіздер көп ұшырады. Көзі сенің көзіңе ұқсап оттай ойнап, өлім шашып тұрған барыс та екі рет маған қарап тұрды. Бірақ әрбір аңның жүрегі бар емес пе? Олармен осы сенімен сөйлескендей сөйлесіп жүрдім. Қанішер аңдарды, қан ішкіш патша, сенімен салыстырғаныма ашуланба! Олар да менің ана екенімді біліп, иланды: ауыр күрсініп, мені аяп жөндеріне жүре берді. Аңның да баласын сүйетінін сен білмейтін бе едің?— дейді әйел Темірге төніп.

— Солай, әйел!— дейді Ақсақ Темір басын изеп.— Андар адамнан гөрі де өз баласын артық сүйеді. Ең қатты жауыздық адам баласынан шығады деген қорытындыға мен де келдім...— дейді Темір, жаңа бір дүниені көргендей ойға батып.

— Адам деген бала ғой. Үйткені, ананың жанына көз салсаң, жүз есе бала, адам қашан да анасының баласы. Әркімнің анасы бар. Сен шал, білесің бе, сені әйел тапты. Сен құдайдан бас тарта аласың, ал енді анадан бас тарта алмайсың, шал!— дейді әйел.

— Солай, әйел!— дейді Кермене ақын қорықпастанақ.— Өгізді қанша жиласаң да бұзау таппайды. Күнсіз

гүл өспейді. Сүюсіз бақыт жоқ. Әйелсіз сүю жоқ. Анасыз ақын да болмайды, батыр да болмайды!— дейді.

— Бер, баламды өзіме қайтарып! Үйткені мен анамын, баламды сүйемін,— дейді әйел тұп-тура Ақсақ барыс Темірге.

Бас иейік те, құрметтейік те ұлы адамдарды тапқан ананы! Аристотельді де, Фирдоусиді де ана тапты. Ескендір мен соқыр Гомер де ананың баласы. Бәрін де дүниеге жетектеп әкелген ана. Ананың ұлы орны қашан да өзінікі!

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Мен көп жасқа келдім. Менің табанымда қара жер де ыңырсиды. Мына қолыммен өлім құрбандығын баудай түсіріп жүргеніме отыз жыл болды. Неге бүйтесің дейсің ғой, оны да айтайын: мен патша, алдымен осыны білем. Патшаның патшалығы неғұрлым кең болса, солғұрлым оның өзі де ұлы патша. Мен өзімнің патша екенімді танысам, патшалығымды кеңейте беруім керек. Әйтпесе мен қандай патшамын? Сондықтан мен мемлекет алып, өзіме ел бағындырам. Бұл — бір. Екінші, өлім менің ұлым Жәңгірді алып, жүрегімнің күнін сөндірді. Сондықтан, өлімнің күнбе-күнгі құрбандығына арнаған адамын тартып алып, кегімді алып жүрмін. Менімен патшалық үшін, ел үшін көп адам алысты. Бірақ адам үшін ешкім алысып көрген жоқ. Адам деген кім? Менің жолымда неге тұрады? Мен оны білмеймін. Баязит сұлтанды жеңіп алғанымда:

— Құдайға мемлекет, адам дегенің түкке тұрмайды, екен... Көресің бе, құдай мемлекет пен адам баласын сені мен мен секілді адамға беріп қойды: сен соқырсың, мен ақсақпын деген Темір — мен болатынмын. Баязитті шынжырлап менің алдыма әкелгенде, мен осыны айттым. Баязит шынжырдың салмағынан жаншылып, майысып тұра алмады. Бақытсыздыққа ұшырап, өмірдің құлаған молаға шыққан жусанындай ащы уын татып тұрған Баязиттің көзіне қарап тұрып мен осылай дегем.

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Міне, менің алдымда әйел отыр. Бұл әйел бүгінге дейін өзім білмеген сезімді қозғап, мені жеңіп барады. Бұл әйел менімен тең адамша сөйлесіп отыр, өтінбейді — бұйырады. Бұл әйелдің неге мұнша күшті екенін түсіндім деп ойлаймын. Бұл өмірдің иесі, бұл ана, бұл ұлын сүйеді. Ұлын сүюі, ол ұлы өмірдің бір ұшқыны ғой. Кім біледі, мүмкін, ол ұшқыннан әлденеше ғасырға ке-

тетін жалын туар. Мүмкін, жерді жылытып, бақыт себетін адам болар... Мен жерге өлім егіп, қанмен жақсы суардым. Жер қазір майы сорғалап тұр, қыртыстанды. Енді семіз жерге бақ екпей, бақыт егетін адам керек шығар...

Дүниені жалмап, адам баласына топандай тиген, тәңірімен таласқан Темір тағы да көп ойланып отырды да:

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам. Үш жүз салт әскер қазір жердің төрт бұрышын аралауға аттансын. Тапсын олар мына әйелдің ұлын! Әйел осында күте тұрады. Мұнымен бірге мен де күтіп отырам. Кімде-кім мұның ұлын атқа мінгізіп әкелсе, ол шын бақыттың дәмін татады. Солай ғой, әйел?— дейді.

Әйел бетіне түскен қара шашын кейін сілкіп тастады да:

— Солай! Осыны істе!— деді азырақ езу тартып.

Сол кезде әлгі айбатынан ай жасырынған қаһарлы шал — Ақсақ Темір орнынан тұрып, әйелге басын иді...

Қуанышты Кермене ақын шаттанып:

— Гүл мен жұлдыз жайындағы өлеңнің бәрі сүю жайындағы өлең болады. Майдың айын, көктегі күнді айтсаң, бұ да сүю жайындағы өлең болады. Бірақ адамның анасы, өмірдің мықты бәйтерегі ана жайындағы өлең әлі айтылған жоқ!— дейді.

— Солай, Кермене!— дейді Темір де.

Барлық байбатшалар жаңа ғана сықақтап күлген әйелге қарап, «ана!» деп таңданды да қалды.

Бұл — шындық қой. Үйткені, қай анадан сұрасаң да:

— Біз өлімнен күштіміз: біз дүниеге ақын да, ақылды да, данышпан да, ер де береміз. Өлім адам баласын құртуға тырысса, біз оны жеңіп, адам баласын көбейттік!— демей ме...

АНА КЕСІМІ АЙНЫМАЙДЫ

Қала көптен бері қоршауда тұрған. От төгіп, өлім еккен күшті жау қаланың шыбын жанын алқымына әкеліп қалған кезі еді.

Қаланың іргесінде ғана жылтылдаған жау оттары қала халқының жүрегіне инедей қадалатын. От айналасында ербіскен ұзын көлеңкелер жұрт көңілін қатты

шошытатын. Қала ауыр күрсінуде, халық үнсіз күйінде еді. Жау шеңбері қысып келіп, арандай азулар қоң етіне найзадай кіріп бара жатқанын көріп отырған жұрт ауырсынды, бірақ қайыспады!

Жау аттарының кісінеуі, жау құралдарының салдыр-гүлдірі қалаға айқын естіліп тұрды. Басым жау қарқылдап күліп, барқырап өлең айтып мазақтай бастады.

«Құт ажалынды!»— дегендей, жанға батар ауыр азап та осы еді. Жеңеріне көзі жетіп, көңілі өсіп тұрған жаудың мазағынан ауыр азап бар ма?!

Қалаға су беріп тұратын бұлақтардың бәріне де жау жағы өліктер үйгізіпті. Қаланың тап іргесінде меруерттей мөлдіреп тұратын жүзім бақшасын өртеп жіберген. Сары алтындай жалтылдап, ұялған қыздай қызарып тұрған алма бақтарында жау оттары маздап тұр. Ән салып, теңселіп, тербеліп тұрған егін ортасында жаудың құлқынына арналған шошқалары бағылып жүр. Аңдасанда қала үстіне оқ жауып өтеді.

Қаланың көшелерінде әскерлер жүр. Олар қашаннан бері қаласын қорғаумен қалжырағаң, ашыққан. Әр үйдің терезесінен жараланған жандардың ауыр ыңқылы, қызу сандырағы естіледі. Әйелдер тілек тілеуде, балалар зар қағуда...

Жұрт жүрегін қайғы басып, жұрт көңілінің оты сөніп қалғандай аянышты дауыстар әлсіз ғана шығады. Талай әйел «аллам-ау» деп бастайды да, одан ар жағын алласына айтуға да уақыты жоқ, «жау келіп қалмады ма?» деп, жалт ете қалады. Қап-қараңғы тыныш түнде әрбір ыңқыл анық естіліп, бүкіл қала ыңырайып жатқандай сезіледі. Ешкімнен жәрдем күте алмай, үмітсіздік шаршатқан жұрт аспанда бір айқын жұлдыздың жарқ етпегеніне қамығады.

Қаланы қалың жапқан қараңғылықта, терең суда жүзген балыққа ұқсап, үнсіз ғана қозғалып, басына қара жамылған әйел келе жатыр. Оны танып қалған адамдар қолын нұсқап:

— Мынау сол ма?

— Тап өзі!— деп ырысып кетеді. Ешкім амандаспайды, жоламайды. Алапес адам көргендей, қашып кетеді. Күзетшілер кездесіп қалса:

— Ей, Мария, ашынған біреудің қолы тиіп кетсе, бізден араша күтпеңіз!— дейді оған.

— Тағы не айтасыңдар, қайсың маған қол көтергің келеді?— дегісі келгендей, әйел басын жоғары көтеріп,

біраз күтіп тұрады да, кете береді. Бірақ ешкім онымен сөйлескісі келмейді, ығысып өте береді. Қара жамылған әйелдің түрі, қайғыдан бүгілген белі, үнсіз ауыр қозғалуы — қала басына орнаған бақытсыздықтың бейнесі сияқты еді.

Әрі азамат, әрі ана-ау ол! Әрі «іштен шыққан шұбар жылан» ұлы туралы, әрі ананың да анасы — туған елі, өскен жері туралы толғанып келе жатыр.

Әр азамат отанын сүйсе, әрбір қала — сол отанның бір ордасы емес пе? Бұл кемпірдің баласы — осы қаланы қоршап тұрған, қиратып жатқан, жұрт басына қырғын орнатып жатқан жаудың бастығы еді! Қала халқын қойдай қырып, адам ұясын аяусыз қиратып, адам баласын аяусыз шулатып жатқан сопау бұзық қанішер о да бір анадан, о да бір әйелден туған. Ол зұлымды тапқан бақытсыз ана — осы келе жатқан Мария еді. Ана жүрегін осы қайғы жеп келе жатқан.

Сорлы ана бір кезде «ұл таптым, елім үшін елеулі бір еңбек істедім» деп ойлаған-ды. Енді сол ұл бейбіт елге бүйідей тиіп жатыр.

Осы қалада осы кемпірдің өзі де туған. Қаланың әрбір тасына қанша көздің жасы тамғанын, қанша маңдайдың тері сіңгенін жақсы біледі. Осы қалада көрген мың түрлі қуанын кемпірдің жүрегіне мәңгі орнаған. Сол қаланы сол ұлы қиратып жатыр! Ана жүрегі таразының табағындай теңселіп, қай жағына ауарын білмей келеді: ұлына ма, еліне ме?

Анадай жерден бір әйел кездесті оған. Ол әйел жаңа ғана жан тапсырған бір өліктің қасында екі қолын көкке көтеріп, екі көзден жасын парлатып, ананың қасиетті мұңын төгіп отыр екен.

— Еріңіз бе еді?— деді Мария, жылап отырған әйелдің қасына келіп.

— Жоқ.

— Аға-ініңіздің бірі ме еді?

— Ұлым еді! Ерім өлгелі он үш күн болды. Ұлым, міне, бүгін...

Содан соң ұлы өлген ана қолын көкке көтеріп:

— Е, тәңірім, мұныңа да ризамын! Менен туған ұл менің бетіме де, елінің атағына да кір жұқтырған жоқ. Елінің адал ұлынша, анасының ақ сүтін ақтап өлді. Елін қорғап, ерлерше өлді. Оны бүкіл елім біледі! Құдай-ау, Мария кемпірдің ұлына ұқсап, анасын емшекке теуіп, ел басына өлім егіп жүрсе қайтер ем? Ұлым саған да,

тәңірім саған да ризамын! Уа, қарғыс атсын, елін, анасын сатып кеткен Марияның ұлын! Ондай ұл табатын ана біткеннің пұшпағы қанамасын!— деді.

Мария ана бетін бұрынғыдан да бүркей жапты да, кете берді. Сол бетімен қаланың қақпасын күзеткендерге келіп:

— Не өлтіріңдер, не балама жіберіңдер. Ел ішінде отыратын не бетім қалды, жұртым? Мен тапқан бәле болса, азабын өз басым көрсін де. Сол бәленің қасына жіберіңдер. Сондай болып туған ұлым үшін мен де айыптымын! Не жіберіңдер, не өлтіріңдер!— деді.

— Жоқ! Сен анасың. Отаның саған да қымбат. Еліне жау болып кеткен ұл — саған да жау!— деді күзетшілер.

— Жоқ! Екінің бірі, екінің бірі ғана болады!— деді Мария.

Күзетшілер өзара ақылдасты да:

— Ұлың үшін сені айыптай алмаймыз. Әркім өз отына жылынады... Ұлым дегеніңмен, сені ойлап қайғырған бала көрінбейді! Ойлап қарасаң, ана үшін өлімнен де ауыр азап осы да! Ар жағын өзің біл,— десті.

— Иә, өлімнен де ауыр азап осы, балаларым,— деп, кемпір қаладан шығып баласына қарай жөнеле берді.

Кемпір қаланы қорғап, қырғын тапқан көп өліктің ортасымен келе жатыр. Кейбіреулерін танып қалып, басын иеді. Жасыл кілемдей жайқалған жер қанға боялыпты, кемпірдің табанына жабысып, айрылғысы келмейді, өліп-талып сорлы кемпір баласының шатырына да жетті.

Міне, ана баласының шатырында отыр. Сонау бір тумастан бұрын болмашы ғана бұлк етіп қалған күннен бастап сүюші еді-ау, ол ұлын! Содан бері сол баласы есіне түсе қалса, мейірімді жүрек бір туламай қалған жері бар ма еді?

Ұлы енді жонданып, жоталанып қалған екен. Үстібасы алтын да күміс, жарқ-жұрқ етеді. Кеңкілдеп күлгенде шатыр желкілдейді.

— Шешем!— деді баласы, Марияның қолынан сүйіп.— Мені өзің іздеп келгенің — мені ұққан екенсің. Бір сен едің қарайлайтыным, енді күлін көкке ұшырармын бұл қаланың!— деді.

— Өзің туып-өскен қаланы күл етем дейсің бе?— деді сорлы ана, жүрек тілін күрмей алмай.

Атаққа құмартып, көзі қызарып болған жан ана сөзін ұқпады:

— Е, мен дүние үшін туғамын! Таң қалдырам сол дүниені! Бұл қаланы күл етпей кетсем, шамасы келмеді демей ме ертең?— деді ол шешесіне.

— Сол қаланың бар көшесінде өткен балалық шағың да түспей ме есіңе?— деді Мария ана.

— Көше деген не, шешем-ау! Халқы мен қаласын қиратсаң, көшесінде не тұр еді! Ер жеткен басым бала күнімнің қызығына да алданбақ па?!— деді шешесін мазақтап сақылдап күліп.

— Адамның жазығы не еді!— деді тағы да ана.

— Адамдарын айтамысың... Адам деген маған да керек. Мен адамды темір өкшеме салып бағындырып алсам, ер атағым сонда ғана шығады! Менің атағым үшін керек, қалған адам!..

— Ер деген өлім егетін адам емес, өмір егетін адам болады, ұлым. Өлімді жеңіп, өмірді қорғап ер болсаң қайтер?

— Жоқ!— деді есер тентек шешесіне де.— Жоқ! Өмірді қорғаушыдан гөрі, өмірді қиратушының аты жоғарырақ тұратынын білмейтін бе едің!

Біржола қалған ана көңілі — ана мен баланың арасына тас қорғандай түсе қалды. Талас та, сөйлесу де тынды, ананың тәкаппар басы бұрынғысынан да төмен иіліп, үні тіпті өлімсіреп кетті. Ана алдында, өмірдің қорғанышы алдында не айтқанын білмеген қуыс кеуде ана жүрегін біржола мұздатты. Барлық жанды өмірге жетелеп әкелетін ана өз баласын жүрегінің бар күшімен жек көреді. Көзсіз есер, бұзақы зұлым осыны да аңдамады. Өмірді қорғауға келгенде, ана тайсалар іс, ананы тоқтатар қауіп жоқтығын да білмейді екен ол.

Ана бүкшиіп қана отырды да, сөне бастаған шоқтай кішірейіп, өңсіздене бастады. Баласының жібек шатырынан өзі туған елін, елінің қаласын көріп отыр. Бата бастаған кешкі күннің қызыл сәулесі қала үстінен қан төгіп тұрғандай.

— Ауыртпалық! Ауыртпалық!

Аздан соң күн батып, қаланы қараңғылық орап алып, қайғы-мұңы қайта басты. Қала үстінде жарқыраған жұлдыз да өлік басында жарқыраған шамшырақтай ғана сығыраяды. Туған ел, туған қала Мария анаға қарап: «Кәне, не айтасың, неге байладың бөлінді?»— деп үнсіз телміріп тұрғандай.

Мария өзінің ана екендігін тағы да бір есіне алды еріксіз.

— Адамды тал түсте қыра берудің өзі ыңғайсыздау да жұмыс. Сондықтан қаланы бүгін түнде жоқ қыламын!— деді баласы суырып алған канжарының жүзін сүртіп отырып.

— Бері келші,— деді ана, жауыз ұлына,— басыңды тіземе салып, азырақ қисайшы. Бала кезінде қандай ерке едің, жұрт көзіне қандай сүйкімді едің — соларыңды есіңе алшы...

Жендет басын шешесінің тізесіне салып, қисайды да көзін жұмды:

— Мен даңқты ғана сүйсем, мені дәл осындай етіп танқандығың үшін сені де сүйем,— деді ар-ұяттан айрылған мұндар. Содан кейін қалғып та кетті.

Бұдан әрі сөйлесер сөз қалмағанын Мария ана да мана білген. Сондықтан әрі азамат, әрі ана ананың айнымас кесімін айтты:

— Өлім егушіге — өлім!— деді.

Үстіндегі қара киімін баласының кеудесіне жапты да, жарқылдаған қанжарды қара жүрекке қадап жіберді. Баласының жүрегі қай жерде екенін жақсы білетін ана қолы қателескен жоқ: қанішер тырп етпестен қатып қалды.

Жеркеніш жанның арам басын тізесінен ырғытып тастады да, Мария ана орнынан тұрды.

Барлық елде, әр заманда, барлық қанішерлер үшін барлық ананың айнымас кесімі осы да! Барлық қанішерлер барлық елден, барлық анадан осы кесімді ғана күте алады!



ҰЛПАН

роман

«Әйел тұрмай, еркек оянбайды»
Қазақ мәтелі

БІРІНШІ БӨЛІМ

1

Есенейдің төрт қос жылқысы «Қаршығалы» шұбарына жақындап келіп, қапталдай төніп қалып еді. Тақырланып қалған жазғы жайлаудан келе жатқан жылқы қарауытқан қалың орманды, өзекті-шілікті өңірге тұяғы тиген соң-ақ ұстарадай өткір тістерін жерге қадай бастады.

Қазақ байлығы жылқысында. Қысқа қарай жылқы малын ықтасыны бар қара отты шұбарға жақын ұстамасаң — «Байлық — бір жұттық, батыр — бір оқтық» — кейде тақыр-таза жаяу да қаласың. Жаяу қалған адам несімен адам?.. Несімен қазақ?..

Есеней қазір қаптап-қапталдап, жер түгін тістелей жылжып келе жатқан байлығының алдында едәуір жерде, биіктеу жотаның қырқасында ат үстінде тұр. Көз жетпес көкжиекке дейін созылып-кериліп жатқан кең алқап шын-ақ мақтағандай екен. Жота-жота қалың ормандар. Өзекті-шілікті, тұяқ тимеген қара отты кең шығыр. Ат шашасынан аз-ақ асатын алғашқы жауған ақша қар жердің шөбін әлі жасыра алмапты. Сондай жерге ертерек келіп ірге тепкеніне байдың көңілі әбден тоятталғандай.

Есенейдің қасында төрт адам жолдастары бар еді: ең сенімді серігі — жамағайын «түрікпен» Мүсіреп, Алдай елінен — аңшы Мүсіреп, руы басқа болса да, Есенейдің қоныстасы Бекентай батыр және Есенейдің қосалқы атын жетелеп жүретін жас жігіт, «түрікпен» Мүсірептің туған інісі — Кенжетай.

«Түрікпен» Мүсіреп аздап сыбызғы тартады. «Боз інген», «Боз мұнай», «Сүйір батыр», «Алқа көл», «Алғашқым» деген күйлері бар. Одан соңғы құмары — бір жақсы ат, қонымды киім, серілеу адам. Қалталарында қалампыр жүреді... Әлі ақ кірмеген сақал-мұртын жарасымды қырқып ұстайды.

Алдай Мүсіреп аңшы адам. Балдаққа сүйеген оң қо-

лында «түлкі перісі» атанған томағалы қара бүркіт, арқасында жалғыз оқ, сирақты шиті мылтық. Азырақ асыға сөйлейтін, азырақ асыра сөйлейтін адам.

Күн кешкіре келе бұлыңғырланып тұр еді, ұзамай қар қапалақтай бастады. Есеней, алыстан көз тігіп келіп тоқтаған жерін мақтап-мақұлдағанын күткендей жолдастарына қарады.

Осынау кең қорықты Есенейдің есіне алғаш салған — аңшы Мүсіреп еді. Сонысын тағы бір ескертіп қалғысы келіп, Есенейге қарай еңсеріле бұрылып:

— Аға сұлтан, пірім-ау! Айтпап па едім? Қысқа қарай жылқы баласына бұдан артық жер болмайды, иесіз жатқан жер! Бір қыс жайладың — болды, аға сұлтанның шұбары атанады да, балаңның баласына дейін кете барады!— деді.

Есеней оның сөзін аяқтатпай екінші Мүсірепке қарады. Осы бір «аға сұлтан», «балаңның баласына» деген сөздер Есенейге шаншудай қадалатынын ақ көңіл аңшы аңдамай-ақ қойды. Аға сұлтан болғысы келіп бола алмай қалған адамға, екі ұлы бір күнде өліп, содан бері жиырма жыл бойында әйелі бала көтермей қойған адамға жаңағы сөздер мазақтаумен, қорлаумен тең екенін жарамсақ аңшы түсінбесе керек. Атаққұмар, лақапқұмардың сөзін қайталай береді.

Өткен қыс аңшылықта кездесіп қалып Есенейге екі түлкі, үш бірдей қара қылшық күзен байлап еді, сонысын арқаланып кимелеп сөйледі. Биыл, міне, жер қарадан қасына еріп Есенейдің қасқыр алатын арабы иттерін баптап жүр. Өзі де аңқұмар Есеней оның бетін біржола қайтарып тастайтын қатты сөз айтпай келеді. Қолын азғана сермеп тоқтатып тастайды, бар болғаны сол-ақ...

— Жазы-күзі мал тұяғы тимеген шүйгін екені көрініп-ақ тұр. Бірақ осы күні иесіз жер бар ма, бір иесі бар шығар,— деп «түрікпен» Мүсіреп аз кідіріп қалып еді, аңшы Мүсіреп тағы киіп кетті:

— Жоқ, жоқ! Иесіз демедім бе? Бұл өңірде мен білмейтін жер бар ма, тәңірі! Қасқыры мен түлкісінің ентаңбасына дейін білемін. Құдай біледі деп айтайын, «Қаршығалыда» үш мың қасқыр, бес мың түлкі, он екі мың күзен, жеті мың қоян бар!...

«Түрікпен» Мүсіреп адасына қарап қағытып қалды:

— Ақ құр, қара құрларын санамаған екенсіз, Мүсеке!

— Үш мың қасқыры болса менің жылқымды бір қыста жеп тауыспас па екен?— деп Есеней де қалжыңдады.

Кенжетай ағасына қарап, ну орманның орта тұсын көзімен нұсқады. Мүсіреп інісінің нұсқаған жағына қарап:

— Сонау қалыңның орта тұсында үш жерден түтін көріне ме деймін,— деді Есенейге бұрылып.— Әне бір салт аттылар да көрінді.

Үш салт атты қатты жүріп келеді. Біреуі алдарақ, екеуі кейінірек. Алдыңғының аты не жорға, не қу тірсек желісті болу керек. Кейінгі екеуі ара-тұра шауып алып ілесіп келеді.

Алдыңғы жігіт ағызған бойы жотаның қырқасында тұрған топтың алдына жақындап келіп сөйлеп кетті:

— Армысыздар, ағалар!.. «Қаршығалы» шұбарын паналап қонып қалған үш ауыл кірме Күрлеуіттің арызын айта келдік... Биыл қыс осында жан сақтаймыз ба деп жаз бойы қорып келген жеріміз еді. Жетісіп отырған ел емеспіз... Сорлының зары арлыға кездескей деп жіберіп еді... айтар арызымызға құлақ ассаңыздар екен...

Аңшы Мүсіреп Есенейге жарамсақтанып жігіттің арызын аяқтатпай киіп кетті:

— Тоқта деген соң сүйреңдемей тоқта, бала! Аулыңа сәлем айт: Есеней аға сұлтанның ат тұмсығын тіреген жеріне таласып әуре болмасын!— деді.

Жігіт те іркілген жоқ:

— Есенейі жоқ елді де ел екен, жұрт екен десеңіздер, қара өрттей қаптап келе жатқан жылқысының бетін кейін бұрсаңыздар екен. Осы арызымыз...

— Мына көргенсіз кімнің атын атап тұр өзі! Құйрығынды түріп тастап дүрелеп алсын деп тұрмысың?— деп апайы аңшы атын тебініп қалды. Есеней қолын сермеп тоқтатпағанда әлденеге ұрынып қалатын жайы бар.

Жас жігіт бұл жолы сөз қайтарған жоқ. Басын төмен иіп, арызына жауап күтіп қалды.

Осындай өжет жастарды Есеней қатты ұнататын еді. Жиырмаға келмеген бала жігіттің сөзінде пәр де, зәр де бар екен. Осылай өсірермін деп үміт еткен екі ұлы қара шешектен бір күнде қайтыс болғалы осындай уытты жасқа қызыға қарап қалушы еді. Өзімен рулас он ауыл Сибанның ішінде үміт етер өреннің бәрін де сыртынан бақылай жүретін. Бала жігітке қызыға тұрып, «түрікпен» Мүсірепке қарады — жылы жауап бер дегендей еді.

«Түрікпен» Мүсіреп жас жігіттің сөз саптауынан ашынғандық лебін өзі де танып тұрған. «Кірме Күрлеуіт» дегеніне қарағанда, арыз айта жіберіп отырған қай бір бай ауыл дейсің. Сөз білер ақсақалы да болмаған-ау.

— Шырағым, арызың аяқсыз қалмас,— деді ол,— аяқсыз қалдыратын арыз сияқты емес. Ауылдарыңа осыны айта барарсың. «Түсі игіден түңілме» дегендей, көргенсіз деуге ішім қимай тұр. Әттең, ашынғандықтан болса да азды-көпті асқақтай сөйлегенің де болды. Аулыңа мұны да айта барарсың.

Бала жігіт бұл жолы да тез жауап қайырды:

— Арызымызды айтып кел деген жұрт асқақтай сөйле деп тапсырған жоқ еді, ағалар. Солай болып шықса, айып өзімде. «Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар» деген бар ғой. Міне, айыбым!— деп атынан түсе қалын, ұзын шылбырын Қенжетайға қарай серпіп жіберді.— Әйтеуір, ат жетелеп жүр екенсің, мынаны да жетелей жүр.

Содан соң екі жолдасының бірін түсіріп, соның атына мініп алды да, жөнеле берді.

— Кешіре көріңіздер, ағалар...

Жолдастары бір атқа мінгесіп кетті.

Есеней ұзай берген бала жігітке ұзақ қарап қалды. Бір сәтке баласыздығы бойын билеп, бар ойы сол бала жігіттің соңынан кетіп бара жатқандай еді.

— Қап, құйрығын түріп дүрелеп алу керек еді өзін!— деді аңшы Мүсіреп, қайта қызына бастап. «Құйрығын түріп» дегенді тауып айттым деп тағы қайталады.

— Апыр-ау, бұл кімнің қызы болды екен!— деп «түрікпен» Мүсіреп Есенейге қарады.

— Қыз?— Күні бойы Есенейдің аузынан шыққан екінші сөзі осы еді.

— Ие, қыз!.. «Міне, айыбым!»— дегенде көз құйрығымен өзіңді бір шарпып өткенде неғып байқамадың? Шарпып емес-ау, көз қиығын серпе тастап қарайтыны бар екен де!..

— Ай, «түрікпен-ай», жер ортаға жақындап қалсаң да, қыз-келіншек дегенде қырағысың-ау!— деді Есеней. Неге екені белгісіз, мақтағандай еді.

Аңшы Мүсіреп шошып кетті.

— Қыз болса мені құдай ұрды төбемнен!— деді. — Мен масқара болдым. Бұл — Артықбай батырдың

қызы—Ұлпан. Үйіне қонып кеткеніме ай толған жоқ. Ең болмаса қара жорғасын танымай қалғанымды қарашы! Бір күн қасыма еріп жүріп екі қаз байланып еді! Қарағым-ай, енді сенің бетіңе қалай қарармын!— Аңғал аңшы күйіп-пісіп шошалақтады да қалды.

— Дүре соққың келмеп пе еді? Бетіне қарамай-ақ соға бересің де!— деп, өзі сасқалақтап қалған аңшыны «түрікпен» Мүсіреп біржола өлтіре салды.

— Артықбай батырдың қызы деймісің?— деді Есеней.

— Ойбай, аға сұлтан пірім-ау! Соның қызы — Ұлпан. Мінер жақ артқы аяғы ақ бақай, маңдайында төбелі бар, су төгілмейтін қара жорға тұр ғой, міне!..

Қыздың бір-ақ рет көз қиығын Есенейге серпе тастап қарағанын «түрікпен» Мүсірептен басқа ешкім аңдамай қалған екен. Кешкірген бұлыңғыр күн, қапалақтаған қар... арыз айтуға қыз келер деп кім ойлаған! Келген бетінде кие сөйлеп, бәрінің көңілін сөзіне аударып әкеткен Ұлпан, қыз екендігін аңдатпауға тырысып еді. Солай бола тұрса да, қыздың аты қыз ғой, атақты батыр, аты шулы әділ би атанған Есенейге қыз көзімен бір қарап қалғанын өзі де сезбеген.

Қыр жайлаулардан құлап келе жатқан Есенейдің жылқысы екенін аулы біліп отырған. Қалың қара шұға жалбағай бет-аузын жауып кеткенімен атандай қара кер аттың үстіндегі зор денелі адамның Есеней екенін Ұлпан да ішінен таныған. Бес жасар кезінде көргені де, қорқатыны да есіне түскен. Бірақ өзін танытпай кетті.

Есеней тобы аңырып қалды. Не істеу керек? Қара жорғаны қыздың айыбы деп қалай алып қалар? Сұңғыла қыз бұларға бір ұяларлық ұпай салып кетті емес пе! Ие, «Малым — жаным садағасы, жаным — арым садағасы, дейтін елдің нақалын еске алсаң, лайықты жұмыс болмапты. Есеней жолдастарына қарады. «Не істеу керек?»

— Артықбай батырға тізе көрсеткендей болып келгеніміздің өзі қандай айып! Қызының атын айыпқа алып қалғанымыз — екінші айып. Арыз айта келген қыздың атын айыпқа алып қалғанымыз — айып біткеннің ішінде ел естімегені болар!— деп, «түрікпен» Мүсіреп Есенейдің қара шешектен қара шұбар болып қалған бетіне тура қарады.

Есеней — өмірінде айып тартып көрмеген адам, айып-

жазасы болған адамдарға қатал жаза кесуді жақтайтын би еді. Болмашыдан сүрінгеніне әрі күлкісі келеді, әрі шешімін таба алмай тұрғаны анық. Артықбай — оны бір рет намыс өлімінен айырып алған, екінші рет өлімнің өзінен айырып алған кәрі жолдасы, батыр адам.

— Қара жорғаның мойнына ат қосақтап қайтарған дұрыс болар!— деді «түрікпен» Мүсіреп.

— Айналайын адасым-ай, таптың! Менің кәрі бозымды бірге қосақтап жібер!— деді ақ көңіл аңшы.

Есеней «жөнел!» деген бұйрығын Кенжетайға иегімен нұсқады.

— Артекеңе сәлем айт, ертең сәлем беріп қайтармын!

Өзі жетелеп жүрген Есенейдің «Мұзбел» дейтін торы төбел атын қара жорғамен бірге жетелеп алып, Кенжетай жөнеліп кетті.

Есеней жолдастарына ендігі байламын айтты:

— Осы жоннан әрі бір жылқы тұяқ салмасын! Сәдірдің қосынан басқа қостардың екеуін Құсмұрынға қарай, төртінші қосты өзіміздің Аққусақ, Қара емен, Еламан көліне қарай аударыңдар. Сәдірдің қосы осы маңда қала тұрсын. Екі адас, менімен қаларсыңдар, Бекентай, сен Құсмұрын қосымен кетерсің...

Серіктері Есенейдің бұйрығын орындауға тарасын кетті, Есеней өз қосын тіктіруге көлге қарай жалғыз бұрылды.

«Бұдан он жыл бұрын жер астындағының дыбысы елден бұрын маған жетуші еді, Артықбай батырға ұрынып қалғаным қартая бастағаным-ау!— деп ойлады Есеней.— Әлде, қадірім түсе бастағаны ма екен? Аңшының көпіртпесіне еріп кете бергенім қалай? Бұрын ғой, ондайды өзім анықтатып алушы едім!»

Жаңағы аз оқиға Есенейдің көз алдына бұдан он бес жыл бұрын өткен оқиғаларды әкелді. Артықбай батырдың ерекше бір ерліктерін еске түсірді. Ол бейбіт елді қайта-қайта шауып, қайта-қайта талан-таражға салған Кенесары төренің лаңы болатын.

Кенесары орыс шекарасынан шеткей отырған Керей — Уақ елдерін екі рет шауып әкетті.

— Кенесарыны хан сайлауға риза болса, ақ сақал, қара сақал билері тез жетсін!— деп шапқыншы жібереді де, үш күн ішінде хабар болмаса шауып әкетеді. Жылқыға құмар, қыз-келіншекке құмар.

Тобыл, Баглан, Стап, Кпитан қалаларына жақын отырған бес болыс Керей — Уақтың шетірек отыратында-

рын әлденеше рет шауып әкетті. Бұл рулардың Сарыарқаға қарай шетірек отыратындары болғанымен, қалың көпшілігі орыс қалаларына шектес отыратыны жан сақтап келіп еді.

Аманқарағай дуанына қарайтын көп рулы елдердің өміріне: базар кірген, шай, қант, нан, орамал, сабын, ситса, барқыт, жібек, былғары кірген. Бұдан жиырма жыл бұрын хандық жойылғаннан кейін жаугершілік саябырлап, бейбіт өмірдің іргесі бекіне бастаған еді. Соның бәрін ұмытып, Кенесарыны хан сайлауға бұл елдер көнбей қойды: шабылып жатыр, қыз-келіншектері қорланып жатыр, көнбей жатыр.

Есеней бірдеме білсе, Кенесары «сідік-масы» ақылсыз адам болып шықты. Қазақ хандығы дегеннің шекшеңбері де жоқ, бұлжымай тұрар заңы да жоқ. Біреуі хан сайланса, хан Шыңғыстың барлық ұрпағы елді руруға бөліп алып билеп, ойына келгенін істей беретін. Тоймайтын да, қоймайтын да. Енді сол заманды Кенесары қайта орнатпақшы! Ол заманнан бұл ел біржола безінің болған. Маңдайы тайқылау, төбесі шошақтау көрінің еді, Кенесары ақылды адам болмай шықты.

Қазақ жерінің батысынан бастап шығысына дейін жетіп, енді оңтүстығына нек артып қалған орыс қалалары бар. Орал, Орынбор, Тобыл, Түмен, Қызылжар, Омбы, Ірбіт үлкен шаһарлар. Ол қалалардың ішкі бетін астарлап, казак-орыс станицалары орнап қалды. Сонда Кенесары хандығын қай жерге орнатпақшы? Бетпақдалаға ма? Оған ерген ел өзінен өзі «Ақтабан шұбырынды» болмасқа не амалы болмақ? Бұдан екі-үш жыл бұрын Кенесарыға ерген елдердің қазір қашып жатқандары бар. Мұны да түсінбесе, Кенесары шын ақымақ екен!

Отаршыл патшалықтың алары да аз емес, орыс қалаларынан сенің аларың да аз емес. Ханның қазанына түсіп кеткеннің аузына көбігі де тимейді, сүйегі де тимейді.

Осыны ойлаған елдер тыныштығын шайқап Кенесары дүрбелеңіне ермей қасарысып қалды. Осыны ойлаған Есеней Кенесарыға қарсылық туын көтерді. Керей — Уақ деп аталатын бес болыс ел Есенейдің айналасына жинала берді, жинала берді.

Қазақ соғыстарында жаралану көп те, өлім аз болады. Садақ оғы көбінесе алыстан атылады да, әлсіз тиеді, әлсіз жаралайды. Сойыл-шоқпары бар адам найзаны да оп-оңай қағып ортасынан үзіп жіберe алады. Найзасы сынған адам құр қол адаммен бірдей. Қылыш деген, қарама-қарсы қасарысып қылыштасу деген қазақ соғыстарының салтына кірмеген. Үш жылға созылған Есенеймен Қенесары қолының соғысында әлі үш жүз адам өлген жоқ. Жараланып, қатардан шығып қалған мүгедектер екі үйдің бірінде бар.

Қазір Қенесары қалың қолын Керей — Уақтың өкпе тұсына, Есіл бойына топтап, Есенейге қарсы үлкен жорыққа әзірленіп жатқаны байқалған. Есеней де бес болыс елдің ер-азаматын қарама-қарсы топтап жайлау көлдеріне орнады. Содан кейін жинаған қолын әр елдің батырларына, сенімді ақсақалдарына тапсырып, өзі қасына қырық адам ертіп дуан басы аға сұлтан Шыңғысқа тағы бір жолығып қайтуға жүріп кетті.

Аманқарағай дуанының аға сұлтаны Шыңғыс Уәлиханов деген төре еді. Ол адам Қенесары қозғалысына қосылған да жоқ, қарсылық та көрсетпей келеді. Шабылып жатқан елі бар, Қенесарыға кетіп жатқан елі бар, аға сұлтан мұның екеуіне де дәрменсіздің енжарлығын көрсетіп ордасында тыныш жата берді. Үш жылға созылған талан-таражға селт еткен емес. Қысқа қарай қырық семіз соғым, жазға қарай қырық сауын бие, жүз бойдақ қой жинатып алады да, соны беріп отырған ел шабындыға ұшырап жатқанда үн шығармайды. Аға сұлтанның екі оқты мінезі басқарып отырған елінің ішіне іріткі салып та болды. Есеней аға сұлтанмен арасын біржола ашып алуға кетіп еді.

Есеней — аға сұлтан кеңесінің ең беделді биі. Әділ де қатал би атанған адам. Ұзақ ойланады, байламын бір-ақ кесіп айтады. Ұры-қарыға, шылық-былыққа қатал адам. Қасында қарулы қырық жігіті бар дуан орталығына келді. Аға сұлтан ордасына сенімді серігі «түрікпен» Мүсіреппен бірге Артықбай, Сәдір дейтін екі батырын ала кірді.

Шыңғыс Есенейге тұра келіп амандасты:

— Есеке, қош келіпсіз. Төрлетіңіз...

Бет-аузына кісі тура қарай алмайтын қара шұбар, батыр денелі, биік бойлы адам кеудесінен ғана келетін

Есенейге аға сұлтан әрі таңдана, әрі қауіптене қарайтын еді.

— Өз орныңызға, өз орныңызға!— деп өз қасынан орын нұсқап абыржып қалды.

Төрде отырған Қенесарының елшісі, Тілеуімбет бимен Жанай батыр, тағы бірнеше адам —бәрі де тұра келіп амандасты.

Есеней төрде отырып қалған Тілеуімбет биді төмен ығыстырып әдеттегі өз орнына, Шыңғыстың оң жағынан жақын таяна отырды. Отыра бергенде тізесі Тілеуімбет бидің санына тиіп кетіп еді, ол ыршып кетіп, Жанай батырға соғылды.

— Жол болсын, Есеке!.. Дуан мәжілісінен бір ай бұрын келіп қалыпсыз, тыныштық па, әйтеуір?

—Тыныштық болса келетін бе едім, тәңірі! Жын ұрған бауырың қол астындағы елді күнде шауып дамыл беріп отыр ма!— деді Есеней. Әдейі Тілеуімбетке тигізе де қадай айтты.

— Керей — Уақтың ішінде Есекең барда сырттан ешкім бата алмас деп, біз мұнда тыныш жата беріп едік...— деп Шыңғыс сөз аяғын іркіп тоқтады.

— Сол Керей — Уағың ат үстінде ұйқтайтын болғалы үш жылға айналды. Ол — сенің біліп отырған жайларың...— деді Есеней, енді Шыңғыстың өзіне тура қадалып.

— О, Есекем ширығып келген екен... Есекем ширығып келсе, мен қашанғы әдетім бойынша, аузымды аша алмаймын,— деп Шыңғыс кеңкілдеген болып өтірік күлді.— Шамдана сөйлеспей шыдаса тұрайық деуге де аузым барар емес.

Созылар сөздің үзіле бастағанын сезіне қойған Тілеуімбет би сөйлеп кетті. Сөзшең екен. Орағытып, оспақтап, мақалдап, мәтелдеп шырғалап келіп, аяғында шамданып, күш көрсетіп қалды.

— Қазақ — қазақ болғалы,
Өз алдына ел болып,
Оңаша бір қонғалы,
Хандығынан айрылса,
Ел болудан қалғаны.
Қара саба тай жүзген
Бұхарадан келген тай қазан,
Бәрі адыра болғаны.
Қара нанға құл болып,
Ханына тіл тигізген,
Мейлі би, мейлі құл болсын,

Тілеуімбет осылай айбар шегіп тоқтады. Есеней оған жауап бергісі келмей, Мүсірепке иек қақты.

— Отағасы, сіз қашанғы хандықты, қай хандықты айтып отырсыз? Осы отырған аға сұлтанымыздың әкесі Уәлихан қайтыс болғалы жиырма жылдан асып кетті. Содан бері Сібірге қарайтын алты дуан қазақтың ханы барын естіген де, білген де емеспіз. Қенесарыны одан-бұдан қосылған саяқтар ханымыз десе, онда біздің жұмысымыз жоқ, дей берсін. Бірақ мені хан сайламасаң шауып алам деп отырған бұзақыны есі бар ел хан сайламайтын болар. Сіз біздің елге екі рет келіп, осы тақпағаңызды екі рет айттыңыз. Сонда біздің бес болыс Керей — Уақ қандай жауап қайтарды? Есіңізде болар?

Тілеуімбет би «түрікпен» Мүсірептің бір сөзін естігісі келмей, көзін жұмып алып, басын төмен салып тұнжырап қалды. Қенесарының биіне орыс қойған дуан биінің өзі жауап бермей, қасындағы атқосшы «түрікпеніне» жауап қайтартқаны — қатты қорлау еді.

Тілеуімбеттің менсінбегені Мүсірепке де батып кеткен екен, сондықтан ол сөз аяғында бидің өзін түйрей кетті.

— Бірінші келгеніңізде аман кетіп едіңіз... Екінші келгеніңізде қалай болдыңыз?— деп Мүсіреп азғана кідірді де, Есенейдің қабақ түйіп қалғанына қарамай,— астыңыздағы атыңыздан айрылып қайтқансыз!— деді.

Қенесарының Керей — Уақ елдеріне екінші рет жіберген елшісі Тілеуімбет би сол жолы үлкен ұятқа ұшырап қайтқаны рас болатын. «Айыр көмей, жез таңдай» атанған би мақал-мәтелдерімен жұртты ұйытып әкетіп еді. Бес болыс Керей — Уақтың арасына үлкен толқу кіріп, ойдан гөрі сөз шешендігіне бастарын шұлғи бастаған-ды. Ол шешендік бидің өз сөзі емес, өңі айналған ел қазынасы екенін қараңғы жұрт аңдай алмай қалған.

— Пай-пай, айтты-ау! Ел қамын жеген Едіге осындай-ақ болар!— деген дауыстар шыға бергенде, Тілеуімбет:

— Ұғынсаң болды, жұртым!— деп шалқая берген.

Тап осы тұста қалың топтың ортасында отырған Есеней бидің алдына бір бурыл сақал адам келіп тізе бүгіп еді:

— Әділ би деп алдыңа жүгінуге келдім, Есеней. Арызымды тыңда! Осы әулиесіп отырған Тілеуімбет бидің мініп жүрген сары ала жорғасы кімдікі екен? Соны білін беріңізші!— деген.

— Өзінікі болад та!— деген Есеней.— Тілеуімбет би біреудің атын мініп жүр деймісің?

— Есеней би, құрып қойған қақпаның бар екен ғой.— деген Тілеуімбет ашу шақырып.

— Жоқ, Есеней би, алты дуанға атағы жайылған сары ала жорға менікі. Осы кісі бас болып келіп, екі жеті өтті, сары аланың тұқымын түгел айдап әкетті. Содан кейін өзім кеше көшіп келіп, Қпитан аузына тоқырадым.

Жаңа ғана Тілеуімбетке бас ніп қалған жұрт енді опың теріскей жағына шығып кетті.

— Ұят-ай, ұят-ай!

— Бұдан да өлген артық қой!

— Сен өзің кімсің?— деп сұрады Есеней.

— Біреудің даңқы атымен шығады, біреудің даңқы итімен! Атығай — Қарауыл Сауытбектің аты сары ала итімен шықса, мен сары ала жорғасымен аты шыққан қойлы Атығайдың бір жаман шалымын.

— Онда сен Жаманбала болдың ғой?

— Болсақ болармыз.

— Ал, биеке, төрелігін өзіңіз айтыңыз!— деді Есеней Тілеуімбет биге.

— Қырық қамшы дүре!

— Кімге?

— Би үстінен шағым айтушыға болад та!

Есеней аз аялдап отырды да:

— Ат сенікі!— деді Жаманбалаға.

Мүсіреп Тілеуімбетке осыны ескертіп, қытықтап алды да тоқтады. Тілеуімбет сол қатып қалған бойы қатты да қалды.

Есеней сөзін Шыңғысқа бұрыла қарап отырып бастады:

— Ашына келсем себебім болды, аға сұлтан. Онымды ауыр алма! Тай жүзген қара саба, тай қазан дегендер ендігі заманда бос сөздер. Нанмен ойнамайық. Нан әр қазақтың күн көрісіне айналды. Қара сабасы бар, тай қазаны бар хандар қай қазақты асырап еді? Ханның қазанын да, сабасын да қара қазақ толтырып отыратын. Қазір де солай. Қалқайтып хан сайлаған хандығын қай жерге құрмақ? Бетпақтың шөліне ме? Бұдан

екі-үш жыл бұрын Кенесарыны хан сайлаймыз деп дауырыққан елдер қазір шұбырып мекеніне қайтып жатыр. Мен бірдеме білсем, Кенесары алты дуанға хан болмақ түгіл, өз еліне сыйыса алмай далаң — Сарыарқаға қарай қашқалы отыр. Енді ол қашқын!— деп тоқтады.

Шыңғыстың өз ойы да осыған жақын еді. Наполеонды жеңіп, батыс мемлекеттерінің тәкаппарлығын басып қайтқан орыс құралына қарсы аттануға қазір қандай ұлы мемлекеттің болса да батылы бармайды. Ондай күш қазір дүние жүзінде жоқ! Түптеп келгенде, Кенесары елді біраз арандатады да, тас-талқанға ұшырап тынады. Дегенмен үш жүздің болыс-билері бас қосып Кенесарыны хан сайласа, мүмкін, қазақтың елдігін таныған патша үкіметі қысымын бәсеңдетер ме еді, әлде қайтер еді? Бірақ хандық деген өмірлік тіршілік бола алмайды. Аға сұлтан мұны жақсы біледі. Шабын-шапқыдан азар болған ызалы ел: «Көп болса Кенесары жүзге келер!» дегенді таратып жіберген. Қалың бұқара одан біржолата безінуге жақын. Мына отырған ақылды қара шұбар осының бәрін әбден түсініп, хан тұқымдас аға сұлтанның бетіне тура айтып отыр. «Не елмен бол, не туысқаныңды жақтап шық, бетіңді аш»,—дегелі келген ғой.

Патшалық тәртіп бойынша, аға сұлтан болып отырған адам бірінші болып Кенесарыға қарсы аттануы керек еді. Оған қалай барар? Тілеуімбет би қол жинап келіп: «Кенесарыға қосыл»,— деп салмақ салады. Бұған қалай барар?

Есеней тағы сөйлеп кетті.

— Кенесары Керей — Уақтың дәл өкпе тұсына мыңдаған сарбазын төгіп, ертең-бүгін шабуылдайын деп отыр. Біз де қарап отырғанымыз жоқ. Тегінде, осы жолы бір жағымыз ағалап тынатын болармыз. Әдейі соны хабарлайын деп келдім...

Сөз арасында азғана кідірісті пайдаланып, Тілеуімбет би Есенейге қарап:

— Аманқарағай дуанының төбе биі Есеней орыстың қоржыншысы болыпты дегенді естігенде, қуанарымызды да, ұяларымызды да білмедік... қалайда өзіңе лайық болса, бізге сол болады. Қайырлы болсын! — деп бүйідей шағып алды.

Есеней бөгелген жоқ.

— Есенейдің ескі қоржынына Кенесарының екі жүз жауынгері сыйып кеткен соң, қоржынына әбден ырза-

мын,— деді ол.— Атығай — Қарауылдың дардай биі едіңіз, Кенесарының поштабайы болып далақтап жүргеніңіз өзіңізге де қайырлы болсын...

Шарпысып, серпісіп қалды да, екеуі де тоқтады. Үш жылға созылып бара жатқан айқастарда Есеней Кенесарының екі жүздей адамын тұтқындап алып, Стапқа тапсырған. Сонысы үшін «хорунжий» деген атақ алған. Тілеуімбет би аға сұлтан сайлауында бұрынғы би атағынан айрылып қалып, қазір Кенесарының «анда бар, мында барында» жүр. Екі бидің алма-кезек кекетісіп қалғандары осы жайлар еді.

Шыңғыс қатты қысылып қалды. Түптеп келгенде, Есенейдің не айтарын Шыңғыс ертеден сезінетін. Бұл жолғысы «не қосыл, не бөлін, бойыңды көрсет» дегені еді. Ертең өзі басқарып отырған дуанның қақ жартысындай қалың бір жері шабылып қалса, Есеней ол жайды Сібір губернаторына шағым етпей қалар ма? Қазір жұқалап аңдатып отырса, губернаторға турасынан басады. Омбыда алты дуан үстінен бақылайтын Тұрлыбек отыр. Ол — Есенейдің туысқаны, қарын бөлесі. Шағымның бірінші жолдары: «Шабуыл алдында аға сұлтанға өзім барып хабарлап едім, құлақ аспады» деген сөздерден басталатын болады да... Жауығып алған екі жақтың менің алдымда кездесіп қалғанын қайтерсің. Осы бір қолма-қол жанжалға айналуға бет алған кездесуді ебін тауып ыдыратып жіберетін не шара табылар екен?

Осы тұста неміс пе, швед пе, ел қазағы Берсен деп кеткен шикіл сары майор Бергсен келіп:

— Аға сұлтан мырза, ат ойындары әзірленді. Мергендер де әзір. Қабыл етіңіз,— деді. Шыңғыс қуанып кетті.

— Қадірлі билер, енді сөз жарыстырып ушықтыра бергеніміз лайықсыз болар. Екі жақтың да түтіні танылды. Далаға шығып, әскери ойындарды көрсек қайтер? — деп орнынан тұрды. Қонақтары да соңынан еріп, бәрі далаға шықты.

«Қауіпті кезде керегі болар»,— деп Сібір губернаторы аға сұлтан Шыңғысқа қырық адам қарулы казак-орыс беріп қойған еді. Олары әрі аға сұлтанды қорғаушы, әрі тырп еткізбейтін бақылаушы болатын. Әуелі солар ат үстіндегі ойындарын көрсетті.

Қазак-орыстар әбден машықтанып алған қулар екен. Шауып келе жатқан атқа қарғып мініп те кетеді, ағып келе жатқан аттың бауырынан өтіп те кетеді. Аттары

қандай дағдыланып алған! Шауып келе жатып кілт тоқтап, бәрі бір жағына қарай сұлап түседі. Тырп етпей жатып қалады. Қазақ аттары мұндайда өзінен-өзі есеңгіреп, болмашыдан үркіп әурелер еді.

Келесі жолы казак-орыстар қару-жарақтарын түгел асынып жарқылдасып шықты. Қылыш, мылтық, найзалар кезек-кезек айқасып, кезек-кезек сілтессе де, ешкімге дарыған жоқ. Бірақ шын айқаста бұларға қарсы тұру қиын сияқты. Әсіресе күнге шағылысқан қылыштардың жарқылдасуынан жаның түршіккендей екен.

Шыңғыс Тілеуімбет биге ұмытпастай бір сабақ бергендей оның бетіне ара-тұра қарап қояды. Керазу қырсық би:

— Бұлар аттарын жатқызып-тұрғызып жүргенде біз де қарап тұрмаспыз,— деді.

Иә, Кенесары тобырының беті қисайған жағынан бұрылар емес! Бұл — далаңқы елдердің хан тұқымдарының би-болыс, ақсақалдарының беті. Елдің патша отаршылдығына заңды қарсылығын пайдаланып хандық құрмақшы! Олар енді ол бетінен қайтарыла алмасқа кеткен — «бәрібір, қайрылғаныңмен патша да жарылқамайды, ел де жарылқамайды».

Қазак-орыстар ойынынан кейін «Жамбы ату» басталды. Бұл ойындардың екеуі де Тілеуімбет бидің келуіне көрсетілген құрмет ретінде әдейі әзірленіп еді. Екі биік қарағай бағанаға көлденең салынған арқалыққа салбыратып ілген бірнеше жамбы жарқырайды. Екеуі тай тұяғындай бақыр. Екеуі бір теңгелік күміс, екеуі бармақ тырнағындай ғана алтын жамбы.

Майор бәсекелі атыстың шарттарын түсіндірді: тай тұяғындай бақыр жамбыны атып түсірген мергенге — түлкі терісі, күміс жамбыны түсіргенге — қасқыр терісі, алтын жамбыны түсіргенге құндыз беріледі екен. Атып түсірген жамбылары және өздеріне тиеді екен.

Есеней тобынан — Артықбай, Тілеуімбет тобынан — Жанай деген мергендер шықты. Екі мерген қатар тұрып, біріне-бірі иба-мезірет етісті:

— Керейдің мергені кімге жол береді дейсің, ат? — деді Жанай.

— Арғын аға баласы, жол сіздікі, атыңыз.

— Бердім жолымды!

— Жоқ, мен аға жолын аттай алмаймын, атыңыз!

— Кеудемсоқ Керейдің мергені, ата бер әрі!

— Жасыңыз үлкен ағасыз, сіз атыңыз!

Осылай ескі әдет бойынша, үш қайырысқаннан кейін Жанай мерген садағын оқтап ата берді де, оң көзіне қонған шіркейді қағып жіберіп, шіркей шаққан жерін сипап-сипап қалды.

— Көзіңізді бекер сипадыңыз...— деді оған Артықбай.

Жанай оған қарамай садағын тартып қалып еді, садақ оғы алтын жамбыны жанап өтіп, шайқалтты да дарымай кетті. Іле-шала тартқан Артықбай оғы алтын жамбыны жұлып түсірді.

Даяғашы жалтылдаған қара құндызды Артықбайға әкеле жатыр.

— Әй, сен, мен атайын деп жатқанда неге сөйлеп қалдың, оттап! — деді Жанай Артықбайға түйіліп.

— Мен сізге достық сөз айттым: оқ атарда көзіңді уқаласаң, оғың далаға кетеді... кетпеді ме?

— Менің көзімде сенің не әкеңнің құны бар еді?

— Артықбай батыр әкесінің құны түгіл, қотыр лағының құнын кісіге жіберіп көрген емес! — деп Артықбай да кеудесін керіп тұра қалды.

— Арам!

— Қашақ байталдың... жалап жүрген кәрі азбан, арамдық сенен өтіп маған келіп не!

Қенесарының Бопай деген қарындасы — көптермен көңілдес бола беретін тойымсыз атанған адам. Өзі Шыңғыс хан нәсілінен болған соң қара қазаққа тие де алмаған, батыр-бағланды құр ауыз өткізетін әдеті де жоқ. Артықбай Жанайға сол көптің бірісің деп шағып алды.

Жанай мергеннің бұған шыдар жайы жоқ еді.

— Әкеңнің аузын ит ұрғыр-ай, не дедің, не дедің? — деп садағын оқтап оңтайлана бастады. Артықбай да соны істеді. Бірін-бірі атып жібергелі тұр.

Шыңғыс айқай салды.

— Тоқтаңдар, әрі!

Екі мерген екі жаққа кетті. Бұрын алыстан өштесіп, садақ оқтарын алыстан кезеп жүретін күндес мергендер өмір бойы бір көлден су ішпестей, бір дүниеде бірге жасаспайтын болып айрылды.

Шыңғыс ойынды тоқтатты да, ордасына қарай жүре берді. Екі топтың найзагер батырлары, мергендері екі бөлініп, орналасқан қонақ үйлеріне кетіп барады. Артықбай бәйгеден алған құндызын Есенейдің алдына әкеліп тастай беріп:

— Байланыз!— деді.

Түскі тамақтан кейін Шыңғыс Есенеймен оңаша қалып:

— Есеке, жақсы көліпсіз. Біраз күн жатып қонағым болыңыз,— деп өтініш еткендей болып еді, Есеней мойнын бұрылмады

— Мен бір күн кідіре алмаймын. Манағы айтқаным — бос сөз емес. Кенесары қолы өкпе тұсымыздан қадалғалы тұр. Өз ойынды ақтартсаң болды, жүріп кетем. Стап, Кпитанмен де тезбе-тез хабарласуым керек.

— Есеке, менің қиналысым қандай екенін сіз жақсы білсеңіз керек еді,— деп бастады Шыңғыс.— Екі оттың ортасында қалмадым ба! Ел не қыламын десе де өзі білсін. Мен — аға сұлтан болсам, сіз — жеті бидің бірісіз. Патшаның қызметіндегі адамдармыз... Бізге әскер беріп қойған жоқ, сене де бермейді. Хан сайлай ма, сайламай ма, ол — елдің өз жұмысы. Біздің басқарып отырғанымыз — бір-ақ дуан. Кенесарыны хан сайлаймыз деушілер «Үш жүз» көлемінде сөз байласып жатқан көрінеді. «Үш жүзге» біздің әміріміз жүре ме? Мен осының біріне де араласқым келмейді. Бізге шын-ақ сеніп, әскерін беріп отырған ақ патша да жоқ. Өзді-өзің қырқыса бер дегендей ме, қалай? — деп тоқтады.

Қазақы адам Есеней турасынан бір басып қалды:

— Қысқасы, дуанының қақ жартысы шабылғалы отырғанда дуан басыдан қайыр күтпейміз ғой! — деді.

— Жаудың қолынан сіздің қол кем болғанда бес есе көп... Басында Есекем бар! Оған мен аралассам елжұртқа күлкі болмаймын ба! — деп Шыңғыс күлген болды.

Кешке қарай Есеней өз еліне жүріп кетті. Шыңғыстан біржола үміт үзіп, не көрсе де Кереи — Уақ өз бетімен оңаша көрерін біліп кетті. Бірнеше күннен бері Шыңғысқа салмақ салып жатқан Тілеуімбет би орнынан да қозғалған жоқ...

3

Дуан орталығы Аманқарағайдан кештетіп шыққан Есеней тобы таң құлан иектеп келгенде, Обағаң өзенінің жалғасы «Кіші теңізде» отырған Жазы бидің аулына жетіп еді. Арғын Жазы би — Орынбор, Сібір губерналарының шекарасын салысқан, Кенесары қозғалысына қаны қас адам. Әзір қол жинап «Аттан!» сал-

маганымен Есенейге қатты тілектес, сырлас жүретін еді. Аздап орысша оқығаны да бар, Аманқарағай дуанының Есенейден кейінгі беделді биі. Есенейді үлкен қошаметпен қарсы алды. Бірақ билер ауыз жарытып сөйлесе алған жоқ. Қонақтар аттан түсіп, үлкен ақ үйге жақындай бергенде, қатты шауып келе жатқан екі салт аттыны көрді де, үйге кірмей тұрып қалды.

— Біздің шапқын!— деді Есеней.

Есенейдің шолғыншылары екен.

— Кенесары қолы кеше Есілдің бергі бетіне өтіп алды,— деді.

— Жазы, маған қырық ат тауып бер. Тірі қалса — көзін қайтарармын, өлсе — құнын.

Қонақтар үйге кіріп, тек қана сусындап үлгергенше Жазы би өз жылқысынан қырық сәйгүлік атты алдырып та үлгеріп:

— Сұрауы жоқ, Есеке,— деді.

Қосалқы сәйгүлік аттармен жедел жүріп ел шетіне жақындаған сайын Кенесары қолының Керей — Уақтың ауылдарына әр тұстан тақап, таянып қалғаны анықтала берді. Жаздық жайлауын қимай шетірекпіз ғой деп отыра берген ауылдардың жылқы малдарын, қыз-келіншектерін айдап әкеткен, киіз-кілем сияқты үй жиһаздарын тонап кеткен.

Есеней тобы суыт жүріп отырып келер күні таң ата, басталып кеткен айқастың үстінен түсіп еді. Сырт шамасы бес шақырымға созылған жазықта Кенесары қолы мен Керей — Уақ қол айқасып қалыпты. Иесінен айрылған ерттеулі аттар айқас шегінен үркіп шығып, бетімен шапқыласып жүр. Айқас шегі солқылдап біресе оңтұстыққа, біресе солтұстыққа қарай ойысып қалады. Қуғандар мен қашқандар екі жақта да бар. Қазақ соғыстарының бәрі осылай. Біресе қуғандар кейін оралады да, қашқандар қайта оралып соғысып кетеді.

Есеней айқас жайын бірден шамалап алды. Жау қолы бес есе аз, бірақ жинақы. Ел қолы бес есе көп, бірақ кейде шоғырланып бір тұсқа үймелесіп қалады да, басқаларымен қанаттаса білмейді. Екі жағы да басқарусыз. Қай жерде өжет батырлар, найзагерлер көбірек болса, сол тұс еңсеріп әкетіп жүр.

Есенейдің өзі де ешбір қолбасылық істей алған жоқ. Ол — батыр, бірақ қолбасы емес. Келген бетінде айқас майданының бір шетінен екінші шетіне дейін айқай салып, Керей — Уақтың ұранын шақырып шауып өтіп, өзі-

нің осында екенін білдірді. Кездесіп қалған батырларына бір-бір ауыз мақтау айтты. Содан кейін бөріктіре айқайға басып, күркіреп келіп соғысқа араласты да кете барды. Қай тұста ел қолы әлсіреп бара жатқанын бақылай жүріп, анда-санда сол топқа барып араласады. Қасында төрт-бес батыры бар Есеней араласқан топтар жауын оңай жапырып тастап жүрді.

Түс ауа екі жақтың да аттары болдырып, қорамсадағы оқтар таусыла бастаған. Есенейдің өзі араласқан қолма-қолдан елуге тарта жау жігіттері қолға түсті. Көпшілігі Кенесарыдан қашып кете алмай жүрген адамға ұқсайды. Тағы біразы жараланған жауынгерлер.

Жау қолына түсіп қалған ел жауынгерлері екі-үш есе көп. Екі жағы да қолға түскендердің қолдарын артына байлап, өз жағына қарай айдап әкетіп барады. Әсіресе иесіз қалған аттарды қуып жүргендер көп...

Осы кезде Есенейдің өзі жараланып қалды. Садақ оғы екі жауырынның орта тұсынан келіп қадалыпты. Қашуға бет алған бір топ жауынгерді қуа жөнеліп еді, қылша мойнынан оқ тиіп, Есенейдің аты омақата құлады. Есеней жерді сүзе құлады. Онсыз да қара шұбар бетінің дал-далы шығыпты. Бет-аузын қан жуып кеткен. Қосалқы атты жетелеп жүрген Бекентай ауыздығымен алысып қызып алған тың атты тоса берді. Есеней сол аяғын үзеңгіге салып көтеріле бергенде, садақ оғы келіп қадалды. Есеней ат жалын құшып қозғала алмай қалды.

Есенеймен үзеңгілес жүрген Сәдір, Мүсіреп, Артықбай батырлар Есенейді қоршай тұрып, ем-домдарын жасады. Әуелі Есенейдің арқасында әлі шаншылып тұрған оқты жұлып алып, қан сорғалай жөнелген жарасын сол оқпен ұшықтады.

— Ұшық, ұшық, ұшық!
Дауасын бере гөр, пайғамбар Жұсып.
Ұшық, ұшық, ұшық,
Ұшықтаған біз емес,
Алдай қара бақсы пұшық...
Ұшық, ұшық, ұшық!
Ұшық, ұшық, ұшық

— Ал енді елге қарай, Стаптағы доқтырға қарай! Бекентай, бидің атын жетекке ал!

Мүсіреп пен Сәдір екеуі Есенейді екі жағынан сүйемелеп алды да, Артықбай батыр арт жағынан қорғап, Есеней тобы қозғалып кетті.

— Ойбай, аяң, аяң!— деді Есеней ауырсынып.

Аяңның аяғы түгел қолға түсумен тынарын көріп келе жатқан Мүсіреп Бекетайға:

— Аяңы құрысын, шап, жосыт!— деді.

Есеней тобының қаша жөнелгенін танығаң соң жеңіле берген жау ес жинап, ерленіп кетіп еді. Есеней тобын жан-жағынан қапталдан, әсіресе арт жақтарынан тақап келеді.

Осы кезде Стаптан жіберілген казак-орыс жүздігі де келіп қалып еді. Қылыштары жарқылдап, найзалары арандай тікірейіп шошындыра келе жатыр. Жау жалт беріп, кейін бұрылды. Арт жақтан тақап қалғандары асығыс болса да, он шақты оқ боздатып барып бұрылды. Сол он шақты оқтың бірі — Есенейді арт жағынан қорғаң келе жатқан Артықбай батырдың белдемесінен қадалып еді.

Батыр адам белінен қадалған оқты өз қолымен жұлып алып лақтырып жіберді де, ет қызуымен шаба берді. Жақын қалған казак-орыс жүздігіне ұшырасқанша жараланғанын білдірген жоқ. Басқалармен бірге жүзбасыға: «Здрасти»!— деді де, атынан сырғып құлап түсті.

Бұдан әрі түйеге теңделіп келіп, Стаптың әскерлік емханасында бір ай жатып, Есеней аулына салт атқа мініп қайтты. Артықбай батыр алты ай жатып, шапаға түсіп қайтты. Содан бері ол — шойырылған шойнак. Екі аяғы сал болып қалған, жансыз. Есенейге тиер екінші оққа өзі араға түсті де, оны аман алып қалды, өзі — міндеті кісіде, мүгедек. «Аңғал батыр арқасына қадалған оқты өзі жұлып алып лақтырып жібермей, табан аузында ұшықтатып жіберсе, осындай мүгедек болып қалар ма еді! Ұшықтатқан Есеней, әне, жазылды да кетті ғой!»

Сол соңғы айқастан кейін Кенесары Керей — Уақты мазалаған жоқ! Қазақ даласының оңтүстығына қарай ойысқан бойы Алатауға жетті де құлады. Қайтып оралған жоқ.

Есеней Стап емханасында да тыныш жата алмады. Ол Кенесарыға қарсы болған елдердің туын өз қолына алғанда да ой түбінде бір түйгені болатын. Соңғы рет аға сұлтан Шыңғысқа барып қайтуында да сол есебі бар еді. Хан тұқымдары хандығын аңсамай отыра алмайды. Хан тұқымы Шыңғыс Кенесарыға қарсы аттанбай, ел ішіне іріткі салды, Ресей өкіметіне үлкен опа-

сыздық жасады. Осы ойлары Сібір губернаторы, генерал-майор фон Фридрикстің миына қорғасындай құйыла қалса, Шыңғысты ұшырып түсіруге болар еді.

Есенейдің бұл ойларын генерал--губернатордың құлағына құя білетін адамы да бар. Ол — Есенейдің қарын бөлесі Тұрлыбек Көшенұлы, алты дуан үстінен қарайтын үлкен төре[1].

Есеней сол Тұрлыбекті Стапқа шақыртып алды. Жарасы жазыла қоймай іріңдей беріп, қатты күйзеліп жатқан кезі еді, Тұрлыбекпен қатал сөйлесті.

— Сен осы Омбыда не бітіріп отырсың? Төре тұқымдарын қашанғы төбемізге көтере береміз? Шыңғыс дегеннің кім екеніне әлі көздерің жетіп болған жоқ па? Ол — Қенесарының бірінші қолдасы болып шықпады ма?

— Ондай көзқарас Омбыда да өршіп келеді, Есеке. Дегенмен...

— Дегенмен, бата алмай отырмыз дейсің ғой! Онда өзіме ерік беріңдер. Бес күнде қол-аяғын кісендеп Омбыға айдап әкелейін!

Орысша семинария бітірген, түгел қалаша киінген Тұрлыбек — Есенейдей ұрт мінез, өр көкірек емес, заң шеңберінен шықпайтын, жегін аттай жортақы адам еді. Қарын бөлесіне қанша болысқысы келсе де, Шыңғыс қылығына қанша наразы болса да, қол іске де, қолма-қолға да қарсы, заңдылықты аттап өтіп көрген емес.

Хандық жойылып, аға сұлтан басқаратын дуан ашылғалы Сібір губернаторларының мазасын алған — Қенесары бұлталағы. Аяғы көтеріліске әкеліп соқты. Сол кезден бастап Тұрлыбек Қенесары жайында әлденеше рет әділ ойларын білдіріп келді. Қазақтың қара бұқарасын тым жабайы, тым қараңғы беделсіз де тұрақсыз көретін патша үкіметі хан тұқымдарын біржола ақтап тастауға бара алмай жүр.

Қенесары қазақ елінің патшаға наразылығын пайдаланып, хан сайланбақшы, Есеней болса, Шыңғыстың Қенесарыға қарсы аттанбағанын пайдаланып аға сұлтан сайланбақшы.

Есеней туралы Шыңғыстың ойын да Тұрлыбек жақсы біледі. Алдағы сайлауда Шыңғыс Есенейді орнынан түсіріп, басқа біреуді би қоюға әзірленіп жүр. Түп тілегі қарау болғанымен, қазір Есенейдің дәлелдері ұтымды,

[1] Генерал-губернатордың советнигі.

ал, амал не, губернатор алдында Шыңғыс ұтымды. Губернатор оны сыртынан балағаттап-балағаттап алады. Шекспирдің бір сөздерін еске түсіріп:

«Барлық түні ойын-күлкі, мастықта, күндіз басы жастықта!»— дейтіні де бар. Шыңғыс өмірі ойын-күлкі, қыз-келіншек, ұйқымен өтіп жатыр дегенді аңғартады.

Шыңғыстың қасындағы майоры Бергсеннің де екі-үш рет шағым еткені бар. Ол да Кенесарының елшілері жиі-жиі келіп тұратынын, түнге қарай ауыл сыртында оңаша кеңесетіндерін, екі арада сыйлықтар жүріп жататынын жазатын. Сонда да Шыңғысқа қарсылықтың тіреліп қалар бір бөгесіні бар. Тұрлыбекте оны бұза алар дәрмен жоқ. Аяқтан келгенде, әрине, Шыңғыс жеңеді, Есеней жеңіледі, билігінен айрылады.

Есеней тағы да көтеріле сөйледі. Арқасы таңулы, етбетінен жатыр, мойнын да бұра алмайды екен. Қара шұбар бет-аузы жаралы. Иегін шағын адамның қара санындай дерлік білектеріне сүйеп, жастықты гүмпілдетіп сөйледі:

— Мен сені неге оқыттым? Сенен басқа жетім қалған бала таба алмадым ба? Көрсет өнеріңді. Шыңғыстың құлар кезі осы. Әттең, жатып алғанымды көрмейсің бе? Әйтпегенде ең берісі — Шығыстың шаңырағын ортасына түсіріп, шауып алар едім!

Есеней — мұны істеуден тайынбайтын адам. Стап казак-орыстары да ондайдан бас тартпайды. Олар үшін бәрі «орда», Кенесарысы не, Шыңғысы не? «Бәрібір!» Кенесары қолымен Есенейдің соңғы айқасы аяқталып қалғанда кездесті де, жауынгер казак-орыстардың қол қышуы қанған жоқ...

Осы жайларды еске алып Тұрлыбек енді Шыңғыс пен Есенейдің арасын ушықтырмау жағын қарастырды. Бұл екеуінің арасына жанжал араласса, ел ішіне бүліншілік кіретіні де даусыз ғой.

— Есеке, қазір Омбы сіздің еңбегіңізді аса жоғары бағалап отыр. Аманқарағай дуанын талан-тараждан аман алып қалған Шыңғыс емес, сіз деп біледі. Жүрер алдымда генерал-губернаторға кіріп, лұқсат сұрап шықтым. Сізге көп-көп сәлем айтты. Ресей өкіметі сіздің қызметіңізді ұмытпайды, қазір Есеней биге қандай қошемет көрсету керек, соны ойластырып отырмын,— деді.

Есеней азырақ жадырап, бәсең сөйлесе бастады:

— Шекаралық комиссияға менің атымнан рапорт

жазып қалдырарсың... Үш жыл бойындағы Кенесарымен алыс-жұлысымды түгел жаз. Аяғында елге сыйғызбай айдап тастағанымды жаз. Кенесарының осы кеткені — кеткен. Сырғи-сырғи Бетпақтың шөліне қамалады да, бері қарай бұрыла алмайды. Әкесі Қасым он жылдай Хиуа ханына жалданып орыспен соғысқан болатын. Бұл да содан асып кете алмас,— деп кідіріңкіреді де, қарын бөлесінің аянбайтынына сеніп,— губернаторға не айтарыңды өзің білерсің, әйтеуір, Шыңғысты бір құлатып берсең болғаны!— деп тоқтады.

Осыған келісім беріп, Тұрлыбек кетуге айналып еді, қасына қала жақтағы Тілеміс деген жас жігіт тілмашын ертіп жүзбасы келіп кірді.

— Аман, Есеней-бей Естемесович!

— Аман, Ефим-төре Котсұқ, аман!— Есенейдің Коцух деуге тілі келмей ме, әдейі бұрмалай ма, онысына жүзбасының көзі жете бермейді. Бірақ құлағы үйреніп болған.

—Жә, Есеней-бей, осымен барлық іс бітті дейміз бе?

— Немене, жаудың қайта оралған хабары бар ма?

— Жо-оқ. Есеней-бей бастап, жүзбасы Коцух аяқтаған істе қайталайтын не қалатын еді!

Есеней мен Коцух көптен бері түсініскен адамдар сияқты. Ашық та ақ жарқын сөйлесетін сырлас адамдар екен. Бірінің орысша, бірінің қазақша түсінбей қалғандарын Тілеміс септеп жіберіп отыр.

— Бұл жолы Кенесарының беті біржола қайтқан болар деймісің?

— Енді ол тұмсығын да сұға алмайды? Қазақ-орыс қылышының дәмін бір татқан жау, кім болса да, қайтып артына қарай алған емес. Әттең, айналасы бір-ақ сағат айқасып қалдық. Шауып жатқан шөптерін тастап барған қазақ-орыстардың айызы қанбай қалды. Шолғышылар мына Тілемісті ертіп алып төрт күн жүріп түнде оралды. Есілдің бер жағында бір жан қалмай тырағайлап қашқан бойы кетіп отырыпты.

— Алдыңғы күні Есілдің ар жағына да шығып, қырық-елу шақырым жер жүріп шолып қайттық. Жан жоқ. Кенесары оңтүстыққа қарай ойысқан көрінеді. Он шақты ауылдың жұртында қалған ақсақ-тоқсақ кемпір-шалдардың бәрі солай дейді.

— Әуелі жан жоқ деп едің ғой?

— Жауынгер зәлітгес адам кездеспеді дегенім ғой, Есеке.

Есеней мен Артықбай батыр жараланып келіп әскерлік емханаға түскен күні хирург доктор осы Тілеміс-ті ертіп келіп сөйлесіп еді. Есенейге сіздің жараңыз жеңіл, ана батырыңыз ауыр жараланған деген.

Содан бері Есеней Тілеміспен тіл табыса алмай келеді. Бұдан он жеті жыл бұрын Есеней Тілемістің әкесіне шошқа бақтың деп дүре соқтырған еді. Сонда он жастағы бала Тілеміс міз бақпай сілейіп тұрып қалған. Шешесі жылап келіп Есенейдің аяғына жығылғанда жас бала шешесін еріксіз тұрғызып жетелеп алып кеткен. Ажарлы әйелдің аяғына жығылғанына жібіді ме, баланың қайсарлығына риза болды ма, әйтеуір, Есеней бес көк шыбықты кешірім етіп еді. Әкесі тым қарапайым, шешесі еркек көзі бір қадалмай өте алмас ажарлы адам екен.

«Ай, сенің әкең мынау кеще емес, осы елге келіп-кетіп сақина-жүзік соғып жүретін зергер шеркес-ау!.. Шешеңнің түбіне жеткен сол сақина-жүзік қой»,— деп Есеней ішіне бір түйген болатын.

Сол бала Тілеміс, кавказ кескінді көркем жігіт болып өсіпті. Орысша жақсы білетін сияқты. Зейінді, зерделі жігіт. Дүре жайы Есенейдің есіне қайта түсті, Тілеміс те ұмытқан жоқ еді. Екеуінің көзінде де осы жайдың ұшқыны тұр. Тілеміс Есенейге қатты ұнады.

— Әке-шешең аман ба, шырағым?— деп жылы шыраймен сұрады.

— Әкем қайтыс болған, шешем бар,— деді Тілеміс. Есеней жігітке едәуір қызыға да сынай, іш тарта қарап жатты да аяғында:

— Ірбіт базары жақындап қалды. Биыл біздің үйге дәмдес болып, сол базарға сен барып келсең қайтер? Менің жайым мынау. Менде бала болмайтын...— деді. Күрсінгендей болды.

— Болсын, Есеке. Қай уақытта жүр десеңіз де әзірмін.

— Екі күннен кешікпей біздің үйде болғаның дұрыс болар еді. Базарға айдалатын малды іріктеп алғандарыңша жүретін кезең де болып қалады.

— Жақсы, Есеке.

— Жүрерінде маған жолыға кет.

Осы бір бәрін біліп тұрған оңтайлы жігітті қолына қондырып аларына сенген Есеней өзіне-өзі қатты риза болды. Қоцух сөзге араласты:

— Есеней-бей Естемесович, мен аға сұлтан ордасына

барып қайтқалы отырмын. Ертең жүрем. Аға сұлтанды күзетуге қойған қазақ-орыстарымды алып қайтам. Қатындары мазалап болды. Енді оған күзеттің керегі не? Кенесары кетті. Біздің губернатор да қызық: бір сұлтанмен соғыс дейді, екінші сұлтанды күзетіп отыр дейді. Ол екеуі бірімен-бірі қолдасып отырады! Мен аға сұлтанның құйрығына бір-қызыл бұрыш қыстыра қайтатын болармын.

Есеней бар денесімен селкілдеп, еңкілдей күлді. Көптен бері бұлай күлген емес еді. Жарасының ауырғанына да қарамаған жоқ. Етпетінен жатып күлген адамның қара қазандай үлкен басының салмағынан жалаң тысты жастықтың әр жерінен құс жүндері ытқып шыға бастады.

— Мен үшін де бір қызыл бұрыш қыстыра кет!..

Осыдан бір ай өткеннен кейін Шыңғыс дуан орталығын тастап, өз еліне барып жатып алды. Дуаным басқарусыз қалды-ау деп қайғырған аға сұлтан да жоқ. Аға сұлтансыз қалдық-ау деп қайғырған ел де болған жоқ.

Бұл оқиғалар өткелі, міне, он бес жыл!..

4

Қосына қайтып келе жатқан Есенейдің есіне түсіп, көз алдынан тағы бір өткен үлкен оқиғалардың ұзынырғасы осы еді. Ол жылдары қамшысынан қан сорғалаған дер кезі болса, қазір алпысқа таяп қалды. Тәубаға келер, зорлық-зомбылыққа ырық бермес кезі. Амалы қайсы, өзін оққа тосып, мұны аман алып қалған жан досының паналап отырған жеріне көз аларта келіпті. Не деген ұят, қандай өкініш! Қосалқы атын айыпқа тартқаны батырдың көңіліне дақ қалдырмай жұбатар ма, жоқ па! Ертең өзі барып өкінішін айтып өтіл сұрар-ау, сонда да: «Әулекі аңшы Мүсірепке сенің қалың едім» деудің өзі қандай ұят!

Қос тіктірген көлдің күнбатыс, оңтүстік жақтарын ораған кеткен қайың мен терегі аралас қалың орман. Солтүстік шығыс жақтары тал мен шілік араласқан шырша-шытырман ойпатта жатқан өзекті бойлап кеткен. Қамысы қалың, айдыны мол терең көлдің ортасы әлі қатқан жоқ. Келе жатқан қыс суығынан шіміркенгендей азғана дірілдеп қояды.

Қыстап шығуға қандай қолайлы жер! Орман іші өріп жүрген аң ғой. Суы қандай көк мөлдір. Отыны да бар, панасы да бар. Артықбай батыр тым болмаса бір

қос жылқыны қыстатып шығаруға өз аузынан ырзашылық етсе қандай жақсы болар еді.

Есеней қосы деген екі ақ үй, үш қараша үйлер еді. Бәрі де тал мен шілік арасына, ығынға тігіліпті. Ағаш қораланыпты. Есенейдің өзі жататын үлкен ақ үйдің екі босағасында екі үлкен арабы иттердің үйшіктері көрінеді.

Иттер иесіне үрген де жоқ, еркелеген де жоқ. Үйшіктерінен шығып, бір-бір керілді де, иесінен бұйрық күткендей аңырысып қалды.

Іңір ауа Кенжетай қайтып оралды.

— Ие?

— «Мұзбелді» апарып батырдың белдеуіне байладым. Батыр әбден ырза болып қалды.

— Не деді?

— Кім айыпты екеніне әлі көзім жете қойған жоқ. Ұлпанжан бетіне адам қарсы келмей ерке өскен бала еді, кім білсін... Есенейдің айыбы болмаса, мырзалығы шығар. Алда разы болсын,— деді.

— Өзі қалай? Төсек тартып жататын болар?

— Жоқ, есікті аштырып тастап, жүз қадам жердегі жуан теректі нысана қылып садақ тартады екен, төсек үстінде отырып. Ертең сізді қонаққа шақырды. Несібелі жеңгесінің ыстық бауырсағын сағынатын уақыты да болған шығар...— деді.

Есеней ішінен қияметтік қарыздар адамының үйіне ат ізін салмағалы он үш жыл өткенін есіне алды.

— Басқа ешкім ештеңе деген жоқ па?

Кенжетай түйіртпегі бар бір сөзді айтқысы келмесе де жасыра алмады.

—Әкесі қызына «балам-ай, айыпталып қалып атымды беріп кеттім деп, сен келіп едің, айыбым деп Есеней өз атын беріп жіберіпті... Тегі, мен бірдемеге түсіне алмай қалып жүрмейін...» деп еді, қызы іліп әкетіп:

— Ойдағы он ауыл Сибанның барлық малын айдап әкелсе де, бір қыс асырап шығуға «Қаршығалының» шұбары жетер еді. Жалғыз Есенейдің жылқысын асырап шығуға жеріміз жетпей жатса, айыпты болмақпыз ба? Мен соны айттым, әке...

— Асқақ сөйледі екесің, шырағым,— деп қалды біреуі...

— Мен дауласпай мойындап айыбыма атымды бердім де жүре бердім. Енді Есеней би менің атымды қайырып жіберсе, менің ақталғаным емес пе? Оның үстіне өз атын

қосақтап жіберсе, айып менде дегені емес пе?— деді қызы. Әкесі:

— Болар, балам, болар,— деп тоқтау айтпағанда, қыздың айтары әлі де көп пе деп қалдым.

— Үй іші қалай, жүдеу емес пе екен?

— Онша жүдеу емес. Қатарлап жинаған қазынасы жоқ болғанымен, бар-жоғы жинақы көрінді. Үйдің оң жағында, кереге басына көлденең асып қойған ұзынды-қысқалы екі-үш найза, бір-екі садақ, қынабында тұрған қылыш, кісе...

— Жарайды. Намаз оқылық.

Кенжетай — Есенейдің әрі атшысы, әрі имамы, апы-ғырақ айтқанда, сыбыршысы-суфлері. Намаз дұғаларын ол Есенейге естірте айтып тұрады, Есеней ішінен ғана күбірлейді. Араб тіліндегі дұғаларға тілі де келмейді, жаттап та ала алмай қойды. Араб тілінде төрт түрлі «з», үш түрлі «с», екі түрлі «х», екі түрлі «ғ» бар. Есеней мұның біріп де дұрыс айта алмайды. Сондықтан Кенжетай намазды Есенеймен қатар тұрып, дұғаларды Есенейге қарай бұрылып, түгел естірте оқиды. Есеней қайталағанда да көбін әлденемеге ұқсатып жібереді.

Есеней қазір діндар адам болғанымен, бір кезде аса адуын, озбыр би болатын. Орыс шекарасын паналай отыратын Нұралы деген момын елдің барлық жерін тартып алып, далаңқы жайлауға қарай айдап тастағаны бар-ды. Момын ел қарғап-сілеп кеткен екен — келер жылы Есенейдің екі ұлы қара шешектен бір күнде, бір сәттің ішінде бірге өліп кетті.

Балаларын жерлеп қайтқан күні қара шешек Есенейдің өз денесіне де қаптап, білініп келеді екен. Шілденің қайнап тұрған ыстығы еді. Өр көкірек батыр адам басқаларда жоқ ірі мінез көрсетті. Атына міне салып, қозы көш жердегі «Әулие сор» атанған тұзды көлге тыр жалаңаш періп кетті. Артынан келген адамдарға осы араға үй тіккізуге, сусын әкелуге бұйрық берді де, суы жылы сор көлге күні-түні шомыла берді, шомыла берді. Қорасан шыққанда дуылдап қышитын денені қасымауға шыдады. Бақсы-құшнаштарды да маңайына жолатқан жоқ.

Сордың суында қорасанға дауа болғандай қандай қасиет бар, оны ешкім білген емес, әйтеуір, Есеней бар денесіне бармақтай-бармақтай қара таңба түссе де аман

қалды. Содан бері әйелі де бала тапқан емес. Қорлық-зорлық көрген Нұралы елінің қарғысына ұшырап ұрпақсыз қалдым деп біржола сеніп болған. Бір бет, өр кеуде адам содан кейін намазға мойындады. Білмейтін, түсінбейтін істің айнымыс құлы болып кетті.

Аңшы Мүсірептің: «Иесіз жатқан жерді бір қыс жайласаң болды, баланың баласына дейін сенікі болып кете береді» дегені шаншудай қадалатын себебі де осыдан еді. Баласы жоқ адамға «баланың баласына дейін» дегенді есіту, әрине, ауыр тимек.

Есенейдің бүгінгі намаздығері намаз болмай шықты. Дұға біткеннің бірде-біріп ішінен болса да дұрыс қайталай алған жоқ. Бұрынғы білгендерін ұмытып қалған сияқты. Ішкі сарайым таза, құдай өзі кешірер, деді де намазды шала аяқтап тұрып кетті. Есеней бүгін ерте жатты, кеш тұрды. Бірақ ұйқтай алған жоқ, аунақшумен болды. Көңілге бір алаң орнапты. Әлдене алыстан қылаңдағандай беймаза бір тынышсыздық бар. Есеней оны Артықбай батырға байқамай тізе көрсетіп қалғандығының өкініші болар деп жорып еді, бірақ іші оған сенер емес. «Өзіңді-өзің алдама, Есеней аярланба!»— деп тұр. Көңілге бір ой кіргелі қылаңдап тұр ма, қалай... Ой емес-ау, жанында бір әлденені алыстан сезіну бар... Ұяларлық та, түптеп келгенде, қауіптенерлік те сезім сияқты. Есеней сол сезінуді белден белге ысырып тастағысы келеді. «Ысырып тастадым білем»,— деп, теріс аунап түсіп те жатты. Көзін де жұмды. Құдайға да сиынды. Бірақ қылаңдаған сезім орала берді, орала берді. Ой көзінің алдына біресе ақ ботаның көзі келеді, біресе қардан ақ қара көз бедеудің өзі келеді... Жүрегі жортқан аттай дүрсілдей соғып үлкен денесі қызынып барады.

Сол бір ішкі түйткілден құтылам ба деп, Есеней жылқы қостарын қай жерге орналастырарын да ойлаған болды. Қыс бойы аң аулайтын иттері мен аттарын қайта-қайта түгендеп шықты. Бәрібір тыншыға алған жоқ.

Артықбай батыр шойырылып қалғаннан кейін Есеней оның көңілін сұрауға барып еді. Оған міне, он үш жыл. Есеней сәлем беріп үйге кіріп келгенде, төрт-бес жасар қыз бала зәресі ұшып, үйден шыға қашқан болатын. Сол бала үш күн бойы өз үйіне кірмей қойған. Босағадан сығалайтын да, қаша жөнелетін.

Ол — Есенейдің Ірбіт базарынан қайтқаннан кейін досының үйіне артынып-тартынып келген жолы еді. Бір

ат, екі құлынды бие жетелеп, бір нар түйеге шай, қант, өрік-мейіз, киім-кешек, үй ішілік әр түрлі жиһаз артты-рып әкелген.

Сол өрік-мейіз, тана-моншақ арқылы бала қыз Ұлпан Есенейге бір жетіден кейін әрең үйрілген. Түйеден үлкен адам, қалтасы толған өрік-мейіз, кәмпит... Ашуланбайтын, аз сөйлейтін, жұмсақ дауысты кісі. Бет-аузы қап-қара шұбар болса да, жақсы адам болып шыққан. Күнәсіз бала көп ұзамай Есенеймен достасып кетті. Есеней намаз оқығанда арқасына асылып:

— Мен түйеге мініп кеттім! Әке, сен үйде қалдың!— деп айқай салып, мәз болушы еді. Намаздың отыратыны, тұратыны, иілетіні, бүгілетіні, еңкейетіні, шалқаятыны бар, соның бәрі бала үшін қызық көрінетін.

— Тұр енді, отыр енді, шалқай, еңкей!— деп қанша әуреленсе де «түйесі» көне беретін. Баласыз қалған адам бір сәтке бала қызығын көріп, іші елжіреп, еріп, баласы бар адамның бақытын сезінін еді.

Екі ұлы бір күнде қайтыс болғалы Есеней өз үйінде жас баланың даусын естіген емес, жас баланың иісі қандай боларын ұмытып қалды, жас баланың былдырлап сөйлеп, болмашыға қуанып, болмашыдан ренжіп қалары түсінбей келген екен.

Ұлпан кеш оянады. Жуынады. Тамаған ішін болады да, Есенейге:

— Ата, намаз оқы!— дейді.

Есеней таң намазын алдақашан оқып қойса да, намазға қайта тұрады.

— Әуелі отыр!— дейді Ұлпан. Есеней жүгініп отыра кетеді.

Ұлпан әуелі оның өкшесіне шығып, жағасынан тартып, әрең дегенде қолы мойынға іліккен соң:

— Енді тұр!— дейді.

Бір күні Ұлпан Есенейдің алдында еркелеп жатып:

— Ата, сенің бетіңді кім тырнап тастаған?— деп сұрады.

— Сендей кішкентай кезімде қара қасқыр талап кетіпті. Сен ауылдан алыс кетіп ойнама, жарай ма?

Енді бірде Ұлпан Есенейден:

— Сен қара бұқамысың?— деп сұрады. Мал ішінде өскен бала арыстан, піл дегендерді білмейтін.

— Жоқ, бұқа емеспін. Мүйізім жоқ. Балаларды сүзбеймін.

— А, білдім, білдім, сен қара бурасың! Таудай үлкен

қара бурасың. Мен сенен қорықпаймын. Сен жақсы бурасың, ие?

— Ие, ие.

Тағы бірде намаз оқып тұрған Есенейдің мойнында асылып жүріп:

— Ойбай, ата, арқамды құмырсқа шағып тұр!— деп жерге ұшып түсе жаздады. Ыршып кетті.

Есеней баланы бір қолымен қағып алып, көйлегін көтеріп, барқыт шалбарын ысырып түсіріп, ышқырлықта жүрген қара құмырсқаны ұстап алды. Баланың белін бір-екі сипап жіберді. Мықынынан азғана төмен, азғана сырттарақ көйлектің түймесіндей ғана мақпал қара меңі бар екен, Есенейдің көзіне еріксіз түсті.

Есенейдің бүгінгі көрген бой жеткен қызы сол — Ұлпан. Бұдан он үш жыл бұрын көрген бала қыз алдақашан есіпен шығып кеткен еді. Енді, міне, бүгінгі батылдығымен, бала кезіндегі еркелігімен, мақпал қара меңімен көз алдында тұрды да қалды. Ерке болушы еді, ығыспай сөйлейтін қыз болыпты-ау!.. Зейінді, зерделі боларсың деп ойлап кетіп еді, ойлағаны келген де қойған. Ұтқызбай кетті ғой! Ақшы Мүсіреп: «Дүрелеп алар ма едім»,— деді-ау!.. «Иә, дүреле»,— десе, дүрелей бастаса... мақпал қара мең көзіпе түссе таныр ма еді?!

«Тәңірі-ау, менің ойыма не келіп жатыр өзі! Ләқаулы елда-белда, ғалы мен қазым... Оң жағыма аунап жатайыншы, ұйқтайыншы...»

Жоқ, ұйқы келер емес. Дене қызынып алыпты. Маған қара бурасың деп еді-ау!.. «Мен сенен қорықпаймын»,— деген. Қой, кәрі бура, қой!.. Құтырма!

Шымыр денелі, сұңғақ бойлы қыз болыпты, ә? Қара меңі де өсті ме екен? Әлде сол көйлек түймесіндей болып аппақ жаялығында жабысып тұр ма екен? Жоқ, мең өспесе керек... Әттең, мақпал қара мең сол жақ бетінде, мығына таман тұрар ма еді!

Қой деймін, кәрі бура, қой енді! Ертең Артекеме барып сәлем беріп қайтамын. Жылқымды басқа жаққа аударып жібергенімді айтып кешірім сұрасам, батырдың көңілі де тынып қалар.

Ұлпан тым болмаса шай құйып беретін болар-ау... Бала кезінде еріндері қып-қызыл, саусақтары салалы, көзі отты болушы еді. Байғұс бала қорасанға ұшырамаған екен, әйтеуір... Құдай-ай, сақтай көрші!..

Әлдекім алдақашан айттырып, құда түсіп қойған болар-ау... Оған сөз жоқ қой. Ит-ай, не деген мандайы

жарылып туған ит еді! Қазақ бесігінде жатқан баланы да айттыра береді. Кедейленіп қалған батыр алдақашан қалың малын алып жеп те қойған болар.

Шешесі Несібелі сұлу да сүйкімді кісі еді, соған тартқан ғой. Мінезі де шешесіне тартса ақ жарқын, ашық, ақ көңіл болар. Ол — бір таптырмайтын мінез ғой. Өзіне сәукеле қандай жарасар еді!

Күмістеткен сары ала тегене алдында, оюлы ожау қолында қымызды қалай сапырып отырғанын көрер ме едім бір... бір ғана! Үлкен ақ үйді жайнатып жіберер еді-ау!..

Қой деймін, кәрі бура, қой енді, басыңа бәле шақырма!

Жеті жылдан бері бөлек тұратын әйелін есіне алды. Ие, Қанікей де сұлу әйел еді. Байғұс жеңілтектеу болды. Есеней би болған соң ол да өзін би болдымға санап ел ішін бүлдіріп болды. Атақты байдың қызы еді. Есенеймен арпалыса берді. Жыбыр-жыбыры көп, кекесіні көп адам еді. Ондайды ұнатпайтын Есенеймен жиі-жиі араздасып қалып жүрді. Өзінен туған екі ұлы бір күнде қайтыс болғанын, Есенейдің құдайдың қарғысына ұшырағаны деп сенді де, қосыла қарғайтын болды. Аяғында еншісін бөліп алып, Кіркөйлек деген жерде бөлек тұрады.

Қатал мінезді Есеней содан бері әйел атын ұмытқандай, малымен, билігімен ғана айналасып жүре беретін. Енді, міне, кеудесіне бір сайтан кіргендей, түн бойы өзімен-өзі арпалысып, ұйқы көрмей шықты. Тәңірісі тәубеге келтірмесе, ұрынбасқа ұрынып қалар ма екен, қайтер екен...

5

Ертеңіне жылқыларын жан-жаққа таратып жіберді де, Есеней кешке қарай Артықбай батырдың үйіне келді. Қасында «түрікпен» Мүсіреп, Сәдір найзагер, қосалқы атын жетелеп жүретін Кенжетай. Аңшы Мүсірепті ертпей кетті.

— Артықай батырдың қызына не дегенің есіңде ме? Сенің айыбыңды мен тарттым. Қар қалыңдаған соң бүркітіңе бір-екі алдырып, Артекеңе байлап, аяғына жығылып, айыбыңды жуып қайтарсың. Бүгін қоста қаласың. Сенің тартқан айыбың осы болады.

Артықбай батыр қонақтарын бар бейіл-ықыласымен қуана қарсы алды.

— Арыстанымм-ай, ақ бейілім-ай, шойырылып қалған аңаң қалай есіңе түсті? Келші бері!— деп қуанышын да, өкпе-назын да бірге бір-ақ айтып тастады. Есенейдің таяқтай-таяқтай қара-шұбар саусақтарын ұзақ қысып отырып, сүйіп алып босатты.

— Түрікпенімбісің, қысылмасым, саспасымбысың!— деп, Мүсірептің қолын да ұзақ қысып отырып, көзіне жас алды.

— Жұрт Есенейдің жанын алып қалған Артықбай десе, мен Артықбайдың жанын алып қалған сен деймін, ақжолтайым.

Қарт батыр Стан дәрігерханасында жатқан алты айдың ішінде Мүсірептен көрген аз-маз қайырымдылықты есіне алып отыр. Ұмыта алмаған екен. Станқа аулы жақын Мүсіреп Артықбайға жетісінде бір рет ас-су жіберіп тұрып еді. Әскерлік дәрігер біз қолдан келерді істеп болдық дегеннен кейін қақап тұрған суық қыста батырды үйіне жеткізіп салған. Ақ көңіл батыр сонда айтқан алғысын қайталап жатыр.

Артекең Сәдір батырмен ерекше сағынышты амандасты.

— Батырым-ай, оқ өтпесім-ай, найзагерім-ай, сені де көретін күн бар екен-ау!.. Сен ит, он бес жыл бойы неге ат ізін бір салмай кеттің? Өліп қалған шығарсың деп жүр едім!..

Басқа қонақтар мүгедек батырға еңкейіп сәлемдессе, Сәдір жер төсекте отырған шойнақтың қасына тізерлеп отыра кетіп, екі қолын бірдей созып еді. Мүгедек батыр оны құшақтай алып, аймалап, арқасынан жұдырықтай отырып:

— Ит-ау, қайда жүрдің, қайда жоғалып кеттің?— деп қайталай-қайталай айтып, ұзақ босатпай қойды. Екеуі де еңкілдесіп алды.

— Батыр керек, найза керек заман қалды ғой адыра, адыра қалғыр! Сәдір найзасын құрыққа айырбастап жылқышы болып кеткен,— деп Сәдір де өзінің Есенейдің қолына қарап қалған ит өмірінің арызын айтып қалды.

Қонақтар Артықбайдың әйеліне де тұра келіп тұрған бойларында қол алысып амандасты. Шешесінің қасында тұрған Ұлпанды көздерімен ғана жанап өтті. Қыз балаға одан артық көңіл аудару ерсілік болатын. Қыз да бұлардың әрқайсысына көз қиығын серпе тастап, көзімен ғана амандасты. Сол қарасының өзінде сирек кез-

десетін сұлулық барып қонақтар түгел сезінді. Қара биесі жоқ үй — қымызы жоқ үй, сары биесіне — самауырға ұмтылады. Ұлпан сары жез самауырды көтеріп далаға шығып кетті.

Амандық- саулықтан кейін Есеней өзі кінәсын тезірек жуып тастағысы келіп сөз бастады.

— Артеке, сіздің бұл араны мекендей бастағаныңызды білмей келіп ұятқа ұрындық. Бұрынғы мекеніңіз бұл жерден көп жоғары болушы еді ғой?

— Ие, дұзге жақын болатын... «Ақсуат» еді ғой. Биыл осылай қарай ауыстық. Жата-жастана естірсің, «Құдыққа құлан құласа, құрбақа құлағында ойнар» дегендей бір жайымыз болды.

— Иесіз жатқан жер дегеннен кейін қалың шұбарға қызығып келіп қалып едік, сіздің мекенден отырғаныңызды естіген соң малдың жарым-жартысын Құсмұрынға қарай, жарым-жартысын ішке қарай аударып жібердім.

— Бекер-ақ болған екен. Көңіл сыйысса көлдің суы жететін еді ғой.

— Жоқ, жоқ, Артеке! Есеней бір кезде жанын алып қалған батырдың жерін тартып алыпты деген атаққа қалғым келмейді.

— Есеней бір қыс қонақтап шығуға көңіл етіп келген екен, кәрі шойнақ от басынан орын бермепті деген атаққа мен қалып жүрсем қалай болар?

— Сізге сөз келтірмеймін ғой, Артеке...

— Тым болмаса бір қыс дәмдес болып, бой жазып қалсын десең шойнақ ағаңды шанаға салып алып, қасқыр қуғанынды көрсет. Мен үйкүшік болып қалып дала көрмегелі он бес жыл... Қосыңды әкеліп үйдің қасына тіктір.

Осымен екі жағы да бірін-бірі ұғынысып болды. Жер жайына енді орала қалса, екі жағына да ұят болар еді. Бір қос жылқының осы арада қыстап шығарына Есенейдің көзі жетті. Есеней қосы қасында болса, тоқпылық боларына Артықбайдың көзі жетті.

— Артеке, садақ, найзаларыңызды әзірлей беріңіз. Қыс бойы қасқыр қуамыз. Есікті ашып қойып, садақ тартып ысына атады екен деп естідім. Құдай бұйырса, қарауылыңызға қасқыр да бір ілінер,— деді.

— Есеней-ау, басқа ермегім қалды ма менің? Найзаларымды қайрап, оқ жонып ермек етем. Маңайда жан

жоқта нысана атам. Кейде оғым нысанаға дәл тиеді, кейде жосып айдалаға кетеді.

— Биыл қыс баяғыны тағы бір қайталармыз, ендеше.

— Алда разы болсын!

Қонақтар келіп түскен бетінде аттарын кез келген ағашқа байлай салып еді. Сол есіне түсіп Кенжетай далаға шықты. Аттарды ықтасынға апарып байлағысы келді. Екінші бір үйден қайнаған самауырды көтеріп әкеле жатқан Ұлпанды көріп:

— Самауырды жерге қоя тұршы, қарағым. Үйге мен көтеріп апарайын,— деді қызға тым жақындай беріп.

Ұлпан самауырды жерге қойды да:

— Жігітім, сен маған қарағым деп сөйлеспейтін бол. менің Ұлпан деген атым бар. Қазір шай ішіп болған соң, анау бір қалыңның ар жағындағы аланда арқандаулы кешегі күнге дейін өзің жетелеп жүрген торы ат тұр, соны әкеліп ерттеп қой. Ер әне жатыр. Енді самауырды үйге алып кір...— деді. Кенжетайды ықтата-ығыстыра айтты.

Самауырды үйге Кенжетай алып кірді. Ұлпан соңында келеді екен. Есенейдің іші Ұлпанды Кенжетайдан қызғанып бір қалды. Байдың мырзасындай жақсы киіндіріп қойған кескінді жас жігіт қызбен тіл табысып қала ма деп қызғанды. Бірақ Кенжетайдың жүзінде қыздан ығысқандық белгісі ғана бар еді. Кенжетай қыз бұйрығын орындауға шайға қарамастан қайта шығып кетті.

— Аттарды бір ықтасынға жайғастырып келейін...

— Есеней мырза, азғана сауын бие ағытылғаннан кейін мына самауыр деген пысылдақ сарыға қарап қалғамыз. Жарықтық ертелі-кеш іиеді де тұрады...— деді Артықбай,— Қа-те-н! Сары биеңді жебей сауғайсың.

Есеней: «Шыдай тұр, шалым, қыс бойы қымыз ішкізермін» деп қала жаздады да, сөздің бетін шайға бұрып кетті.

— Е, шайға үйреніп болдық қой. Бұл құрғырды қанып ішпесең, тіпті басың ауыратын болды. Бермесеңіз сұрап ішетін едік. Несібелі жеңгеміздің ыстық бауырсағын сағынғанымыз да рас,— деп Есеней кеңкілдей күлді. Әрине, басқалар да күлді.

Шайды іше отырып, қанша қарамайын десе де, Есеней көзін қыздан аудара алмай қойды. Басында күрең барқытпен тыстаған қара елтірі бөрік, үстінде сол күрең барқытпен тыстаған жеңіл пұшпақ ішік, күрең барқыт шалбар, белінде күміс жапқан қаптырмалы былғары

белдік. Аяғында биік өкшелі шоққайма етік —«қосай калош», бәрі де сандық түбінде жататын «бір киер» екені танылып тұр. Бәрі де шеше қолынан өткен...

Шай құйып отырған қыздың он саусағы мен беті ғана көрінеді. Сұлулығын да, балғындығын да паш етпей тежеп ұстайтын қыз болу керек. Әлде сұңғыла қыз жасыра ұстаған сұлулықтың өлтіре қызықтыратынын біле ме екен?... Уысың толар жуан бұрымының астынан мойны ағарандайды. Үлбіреген ақ саусақ емес, әрі іске үйренішкен қолдары сенімді де оңтайлы қимылдайды.

Есеней қыздың көрінбесін көріп, тінте қарап отыр. Баяғыда құмырсқа шаққан арқасы көз алдына келді. Мақпал қара меңнің тұсына да едәуір айналақтап қалды. Қыз өзі де сұлу, бірақ Есеней оның сұлулығын да, мінезін де, ақылын да өз ойындағы оқ жетпес биіктен асыра көріп отыр. Түн бойы «құтырма, қара бура, құтырма!» деп шығып еді. Сол тәубесі қазір де есінде. Ішінен айтып та қояды. Амалы не, өзіне де, көзіне де ие бола алар емес. Бір-екі рет Артықбайдың сұрауларын жауапсыз қалдырды.

Есенейдің көңіліне үлкен бір ұйтқу кіргенін қыздың шешесі Несібелі байқап қалды, Мүсіреп те сезінді. Тек, қыз жүзіне елең кірген жоқ. Шай ішіліп болған соң самауырды орнына қойды да, Ұлпан шығып кетті.

Үй іші ажарынан айрылып сұрғылт тартып, жүдеп қалды. Осындайда аузына жөні бүтін сөз түспегені жаман.. Қеше жігіт болып келіп, бұларды ұялтып кеткен қыздың ерке қылығын айтып, езу тарттыруға болатын еді ғой! Қыз сонда қандай мінез көрсетер еді? Мүмкін, қыз аузынан тағы бір қызық сөздер шығар ма еді, әлде қайтер еді... Ең болмағанда көзін жарқ еткізіп, серпе тастап тура бір қарамас па еді!.. Таудай Есеней би бола тұра осындай оп-оңайдың ретін таба алмағаны несі? Әлде алпысқа таянып қалған жасы құрғыр бөгей берді ме?

Ұлпан көпке дейін оралған жоқ. Енді оны осы үйге еріксіз сүйреп, тезірек қайтып әкелетін бірдеме ойлап табу керек-ті.

— Қенжетай, сен батырға бір әдемі жыр айтып бершi!— деді Есеней.

— Е, бәрекелді!— деп Артықбай да мақұлдады.

Бұл үйде домбыра да болмай шықты. Қенжетай қамшысын екі бүктеп «домбыра» етті де, «Сұлушаш» жырын айта жөнелді.

Бәт құндыз қыз балаға жарасқандай,
Тұман жоқ ер жігітке адасқандай.
Саласын Сарторғайдың мекен еткен
Бар екен Қантай атты бір асқан бай.
Сұлушаш Қантай байдың жалғыз қызы,
Сипаты хор қызымен таласқандай...

Қоңыр дауысты Кенжетай сөз ырғағын, ой салмағын орынды-орнына қойып баппен айтады екен. Қантайдың байлығын, әсіресе қыздың көркін шар айнаға түсіргендей құлпыртып жырлады.

Сұлушаштың айттырып қойған күйеуінің басы таз екен. Сұлушаш оған барғысы келмейді, жиіркенеді. Безініп болған. Әке-шешесі қиналыста. Қалың малын алып қойған. Қызына да жаны ашиды. Қыздың Алтай деген сүйген жігіті бар. Ол — бай баласы емес, еті тірі, талапты жігіт. Жыр бұл екеуін қосуға бейімдейді де қоса алмайды. Кенжетай осы жерінде әлденені өз жанынан қосқысы келгендей қызынып алды. Қыз қайғысын тыңдаушылардың ой-санасына шегелей жырлады.

Қайтады күз болғанда қараша қаз,
Айттырған Сұлушашты сұр қасқа таз.
Қайғысы қара нарға жүк болғандай,
Мал алған қызын сатып әкесі мәз!

Осы тұста Артықбай батыр өз басындағы қайғысынан хабар бергендей болып:

— Қыз баланы қор қылатын өзіміз ғой,— деді. Ауыр күрсініп қалды.

Даладан қатты шапқан ат дүбірі естілді. Үйдегілер елеңдесіп біріне-бірі қарады. Жыр да тоқталды. Көп аттың дүбірі жақындап келеді. Иттер азан-қазан. Гүжілдескен еркек дауыстары естіле бастады. Кенжетай кереге басында көлденең асылған найзалардың бірін ала сала аттарына қарай жүгіре жөнелді. Ауыр денелі мосқал батыр Сәдір де бір найзаны қолына алып жөнеле берем дегенде, аттарынан топылдай түсіп, осы үйге қарай жүгірген адам дыбыстарын таныды да тоқтап қалды.

Алдымен үйге Ұлпан жүгіре кірді. Ұялғандай күлімсіреп әкесінің бас жағына барып керегеге соғылып тоқтады. Оның артынан іле-шала үш еркек кірді. Алдымен кірген түлкі тымақты, мысық мұрт жалынымен шаңырақты жалағысы келгендей лапылдап жанып тұрған отқа соғылардай болып аптығып тоқтады да, артында келе жатқан екеуіне:

— Сүйреп әкетіңдер! Әне тұр!— деп Ұлпанды нұсқады.

— Әй, сен кебіс ауыз, кімді сүйреп әкетесің? Көзіңе қарашы!— дегенде Сәдірдің найзасы мысық мұрттың иегіне тақалып та қалып еді. Қайран қойған найза ұшы аузынан кіріп, желкесінен шыққалы тұрғандай екен! Жігіт қақалып қалғандай сөйлей алмай қалды.

— Отыр!

Жігіт отыра бергенде Сәдір найзаның ұшымен оның басындағы тымағын түйреп алып, отқа тастап жіберді. Ұлпанға қарай ұмтылған екі жігіт те қызға қол тигізбей тоқтады. Сәдір ол екеуін де найзасының ұшымен нұсқап, алғашқының қасына отырғызды. Даладан тағы екі жігіт кірді. Жалғыз Сәдір найзасын жарқылдата сілтей тұрып бес жігітті түгел от басына иіріп тастады. Біреуіне де найзасын тигізген жоқ.

Көптен батырлық жыны қорланып жүрген Сәдір Несібеліге қарап:

— Көген әкел!— деді.

Кедейдің бар байлығы үйінің айналасында ғой. Несібелі жүгіре шықты да, көгенді жылдам алып келді.

Сәдір жігіттердің бас киімдерін лақтырып-лақтырып жіберіп, шетінен көгендей бастады.

— Сенің басыңды отқа үйтіп тұрып, құдай қосса өзім мүжитін болармын!— деп, әуелі үйге бұрын кірген мысық мұртты көгендеді.

— Сен де бір жонданып кеткен неме екенсің, құдай қосса, қырық қамшы дүрені өзім соғатын болармын!

— Сен қара жапалақ, үйіңде отырғанда қандай мықты екенсің, ә?

Осылай әрқайсысына бір мысқыл айта жүріп, жігіттерді көгендеп болды да, көгеннің екі ұшын екі жақтағы керегеге керіп тастап, өз қылығына өзі масаттанып тұрып қалды. Найзасына сүйеніп, қозыдай көгенделгендерге жоғарыдан қарап тұр

— Енді Есеней бидің кесімін естіңіздер!

Жігіттер төрде отырған дәу қара шұбардың Есеней би екенін енді біліп, майлы қасықпен төбеге ұрған мысықтай жым болды.

Жаугершіліктен, ұрлықтан қолға түскен адамдарды әуелі көгендеп алып қорлау — қорлаудың да ауыр түрі. Бұл кезде қалып бара жатқан ескілік. «Көгенге түсіп» қайтқан жігітте қадір-қасиет қалмайды. Сәдір мына жігіттерге сол қорлықты көрсетіп жатыр.

Сәдірдің «кебіс ауыз», «қара жапалақ» дегендерінде де мән бар. Жекпе-жекте болсын, соғыста болсын, қарсыласқан жауыңды солай бір мазақтап, қорлап алсаң оңай ашуланады. Ашуланған адам ұтылмай, жеңілмей қоймайды...

— Бұларың кім өзі? Танысыз ба?— деді Есеней Артықбайға қарап.

— Кім болсын, құдаларым болады,— деді Артықбай.— Біздің үйдегі «Сұлушашты» айттырған құдаларым,— деп қызына бір қарап қойды.— Кедейлік не істетпейді, Бағлан аузында отыратын бір саудагер Түлеп дегенмен құда болып едім. Баласы таз ба, мерез бе, білмеймін, әйтеуір, Ұлпанжан құлантаза безініп кетті. Шойнақ шалды басынып, алып қашуға келгендерін көрмейсің бе?— Артықбай тағы да ауыр күрсініп тоқтады.

— Болды, Артеке, болды. Ар жағын айтпай-ақ қойыңыз. Көріп отырмыз. Сәдір, сен мына құдаларды қосыңа апарып қондырып шығарарсың...

Қенесары лаңынан кейінгі он бес жылдың ішінде Сәдірдің найзасы жарқылдаған күні осы ғана. Сол он бес жылдың ішінде қойдай көгендеп тұтқын ұстағаны да осы. Алақан қышуы әлі басылған жоқ. Есенейдің көзінше қол іске бара алмай, найзасына сүйеніп, зығырданы қайнап тұр еді. Есенейдің бұйрығына қуанып кетті. Құдай қосса қосқа апарып қамаған соң бір-бірлеп шығарып алып дүрелейтін болар. Бидің кесімі кезінде бола жатар, оған дейін күздің ұзақ түні Сәдірдің сайрандауына мол жетеді...

Сәдір көгендеп алған жігіттерін ағытып, жайдақ атқа екі-екіден мінгізді. Ер-тоқымдарын қолдарына құшақтатып қойыпты. Үйге бес жігіт кірсе, далада аттарын ұстап тұрған тағы екі жігіт бар екен. Сонымен, алтауын үш атқа мінгестіріп, аттардың шылбырын бірге түйіп, жетінші жігітке ұстатты да, айдап жүре берді.

Ұлпанды айттырған күйеуі Түленнің баласы Мырзаш деген жігіт алдыңғы жылы бір келіп кеткен. Даланың жұпар иісі аңқыған жазғытұрым еді. Ұлпан құдайдың жазғанына мойын ұсынып, ойында жақсы көру — жек көруден еш нәрсе жоқ, күйеуін көруге ғана ынтығып шымылдыққа кірді де, қашып шықты. Қыз мұрнына келіп көрмеген жиіркеніш иістен жүрегі айнып кетті. Жеңгелері әуелі қашанғы дәстүр бойынша, күйеу мен қыздың қолдарын ұстаттыра беріп еді, Ұлпанның алақанына өмір бойы жусаң да кетпес бір майлы жылбысқы

жабысқандай болды. Сол жабысқақ қыз алақанының есінде әлі бар, Ұлпан әлі жиіркенеді. Есіне түсіп кетсе, қолдарын сабынды көпіртіп тағы бір жуып алады.

Содан кейін құдалардың арасы шалғайлана берді. Саудагер қу ұл баласы жоқ шойнақ шалды басынып, әуелі қалыңға берген бес құлынды биемді қайырып бер деді. Артықбай онысын дұрыс көріп, көніп еді, бес биенің он жылдан бергі өсімін сұрады. Оның өзі Артықбайдың мандайына бітіп көрмеген көп жылқы болып шығады екен. Артықбай қалың малға алған бес құлынды биені қайырды да, өсім дауынан әлі құтыла алған жоқ. Аяғында алысырақ жерге көшіп кетіп құтылам ба деп еді, қу аяқ Түлен қыздың өзін тартып әкетуге жігіттерін жіберіпті...

Бұл жанжалдың үстінен шыққанына Есеней қуанып отыр. Ұлпанның басы бос екен! Ертең айып-қиыбын табандата салып, бет бақтырмайтын кесім айтады да, құдаларды айдап тастайды. Көнбей көрсін! Ол аз болса, бір қос жылқысын сол Түлен құдың жеріне апарып қыстатады!..

Ұлпан басында кешегі тымағы, үстінде жеңіл ішіктің сыртынан киген түйе жүн шекпен, орнынан қозғала алмайтын әкесіне қорғалаған күйінде ұзақ тұрып қалды. Қорыққаннан қуаң тартқан, қорыққанына ұялғанынан күлімсіреген қалпы бар. Күндегі әдеті бойынша, іңір кезінде азғана жылқысын шарбаққа әкеліп қамап, таң ата өргізіп жіберуші еді. Кенжетайға ат ерттеуді тапсырғандағы себебі сол болатын.

Ұлпан жайылып жүрген жылқысын жинай бергенде, ағаш арасынан екі салт атты шыға келіп:

— Бұл кімнің жылқысы?— деп сұрады.

— Біздің үйдікі.

Түнге қарай ағаш арасынан шыға келген адамдарды ең берісі ұрыға балап, Ұлпан жылқысын қиқу салып қуа жөнелді. Қыз даусы танылып қалды. Ағаш арасынан:

— Сол! Соның өзі!

— Ұмтыл, ұста!— деген дауыстар жақындай берді.

Онсыз да сақтанып келе жатқан қыз, жылқысын тастай беріп аулына қарай бір-ақ тартты. Арт жағында қуғыншылар, Ұлпан олардан оқ бойы бұрын келіп жетті...

Сәдір жігіттерді айдап әкеткен соң, Ұлпан әкесінің қасына отыра кетті де жылай бастады. Қонақтарына арызын айтқандай өксіп жылап отыр. Не деген қорлық!

Бұл күнге дейін ешкім бетіне қарсы келіп көрмеген, ерке өскен Ұлпан малға сатылып кете беретін көп қыздың бірі екен-ау! Үйде қонақтар болмаса ғой, әлгі жігіттер мұны байлап-матап алады да кетеді. Апарады да сасық Мырзаштың қойнына салады. Содан соң жата бер іріп-шіріп... көне бер, өле бер... Ұлпанның тұла бойы тітіркеніп кетті... бала мінезді болушы еді, қатты қорыққан екен, жас балаша жылады. Ерке болса да ер мінезді болушы еді, қорланып жылады. Үйіне қадірлі қонақтар келген күні ұятқа ұшырап қалдым-ау деп, ұялғанынан жылады.

Есеней Мүсірепке қарады. Бірдеме айтып уатсаңшы дегендей еді. Мүсіреп бірдеме айтуға өзі де асығып, Есенейдің иек көтеруін күтіп отыр екен, сөзін тез бастап кетті:

— Қарағым Ұлпанжан, басыңа түскен бір бәледен құтылдың. Енді біржола құтылдың. Жылама! Бұл үйге деген ниетіміз таза екен, қорлық-зорлықтың үстіне кездестік. Енді ол бәле сенің басыңа қайтып оралмайды. Артекем мен Несібелі жеңгеміздің туған жалғыз асыл перзентін қайда жүрсек те қорғай жүрермін. Ешкімнің тісі бата алмас бұл үйге. Бағың ашылар, қақағым. Теңіңе кездесерсің әлі, жылама...

— Бұл арада қырық үйге жақын Күрлеуіт бармыз...— деді Артықбай.— Жазға қарай бір ауыл болып отырамыз да, қысқа қарай ағаш-ағаштың қойнауын қуалап қалың-ын паналап бытырап кетеміз. Бүгін сендер келмегенде күніміз қараң еді. Есеней, сен жылқыңды ешқайда аударма... Өз қосыңды қасыма әкеліп қондыр...

— Артеке, сіз нені қаласаңыз да қолыңызды қақпасын. Бірақ енді құдаңнан қауіп етпей-ақ қойыңыз. Мен қосымды сол құдаңның аулына жақындатып апарып қондырсам қалай болар деп ойлап отырмын.

— Ойбай-ау, онда саудагер сұмды біржола тұралатып кетесің ғой!..

— Тұраласа жатсын!.. Лұқсат етсеңіз, Сәдірдің қосын осы маңайға көшірер едім... Жылқыңызды Сәдірдің қосына қосып жіберсеңіз, Ұлпанжан да қысқы суықта түнделетіп шапқылап жүрмес еді.

— Болды, Есенейжан, болды. Маған Сәдірден артық жолдастың керегі жоқ!

Ұлпан осы арада ғана езу тартты. Қонақтар кешкі тамақтан кейін аттанып кетті.

Сәдір баяғы тұтқын дәстүрінің бәрін істегісі келіп, қыз алып қашуға келген жігіттердің қолдарын артына байлап, Есенейдің қосына жаяу айдап әкеле жатыр. Бәрі де жалаң бас, бас киімдерін қойындарына тығып берген. Сәдір өзі ат үстінде, найзасы қолында, қасында Есеней жіберген Кенжетай бар, ол да салт.

— Керей — Уақ кекеку, Сүйір батыр текеку!— деп айқайлап қояды Сәдір.— Уақпен кектессең, Сүйір батырдың тепкісін көресің!— дегенді естіп пе едіңдер, қарақшы иттер?

Жігіттерде үн жоқ. Түн бойы едәуір қалыңдап қалған көбік қарды етектерімен сызып, бұлтаң-бұлтаң етіп жүріп келеді. Қарындары ашқан. Аздап қамшы жеген. Есенейдің ұрыға қаталдығын да естіген. Қорқып келеді.

— Қап, Стапқа да мен айдап апаратын болдым-ау!.. Құдай қосса, Стапқа жеткенше құлақтарыңды беріп құтыларсыңдар. Стапта құлақтарың жазылғанша екі ай жатасыңдар. Темірді қып-қызыл қылып қыздырып, маңдайларыңа «қарақшы» деген таңба басады. Құдай қосса, оны мен басатын болармын... Содан соң қой, қошаман бол, «Итжеккенге» дейін орыстың уряднигі айдап апарады.

Сәдір мұны жігіттерге түн бойы көрсеткен азабын Есенейге айтып қоя ма деп қоқан-лоқылап келеді.

— Керей — Уақ кекеку, Сүйір батыр текеку!.. «Итжеккенге» дейін екі қыс, екі жаз жаяу айдаласыңдар... балпақтай балпаңдамай басыңдар аяқтарыңды!

Есенейдің қосы Сәдірдің қосынан алыс емес еді. Сәдір жігіттерге осы өсиеттерін айтып болғанша келіп те қалды. Жігіттер Есенейдің үйіне кіре бере етпеттерінен түсіп, бір-бір құлап құлдық ұрды да, содан кейін есік алдына ғана тізерленіп отырып қалды.

— Енді кете бер, қосыңды көшір!— деді Есеней Сәдірге.

Сәдір шығып кетті. Жылқышы емес, жауынгер бола қалған екен, тез шығып кетті.

— Ие, сендер кімсіңдер?

— Керейіңбіз, аға сұлтанымыз, Керейіңбіз өзіңіздің... Бағлан аузында отыратын.

— Кеше Артықбай батырдың үйіне алдымен кіріп едің... Сен кімсің?

— Түлен деген кісінің үлкен баласымын... өз атым Мырзагелді.

— Е, жесір сенікі екен ғой?

— Иә, тақсыр... Інім бала жасынан сырқаттау болушы еді... Қысқа қарай тіпті жүдеп бара жатқан соң көңілін көтереміз бе деп, қалыңдығын әкеліп берсек деп келіп қалып едік...

Жігіттің түн бойы ойлап тапқан айласы осы-ақ. Інім ауру десем Есенейдің көңілі жібір, аяушылық етер деген.

— Ауру адамға қатын әпере ме екен?

— Көңілі көтеріле ме деген үміт қой... қалың малы түгел төленіп қойған соң жесір біздікі деп ойлағандық қой.

— Бергеніңді қайырып алыпсың ғой!

— Өсімін ала алмай жүр едім...

Былжырап сөйлегенімен жігіттің ойында қанша арамдық барын Есеней оңай түсінді. Қазақ айласының құйрығы бір-ақ тұтам. Інісі өлім алдында екен... Қалыңдықты бір әкеліп алса, ол сорлы қыз «іні өлсе ата мұрасы» болады да қалады емес пе?

— Бұл ақыл әкең Түлендікі ме, өзіңдікі ме?

— Әкемізге білдірген жоқ едік...

— Ендеше, қайта беріңдер. Стапқа айдатпай-ақ қояйын. Артықбайда қалған малым бар десе, әкең өзі келсін маған. Болмаса қыс ортасы ауған кезде, бір қос жылқыны сол маңайға аударғалы отырмын, сонда кездесер... Қенжетай, қолдарын шешіп, босатып жібер!

Жігіттер Есенейге қайта-қайта бас иіп, шығып кетті. Күн кешкіріп қалыпты. Өздері де аш, аттары да дір қалтырап кеше түнде байланған жерінде аш тұр... Қосын жығып, Артықбайдың қасына көшіргелі жатқан Сәдір бұларға әлі ызғарлы қарап тұр. Кейде Есенейдің осындай аяушылық ететіні де бар!.. Тым болмаса дүрелетпегенін көрдің бе!..

Мырзагелдінің ойына аса үлкен қауіп кірді. Есеней бір қос жылқысымен келіп орнай қалса, одан артық жұт болады деймісің! Енді Ұлпаннан да күдер үзбестей не қалды? Тегі, Түленнің бар шаруасы шайқалып, толмай жатып төгілетін болар. Бес байталдың құны бір сайқалда несі бар еді? Әй, ол жай сөз ғой, Ұлпандай қатын қайдан кездеседі дейсің!.. Осы жолы алып кете алсам, бұйырмаса да бұйырып еді-ау!..

Өздері де, аттары да ашыққан жігіттер осы «Қаршы-

ғалы» ормапының ішінде шетірек отыратын құдандалы тілдесінің үйіне қарай бет алды. Із тастап, алыстан орағытып келді.

Ұлпанды кіші баласы Мырзашқа айттырып қойған Түленнің әкесінің әкесі Тілепбайдың шешесінің сіңлісі Ақбайпақтан туған Қарабайдың Қайыргелдісінің жиені Игенбердінің немере қызын алып отырған Ырымбек үйінде екен...

Артықбайдың үйі оңаша жерде екенін, қызының іңір кезінде өрістегі жылқыны шарбаққа әкеліп қамайтынын Түленнің үйіне жеткізіп отыратын сол Ырымбек еді. Ұлпанды алып қашу — қаздың балапанын ұстап алудан да оңай деген.

Кеше кешке Ырымбек қыз алып қаша келген жігіттерді өзі бастап келіп, Артықбайдың бір үйір ғана жылқысының маңайына, ағаш ішіне жасырып кеткен. Жігіттер қызды қуа жөнелгенде ол үйіне қарай тартып отырған. Одан бергі хабар барлық «Қаршығалыға» тарап кетті де, Ырымбекте үрей қалған жоқ. Ырымбек үйінен шыға келді де:

— Ойбай, міне тоқтым, міне қазаным... алыңдар да жөнеліңдер. Мен енді құрыдым!— деді. Жігіттер де айнала беруге қорқып, Ырымбектің бергендерін алып кетіп қалды. Мырзагелді жай кеткен жоқ, боқтап кетті.

— Көзіңді ұрайын, шошқа көз, Артықбайдың үйіне Есенейдің келіп жатқанын неғып білмедің?

— Әке құлдық, жөнел енді!— деді Ырымбек.

Ырымбектің сонша сасқалақтағаны да жай емес еді. Өткен түні Артықбай шалдың үйінде болған оқиға таң атқанша «Қаршығалыны» қыстап отырған қырық үйлі Күрлеуітке түгел тарап болған. Бүгін шалдың ағайын-туысқандары бәрі сонда.

— Апыр-ай, құдайдың сақтағаны-ай!

— Есеней жарықтық келіп жатпаса ғой, Ұлпанжаннан айрыламыз да қаламыз.

— Несібелі апайдың көк қошқар сойып, құрмалдық беріп жатқаны әбден дұрыс екен... Басын Есенейдің өзіне тартыңдар!

— Ақсақал, сіз биыл бекер шетірек қыстадыңыз... Әлі де ортамызға келіп қонғаныңыз дұрыс болар...

— Өзге сөздің керегі не, арада жүрген бір арамы тілдес бар ғой. Соны тауып сазайын беру керек!..

Ырымбек күн бойы өзі де сонда болып, осы сөздерді түгел естіп, жанынан түңіліп қайтқан. Әйелі әлі қайт-

қан жоқ. Оның алып келер қосымшасы тағы бар ғой!

Жұрттың естіген-білгендерін сауысқан шықылдап, қарға қарқылдап өсіріп-өрбітіп әкеткен.

— Есеней қыз алып қашуға келгендерге қырық қамшыдан дүре соқтырыпты.

— Қозыдай көгендеп қойып, мандайларына қырықтық қыздырып басып, «Итжеккенге» айдатайын деп жатыр дейді. Құдай біледі, рас!..

— Өзіміздің ішіміздегі арамы тілдесті бірге айдатса игі еді.

— Есеней шалдың үйін бір қыс күзетіп шығуға Сәдір деген батырын қалдырып кететін болыпты...

Сәдір қосын Артықбайдың үйіне жақын тігіп жатқаны да рас еді. Сәдірдің қосы деген төрт қараша үй: ат баптарлар, қысыр сауарлар, ит, бүркіт баптайтындар — бәрі осында. Сәдірдің қасында он шақты жігіттері де бар. Енді Артықбай шал ешкімнен де қорықпайтын болды.

Есеней өз қосын орнынан қозғаған жоқ. Бір сәтке Ұлпанға көз тігуім обал ғой деп те ойлады. Мен жетпіске таянғанда, ол әрең-әрең отызға келеді. Сонда күнім не болар деп те қауіптенді. Ұлпан басқа қыздардай: құдай қосты — мен көндім, деп мәңгі мойын ұсынып, мәңгі үн шығармай отырып қалатын жанға ұқсамайды. Бұл — адал ойы, шыны еді.

Әттең, ол ойы, ол адал шындығы намаз үстінде бұзылып кетті. Таң намазын оқып отыр еді. Есіне бала Ұлпанның арқасына келіп жабыса түсетіні келе қалды. Қандай жылы тиюші еді! Бүкіл денесіне бұрын сезінбеген бір жылылық тарап, балқытып әкететін. Мақпал мені қандай жарасымды еді...

Сол Ұлпан осы кезінде арқама келіп асылар ма еді! Бір-ақ рет... Қандай ләззат лебін сезінер еді!.. Мен бірдеме білсем, ағалы-інілі екі «түрікпеннің» екеуі де Ұлпанға қырындайтын сияқты. Біреуі — сұлуша ғана жас жігіт. Ағасы әлі күнге қатын алмаған сүр бойдақ. Әсіресе ағасы қыз-келіншекке сайтаны бар адам. Бір күні: «Есеней, осы қызды маған айттырып бер», деп қалса, не айтам? Жоқ, мен осылай ойланып отыра берсем жынданып кететін шығармын. Аңшы Мүсірепке еріп, түлкі аулап қайтайын. Есеней намазын шала оқып тұрып кетті.

Аңшы Мүсіреп кешеден бері өлердей болып қор-

ланып жүр еді. Есенейдің аңға шығайық деген хабарын алған соң қайта құлпырып сала берді.

— А, құдай бар екен!.. Мүсіреп әлі өлген жоқ екен!— деді Сәдірге.

Қасында он шақты жігіттері бар Есеней «Қаршығалы» шұбарын кезіп күн бойы далада болды. Екі бүркіт, төрт бөрібасар Есенейдікі, екі сары ала «түрікпен» Мүсірептікі.

Есенейдің иттері әркімнен қалап алған ішінара араз иттер болса, Мүсірептің екі сары аласы — ұялас, таласып көрмеген тату иттер. Бұл екеуі атақты — асыл тұқымды, аңшылық қанына сіңген пәлелер. Аңшылықты иесіне өздері үйретеді. Қасқыр мен түлкіні қай бұрын көргені тура қуып кетеді де, екіншісі — алыстан барлап төтелей, тоскауылдай жүгіреді. Бірінің аты — Барыс, бірінің аты — Садақ. Екеуі иесімен бірге бір қоста жатады.

Есенейдің иттері әуелі шыға сала таласып алды. Таңшадай дырау, қасқыр азу иттердің тістері қанжардай жарқылдасып кетті. Иттерде қай бұрын жығылғанын талайтын әдет бар. Төртеудің бірі шойырылып тұра алмай қалды. Үсті-басы қызыл-жоса қан.

Екі Мүсірептің иттері сыйыса алар емес. «Түрікпен» Мүсіреп қасына Сәдірді алып, өз иттерін ертіп бөлініп кетті. Екі сары ала иесін өздері бастап, мал жайылған шиырдан алыстап шыққан соң ғана ауаны иіскелеп, кездесіп қалған іздерді иіскелеп ұзай берді. Аңшы жүрісі— ақырын. Аңшылар иттерінің қарасын үздірмей алыстан бақылап, жай жүріп келеді.

Қасқыр түс ауа кездесті. Шақырымдай жерден одырайып бір қарады да жөнеп берді. Барыс тұра ұмтылды.

— Таңшадай екен. Арланы, арланы!— деп Сәдір де шауып жөнелді.

Садақ қасқырдың ойысқан жағына қарай жолын кесе, қиястай тартып барады. Асықпай, ақырын шауып барады. Мүсіреп өзі соның соңынан кетті. Аздан кейін Барыс та, Сәдір де қара үзіп көрінбей кетіп еді, Садақ бетін бұрған жоқ. Сол көлденеңдей шапқан бетімен кете берді. Анда-санда қарғып-секіріп қасқыр жаққа қарап қояды.

Садақ қасқырдың алыстан сезілген иісін шалып келе жатыр. Иіс бір алыстан, бір жақындап қояды. Әуелі қасқырдың жай иісі келетін еді, бес шақырым шапқан-

нан кейін қасқырдың өз иісіне тер иісі араласа келді. Тоқ па екен, семіз бе екен?.. Бұл кезде қаншық қасқырлар жалғыз жүрмейді, бөлтірігін ауыздандырып бірге жүреді. Мынау, әрине, арланы. Арлан екені иісінен де танылып келеді. Қой жеген болар, қой ішінің иісі сезіледі. Апырау, иіс қайда кетті? Жоқ қой!

Садақ тағы біраз ұмтыла шапты да тоқтап қалды. Білдім, білдім! Әрі қарай бұрылған болды. Бәрібір жел сол жақтан. Қазір тауып аламын, қазір... Иесіне бір қарап кешірім сұрады да, бұрылып алып екінші жаққа қарай көлденеңдеп шапты. Ұзамай шабысы да үдеп кетті. Атылып барады. Иесі де атқа қамшы басты. Мүсіреп тің аты да алымдының бірі еді, бәрібір Садақ алыстай берді.

Біраздан кейін Мүсіреп жарты шақырымдай жерден алдын кесе өте берген қасқыр мен жақындап қалған Барысты көрді. Сәдір қалып қойыпты. Қасқырдың өкпе тұсынан күнге шағылысқан сарғылт жалын жарқ ете түсті де, қасқыр ұшып түсті. Барыс та жетті. Апартопар...

— Айналайыным-ай, сары Садағым-ай!— деп Мүсіреп те келіп қалды.

Қасқырдың үсті-басы қызыл ала. Ішек-қарны ақтарылып жатыр. Садақ қасқырдың алқымынан ала түскен бойы әлі мытып жатыр. Ішік-қарын — Барыстың қолынан келген іс...

Мүсіреп Садақтың маңдайынан, желкесінен сипап: айналайыным-ай, сары Садағым-ай, дей отырып, иттің аузын әрең аштырды. Жағы қарысып қалған екен.

Мүсіреп енді абайласа, Садақ осы араға жеткенше елу қадамдай жер бауырлапты. Таныс мінезі. Қасқырға көрінбейін деп істегені. Мүсіреп мұны бірінші көріп тұрғаны емес. Қасқырдың өте берер тұсына жер бауырлап көрінбей келіп жатады да, тұспа-тұс келгенде оқтай атылады. Екпінімен қасқырды алып ұрады да, алқымына жармасады. Мыти береді, мыти береді. Ол екі арада Барыс та жетіп келіп, қасқырдың ішін жарып жібереді. Долданып жеткен бойы шаптан тұмсықты салып жіберіп басын екі шайқады болды, іс бітеді.

Қасқырды Сәдірдің артына бөктеріп беріп, Мүсіреп қосқа қарай бет алды. Артықбай аулы бұлардың қайтар жолында еді. Түспей кетсең де ұят, қасқырынды байлап кетпесең одан да ұят. Мүсіреп таншадай арлан қасқырды үйге сүйреп кіріп:

— Артеке, міне көкжалыңыз!— деді.

— Ойбай, қатын, той қыл, қазан ас! Біздің үйге он бес жылдан бері кірген қасқыр осы!

Кештетіп Есеней тобы да осы үйге келіп түскенде, бітеудей сойып кергішке керіп қойған қасқыр терісі керегеге сүйеулі тұр еді. Үлкен екен. Тұмсығы уықтың қарына жақындап, құйрығы жерге түсіп жатыр.

— Түрікпен, Артекеңе қасқыр әкеліп байлапсың ғой!— деді Есеней.

— Қолға түскені жалғыз осы болды.

— Арланы екен, үйірімен үш тоғыз болсын, Артеке.

Екі түлкіні қосақтай көтеріп, аңшы Мүсіреп келді.

— Қайда әлгі ақ Ұлпаным, ақ патсам! Бері кел, байлап мына екі қызылды. Салаумаликем, Артеке. Малжан аман ба? Қарағым-ай, кәрі ағаң айыпты болып қалды ғой... Міне, сол айыбым! Несібелі, денің сау ма? Мені мазақтап қой, күнде бір күліп аласыңдар? «Күлсең көріге күл» деген осы да.

Ұлпан күлімдей келіп екі түлкіні алды да:

— Айып біткен қайтарылып жатқан жоқ па, Мүсеке?! Сіз бердіңіз, мен алдым. Енді өзіңізге қайтардым... Өзінің алыңыз,— деп қайта ұсынды.

Есеней төрге шығып отыра беріп:

— Айып-қиыптың қайтарылмайтыны да, қайтпайтыны да болады,— деді. Онысы «Мұзбел торы» ат қайтарылмайды дегенді аңғарту еді. Оның үстіне осы жолы Ұлпанды қалайда бір сөзге тартуды күн бойы ойлап келген.

— Қайтып үйіріне қосылғанды қайтарылды деп жатқаным ғой әшейін.— Ұлпан кешеден бері үндемей жүргенін ерсі көріп қалжыңдап еді.

Есеней аз ойланып қалды да, Артықбайдың жылқысы «Мұзбел торымен» бірге Сәдір қосына қосылғанын түсінді.

— Үйіріне барып қосылса, үйірін түгел ала кетейін дегені де!— деді.

Бұл не дегені? Қалың мал бергелі отырмын дегені ме? Осы шалда сондай ой да болар-ау! Қой, бұл бетінен қайтарып тастау керек болар.

— Біздің үйге үйірлеп келген малдың қайыры болған емес,— деді Ұлпан. Даусына сезілер-сезілмес қатқыл үн қосты.

Бұлардың нені оспақтасып қалғандарын оңдай алмаған аңшы Мүсіреп:

— Ұлпанжан, садағаң кетейін, айыбы құрсын, әкеңе байлағаным болсын. Ала қойшы, күнім!— деп сөзді бөліп кетті. Ұлпан сол ойнақы күлімдеп тұрған бойы түлкіні алды да, ас үйге шығып кетті.

Шай үстінде тағы бір әңгіменің ұшқыны Ұлпанға соғып кетіп отырды. Есеней тобы бір маралдан айрылып қалып еді. Аңшы Мүсіреп соны айтты.

— Пай-пай-ой! Алтын мүйіз ақ маралдың өзі екен! Есеке, сіздің иттердің ала ауыздығы болмағанда құтылмайтын еді. Әккі болған иттер бәрі бірге жапа-тармағай ұмтылмай тоскауылдап қуады. Сіздің иттер үшеуі бірге ұмтылып, бірге болдырып, аяғында өз-өзі таласып қалып, әрең айырдық. Әр жерден келген ит, ит болмайды.

Артықбай шошып кетті.

— Алтын мүйіз ақ марал дедің бе? Ойбай, оны біздің ауылдың жігіттері күн бойы қуып әбден қалжыратып қамап тұрғанда Ұлпанжан айырып алып қалған... Байғұс марал қалжыраған соң көлге күмп беріп түсіп кетіпті. Сол емес пе екен, Ұлпанжан?

— Сол болар.

Ұлпанның маралды айырып алып қалғаны рас болатын. Жігіттер көлге түсіп кеткен маралды қалай ұстаудың айласын таба алмай, Артықбай шалдың садағын сұратып кісі жіберіпті. Ұлпан әкесіне:

— Берме!— деді де, атына міне сала шауып кетті.

Ол — Ұлпанның анда-санда көріп жүретін маралы еді. Қумайтын, ит айтақтамайтын қызға маралдың көзі үйренісіп келе жатқан. Көп жақындатпағанымен секіріп-оргып қашып та кетпейтін. Шілік жапырағын жұлып алып, Ұлпаннан көзін айырмай сақ тұрса да, қарап тұра беретін.

Ұлпан көлге келсе, он бес шамалы салт атты жігіттер көлді айнала қоршап алып, ит айтақтап шапқыласып жүр екен. Судың суынған кезі, көлге ешкім түсе алмапты.

Ұлпан жігіттерді қуып жібереді.

— Немене, қырық үйлі Күрлеуіт, қырық жапырақтан бөлініп алайын деп пе едіңдер? Тиюші болмаңдар! Бұл — менің маралым!— деді.

Жігіттер ұялып, иттерін ертіп тарасып кетті. Аздан кейін марал да судан шығып, сілкініп алды да, қалың ағаштың арасына кіріп жоқ болды. Күн бойы адам ба-

ласынан қуғын көрсе де Ұлпаннан бұл жолы да қашқан жоқ, сергек аяңдап жүре берді.

— Жарықтықтың көзі-ай, қап-қара...— деді аңшы Мүсірепп.

— Қара көз, ақ маңдай демейсің бе!— Мұны Есеней өзі қыстырып қалып еді, Ұлпанға тым туралап айтылғандай болып шыққанынан қысылып, «түрікпен» Мүсірепке бұрылып:

— Сен бөлініп кетпегенде ақ марал құтылмайтын еді!— дей салды.

— Е, ол маған да кездесті. Жан-жануар болып жаралғанның сұлуы екен. Елу қадам жерден шілік арасынан атылып шығып еді, қумадым.

Ұлпан алғысты көзімен Мүсірептің жүзін бір сипап өтті.

— Мен иттерімді адал жан-жануарға ауыздандырмай жүрмін. Сонша сұлу жаралғанды итке талатып, қанға боян соғып алуды обалсынамын. Менің құмарым — қасқыр мен түлкі ғой...

«Шынын ба? Неғып?»— дегендей Ұлпанның азғана күлімдеген көздері жарқ етіп Мүсірепке қарай тағы бір серпіліп қалды.

Маралды мақтаған сөздердің Ұлпанға арналып жатқанын серілеу Мүсіреп қолдады да, оны түз тағысындай соғып алуға қарсы екенін аңғартты.

— Ұлпанжан, сенің тілектесің де бар екен!— деп Артықбай қуанып қалды.— Оның өзін осы ауыл түгел Ұлпанның маралы дейді. Бәрі күзетіп жүреді.

— Ойбай, ақ патсам, тимейін маралыңа, тимейін. Енді ғарі көз тіксем, бесікте жатқан бөбегімді көрмейін!— деп аңшы Мүсіреп қарғана бастады.

— Екі лағы мен снесі Тұздыкөл маңайында жүреді,— деп Ұлпан оны да ескертіп қалды.

Есеней марал жайындағы әңгіменің басталып кетуіне қуанса да, аяқталуына назары болып қоңырайып қалды. Алдымен өз ағайыны Мүсірепке өкпеледі. Маралды қызға теңеп мақтай бермей, итке талатып... қанға боян... соғып алған обал болады дегені қай сандалғаны? Әдейі мені ыза қылайын деп айтады. Тым болмаса бір кеш қызды айтып маралға теңеп, маралды айтып қызға теңеп ойнап-күліп отыруға болатын еді ғой. Ұлпан да сөзден қашайын деп отырған жоқ еді. Екі Мүсіреп кезек киіп кетіп, сөз аяғын құрдымға апарып жоғалта бергенін көрдің бе!.. Өзім де құдайға шүкір, көп олақ-

тың бірімін... Айып-қиып, ат жайы, марал жайы сөз болды... Соның бірде-бірін не иіріп, не шиырып әкете алмадым. Ұстата бердім. Тегі, мен сөздің өру, өрбітуіне көңіл қоймай, байламын айтып әдеттенген адаммын. Қызға сөздің байламы не керек? Он күн ойлансам да келер бір кеште Ұлпаннан басқа тірі жанға сөз бермей... Ұлпан не айтса да қағып алып... біресе күлдіріп, біресе ойландырып... кейде төбесінен шүйілген қырандай... кейде оқтай қадалып...күйдіріп, жандырып... қайтармын.

7

Есеней он күн ойланса да, қызды күйдіріп-жандыратын еш нәрсе таба алған жоқ. Екі рет Артықбайды шанаға байлап-матап отырғызып аңға алып шығып еді. Оның қарауылына қасқыр іліктіре алмады. Бүгін «түрікпен» Мүсіреп үйіне қайтқалы жатыр. Ол кеткен соң Есеней қосы тіпті меңіреу болып қалатын сияқты. Аңшы Мүсірептің шатпағын Ұлпан күле қарап тыңдайды. Өйтіп езу тартқанын көрсеткеннен көрсетпегені жақсы да... Оның сөзіне күлмейді, өзіне күледі. Тегі Есеней — Есеней ғана бола алса керек. Басқа біреуге ұсап сөзшең болам, биязы болам, сыпайы болам десе — күлкі болатын жайы бар. Баяғыдан бері менің атағым Есеней болғандығымнан қадірленетін. Ендігім қай алжығандық? Жоқ, мен Есенейден басқа ешкім де бола алмаймын!

Есеней еліне қайтқалы жатқан Мүсірепті шақырып алды.

— Бір қыс бірге болайық деп едім, көнбедің, сұр бойдақ... Себебің бар шығар, сұрамаймын. Тек, менің соңғы бір қолқамды орындап бер. Бір күн аялда.

— Жарайды, аялдайын.

— Аялдасаң, қазір аттан. Артықбайға құда түсіп қайт. Неге шошып кеттің?.. Ұлпанға Есенейдің көңілі ауып жүр де. Мендей шалдардың талайы-ақ тоқал алады. Мен де өзіндей сұр бойдақ. Сен қатыны жоқ сұр бойдақ, мен қатыным болса да он жылдан бері сұр бойдақпын. Алпысқа келгенім жоқ. Керегі болып қалса қыздың өзіне де сөйлесе кел. Сенің «Алғашқым» деген күйің болса, менің «Соңғым» дейтін күйім осы қыз — Ұлпан. Қыз-келіншек дегенде қырың сынып көрмеген боздақсың, көрсет осы жолы!

— Жарайды, барып қайтайын.

— Барып қайтпа, бітіріп қайт. Сибан деген бір рулы

елдің ордасы бір күні біржола жабылып қалсын демесең, көндіріп қайт!

Есенейдің соңғы сөзі Мүсірепке ауыр тиді. Сибан деген жалғыз Есенейі болмаса ағаш-ағаштың қойнауын паналап бытырап кеткен әлсіз ел еді. Есеней көтерілгелі не бары он ауыл Сибан ел қатарына қосылды. Сол Есеней ұрпақсыз. Туған-туысқандарында мұның орнын басар ешкім жоқ. Ондай адам жалпы Сибанда жоқ. Оның өзге жағын былай қойғанда, екі ұлы қайтыс болғаннан кейін біржола ұрпақсыз қалғаны да Мүсірепке қатты бататын еді. О да адам ғой! Ішінен Ұлпанды да аяды. Есеней қанша ағайыны болғанымен құрығын Ұлпаннан басқа біреуге салса да болар еді ғой! Онда ше? Ол қызға обал болмас па еді? Шіркін-ай, он ауыл Сибанның бір қатыны жесір отырмағанын көрдің бе!.. Іштей Есенейді де аяп, Ұлпанды да аяп Мүсіреп Артықбайдың үйіне келіп түсті.

Ұлпан үйінде жоқ екен. Соны пайдаланып Мүсіреп келген жұмысын созбаққа салмай қыздың әке-шешесіне бірден айтып тастады. Есенейдің сәлемін тура жеткізді. Бояған да жоқ, бұрмалаған да жоқ. Артекең үндемей тұнжырап отырып қалды да, қыз шешесі Несібелі жылап үйден шығып кетті.

— Осы, Артеке, келген жұмысым. Не жауап қайырасыз?

— Ойбой, Мүсіреп-ай!.. Есеней қадалса алмай тынатын ба еді! Ұлпанымды мен бермеймін десем, Есеней көнеді деп отырмысың? Айтты, алдымнан өтті, болды емес пе, алмай тынбайды ол!

— Олай болғанда сізді риза дейін бе?

— Қайдағы риза?

— Енді сіз не айтты деп қайтам?

— Ұлпанның еркі өзінде. Өзімен сөйлесе берсін деп айтты де. Ал әке батаңды бер деген күні, жетпей жатқаны бата болса, бере салу қиын емес қой...

Артықбай тағы да біраз үндемей қалды. Мүсіреп те шал жауабының өзгерісі бола ма деп күтіп отыр. Шеше наразы, әке наразы. Осыны айтып барса, Есенейдің беті бұрылар ма? Жоқ, бұрылмайды. Оған қыз наразылығы қосылса ше? Онда зорлауына қорлауы қосылады.

— Мүсіреп, мен сені жиырма жылдан бері білемін. Адалдығыңнан басқа сырыңды көрген емен. Ұлпанмен өзің де сөйлес. Адал ақылыңды айт. Әлгі мылжыңбай адасың таң атпай келіп, Ұлпанжанды түлкі аулауға ер-

тіп әкетті. Барамыз деген жері Тұздыкөл... Осы үйдің есігі қай жаққа қарап тұрса — сол бетте. Мүсіреп атына мінді де, Артықбай шалдың сілтеген жағына қарай жүріп кетті. Ақырын жүріп келеді. Ие, бұл бір абыройсыз елшілік болғалы тұр. Есенейге екі нәрсе өтпейді: оқ өтпейді, сөз өтпейді. «Сенің «Алғашқым» деген күйің болса, Ұлпан менің «Соңғым» деген күйім» деді, болды.

Ұлпан бүгін аса көңілді еді. Әкесінің азғана жылқысын Сәдірге қосып жібергелі бір жеті бойында атқа мініп далаға шығар, бой сергітер себеп қалған жоқ-ты. Жастық жалыны лапылдап тұрған сергек жанды Ұлпанға үйде отырып қалу деген адам шыдай алмас азап екен. Бүгін, міне, таң атқалы ат үстінде. Күн күлімдеп тұрғандай ашық. Көгілдір аспан күндегісінен гөрі көбірек көтеріліп кеткендей биік сезіледі. Түнде жауған ұлпа қар барлық дүниені ақ жібекпен оран алыпты. Жас қайыңдар ақ зелен жамылған әдепті келіншекке ұсап тәжім етердей иіліп тұр. Аққа оранған шілік түбінен дыр етіп ақ құр ұшқанда бұтаққа қонған ұлпа қар оңай ұшқындап кетеді де, ақ қанатынан бұтақтарына кір жұғып қалғандай сезіледі.

Далада өскен қазақ қызына жылдың төрт мезгілі ғана емес, әр күннің өзінде әлденеше мезгіл бар. Бәрінің де өз қызықтырары бар. Бір жұмадай атқа мініп далаға шықпаған қыз, даласын сағынып қалыпты.

Бүгін аңшы Мүсірептің бүркіті де көрінген түлкіні адымын ашырмай бүктеп тастап жүр. Бірақ бүркітке түлкі алдыру деген онша қызық емес екен. Шабу да жоқ, қуу да жоқ. Мініп жүрген «Мұзбел торы» да наразы. Аңға шыққанда тақым жазып шаппаған соң, оның несі қызық! Есенейдің үштен біріндей салмағы жоқ осы бір қыздың қор қылғаны-ай! Қолы қатты-ақ өзінің. Темір ауыздық болмаса көрсетер ем қалай шапқанды! Тақымымның дал-далы шыққанша шабар едім...

Аңшы Мүсіреп қызық адам. Қейде өліп жатқан түлкімен ұрсысып отырады. «Сен немене, қызыл қандел, қара балақ сайқал!.. Құтылып кетем дедің бе? Үйіне жетпей жатып сайқалдығын қарашы мұның! Ит тұқымын қазақ туғанына тоғыз ай толғанда «үйіне жетті» — ер жетті деп есептейді.— Бүркіт жоғарыдан сорғалап келіп шаншылғанда екі рет жалт беріп кетіп алғызбаған қашшық түлкіге аңшы сол ұятсыздығын айтып ұялтып отыр.— Сенің шешең ғой, сенен де асқан зәнталақ...»

Аңшы содан кейін бүркітіне ұрса бастады. «Сен немене, бұдан бұрын қаншық көрмеп пе едің? Көргенсің! Қашаннан бері айтып келем саған: құйрығын шаншып ала жөнелгені — түлкінің қаншығы болады. Оның басы құйрығының түп жағында емес, қалай қарай жүгіріп бара жатса сол жағында. Құйрығының түп жағынан киліксең бет аузыңа сарып кетеді. Сонсоң бір ай отыр үйде, әкең өлгендей болып салбырап... Қарағым Ұлпан, байлан мынаны...»

Жасамыс бір түлкіге өзінің әйеліне ұрысқандай ұрысты. «Мен сенімен бірге жасасып келем, сауыс-сауыс сары дамбал кәрі сайқал! Саған не бар екен сонша бәлсініп. Қәрі Мүсірептің көзіне ілінген екенсің, жата кетпейсің бе?..»

Бұдан әрі аңшының сапырынды сөздерін естігісі келмей, Ұлпан үйіне қайтты.

— Ағай, мен маралымды көре қайтайын деп едім...

Ұлпан маралдың ізіне түсіп келе жатыр еді, «түрікпен» Мүсірепті сонадайдан таныды. Екі иті соңында, аян-жортақпен ақырын келе жатыр. Басында қара елтірі бөрік, қара құлын жарғақ, аяғын безеп басатын сал жирен ат Ұлпанға әбден таныс болып алған. Ұлпан қуанып кетті. Бұл кісімен еркін қалжыңдасуға болады. Қақпан құрмай, қалтарыссыз-қалтқысыз сөйлеседі. Жақсы көретінін жасырмайды да. Онысында қауіп-қатер де жоқ. Ұлпан да оны жақсы көреді.

Бұл — жақсы көрудің бір таза түрі. Екеуі де білетін, біріне-бірі айтпайтын, өмір бойына үнсіз кетер түрі. Үлкендік те, кішілік те бөгет емес, басқа бөгесін де жоқ. Мұндай жақсы көру — құшақ құмарлығынан жоғары да таза тұрады. Еркелете білетін аға мен еркелей білетін қарындас арасындағы жақсы көру сияқты. Неден екен, неден басталғаны белгісіз, Ұлпан мен «түрікпен» Мүсірептің арасы осылай бола бастап еді.

Ұлпан қатты шауып келген бойы:

— Мүсіреп аға, қасқырға тым кеш шығыпсыз ғой?— деді.

— Қасқырға емес, саған амандаса кетейін деп келе жатырмын, қарағым. Ертең елге қайтатын едім.

— Елге? Бізді осылай тастап кетесіз бе?

— Тастап дегенің не, айналайын-ау... Сені кім қиып тастап кетер! Ұзамай қайтып келемін.

— Бәрібір, бүгін біздің үйде боласыз. Кетпейсіз. Мен сізге бір құшақ қурай кесіп әкеліп қойдым... Неше түр-

лісі бар! Кепкені де бар, шілік арасында балғын тұрғаны да бар...

— Болсын, Ұлпанжан, болсын...

— Ол кешке болады. Оған дейін қасқыр қуғанды көрсетесіз.

— О да болсын... Қасқырдан қорықпайтын ба едің?

— Сіздің қасыңызда жүріп қорқамын ба?

— Е, жарайды, қалқам... Бірақ менің не айтқанымнан шықпайтын боласың!

— Көндім, Мүсіреп аға, көндім. Құлыңмын құлақ кесті...

Мүсіреп атынан түсіп, Ұлпан астындағы аттың айыл тартпасын дұрыстап тартып берді. Үзеңгі таралғысын азғана ұзартып жатқанда қолы қыздың аяғына тиіп кетіп еді, жып-жылы екен. Жылылық бүкіл денесіне лап беріп еді, қолын тез тартып алды.

— Ал енді жөнелдік.

Екеуі желе-шоқыта қатар келе жатыр еді, Ұлпанның көзіне маралдың жаңа жүрген ізі шалынды.

— Мүсіреп аға, маралымды көресіз бе?

— Көр десең көрейін.

Енді Ұлпан алға түсіп кетті.

— Шөге, шөге, шөге!..

Марал шілік арасынан шықты да, орандай жортып ашыққа шығып тоқтады. Бұнақ-бұнақ сарғыш мүйізі күнге шағылысып, алтын қанжардай жарқырайды екен. Аңшы Мүсірептің «Алтын мүйіз ақ марал» дегені содан болу керек. Аппақ ақ марал емес, қысқа қарай ақ қылшықтанған, ақ мандайланған, бозғылт.

Марал Ұлпанның таныс даусынан шошынбай-ақ көзге түсіп еді. Енді таң қалып, сескене қарап тұр. Мына қыз да ит ертіп жүретін болғаны ма? Пәлі, қасында еркегі де бар. Еркек біткен — біздің жауымыз. Бір жақсысы — иттерін айтақтаған жоқ. Мынау екі сары ала нағыз дал-далыңды шығаратын пәленің өзі болар!..

— Шөге, шөге, шөге!..

Жоқ, бүгін мен сен қызға еркелеп секіріп-қарғып ойнамасам керек. Төрт аяғым түгел ата жөнелгелі тұр. Еркелесін десең жалғыз кел. Итінді әкелме!..

Марал бір-ақ жалт етті де жоқ болды. Иттер оны көрді де малға санады, қуған жоқ — ешкі ме екен? Жоқ, теке болар...

— Сұлу-ақ екен!— деді Мүсіреп.— Бүкіл денесінде бір келіспей тұрған жері болсайшы! Қандай жарау,

қандай сымға тартылғандай сұлулық. Осының сұлулығына қызықпай, көзге түссе-ақ қуа жөнелеміз. Сұлуды сойып, етін жейміз.

Ұлпан қазақ жігіттерінің сұлу деген қызға қандай өш болатынын айтқысы келді де, өз тағдырына тұспалдағандай болып шыға ма деп іркіліп қалды. Өз қара басы ондайға ұшырамағанымен, жас кезінде сұлу атанған жеңгелерінің бетіне кетпес күйе жағылып қалғандарын, қалай қор болғандарын білетін.

Екі сары ала ит жер мен желді иіскелей жүріп, иесіне бір-бір қарап қалды да, желге қарсы қаттырақ жүгіре жөнелді.

— Ал, Ұлпанжан, иттер бірдемені сезінді. Қазір бір жерден қасқырды айдап шығады. Сен қасқырды қуа жөнелген иттің соңынан ере бер. Жарты шақырымнан артық жақындама! Қасқыр ағашқа, не көлге қарай оралса алдынан шығып, бетін бұрам деп әуреленбе. Иттің соңында бол. Қасқыр он шақырымдай қашып барып ағашқа бұрылады. Сол кезде бір жағынан мен де шыға келермін.

Мүсірепбен Ұлпан қатар шауып келеді. Қалың орманнан алыстап талды-шілікті ойпаттың арғы қабағына шыға бергенде, Ұлпан Мүсірепке жалт қарап:

— Ойбай, аға, бір ит тұрып қалды,— деді.

— Ендеше, ұмтыл, шап! Сонау қылаңдап жалғыз кетіп бара жатқан сары алаңың соңынан қалма!

Ұлпан құйындатып жөнелді. Атпен бірге жаралғандай ұшып барады. Барыс иесіне көрінбей кетті. Садақ қасқырдың иісін алыстан сезініп бірталай қиғаштап кетіп барады. Мүсірепбен соның соңына түсті.

Садақ әшейін ойнап шауып келе жатқандай. Тәңірі деген қаншық әшейін!.. Жарау болар, қоян жепті. Бірақ Барыс біраз жүгірер. Жақында ағаш та, көл де сезілмейді. Қаншықтың аты қаншық, қаша береді бетімен. Сол ит қаншық бұлталаққа салып бір олай, бір бұлай қашып әуреленбесе жарар еді Е, Барыс ол еркіне жібере қоймас. Қыз да жақын бара жатыр. Барыстың иісі мен қыздың иісі кейде бөлек, кейде аралас келеді. Әй, қаншықтың иісі-ай, мұрныңды жарады. Қыстың орта кезі болса қаншықтың иісі тіпті күндік жерден танылады. Сол кезде бір кездесіп көрер ме еді өзімен...

Ұлпан Барыстың соңынан манадан бері шауып келеді. Қасқыр мен иттің арасы едәуір жақындаса да әлі алшақ. Шабысқа жаралған жазық дала, ат тізесінен

келмейтін ақша қар итке де, қасқырға да ауыр емес. Тізгінді босатса «Мұзбел торы» қасқырдың адымын ашырмайтын сияқты. Бірақ онда не болар еді? Ал жеттің қасқырға, қамшымен соғып аласың ба? Ұлпан тіпті тірі жәндікке қамшы жұмсап көрген жан емес. Қасқырдың бетін бұрам деп әуре болма деген сөз тағы есінде. Мүсіреп оны қадағалай тапсырған. Шынында деймін-ау, қасқырды қуып жетіп барсам, ол ғой қарсы тұра қалып, аузын арандай ашып секіреді маған қарай! «Қызды көрсем қызыл өңешім қышып кетеді, қылғып жіберем де жүре берем!» дейтін осы қасқыр емес пе!.. Құдай-ай, сақтай көр!

Ұлпан сары ала иттен көзін айырмай шауып келе жатып қай жаққа, қай бетке, қалай шығып кеткенін аңдамай қалып еді. Қашып құтыла алмасын сезінген қасқыр талай жортқан қалың ағашына қарай ойыса бергенін де білген жоқ. Енді бір кезде абайласа алдында қалың қара орман көрінді. Бұл қай жердегі орман болды екен? Ит пен қасқырдың арасы да жақындап қалыпты. Ол екеуіне өзі де жақын келеді. Әттең, орманға қасқыр бұрын кіретін сияқты. Сары ала ит орманға дейін іліп түспесе, қасқыр құтылып кететін. Шақырымдай ғана жер қалды. Айқай салу керек шығар? Кімге? Қасқырға ма? Мүсіреп ағай көрінсе бір жөн. Ол кісі көрінбейді. Қасқыр құтылатын болды. Жарты-ақ шақырым қалды ағашқа... Оқ бойы... арқан бойы... Құтылды-ау қан жауғыр... Қой, ұмтылмаса болмас... Өй, мына бір апаланатопалаңы немене? Қар бұрқырап кетті ғой. Қасқыр қайда, апанына кіріп кетті ме? Сары ала ит те екеу болып кетті. Қасқырдан айрылып қалып, екі сары ала өздері таласып жатқандай алай-түлей...

Ұлпан ағызған бойы үстіне келіп қалғанда, екі сары ала қасқырды керіп тастаған еді. Ұлпан аз-ақ иттерге соғылмай өтті. Қасқырды да көрді. Көзінен жас парлап кетті. «Түу, құдай-ай!..»

Мүсіреп келіп жеткенде Ұлпан әлі көз жасын тыя алған жоқ еді. Ықылықтап, өксіп қалады. «Құдай-ау, не болды маған?»

Мүсіреп иттеріне де, қасқырға да бұрылмай Ұлпанның қасына келді.

— Ау, немене, жылап жүрмісің?

— Жоқ, Мүсіреп аға, жылағаным жоқ, көзімнің жасын тыя алмай жүрмін,— деп тағы бір өксіп қалды.

— Ондай бола береді, айналайын. Атың бәйгеден

келгенде, итің қасқыр алғанда, көзіңе ие бола алмайсың. Атыңды аяндатып, алысырақта жүре тұр...

Мүсіреп иттерінен қасқырды айырып алып, ішін актарып тастады да, ақ қарға етпетінен салып біраз сүйретіп, қан-жынын кетіріп болған соң Ұлпанды шақырды.

— Бері кел, байлан мынаны!

— Жоқ, Мүсіреп аға...

— Жоқты қоя тұр. Бірінші соғылған аңды — аңға бірінші рет шыққан адамның қанжығасына байлап алып қайтады. Ырымы сол. Әйтпесе қыз балаға қасқыр байламайды.

Ұлпан амал жоқ көнді.

— Қалай, Ұлпанжан, қасқыр қуғанның қызығы бола ма екен?

— Болады екен... Қуып келе жатып қорқасың, қорқып келе жатып қуа бересің... Тіпті даусың шықпай қалады екен...

— Ендігәрі қасқыр қуа қалсам, мен сені ғана ертіп шығармын. Сен айтқан жерімнен шықтың.

— Қасқыр ағашқа жақындап қалғанда жаным шығып кете жаздады... Айқай салайын деп едім, даусым шықпай қалды.

— Айқай салмағаның жақсы болды. Иесінің айқайына ит аландайды да екпінінен айрылады. Қасқыр ығыса түседі. Қасқыр мен ит қарсы келіп айқасып қалғанда да ит жағында тұрмай, қасқырдың ту сыртына шыға берген дұрыс — қасқыр аландайтын болсын. Ал жүрейік...

— Мүсіреп аға, енді сіз біздің ауылды таба аласыз ба?

— Неге таба алмайым?

— Менің басым айналып кетті. Айдалаға шығып кеткен жоқпыз ба, өзі? Мынау бір мен көрмеген ағаш...

— Көргенде қандай, күнде көріп жүрген ағашың. Қасқыр сенен құтылмасын білген соң, манағы орманның шығыс жақ шетіне қарай бұрылды гой.

— Маған ылғи тура қашқандай көрініп еді.

Осылай баяу жүріп, сөйлесіп келе жатып Мүсіреп бір кезде үндемей қалды. Ұлпанның бірер сөзіне жауап та қайырмады. Өзімен-өзі, әлденені ойланып қалған. Ашық жүз, еркелете сөйлеудің ізі де жоқ.

— Мүсіреп ағай, сіз не ойланып қалдыңыз?— деді Ұлпан.

Мүсіреп оянып кеткендей Ұлпанның бетіне селт етіп қарады. «Мен бе?»— деді де тағы да үндемей қалды.

Көзі Ұлпанда. Аяй қарай ма, аялай қарай ма? «Апыр-ау, бір жат сөз айтып қалмаса қайтсін?» Ұлпан ескене бастады.

— Ұлпан!— деді Мүсіреп, Ұлпанның көзіне тура қарап.— Ұлпан, сен, мен қазір не айтсам да түгел тында, ойлана тында. Жақсын, жақпасын, түгел тыңдап ал! Бір ауыз сөз қоспай тында!..

Содан кейін өзінің Есеней жіберген елшілігін айтты. Даусында не жаның салғандық, не жаны ашығандық жоқ, бір қалыпты қоңыр үнмен сөйлеп келеді. Әлденені қадағалап, әлденені елемеу де жоқ. Биыл күз жақсы, малға жайлы болды ғой дегенді айтып келе жатқандай бейжай...

Ұлпанға сол бейжайдың өзі қанжардай қадалды. Есенейдің көз айырмай қарайтынын білетін. Онысы — әкесіндей адамның балғын жасқа қуана қарайтыны шығар дейтін. Бірақ іші қымсына беруші еді, сездіріп жүр екен де... Көз алдына көп нәрселер келді. Ұлпанның өзі білетін дүниенің бірінші адамы — атақты би Есеней... кем болса қырық жас үлкен адам. Ұрпақсыз қалыпты... Ағашқа асылып өлмесең құтыла алмайсың. Есенейден арашалап алып қалар адам жоқ. Айтты — болды. Басың болса не бер, тізең болса бүге бер...

Ұлпан бір түсініксіз күлкімен күле бастады. Тоқтай алмай күлді. Қуаныш күлкісі, ойын-қалжың күлкісі бұлай болмайды. Бұлай күлгенінен де жылағаны жақсы болар еді. Жынданып кеткендей атынан ауып, ар жағына қарай құлап барады. Мүсіреп Ұлпанның тізгін ұстаған қолынан шап беріп өзіне қарай жұлқып қалды. Жындана бастаған адамды шошындыру керек.

— Қой енді! Тоқта!— деді ақырып.

Күлкісі тоқтап, Ұлпан атына оңдалып отырды. Үндеген жоқ.

— Ағашты енді таныдың ба?— деп сұрады Мүсіреп.

— Таныдым. Сонау көрінген біздің ауылдың түтіні болар.

— Несібелі жеңгей бауырсақ пісіріп жатыр білем, иісі мұрнымды жарып барады.

Мүсірептің бір-екі ауыз бос сөзді неге айтқанын Ұлпан бірден түсінді. Есі дұрыс па деп қауіптенетін болар. Жоқ, Ұлпан көнтерілі қыз, оңай адаса қоймас есінен.

— Мүсіреп аға, күлгеніме өкпелей көрмеңіз, күлкім келіп күлгенім жоқ. Енді Есеней ағаңа қайтаратын жауабымды айтайын. Есенейдің құрығы мойныма түсе қалса,

оны алып кететін күш біздің азғана ауыл кірме Құрлеуітте жоқ. Құдай салды — біз көндік. Бірақ ағаңның есінде болсын — Ұлпан арзанға түспейтін қыз.

— Болды, айналайын, болды. Қалғанын өзіне айтарсың,— деді Мүсіреп.

«Болды, болды» дегені несі екен?»— деп ойлады Ұлпан. Есенейдің айттырғанына қуанып кетті деп ойлап қалды ма? Жоқ, олай ойламаса керек. Үлкендердің бірбір ауыз сөзбен түсінісіп қалатын салттары болушы еді, сол шығар... Әлде мені аяп, ағасынан да қызғанып кетті ме екен?..

— Мүсіреп аға, ол кісіңіз менің басыма келген бір бәле екенін біздің үйге бірінші келген күні-ақ сезіп едім. Көзін айырмай қарай беріп еді. Бір рет ұрттап алған шайы сақалынан шұбырып кеткенін де байқай алмай қалған. Сонда осы кісінің есі дұрыс па екен деп ойлап қалып едім. Сонымды сізден сұрасам, сіз не айтар едіңіз?

— Есі әбден дұрыс. Дұрыс болмаса таңдау құрығы сендей қызға түсер ме еді!

— Немене, менен бұрын беті жылтыраған қыз көрмеп пе екен?

— Таңдарлық қыз әрі есті, әрі сұлу болу керек емес пе? Сұлулығы жеңсе есінен айрылып қалатын, естілігі жеңсе сұлулығынан айрылып қалатын қыздар аз болмайды, Ұлпан. Естілігі толыққан сайын сұлулығы да толыға беретін қыз болады. Есеней құрығы қателеспепті...

Есенейден қанша безініп, атарға оғы болмай келе жатса да, Мүсірептің өзін мақтағаны қыз көңілін жадыратып жіберді. Ұлпан үйіне әдеттегі ақ жарқын қалпында келді.

— Апа, Мүсіреп ағай ертең еліне қайтады екен. Өзіне арнап тай сойғыз. Бүгін осында болады, жібермеймін,— деді шешесіне.

— Е, сойса несі бар, сойғызайын, құлыным. Мүсірептен жақын ағаң болмас сенің,— деп шешесі де әлденені аңғарта сөйледі. Болғанға бой ұсынып, болар жайға жалғау тастай айтты.

— Жоқ, жоқ, Несібелі, мал соя көрмеңіз. Бауырсағың мен шайың болса жетіп жатыр.

— Сойғыз, апа... Мүсіреп ағайдың иттеріне дейін тойғызып жібер. Ертең жүз шақырым жол жүреді екен. Жолда ел де жоқ көрінеді.

Содан кейін Ұлпан екі сары аланың қасқырды қалай алғанын ұзақ жыр қылып айтып берді.

— Әке-ау, Мүсіреп ағайдың иттері адамнан ақылды екен! Бірі — қасқырды қуып кетсе, біреуі — алдынан тосқауылдап, кездесетін жерлерін сөйлесіп қойғандай... Қасқыр орағыта қашып ағашқа енді кіре бергенде, тосқауылдап жүргені алдынан шыға келіп бас салды!.. Мен жылап жібердім...

Шайдан кейін Ұлпан Мүсірептің алдына бір құшақ құрай әкеліп салды. Мана дұрыс айтқан екен — кепкені де бар, балғыны да бар. Бәрі де таңдап жүріп тапқандай мүсіні түзу, ұшар басына дейін бұтақсыз екен.

Мүсіреп екі құрайды таңдап алды да, көшпелі елдердің ең бірінші күй аспабы — сыбызғы жасады. Біреуі төрт сүйем, біреуі — бес. Енді — до, ре, ми, фа, соль, ля, си — ұш бұрыштаған жеті тесік жасап жатыр. Сыбызғының жуан жағын түпкі азуларына тірейді де, дыбыс береді: до, ре, ми... домбыраның пернесін таққандай... Әр тесік өз орнында болмаса дыбысы жалған шықпақ. Қазақтың өз тілінде ешбір дыбыстың ғылымдық аты болмағанмен, ән салатын, күй тартатын елде дыбыс біткен түгел таныс болатын.

«Сүйір батыр»— жорық, жауынгерлік күйі: «Біз інген» — ботасы өлген інген зары... Ұлпан Мүсірепке жақын келіп отырып:

— Сыбызғыңыз күйіне келді ме?— деп сұрады.

— Келді білем.

— Келсе, «Алғашқым» деген күйіңізді тартыңызшы.

Мүсіреп көп жалындырған жоқ, тартып кетті. Күй «Алғашқым менің, алғашқым, алғашқым, менің алғашқым» деп екі қайталайды екен. Кәдімгі сөзбен айтқандай анық естіледі. Оның ар жағын жүрегің мен жаның ғана ұғынатын сияқты. Күй — сөзбен айтып ұғындыра алмас, тіл жеткізе алар ұғыныстар маңайлай алмас бірдемелерді айтады екен. Еркелетіп айтады, наздanады, сағынады, сағындырады. Үн шырқап жоғары кетеді де, енді бір кезде қыр астынан үзіліп-талып әрең естіледі.

Ақбоз үйдің қасынан аттандырып,
Қош-есен бол дегенің естен кетпес...—

дейді білем.

Сөзбен көп қайталанып айтылған ойлар әрі-беріден соң құлағына кірмей қояр еді. Ән тілімен, күй тілімен айтылған арман да, өкініш те, сүйіну, күйіну де қайта-

лаған сайын бойына тереңдей тарап ерітіп әкетеді екен. Бойына тараған деген ойына тараған емес, жібек талындай ең нәзік жүйке тамырларыңмен тарап, бүкіл бойыңды шымырлатады деген мағынаны берсе керек.

Мүсіреп «Алғашқым» деген күйін әдеттегіден ұзағырақ тартты. Әкесі Артықбай «Бұл өзінің күйі» дегені бар еді, Ұлпан да солай ұғынды. Қырыққа келгенше үйленбей жүрген адамның сондай бір өкініште арманы болуға да керек қой. Сонымен бірге күй әркімнің де әр мағынадағы арман-өкінішін еске салады екен. Ұлпан осының өзі маған арналған күй емес пе екен деп те ойлап қалды. Әлдекімге еркелегісі келіп кетті. Несі бар?.. Күй тыңдап отырғандардың бәрі де әлденеге қуанғандай, кімге болса да бір жақсылық істегісі келгендей жадырап кетіпті. Екеуі ғана оңаша болса Ұлпан Мүсірептің мойнына асыла кетер ме еді, әлде қайтер еді? Қалай еркелер еді, не айтар еді сонда? Оны өзі де білмейтін, оңысы айтылған да жоқ.

— Жылағым келді...— деп ішінен күрсінді де тынды.

Кешкі тамақтан кейін Несібелі мен Ұлпан Мүсірепті аттандырып салды.

— Қарағым қайным, Ұлпанымның жалғыз жақын ағасы сен болып қалдың. Көз қырыңды сала жүр,—деді Несібелі. Бұл — мана ескерткен сөзі. Есенейдің айтқанына мойынсұндық, көндік дегені еді.

— Мүсіреп ағa, тез оралмасаң өкпелеймін. Сағындырмай тез орал!— деп Ұлпан жиреп аттың жалын сипай берді. Бұрын «сіз» деп сөйлеуші еді, енді «сен» деп, туған қарындасындай жақындық білдіріп қалды.

Мүсіреп Ұлпанның бірінші рет шашынан сипады да, бір-екі рет арқаға қағып:

— Сен бұрын сағынасың ба, мен бұрын сағынамын ба, оны құдай білер... Қош, айналайын, қош, жеңеше!— деп атының басын тез бұрып жүріп кетті...

Мүсіреп кіріп келгенде Есенсй қатты тұнжырап отыр екен.

— Қандай қырсыққа ұшырап бөгелдің?— деді Мүсірепке.

— Күйеужан, тым қатты кетпеңіз... себебі болған шығар... Қылауы түспеген құданы кім тез жібере қоюшы еді!— деп Мүсіреп Есенейдің күткен жауабына қалжыңын да қосақтап жіберді.

«Күйеужан, құда» деген сөздер Есенейдің бар күді-

гін бірақ сыпырып тастағандай, кәрі бура жадырап сала берді.

— Бір ғана ескертетінім бар: Ұлпан арзанға түспейтін қыз. Барлық жайды өзімен сөйлесесің. Әке-шешесінде сөз жоқ.

— Арзанға түспесе мейлі, Есенейдің малы жетер!— деді Есеней.

Арзан-қымбаттылық дегеннің мәні басқада екенін түсіндіргісі келіп бір отырды да, Мүсіреп онысын іркіп қалды. Ұлпан өзі де жеткізіп айтар...

Таң құланиектей келе Мүсіреп иттерін ертіп еліне қайтып кетті.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

1

Есеней қостарын Артықбайдың үйіне жақын әкеліп қондырғалы жарты айға жақындап қалып еді. Екі Мүсірептің екеуі де кетіп қалды. Есенейді жалғыз тастап кетті. Екеуі де наразы кеткенге ұқсайды. Біреуі істің басында болды да, қасында болғысы келмеді ме, қалай? Екінші Мүсіреп «мына бүркітім арықтады, басқа біреуін әкелемін» деп кетіп еді, әлі хабарсыз.

Елден қасында үш жігіті бар өз інісі Еменалы келіп еді, олардан ет жеп, қымыз ішуден басқа пайда болар емес. Сөйлесіп, көңіл көтеруге де жарамайды. Аңға шықса далақтап шауып, айқайлап, шулап аңды күндік жерден үркітіп жібереді.

Бұлар Артықбайдың аулын Есенейдің қоңсысы деп түсінетін болса керек. Несібеліге қожаңдап сөйлесе бастады. Есенейдің ойын әлі күнге тани алмай жастар жағы кезек-кезек Ұлпанға қырындайды.

Еменалы ақымақ күні кеше «Мұзбел торы» атты ертеп жатқан Ұлпанға:

— Әй, қыз, қоя бер атты! Бұл атқа сендей он қыздың құны жетпейді. Қоя бер!— депті.

Ұлпан аттың жүгенін сыпырып алып қоя берген екен, Есеней жалынып-жалпайып қайтып алғыза алмай қойды.

Есеней бүгін інісі Еменалыны қуып жіберді, қоштасқан да жоқ. «Кет!» — деп ақырды да, айдап тастады. Ұлпанның көңілін осы жібітер деп ойлады.

Онсыз да үзілді-кесілді жауабын айтпай созбаққа салып келе жатқан Ұлпанға Еменалының қылығы, әрине, естен кетпес қорлау еді. Есенеймен терезесі тең адамның қызы болса, Еменалысымен бірге Есенейдің өзін де айдап тастататын дөрекелік қой. Бірақ Ұлпанға ол ой келген жоқ. Уәдесі уәде, сөзі орнында. Жастық қырқаларынан алдақашан асып кеткен Есенсй қыз ойының бірнеше түйіншіктерін таба алмай жүр еді, соған тағы бір түйіншек қосты да қойды.

«Қыз дегеннің мұндай қиын екенін кім білген»,— деп Есеней де қиналып жүр. Бес болыс Керей — Уақтың қандай қиын жанжалы болса да, бір ауыз сөзімен тындыра салатын атақты би бір қыздың көңілінде тағы не барын таба алмай жүргеніне әрі назаланады, әрі ызаланады. Әсіресе «Ұлпан арзанға түспейтін қыз» деген жұмбғын шеше алмай қойғаны батып жүр. Ірбіт, Тобыл базарларының қайсысының қымбатшылығын айтады екен? Әлде... қызда қырық есекке жүк болатын айла бар дейтін еді, айлалап жүр ме екен?

Тым болмаса қарсыласса екен-ау! Онда оп-оңай мойнын бұрап тастар еді. Ол жоқ. Түсіне бермес жымиыо бар. Неше рет кездессе де қыз мойындап қойғанын айтады да, одан әрі бір баспайды. Ойымдағыны өзің тап та, өзің айт дегендей етеді. Онысын таба алмай Есеней өзіне-өзі ыза бола бастағанда Ұлпан:

— Алты ай қыс осыдан басқа не ермегіміз бар? Тағы да сөйлесерміз,— деп кетіп қалады. Тегі енді қос тізгінді өз қолына алып, тегеурін көрсетіп жібермесе болмаса керек.

Есеней бүгін қыз көңілін түгел ақтарып, не тілегі болса да түгел орындауға ант етуге әзір. Ұлпанның келуін күтіп отыр еді.

Ақ үйдің ортасында от маздап тұр. Жұрт аяғы басылған шақ. Қасында екі жеңгесі Ұлпан келіп кірді. Әдеттегі еркекше киімде емес, қыз киімінде келіпті. Есеней қуанып кетті.

— Жоғарырақ, жоғарырақ отыр, Ұлпанжан...

Қартая бастаған адамның балаша қуанғанына жас жеңгелері бір-бір қылмың етісті де, шығып кетті.

Ұлпан бала күнінен еркек-шора болып ерке өсіп еді. Көшпелі елдің қызы жасынан ат үстінде, әр кезде шалбаршаң болатын. Мүмкін, өзінің қыз екенін де кейінірек сезінген болар. Бір туған аға, інісі жоқ, қыз екенін сезінгеннен кейін де еркек балаша қалыптасқан еркін-

деу мінезінен оңай арыла алмаған. Бүгін ол Есенейге қыз баланың табиғи сылалығымен бірге еркек баланың өр мінезін де ала келіп еді. Есеней: «Жоғары отыр»,— деді, Ұлпан да ығыспай төрге шығып, Есенейдің өзінен жоғары отырды.

— Отқа жақын отырсаң етті.

— Отқа жақын отырған тоңғақ болады дейді.

— Күн суық қой.

— Мен тоңғақ емеспін, үйренгемін.

— Артекем қалай?

— Күндегі қалпында...

— Маған ұрсып қоятын болар?

— Сізге кім ұрса алады?

— Ұрыспаса болды...

Осымен алғашқы бет ашар сөздер екі араны алыстатпаса жақындастыра алмай тоқталып қалды. Есеней күн бойы ойланған тегеурінге басқысы келіп:

— Ұлпанжан, мен арзанға түспейтін қызбын дегенде не айтқың келді! Сол қымбатқа түсерің — дүние малы болса да атын аташы!— деді.

— Мені ешкім сатпайды да, мал да алмайды. Әкешешемнің өз малын бағып алуға да шамасы жоғын білесіз емес пе!

—Сонда не болғаны?

«Не болғаны? Нағып түсінбейді екен! Мен тоқал қатын болып босағада отырар дей ме екен? Әлде мені бәйбішесінің сарқытын күтіп, көзін сүзіп отыратын күндікке көнер дей ме екен?

Есеней таба алмай жүрген жұмбағын Ұлпан өзі айтуға бел байлады. Қалтарыс қалдырмай түгел айтпақшы болып:

— Сіз мені қай үйіңізге кіргізбексіз?— деді.

— Отау үйге кірем десең отау бар. Үлкен үйге кірем десең үлкен үй бар. Қалағаның болсын.

— Жоқ, маған оңаша отау — ойнақ үй керек емес. Мен үлкен үйге кіремін де, төрінде отырамын. Соған туысқандарыңыздың көзі үйренер ме екен?

— Бір-ақ күнде үйренеді. Есеней ордасының бәйбішесі сен боласың.

— Ол үйде отырған бәйбішеңіз бар емес пе?

— Жоқ. Мен Өреліде тұрамын, ол кісі Сөреліде тұрады. Арамыз құдайға илансаң, жеті жылдық жол.

Есенейдің жұмбақтап айтқанына Ұлпан ойланбай-ақ түсінді.

Өрелі ат деп бір алдыңғы аяғынан, бір артқы аяғынан шалыс шідерленген атты айтады. Бұл — күнде естіп жүрген сөзі. Ондай ат бос та емес, түгел тұсаулы да емес. Есеней өзін солай өреленген атқа теңеді.

Сөре деп жаугершілік заманда өлген адамдарды мекеніне апарып жерлегенше қалдыра тұратын жарым үй — жарым жаппаны айтады. Сол кездерден қалған «Сөрелі» деген жерлердің талайын Ұлпан өзі де біледі. Әкесі Артықбай: «Қотсұқ келіп қалмағанда соңғы жараланғанымда мен де бір сөреліде қала барар ма едім, әлде қайтер едім»,— деп отыратын. Есеней бәйбішесін өле-өлгенше бөлек тұратын жерге айдап тасаған ғой...

Арамыз жеті жылдық жол дегені — жеті жылдан бері осылай тұрамыз дегені де. Әйтеуір, Есеней құрығынан құтылмасына бой ұсынып қойған Ұлпан ең болмағанда тоқал емес, үлкен орданың бәйбішесі боларына көзі жетті.

— Есеней,— деді Ұлпан. Бұрын сіз деп сөйлеуші еді, мұнысы бір табан жақындағының аңғартқандай шықты,— Есеней, екеуміздің арамызда сең кемі қырық жылдық айырма бар. Осыны ойладың ба?

— Ойладым, жаным. Қырық жыл болса қайтейін? Қырыққа келгенде біздің елдің Есенейі сен болып қаларсың. Оған дейін сен менің Есенейім бола тұр... Мен саған сұлу деп, жас деп қызықтым ба, болмаса Есенейдің орнына Есеней болатын адам деп қызықтым ба, оны өзім де біле бермеймін. Әйтеуір, осы түннен бастап менің Есенейім сенсің!

Ұлпан Есенейдің соңғы сөздеріне ырзашылық білдіруге ыңғайланып еді, құман, леген көтерген, астау толы ет көтерген жігіттер үйге кіре берді. Ұлпан сол ырзалық білдірер көзімен күлімдей қарап, қара шұбар бетті бір сипап өтті де тоқталып қалды.

Жігіттердің соңын ала Сәдір Артықбайды көтеріп әкеле жатыр. Кейінірек қыз шешесі Несібелі кірді.

— Жоғарылаңыздар,— деп Есеней тұра келіп, төрді қонақтарына ұсынды. Мұнысы — әр қонаққа көрсетілер қошеметі емес, күйеу ибасы еді. Созбақталып келген әңгіменің аяқталып қалғанын сезінген әке-шеше төрге шықты. Енді бұлар әр уақытта Есенейдің төрінде отырарын мақтаныш етеді де. Енді бұлардың панасы «Қаршығалының» қара орманы емес, Есеней боларын мақтаныш етеді де. Енді кәрі шойнақ бай Артықбай атанады, соны мақтаныш етеді де. Ол мақтаныш белгісі әзірше әке жү-

зінде де жоқ, шеше жүзінде де жоқ, қыз жүзінде де жоқ. Есенейдің ой түпкірінде ғана бар, күле жүріп, күндей жүретін ағайын дейтін адамдарда ғана бар.

— Артеке, бүгін бір соғым сойып едік... Соның басын жұрттан бұрын сіздің алдыңызға тартып, батаңызды алуды лайық көрдік,— деді Есеней. Мұнысы да күйеудің қайын атаға көрсетер құрметі еді.

— Ендігі бастың бәрі де алдымен сізге тартылады,— деп Сәдір де қостап қалды. Мұнықі де мән-жайды түсінген адамның сөзі.

Көзі ақиып бас келді. Төңкеріліп жалқындап қазықарталар келді. Қымыз ішілді. Артықбай батасын берді.

Шай артынан Ұлпанның бір ескерткені есіне түсіп, Есеней Артықбайға қарап:

— Артеке, Ұлпанжан сіздің мал-жанға қарар қолыңыз қысқалығын айтқаны бар еді. Сол түйіншекті байлай шешсек қайтер екен? Сәдір қосының иесі бүгіннен бастап Ұлпанжан болады... Бір тайына ортақ емеспін. Ұлпанжан жылқысын осы «Қаршығалыдан» басқа жаққа аудармай ұстайтын болса, сіздің малыңызды да қоса бақтырар еді...

Отырғандар түгел таңданысып қалды. Мырзалығы ма, бұл неменесі? Әлде жасы келіп қалған адам түптердің түбінде үй ішілік ырың-жырыңнан сақтанып Ұлпанның еншісін күн бұрын беріп қойғысы келді ме екен? Қалайда бұл — Есеней ғана істей алар іс. Қатал еді, озбыр еді, енді жан-жүрегі жібиін дегені де. Мың жаса, алтын Ұлпаным!

— Есеней шырағым, мұныңа жете түсіне алмасақ та қатын екеуміздің көңілімізді бір-ақ тындырдың. Найзаласар жай жоқ, іштен тынып отырған жайым бар еді. Қызың тастап кетпесе, мен тастап кетпеймін дедің, болды!— деп Артықбай көзіне жас алды.

Сібірдің генерал-губернаторынан келген алтындатқан берен шапанды алтын медалімен бірге Артықбайдың арқасына жапты да, шалды Есеней үйіне жөнелтіп салды. Ұлпан үйіне қайтқан жоқ.

Көптен зығырданы қайнап ішіне жиналып қорлана берген ашу енді өзінің қарама-қарсы кер ағысына ауысқандай, Есеней қазір өте жұмсақ, өте көңілді еді. Қонақтары тарағаннан соң, Ұлпанның қасына жақын келіп отырып:

— Ұлпанжан, менің еншімді бөліп бергені несі деп ойлап қалма. Бұл — еншің емес, сыйлығым. Басқа

дүниені екі Есеней бірге билерміз. Мына қосты өзің оңаша биле, маған қарайламай биле,— деді.— Алдымен кемпір-шалымыз еш нәрседен тарықпасын, маған сол болады. Мен баласы жоқ, ұрпақсыз қалған адаммын. Ұлым да, қызым да, жарым да жалғыз сенсің, күнім... Күнімдей жарқырап, ел-жұртыма кейде айбынды, кейде мейірімді қарап ордамызды жалғыз толтырып отырсаң, құдайдан сұрар басқа бір тілегім жоқ. Тіземді жастанып, жантайшы маған қарай...

Ұлпан Есенейді аяп та кетті, Есенейдің үлкен адам екендігіне қызығып та кетті. Басқа адам кім болса да Есеней бола алмас еді. Еркекке тіс те керек, іс те керек. Білек те керек, жүрек те керек. Күні өтіп бара жатқан кәрі тарланда мұның бәрі де бар екен әлі. Шіркін-ай, бұдан қырық жыл бұрын қандай болды екен? Бұған кездеспегенде кімге кездесер едім? Сөз жоқ, бір жасқа кездесер едім. Сол жасым Есенейдің оннан біріне тұрар ма еді? Кім білсін... жоқ, тұрмас еді!

Бір кезде Есенейді оғы болса атардай болып жүрген қыз, енді көнбесіне көніп болған соң, өз басын ақтар дәлелдер іздестіре бастады.

Бұдан кейін көп сөз болған жоқ. Ұлпан басын Есенейдің тізесіне салып жантайып жатып:

— Енді көп сөздің керегі не? Сибан дейтін өз еліңді, Күрлеуіт дейтін біздің елді түгел жинап той жаса да, бүгін айтқан барлық сөзіңді сол тойда түгел айт. Мен сонда ғана кіші Есеней атанармын,— деді. Есенейдің табақтай жалпақ қара шұбар беті қыздың аққу жұмыртқасындай аппақ бетіне жақындай берді. Ұлпан көзін жұмды...

Кәрі Каспий қара көк көзін ашты,
Терекке жылы жүзбен амандасты,
Жыбыр қағып қозғалып, сылқ-сылқ күліп —
Қатынды алды, қитықсыз араласты...

Таң ата Есеней суға түсті.

— Сен де түс!— деді Ұлпанға. Ұлпан қарсыласқан жоқ.

Кәрі дене қызынды да суынды, Есеней намазға тұрды.

Жас дене суынды да қызынды. Ұлпан көрпе астына қайта кіріп кетті. Көрпе астынан жарқыраған жалғыз көзі Есенейде еді...

Есеней мен Ұлпан, Несібелі — үшеуі қастарында төрт жігіт жолдастары бар Артықбай аулынан салт шығып еді. Орыс қалаларының шегіне жеткенде үш ат жеккен пәуескемен Тілеміс тосып жүр екен. Өмірінде арбаға мініп көрмеген дала қызы жатсыраған жоқ, төбесі жабық, ішкі жағы сары сапиянмен астарланған пәуескеге мінді де жүре берді.

Несіне жатсырайды? Өмірінде көрмеген байлыққа да жатсыраған жоқ қой! Есеней бере салған бір қос — бес жүз жылқының үшеуін беріп, үш жігіт жалдады да, бақтырып қойды. Артықбай аулы ет пен қымызға молықты да қалды. Қазір екі жүз бие құлындап тұр.

Байлық көзімен қарағанда Ұлпан «тыр жалаңаш» еді. Әжесінен, шешесінен қалған ол-пұлдан қиыстырып берген «бір киері» бар. Бәрі көнетоз, бәрі де салт жүретін қызына шешесі Несібелі ықшамдап берген.

Есеней Ұлпанды жазғытұрым ұзатып әкетуге әзірлегенде Ұлпан оған:

— Сенің еліңе осы ескі-құсқыммен бара берсем, біреу болмаса біреу «жалаң бұт келмегеніне құдайға шүкір» демес пе екен?— деді.

Әйелге не керегін өмірінде ойлап көрмеген Есеней ұялып қалды.

— Майдың орта кезінде Тобыл базары ашылады. Қырық жылқы айдат!— деді.

Ұлпан бұған да таңданған жоқ, айдатты да жіберді. Таңдап-таңдап семіздері мен көзге толымдыларын айдатты.

Несіне таңданады? Байлық деген ішуге, жеуге киінуге, адам сияқты тұруға жарамаса, басқа неменеңе керек!.. Биыл бай болсаң, ендігі жылы тақыр кедей болып қалуың да оп-оңай. Тоқтай тұр әлі, біраз көрейін, көрмегеніме көзім үйренсін, білмегенімді біліп алайын. Тоқтай тұр әлі...

Қазір бұлар сол Тобыл базарына келе жатыр. Есенейдің барлық базарлау жұмыстарын он бес жылдан бері басқарып жүрген Тілеміс орыс қалаларының шетінде пәуескемен қарсы алды. Есенейдің бұл құрметіне де Ұлпан таңданған жоқ. Таңданғанын білдіріп алса, ұят та болар еді.

Шынында, Ұлпанның таңданып келе жатқандары да аз емес. Бірінші таңданғаны — кәдуілгі қара жол еді...

Ортадағы ат жүретін бір тармағы бар, екі шеткі ат жүретін тағы екі тармағы бар, үш тармақ болады екен. Пәуескенің доңғалақтары шеткі атта жүретін екі тармақты дәл басып келеді. Әдейі осылай жасаған-ау!.. Орыстар ғой... Көшпелі ауылдың қызы мұндай жолды көрмеген еді.

Ауыздықтарынан ақ көбік бұрқылдап, қатар жегілген үш ат пәуескені ұшырып әкетердей ағып келеді. Салт жүргеннен анағұрлым тез. Салт атты жолдастары ере алмай қалды. Жүрістің мұндайы да болады екен-ау!.. Біресе аяңдап, біресе желіп, біресе шауып кету емес, бір қалыпты ұтымды жүріс.

Салт жүргенде бір-ақ аттың басы мен мойнын көріп, көңілің көтеріңкі отырса, қатар ағып келе жатқан үш аттың дене сұлулығын, қимыл-қозғалыс әсемдігін түгел көргенде, сол көңілің тасып төгілердей болады екен! Әуелі жолды, одан соң үш ат жеккен пәуескені Ұлпан көңіліне бірге түйіп алды. Тоқтай тұр әлі...

Ұлпанның тағы бір таң қалғаны — орыс үйі еді. Есенейді жолдан тосып жүрген Тілеміс бір орыстың үйіне шай қойдырып, тамақ әзірлеткен екен. Тап-таза екі бөлме. Сырлы иден, күн түсіп тұрған терезелер. Барлық тамақты ауыз бөлмедегі үлкен пешке пісірсе керек. Мосқалдау, сары шашты, көк көзді әйел басында шот-аяғы бар темір көсеуді пешіне сұғып қалады да, бір тамақты суырып алады.

Ашқылтым ақ қалаштар не деген дәмді! Ортасында ақ ірімшік салып пісірген дөңгелек нандар одан да артық. Өз аулының өмірімен салыстыра отырып, қазаққа қарағанда орыстар ақ патшадай тұрады екен деп ойлады Ұлпан.

— Бұл үйдің қанша малы бар екен?

— О, тәңірі, түгі де жоқ. Бір ат, бір сиыры, төрт-бес тауығы бар. Азғана егін салады.

Ұлпан үйге қызықты. Қазақ-орыс қаласының барлық үйлері осындай жайлы көрініп кетті. Тоқтай тұр әлі...

Дала қызы — табиғаттың ең жас перзенті. Көзіне көрінгеннің бәрін көңіліне тоқып келеді. Ол не көріп, не біліп өсті? Кең дала... көк дала, сары дала... сағым. Төрт түлік мал... соғым. Қысы-жазы киіз үй. Ұзақ түндей өзгерісі жоқ өмір. Сары ала етек сарпылтаңға көндігіп кеткен қазақ әйелі. Ұлпан да осыны көріп өсті. Қазір оның көңілінде әлденелер оянып келе жатқандай еді. Тоқтай тұрайық әлі..

Тілеміс Тобыл өзіненің жағасына үш ақ үй, екі қараша үй тіктірген екен. Ұлпан бұған да таңданған жоқ. Үйлерді өз ойымен әр түрлі керегіне қарай бөліп шықты. Есеней отырар үй, шешесімен бірге өзі түсер үй, қонақ үй, ас үйлері...

— Өзің үлкен үйге түс. Апам екеуміз менің отауымда боламыз,— деді Ұлпан үйлерге жақындай бергенде.— Тамақ үлкен үйде, шай отауда болар. Қәне түс... Түсе ғой, жолбарысым...

Есеней Ұлпанның нені болса да оңай түсіне қаларына риза болып арбадан түсті де, өзін қарсы алуға жиналған бір топ адамдармен амандасуға тоқтап қалды.

Пәуеске Ұлпан түсетін ақ үйге жақындай бергенде бір қазақ әйелі сол үйдің түндігін ашайын деп жатыр екен.

— Ашпасын. Апам өзі ашады!— деді Ұлпан Тілеміске.

— Әй, қатын! Әрі жүр!— деді Тілеміс. Өз әйелі болу керек, жекіріп айтты. Әйел тез жылысып кетті.

— Апа, түс. Түндікті өзің аш!

Несібелі әуелі күнге қарап, жел қай жақтан екенін абайлап барып, түндікті ашты. Қызына еріп үйге кірді де, таң қалды. Қара барқытпен оюлаған туырлық, өрнектеп тоқылған ызба баулар, керегені түгел орап алған, есіктен төрге дейін төселген түкті кілемдер... Төрде қатарлап жиналған жүк... Оюлы ақ киізбен қапталған сандықтар. Мойны сорайған жез құман, жез леген... Қалың көк жібек шымылдық... Үй іші жайнап тұр. Ұлпан үй ішіне көңіл аударып қараған да жоқ.

Үйге іле-шала кірген Тілеміске Ұлпан мақтау айтты:

— Артығы болса өзің білерсің, жетпей жатқаны байқалмайды, Тілеміс аға. Атыңды атағанымa өкпелеме, мен Есенейден бастап жұрттың бәрінің де атын атаймын.

Орыс әйелдерінің Туламеш, Тиламеш дейтіндеріне құлағы үйреніп болған Тілеміс атын атағанды елеген жоқ. Осы ерке тоқалды қалай атарын білмей өзі қысылып жүр.

— Жетпей жатқаны неге болмасын. Жата-жастана түгелденер әлі. Тобыл базарынан не керек болса да табылады. Бір үйір саудагерім бар. Қысылмаңыз...— деді де шығып кетті.

— Апа, жоғары шық. Үйдегі өз орныңа отыр. Бұл — менің отауым, Есенейдің аулына мені ұзатып апарғанда осы отауыммен апарасың.

— Күнім-ау, мұны қашан жасатып жүрсің?

— Апа, сен ештеңеге таңданбашы осы. Мен Есеней емеспін бе? Есенейге не қиын дейсің! Айттым — болды, жасалды да қалды. Ертеңнен бастап базар аралалаймыз. Өзіңе не керек, әкеме не керек, үйге не керек, тартынбай айта бер маған. Бәрін алып бермін. Тек, таңдануды қой! Мен базарға Есенейге еріп келгенім жоқ, Есеней маған еріп келді!

Ұзатылып бармай жатып, айналасы бір-ақ қыстың ішінде Есеней сияқты адамның арыстанын илеп-бүлеп алған қызына Несібелінің таңданбасқа шарасы жоқ еді. Бірақ таңданғанын білдірмейін деп аузын бір сылп еткізді де қойды. Ол — таңданған емес қой...

Үйге әлгі түндік ашайын деп жүрген әйел кірді.

— Жуынасыздар ма?

— Жуынамыз... Сіз Тілеміс ағайдың әйелісіз бе?

— Иә.

Әйелдер беті-қолдарын жуынып, жол киімінен жеңілденіп болған кезде дастарқан, самауыр көтерген жігіттер келді.

— Біреуің Есенейді шақырып келші. Шайға келсін. Самауырды мына жерге қойыңдар. Шайды мен өзім құямын.

Есеней Тілемістен басқа екі ноғай, бір орыс саудагерін ертіп келді. Аттары — Ғалиасқар, Ғалиолла, Глеб екен.

Шай үстінде қонақтардың көздері Ұлпанға қарай әлсін-әлсін ауытқып қалып отыр. Қызы шығар... Әйелі ана кемпір ғой... Әкесі ме екен, әлде ұлы атасы ма екен?.. Әлде осы қара шұбардың өзі... Қой, олай болмас...

— Ұлпанжан, бұл қонақтардың жұмыстары көп, сауда адамдары. Асығыс екен... Анау орыс бәсіне келіссек, сенің жылқыларыңды түгел көтеріп алар едім деп келіпті,— деді Есеней.

— Төрт ат қырық сомнан сатылып кетті,— деп Тілеміс базар нарқын анықтап қалуды дұрыс көрді.— Бірақ төртеуі де таңдамалы аттар еді.

— Бұл кісі қаншадан береді?

— Отыз бестен.

Ұлпан іркілген жоқ.

— Алақан соғушы ма едіңдер, қайтушы едіңдер? Соға бер!— деді Тілеміске.

Глеб кетерінде басын Ұлпанға қарай бір шұлғып қалып:

— Мадам, бір қара түлкі, Париждің хош иісі мой-

нымда!— деді де, Тілемісті ертіп шығып кетті.— Ғалиасқар мен Ғалиолла ханымды поздравить иттіләр...

Ғалиасқар Ұлпанды ертең өз үйіне шақырды. Магазині бар екен. Әйелі, қызы бар екен. Базар аралағанда соларды ертіп жүрсе, ешкім оларды алдай алмайды екен. Не керектің ең жақсыларын тауып береді екен...

Хұда қаласа, қырық аттың ақшасы кімнің қалтасында қаларын қатесіз есептеп шығарып болған соң, ноғай саудагерлер де кетті.

Тілеміс Ұлпанға бір құшақ қағаз ақша әкелін берді.

— Базарлық!— деді Есеней Ұлпанға еркелете қарап.

— Қара түлкіні сағап тымақ қылып берем. Жарай ма, бозбалам?

— Болды, жаным, болды.

— Мә, мына бір қағаз ақшаны да ала ғой, қалтаң бос жүрмесін...

— Ойбай-ау қатын патшаның өзін беріпсің ғой!

— Қатын патша? Онда өзіме бер! Мына бір сақалды патшаны берейін.

— Жо-оқ!.. Сұлу екен... Тірі жанға берер ме екем!

Қәрі күйеуі мен қызының әзіл-қалжыңдары жараса кететініне Несібелі әрі таң қалады, әрі қуанады. Бұл — үлкен адамның кішірейгені ме, кішкене адамның үлкейгені ме? Қызы Есенейді әрі билей, әрі еркелете сөйлейді. «Бозбалам» дейді, «Жолбарысым» дейді. Есенейдің өзі де асқан ақ көңіл, мейірімді адам болып барады. Бұл Есеней — Несібелінің бұрын көрмеген адамы. Байлық, батырлық, аңқұмарлық, билік дегендердің бәрі далада қалды. Бар қызығы — жалғыз Ұлпан. Ақылдасары да, әйелі де, қызы да, тіпті шешесі де сол Ұлпан ғана.

Артекемнен асқан ақ көңіл адам болмайды. Өмірінде маған бір рет ұрсып көрген жан емес. Бірақ не бары сол-ақ. Қатын деген иттің күшігі сияқты, арқаға қағып, мандайынан сипағанды жақсы көреді. Артекем оны білген емес. Апам айта беруші еді: «Қатын итті байы қамшылап-қамшылап алып, артынан арқаға қағып, бір сипап жіберсе, одан артық рақат болмайды»,— дейтін. Керегім болып қалса, Артекем «қатен!» дейді. Сол — барлық еркелеткені.

Таудай Есеней Ұлпанға қарағаң сайын көзімен еркелетеді. Есенейім деп еркелетеді. Қыстығүні Ұлпан далаға шығайын деп жатса: «Бері кел!»,— дейді. Ұлпан жүгіріп келіп алдына тұра қалады. Бала болып кетеді. Есеней ең болмаса тымағының бауын қайта байлап береді.

«Салақ боларсың білем,—деп, арқасына бір-екі қағып қағып,— енді бара бер»,— дейді. Құдай-ау, сол салақ боларсың білем дегені еркелеткені деп кім естіген? Жаңағы қатын патша сұлу екен дегені де Ұлпан ғой.

Осы күні үлкен Есеней жайына қалып, Ұлпан Есеней болып барады. Бірақ үлкен адам кішірейген сайын үлкейе береді екен. Бұрын Есенейге жатсырай қарайтын, ығыса қарайтын жұрт, енді бір жаңа Есенейге кездескендей жақындаса беріп келеді.

«Ағашқа мәуе бітсе бәсең-бәсең» дегендей, Ұлпаным да жібектей созымды болып барады, Есеней болдым деген ойына да кіріп шықпайды. Құдай-ай, ұзағынан бере көр!..

— Ассалаумалейкем!..— Мүсіреп үйге кіріп келе жатыр. Атынан жаңа ғана түскен, қамшысы қолында, жол киімінде екен.

— Мүсіреп аға!— деп Ұлпан орнынан ұшып тұрды. Несібелі де тұрды.

— Түрікпенбісің, әй! Қаңғыбас, қайда жүрдің осыншама сағындырып!— деп Есеней қуанып қалды.— Шешін, төрге шық.

Әдетте жоқ, әйтпесе, Ұлпан Мүсірептің мойнына асыла кетер еді. Әдетте жоқ, әйтпесе Мүсіреп те оны құшақтап сүйіп алар еді. Сағынысып қалған ағалы-қарындастай бірін-бірі көзімен аяласты, таза көңілдерімен аяласты. Мүсіреп шешініп, төрге шығып отырды.

— Түрікпен, сен де төрт аяғыңнан тұсалыпсың ғой!.. Тойыңа бізді неге шақырмадың?— деді Есеней.

— Тойды сендер келгенше тоқтатып қойдық. Жоқ жерден нәрестелі болып қалғанымыз... Шынардың содан қолы босай алмай жүр. Күні-түні соның қасында.

— Нәрестелі болып?— Есеней Мүсіреппен қалжыңдаса беретін еді. «Қатының үйінен буаз келді ме?» деп сұрап қала жаздады. Бірақ Ұлпаннан қысылды да:

— Е, қайырлы болсын,— дей салды.

— Ұл ма, қыз ба?— деп сұрады Ұлпан.

— Онысын әлі білгенім жоқ. Аяқтана алмай жатыр. Көзің тиеді деп, Шынар маған да көрсетпейді.

— Аяқтана алмай? Қашан туып еді?

— Бүгін он екі күн.

— Он екі күнде бала аяқтана ма екен?

— Осы сен не оттап отырсың?— деді Есеней оған.

— Ұлпан-ау, нағып түсінбедің? Түйесі боталаған ғой,— деді Несібелі қызына қарап.

— Түйесі боталап?..— Ұлпан көзінен жас аққанша күлді. Мүсіреп сияқты қадірлейтін адамы, ең жақсы көретін адамы, әлдененің күйігінен бір буаз қатынға үйлене салды ма екен деп ойлап қалып еді. Енді өз басындағы бір өкініштен арылғандай қуана күлді.

— Өзі бір салақтаған бірдеме. Аяқтары сереңдеген, басын көтере алмайтын, денесі шұбатылған иір-шиыр болса керек... Шынардың үйінен ала келгені — жалғыз ақ нар еді, аман-есен боталады, әйтеуір.

— Ботасы қандай, ақ па?— деді Ұлпан жас ботаға қызығып кеткенін жасыра алмай.

— Аппақ болса керек. Тойымызда бас балуанның бәйгесіне тігерміз деп отырмыз.

— Сен немене, маған бас балуанға түс деп Ұлпанды қызықтырып отырмысың?

— Түссең несі бар? Қартайып отырмысың? Талай түскенсің.

— Түседі, түсесің!— деді Ұлпан Есенейді тізесінен қағып қалып.— Ақ бота менікі болады!

— Онда біздің тойда бас балуанға сен де түс,— деді Есеней Мүсірепке.

— Түсемін.

Осымен, күреспей-ақ алатын бас балуандардың бір бәйгесі шешіліп қалды да, Ұлпан өзі қандай бәйге берерін ойлана бастады.

— Абысынымыздың аты Шынар дедіңіз ғой, Мүсіреп аға? Аты қандай жақсы еді!

— Аты Шынар болмаса, алып не қылам!

— Пай-пай-ой! Бөсуіңе болайын!— деді Есеней.

— Бөскен-бөспегенімді көргенде айтарсың!

— Ұлпаннан да сұлу дегің келе ме?

— Әр әйел өзінше сұлу болу керек. Қара ат сұлу ма, торы ат сұлу ма демейміз ғой! Көркем дейміз, сұлу дейміз, ажарлы дейміз, сүйкімді дейміз, әдемі дейміз, сымбатты дейміз, бәденді дейміз... Соның бірінен-бірінің артық-кемін кім айта алады?

— «Еркектің көркі ақылында, әйелдің ақылы көркінде» демейтін бе едің?

— Ол — ескі нақыл ғой. Шынардың ақылы көркінде ғана емес, әйтеуір...

— Ұлпанжан, байқаймысың, мынаның өзінің есі кіріп қалыпты.

— Өзің де адам болып қалыпсың...

— Оның рас, түрікпен. Мына кісі мені билеп әкетті біржола... Қалай айдаса, солай жүре берем. Бұдан былай мен кім болсам да осының арқасы. Сенің келіншегің де сондай ма?

— Қазір байғұстың ботадан қолы босай алмай жүр. Көзінің бір талығып-талмаурап қарайтыны бар. Бар айтарын көзімен айтады. Отын жоқ дейді — жүгірем... тезек теріп әкелем. Су жоқ дейді — екі шелекті ала-сала көлге қарай жүгірем...

— Жүгіретін шығарсың!

— Мен Мүсіреп ағай не айтса да сенем,— деді Ұлпан.

— Сен айттың болды. Мен жеңілдім,— деді Есеней.

— Мүсіреп аға, ертең менімен бірге базар аралауға уақытыңыз болар ма екен? Өз жұмысыңыз онша көп емес пе еді?

— Базарға бір ғана кіріп шығатын жұмысым бар.

— Мен немене, жалғыз отыра берем бе?

— Мүсіреп ағай күндіз менімен, түнде сенімен болады. Үлкен үйдің айналасы толған жұрт. Күндіз сенің өз жұмысың да аз болмас. Керей — Уағың тосып жүрген көрінеді ғой. Әйтпесе өзің жүр менімен.

— Жоқ, мен базар аралап көрген емеспін.

Ертеңіне Ұлпан шешесі мен Мүсірепті алып базар аралауға кетті. Пәуескеге міне бере Шынардың жайын сұрастыра бастады.

—Бойы қандай?

— Тап өзіңдей. Азғана талдырмаштау ма қалай... Сендей қасқыр қуған қыз емес, түйе жетелеп өсіпті.

— Мінезі қандай, жақсы ма? Жұғымды ма?

— Мінезі ме? Уркек емес... Ауылдың барлық кемпірлері «Айналайыным-ай!» дейді. Бала біткен «Әяй апа!» дейді. Мен өзім «Ақмаралым» деймін.

Ұлпанның есіне ақ маралы түсіп кетті де, жылап жібере жаздады. Мүсірептің әйелін «Ақмаралым» дегені де әлденені елестетіп еді. Жайдан-жай солай атай салмаған болар-ау!

— Мүсіреп аға, сіздің ауыл мен біздің ауылдың арасы алыс емес пе?

— Қай аулыңды айтасың?

— Ойынға айналдырмаңызшы, аға... Есенейдің аулын айтамын да.

— Жаз бойы жайлау көлдерінде бірге отырамыз. Қыстауларымыз бөлек, алыстау.

Қенеттен Ұлпан:

— Мүсіреп аға, сіз бай болсаңыз қайтер едіңіз, не істер едіңіз?— деді.

— Мен әуелі бай болмас едім,— деді Мүсіреп.— Байлық деген немене өзі? Азап! Бай адам күні-түні, қысы-жазы малын ойлайды да, өзі де малға ұқсап кетеді. Мінез-құлқы малында, адамдығынан айрыла береді.

— Жоқ, сірағысын айтам: бай болсаңыз деймін.

Мүсіреп тағы бірдемелер айтпақ еді, таба алмады.

— Білмеймін, айналайын. Әйтеуір, өзімнің бай бола алмасымды білемін де, соған қуанамын. Екі атым, екі бием, екі итім бар. Енді оған нар түйе қосылды. Ботамыз бар...

— Бота енді менікі!

— Сенікі, сенікі!

Қалаға кірген соң дала адамдарының көздері көрінгенге қарап тырағайлап кетті. Көрінгенге қарайды, ешбірін қадағалап ұғынып жадында қалдыра алмайды. Не деген көп дүние, не деген көп адам!.. Бәрі жат. Аттары да көрінгенге осқыра қарап, екі жағына кезек ығысып қалады. Божы ұстаған Тілеміс өз білгенін айтып келеді.

— Мына екі қабат тас үй — бұрын гүбірнатыр тұрған үй. Мына бір шошайғаны көп, күмбезі көп үйді шеркеу дейді. Орыстар осында шоқынады. Мына бір айналасында адам құжынап жүрген ұзын тас үй магазін. Дүниенің байлығы осында. Не керегің табылады...

— Тезірек кешегі ноғайдың үйіне апаршы. Бәрібір еш нәрсеге түсіне алар емеспін,— деді Ұлпан.

— Мен бай болсам, мынандай бір үй салдырар едім,— деді Мүсіреп, кішірек қана екі қабат тас үйді ұсқап.— Іші қандай тап-таза екен! Қорасының ішін қарашы, кілем төсеп тастағандай. Құдығы да қорасының ішінде...

Ғалиасқардың үйі тазалық дегеннің өзінен де таза, байлық дегеннің өзінен де бай көрініп кетті Ұлпанға. Нағыз татар тазалығы — тозаң тұрып көрмеген тазалық. Еш нәрсеге таңданбасқа бекінген Ұлпан әрең-әрең таңданбай қалды.

Татар әйелдері жеңіл киінеді екен, еркін жүреді екен. Тілдері басқашалау, бірақ түсінесің. Ғалиасқардың өзі таза қазақшаға жақын сөйлейді.

— Хош келдіңіз.

— Рахим итігіз...

Татар дастарқаны не деген молшылық еді. Үлкен дөңгелек столдың үсті толған түрлі-түрлі тамақ. Стақан, шәшке қоятын жерлері ғана бос қалған.

— Ішіп отырығыз, ашап отырығыз. Бу Ғалиаскар мині һаман аптырата... Иртә білән қонақлар килә, хазірлән ди бит! Мин әйтәм, син ұлтірәсің мині, ұлтірәсин диім... Нишауа, нишауа, Разия-ханым, бик матур қазақ қызын курәсін ди бит. Ищо русшылап қоя! Ашап отырығыз әлі...

Шайдан кейін Рәзия-ханым қонақтарын Ғалиолланың магазиніне алып келді. Қазақ әйеліне не керек болатынын түгел ескерген саудагер «һеш бір магазинде жоқ» нәрселермен сауда етеді екен. Оюлаған сапиян етік, кебіс-мәсі, жібек шәлілер, барқыт қамзол, иіфәк көлмәкләр...— бәрі де Қазаннан килгән... Татарша тігілген киімдер — қазақы киімнің сыпайыланған, әдемілленген түрі. Ұлпан іркілместен үш пар кестелі етік сұрады.

— Аяғыңызға киіп көріңіз... отырыңыз...

Ұлпан аяғына киіп көрейін деп еді, шұлғауы ескі екені есіне түсті. Өз етігіне сыртынан салыстырды. Құдай-ау, өз етігі қандай бұзаубас еді! Қалай киіп жүрген?

— Дәл екен. Шұлғаулары болсын. Апа, мына бір кестелі мәстің кебісін аяғына өлшеші...

Ұлпан өзіне керектің бәрін үш-үштен алып жатыр. Бәрі жаздық киімдер. Бәрі де қымбат болуы керек. «Шынардың бойы да өзіндей» деді ғой деп ойлап қояды. Тек қос етек көйлек, жеңді қамзаулар, зелендер жоқ екен. Өзге дүниені өзіне де, шешесіне де қос-қосынан қопарып алды.

— Мұнда киім тігетін адамдар бар шығар?

— Ник болмасқа! Хазір.

Қазақ адам денесін өлгеннен кейін ғана өлшейді. Ақыреті құрғырдың ақ селдір бөзі табыла бермейді де, азды жеткізем деп қымқыра өлшейді. Тігінші Шәкір келіп, бойын өлшей бастағанда Ұлпан қозғалған жоқ. Шешесі ішінен: «Құдай-ай, сақтай көр!» — деп зар қағып тұрды.

— Үш-үштән міни?

— Үш-үштен. Қашан бітіресіз?

— Биш күн кирәк бола инді.

Ғалиолланың есепшоты дамылсыз тырс-тырс етеді.

— Көк бархыт қырық биш аршын... Малиновый илли дөрт. Қызыл бархыт отыз үш... Жамғысы боладур... то-

қыз юз етміш тәңкә жігірмә биш тиын. Жігірма биш тиын долой, тоқыз юз етміш тәңкә...

Ғалиасқардың үйіне қайтып келген соң, Рәзия-ханым Ұлпанға жаңа киімдерін моншаға түскеннен кейін киюді кеңес етті. Монша дегенді естігені болмаса, көрген емес-ті. Ұлпан шешесі мен бір әбиді ертіп моншаға кетті.

Монша деген қандай рақат еді. Жетім әбидің алақандары қандай жұмсақ еді! Сабындамаған, қолы бармаған жері жоқ. Сірке суымен шашын қалай жуып, тарап берді. «Ертең де келіп түсемін. Арғы күні де келіп түсермін. Елге қайтқанша күнде келіп түсетін болармын!» Ұлпан монша деген тағы бір түйіншекті көңіліне түйіп алды. Тоқтай тұр әлі.

Моншадан қайтып келе жатып, Ұлпан тарантаспен келіп тоқтаған Мүсіреп пен Ғалиасқарды көрді. Есік пен төрдей күрең ат көсіле жортып келіп тоқтады. Шоқтықты, жоталы, жонды, жаялы жылқы. Басын әсем шұлғып қояды. Бөліскей темірмен жақтауланған қорапты арба да жұтынып тұр. Жарасымды екен.

— Мүсіреп аға, арба алғансыз ба?

— Атымен, сайманымен қоса алдым. Ақмарал әдейі осыған жіберген.

— Атыңыз да, арбаңыз да әдемі екен.

— Көрімдік, ендеше!

— Құдай қолыма молырақ түсіргей-ақты!— Ұлпан қуана күлімдеп Мүсірепке екі қағаз ақша суырып берді. Мүсіреп қарамастан қалтасына салды да:

— Ақмаралға ұнар ма екен?— деп сұрады.

— Ұнағанда қандай!

Қаладан үйлеріне қайтқанда Ұлпан Мүсірептің тарантасына мініп қайтты. Пәуескесі магазиннен алған бұйымдарына толып та қалып еді. Оның үстіне қаланы кеңірек көргісі де келді.

Күрең ат еш нәрседен үрікпей-ығыспай, жүртқа бар сұлулығымен көрінгісі келгендей сылаң қағып келеді. Көшеден көшеге бұрылғанда төрт тағасы түгел күнге шағылысып қалады. Аяқтарын ұшынан басатындай.

— Ертең маған да осындай ат-арба алып беріңізші, Мүсіреп аға! Ат екеу болсын.

— Жарайды. Арбаны көріп келесің, аттардың түсі қандай болсын?

— Өзіңізге ұнағаны маған да ұнайды.

Есеней бұларды:

— Пай-пай, Түрікпен-ай!— деп қарсы алды.— Қыс бойы аулаған қасқырларыңды сатып, ат-арба алыпсың. Қатыныңды қалай асырайсың?

— Жақсы қатын байын өзі асырайды.

— Есеней, ертең мен де осындай ат-арба алатын болдым. Біздің аттар еркек екен,— деді Ұлпан.

— Шаптым десеңші!

— Шабылдың, Есеней, шабылдың!

— Иә, не бітіріп қайттың?

— Бәрін де бітірдім. Ақша да бітті. Бес күннен кейін үйге қайтамын. Оған дейін күнде қалаға барып моншаға түсемін. Сен де түсесің!..

Ұлпан айтқанын орындап, отауын, жүгін, сатып алған дүниелігін бір көш түйеге арттырып, қос қара көк жеккен тарантасқа шешесімен екеуі қатар отырып, өз аулына қайтып кетті...

Аттанарда жалғыз тапсырғаны — ақ бота болды.

— Мүсіреп аға, Шынарға сәлем айтыңыз: мен келгенше ботаны тірі жанға көрсетпесін!— деді.

3

— Ал, жас келін, енді ауылға дейін жаяулап барасың... Келін болып сынықсыған түріңді де бір көрейінші сенің...— деді Есеней пәуескеден түсе берген Ұлпанға.

— Сол сынықсу дегенің менің қолымнан келер ме екен деп, өзім де қорқып келем... Тек сен қарамайтын бол маған, жарай ма?

— Жарайды.

Келінді қарсы алуға шыққан қыз-келіншектер тобына жақындаған соң, Есеней Ұлпан мен шешесін пәуескеден түсірді де, өзі аулына қарай жүріп кетті. Пәуескеден кейін, тарантаста келе жатқан Ұлпанның жақын жеңгелері де сол жерде түсіп қалды. Есенейдің салт келе жатқан жиырмаға тарта жолдастары да ауылға қарай тура тартты.

«Бұл жұртта есектің миындай ми болсайшы. Шымылдық алып шығыпты, түге... Есенейдің бәйбішесі өз үйіне өзі шымылдық бүркеніп келіп кіреді дей ме екен?»— деп ойлады Есеней.

Жасыл көк шымылдықты екі бақанға керіп ұстап, иісі Сибанның қыз-келіншегі Ұлпанның алдынан шығып еді. Шымылдық алдында қос-қабат барқыт қамзолдың сыртынан көк жібек тысты пұшпақ ішік киген Айтол-

қын — Еменалының әйелі, бойы шарғылау, бөктеріншектілеу болған соң, бүгін жаулығын биігірек етіп салыпты. Екі жағындағы екі жас келіншек жазғытұрғы жылынған күннің райына қарай жеңіл киінген — оқалаған сәукеле, жеңсіз қамзол, қос етек көйлек. Үшеуі де қабырғаласып өте берген Есенейдің пәуескесіне, беттерін бұрып, бір тізелеп сәлем етті. Пәуеске, әрине, үн қатқан жоқ.

Шымылдық Ұлпанға қарай қарама-қарсы баяу жүріп келіп тоқтасты. «Мынау жаулығы қақырайған Еменалының әйелі болар... Қандай кержалқау екен? Табақтай бетінен сорғалаған тер жаулықтың алқымын қап-қара қылып жібергені сонша, сақалы бар ма деп қалғандай екенсің. Е, мына қыпша бел, сұңғақ бойлы, қызыл шырайлы торғылт келіншек Шынар болар. Аяғында кестелі етік... Ие, сол екен... күлімдеп, іші-бауырына кіріп бара жатқан көз қарасы қандай әдемі еді! Ашаң да ашық жүзді. Көз қиығының құйрығы азғана көтеріңкі... Сол жақ бетіне «бармақ баттысы» бар... Мүсіреп ағай сүйгенін тауып қосылған екен де»...

Есеней аулының жолы үлкен әйелі болып үйреніп қалған Айтолқын Ұлпанға да, Несібеліге де сыздана қарап амандасты.

— Денің сау ма, шырағым... Құдағи, үй іштерің аман ба...— дей салды. «Сіз» деуге аузы бара алар емес.

Шашу шашқанда да:

— «Келіннің аяғынан,
Қойшының таяғынан.
Жақсылық, жамандық
Келіннің қабағынан,—

деп тағы бірдемесін ескертіп қалды.

Шашуға таласқан жас балалар бәрі де қарны қампиған, ши борбай, ірің көз, қотыр-шотыр екен. Есеней аулында осынша арық-тұрақ бала болар деп ойламаған Ұлпан таң қалды. Мұнысы несі, бұл ел биыл қырғын жұтқа ұшырап қалған ба?

Айтолқынның бәлденіп-баптанып болуына қарамай, Шынар Ұлпан тобына барып қосылып қалды. Құшақтаса кетердей үзіле қарап келіп еді, Ұлпан да сондай күйде екен.

— Сенбісің-ей, айналайын?— деді.

— Мен ғой.

— Айналайын-ай, қандай бауырмал едің!— деп Несі-

белі Шынардың бетінен сүйді,— өркенің өссін, қарағым...

Ұлпан мен Шынар бірін-бірі манадан танып көздерімен сөйлесіп, көздерімен шақырысып тұрған. Несібелі де шырамытып қалған екен, Ұлпанға қарап:

— Мүсіреп ағаңның келіншегі Шынар ғой,— деді өзінің тани кеткенін де аңғартып.

Айтолқын да Ұлпаннан көзін айыра алмай тұр. «Қызық киіне береді екен-ау!.. Басына ақ жібек шаршыны шәліге ұсатып жамыла салыпты да, үстінен сәукеле киіпті. Алқымы ашық... Мойным әдемі, еркектерге көрініп тұрсын дегені ме?.. Көтек!.. Қына сары жібек көйлекке қызыл жібектен бүрме жаға салыпты. Жетпей қалған ғой! Үстіне жапа-жалғыз қара көк барқыт қамзол... Басқа несі бар дейсің, тәңірі. Бар болса киер еді ғой. Бір қос жылқы беріп алған сұлуымыз осы ма? Беті менің бетімнен ақ бола алмас. Үш ұл, екі қыз тапқаннан кейін көрерміз әлі. Әуелі сол бес баланы тауып көрсін!.. Ту сыртыңнан өтіп бара жатқан көзі қандай жаман еді! Жынды Мүсіреп несін мақтап жүрген?.. Аяғындағы кестелі етік қызыл шұбар болмай, көк шұбар болса, қандай жарасымды болар еді. Аш-арықтың қызы Шынар да соның біреуін киіп алыпты. Кедейдің кербезінен сақта деген осы-ау!..»

Айтолқынның қол сермеуіне орай екі жас әйел шымылдықты Ұлпанның алдына әкеліп ұстағалы оңтайланып келеді.

— Келін!— деді Ұлпан Айтолқынға,— шымылдығыңызды әрі әкетіңізші! Мен өз аулыма өзім шымылдық бүркеніп барғым келмейді.

Өзін үлкен бәйбішелер қатарында ұстап келген Айтолқынға Ұлпанның «келін» дегені Еменалының қамшысынан да қатты тиді. Еменалы оны қамшылап-қамшылап алатын.

— Не дейді!? Ойбай-ай, көргенсізін-ай!

— Елімнің жер-суын, бала-шағасын көре жүрейін де,— деді Ұлпан даусын азғана жұмсартып.— Әрі әкетіңіз.

— Е, мейлің ендеше... Жұрт сөксе, өзіңді сөгер!

Қыз-келіншектер тобы қозғалып кетті. Бәрінің алдында Айтолқын жалғыз кетіп барады. Жұрт алдында абыройын төкпей, көш алдын бастап өтпекші.

Ұлпан мен Шынар ақырын-ақырын күле сөйлесіп қа-

тар келе жатыр. Көздерімен де, қолдарымен де сөйлесіп келеді.

— Мүсіреп ағай мені ұзатып әкелуге келер деп едім...

— Егіннен қолы босамай, ағасын жіберді ғой.

— Егіннен?

— Ие, бір жер сұлы егетіні бар екен де... Биыл бір жарты жер бидай да салды. Мен де егін салыстым.

— Бәсе, қолың жарылып кеткендей тиеді.

— Сенің алақаның да ақ мамықтай емес секілді.

— Менің ақ ботам қалай, бойын жинады ма?

— Ойбай, ойнақтай бастады.

— Аулымыздың арасы жақын ба?

— Біз әлі қыстаудан көшкен жоқпыз. Сенің ботаң басыма пәле болды! Өзім келгенше тірі жанға көрсетпесін депсің ғой! Қораға тығып жанға көрсетпей отырмыз...

— Өй, көзіңнен айналайын!..

Енді екеуі алдарында кетіп бара жатқан Айтолқынды мазақтай бастады.

— Абысынымыздың өр көкіректігі-ай!— деді Ұлпан.

— Сендей басы асау келінді басынан ноқталап алғысы келгені дұрыс та болар...

— Сен, немене, мені «басы асау» деп естіп пе едің?

— Естіген емес, бірге туған, бірге өскендей білемін сені.

— Мүсіреп ағай мені әбден жамандаған екен ғой!

— Мүсіреп саған шаң жұқтыра ма екен!

— Әй, сен де мырзаңның атын атай беремісің?

— Өзі болмай аттырып еді, енді үйреніп кетіппін.

Екі жас келіншек таныс, қалжыңдасты, білісті. Білісті де сепісті. Ұлпан ақырын ғана Шынардың санын шымшып алды. Екеуі ұмытылып бара жатқан Айтолқынға қайта көшті.

Қалың көк көделі жерлерде Айтолқынның шоңқайма етігі тайып кетіп, ұршығы бұлтың етіп қалып келеді. Шоңқайманың биік өкшелері кегжие-кегжие кейін қарай шалқайып кеткен екен.

— Аяғыңа кигенің шоңқайма етік,

Тайып кетсе құлайсың шоңқаң етіп,— деген өлең бар ма еді?

— Бар ғой. Кейде тоңқаң етіп деп те айтады.

Екі жас келіншек мәз-мейрам болып іштерінен күлісіп алды. Неден екені белгісіз, екеуі де Айтолқынды көрген жерден жаратпай қалып еді.

— Тегі, біздің абысын бір текті жердің қызы болар?

— Текті болғанда қандай! Хан тұқымы дейді.

— Бәсе!..— Ұлпан одан әрі қазбалаған жоқ. Бар білейін дегені сол-ақ екен.

Есенейдің өз аулы айнадай жарқыраған екі көлдің ортасына, жазыққа қоныпты. Алты-жеті ақ үйдің ортасынан Ұлпан өз отауын да танып келеді.

—Сенің отауыңды тігісіп, жүгіңді жинасам деп өліп қала жаздадым... Ұнатпай жүрсең маған ғана ұрсатын бол!— деді Шынар.

— Мақтанбай тұра тұр...

Ығы-жығы тігілген көп үйлі қараша ауыл екі көлден де бір бүйір, шетірек қала беріп еді. Ұлпан сол ауылдың жайын сұрады.

— Мыналарың кім?

— Олар — сенің малшыларың, қойшыларың, сауыншыларың, отыншы-сушыларың, жылқышы-сиыршыларың...— деді Шынар. Әдейі шұбыртып айтты.

— Менің бе?

— Енді сенікі болад та...

Ұлпан үндеген жоқ. Ұлпанның өз аулы да шыр бітпеген кедей болатын. Бірақ әркімнің өзімдікі дейтін азғана малы бар, қоңыр төбел үйі бар, бірінің қолына бірі қарамай, әрқайсысы өз тіршілігімен отыратын. Мына қараша үйлер қайыршының баспанасы сияқты екен. Бір дуанның атақты биі — асқан байы Есенейдің малшылары осынша жұтаң болғанына Ұлпан таң қалды. Әлде Есенейі болғанынан болмағаны жақсы ма екен? Астапыралла, ойыма не түсіп кетті... Астапыралла дегенімен Есенейдің байлығы мен қараша ауылдың кедейлігі Ұлпан көңіліне қосақтала түйіліп қалды.

Есеней үйінің айналасы қаз-қатар отырған адам екен. Он ауыл Сибанның еркек-әйелі түгел жиналыпты. Айтолқын арқан бойы алдарақ келіп, Есенейдің үйіне қарап сәлем етті.

— Сен мен не істесем соны істе!— деді Ұлпан Шынарға сыбырлап.

Ұлпан үлкендерге бұрылып бір тізелеп сәлем етті. Шынар да соны істеді. Ұяла-ұяла, бетін шалысымен бүркемелеп сәлем етті.

— Көп жасаңдар... Құтты қадам тілейміз.

Бір жігіт үлкен үйдің киіз есігін ашқалы оңтайланып тұр екен. Айтолқын жақындап келіп:

— Аш!— деді.

— Өзім де ашайын деп тұрғаным жоқ па!

— Ашсаң ашсайшы енді!

— Сен кейін тұр! Осы үйдің бәйбішесінен бұрын кірейін деп пе едің? Кейін тұр!— Жігіт Айтолқынды шынтағымен ысырыңқырап жіберді.

Ұлпан үйге сәлем етпей кіріп еді. Төр жақта Есенейге жақын төрт-бес ақсақал отыр екен, Ұлпан оларға сәлем етіп, Есенейден аз-ақ төмен барып отырды. Мана-дан бері Ұлпан не істесе соны істеген Шынар төрге шығуға іркіліп қалып еді, Ұлпан:

— Бері кел!— деді. Шынар амалсыз үлкен үйдің төріне шықты. Қызарып кетіпті, көзін көтермей, есікке қарай бір қырын отырып қалды. Шынардың қасына Несібелі бастаған құдағилар отырды.

— Мүсіреп Сибан емес түрікпен... Саған Сибанның төрі бәрі бос, Шынар,— деді Есеней қалжыңдап.— Сен тіпті мына шалдарға сәлем етпесең де болады.

Ең төрде отырған, күректей ақ сақалы күмістей жарқыраған қарт адам:

— Ойнап айтсаң да олай деме, Есеней. Атаң Бесбай үлкен келінін «түрікпен» жігітке жай берген жоқ-ты... Ерлігі үшін берген. Мүсірептің өз әкесі Еламан да Сибанды қалмақтан қорғап жүріп қаза тапты. Еламанның моласындай таудай қара обаны қай Сибанның басына орнатып едік!— деп қарт күңіреніп кетті.

— Ойбай, қойдым, Бақа, қойдым.

Енді немді айтып Ұлпанның көңілін көтеріп отырам деп, Есеней қысыла бастағанда сәлем беріп Мүсіреп келді. Ұлпан да, Несібелі де Мүсірепке түрегеліп ізет көрсетіп амандасты. Мүсіреп Несібеліге екі қолын бірдей созып амандасты да, Ұлпанды иығынан құшақтай тұрып мандайынан сүйді.

— Құтты қадамың болсың, Ұлпанжан!..

— Мына түрікпен қайтеді?— деп Есеней қызғанған болды.

— Онда сенің жұмысың болмасын! Жайыңа отыр,— деді Мүсіреп.

— Әй, ойыны жарасқан құрбы-замандастар-ай!— десіп шалдар да мәз болып қалды.

— Ал, жоғары шық.

— Жоқ, мен Несібелі құдағиымның қасына отырамын.

— Әй, сен, нағыз жындының өзісің... Ұлпанды қарын-

дасым дейсің де, оның шешесін құдағи дейсің! Осыңда шұнамдай қисын жоқ қой!

— Миың болса, ойла да тап!

— Түу, мынаған сөз өтпес!

Мүсіреп Несібелінің қасына отырып, Артекеңнің амандығын сұрастыра келіп:

— Қайран Артекем, келе алмаған екен,— деп тоқтады.

—Келе алмады, шырағым. Дені сау, Мүсіреп інім келіп кетсін деп көп сәлем айтты,— деді Несібелі.

— «Қайраң көл» басына барып қонған соң, жайлауда тұспа-тұс боламыз. Сонда барып қайтамын.

— Шынар да барады,—деді Ұлпан.— Біз де барамыз.

Мүсіреп аузына түсе кеткен бір ескі әнмен:

— Есенейдің басында алтын ноқта!..— деп азғана созып тұрған болды да, әнді көтеретін жеріне даусы жетпесін сезініп, өзіне-өзі:— Есің болса, Мүсіреп, сен де тоқта...— дей салды.

Мүсіреп өлең шығара да білмейді, өлең айта да білмейді, даусы жоқ. Бірақ өзі серілеу адам болған соң, әнші-өлеңшілермен көп кездескен. Ән мен өлеңді ұғына тыңдайтын. Жадында көп нәрселерді ұстап қалған адам, реті келіп қалған соң Есенейге сол жаттамалардың бірін айта салды.

— Уа, екеуіңнің басыңа да алтын ноқталарың жарасып тұр. Біреуің — Артықбай батырдың қызы, біреуің — Шақшақ бидің қызы болсаң, Сибанның маңдайына құдайдың өзі бере салғаны да. Қолдарыңды қақпаспыз. Ноқталарыңның бауы берік, бәріңе де қайырлы, құтты болсын!— деп Бақберді қарт қолын жайып батасын берді.

— Ақсақал-ау, мұныңды Мүсірепке арнап айтсаң бір жөн еді, мені қоса ноқталап бердің ғой!— деді Есеней.

— Алдымен сені ноқталау керек, Есеней! Мүсіреп бір балапың маңдайынан шертіпті деп естіген емен.

— Ендеше, оны неге ноқтала дедің?

— Е, тәңірі деген, келінге көңілім толып кетті де, бірде болмаса бірде қабағын шытып жүрмесін дегенім де...

Қарт адам Есеней мен Мүсірепке әлденелерді қалжыңын да қоса тұспалдап айтып болған соң орнынан тұра берді.

Ұлпан да орнынан тұрып, кереге бастарына көзін қыдырта қарап еді, қаз-қатар ілінген ішіктер тұр, шапан-

дар тұр екен... Ұлпан бір қымбат зерен шапанды алып шалдардың иығына жапты.

— Айтқаныңыз келсін, ата...

Шалдар кеткен соң Ұлпан орнына отыра беріп, Шынардан:

— Ей, сен Шақшақ бидің қызы ма едің?— деп сұрады ақырын ғана.

— Жоқ-е, тәңірі... кейін білерсің, айтармын.

— Құдағи, той өткен соң басқа ешкімнің үйіне бармай тұрып әуелі біздің үйге келерсіз. Мына кісі,— деп Шынарға бір қарап қойды да,— осылай қадағалап шақыр деп тапсырып қойды маған,— деді Мүсіреп,— Ұлпанды өзім шақырамын деген.

— Шақырды, шақырды,— деді Ұлпан.— Тек, мен әлі Есенейге айтуға үлгермей жатырмын.

— Е, сені шақырса болды ғой, мен де қалмаспын,— деді Есеней Ұлпанға еркелете қарап.

Қымыз манадан ішіліп жатқан. Енді дастарқан жайылып, самауыр келе жатыр. Ұлпанға таныс Тобыл базарынан өзі алған алтындатқан шыны аяқтар, шай қасықтар, өрік-мейіз, қант салған сауыттар. Тобыл жағасына бір тігіліп қайтқан Ұлпанның отауында қызмет еткен жігіттер...

— Мен бір күн тыныш отыра тұрайын да, шайды сен құй!— деді Ұлпан Шынарға.

— Құдағилар, төрге шығыңыздар. Енді бұл үйге кім келсе де қозғалмаңыздар,— деп Мүсіреп құдағиларды төрге алып барып отырғызды да Есенейге:— Сен ғой, өз үйіңде де Есенейсің! Күйеу дегеннің әдеп-ибасынан хабарың жоқ,— деп тоқтады.

— Құдай соққан-ау, маған не қыл дейсің? Бұл кісілер келгенде төрде әлгі ақсақалдар отырды ғой. Ұлпан-ау, осы екеуіңнің араңда бірдеме бар ма өзі. Мынаны неге басыма секіртіп қойдың?

— Бар...— деді Ұлпан әдейі кідіріс жасап, күлімдей қарап,— бар... Мен қарындасымын, Мүсіреп жан деген жалғыз ағайым!

— Енді түсіндің бе? Ұмытпа!— деп Мүсіреп Есеней мен Несібелінің арасынан келіп отырды.— Мен Артекеңнің орнына сыйлайтын адамыңмын!

— Қайнағаға жарыған екеміз!..— деп Есеней қарқылдап күлді.

— Өз обалың өзіңе? Әуелі көрмей-білмей соқтығып па едің?

— Қол көтердім, қойдым, ойбай... қойдым Есеней болуды.

— Жоқ-жоқ... Сен тағыңнан тым ерте түспей отыра тұр, Есеней,— деді Ұлпан еркелей сөйлеп.— Той өткенше сен Есеней, тойдан кейін мен-ақ болайын... Керегінде қайырып беріп отырармын.

— Шынаржан, естіп отырмысың, мына екеуінің түтіні қосылып барады! Бір күні сақалымнан жасым шұбырып «Ұлпан сабап тастады» деп жылап келсем, үйіңе кіргізбей жүрме, айналайын. Сенен басқа арыз айтып, арқа сүйерім қалған жоқ,— деді Есеней.

Ұлпанмен сыбыр-сыңқылы жараса қалған жас келін елеусіз қалмасын дегені еді. Әйелдер Есенейге ырза көңіл білдіре күлісіп алды.

«Есеней би — алды тар, қатал адам, бет-аузы жолбарыс сияқты қара шұбар, күле білмейтін ызғарлы адам» дегенді Шынар өз елінде де талай естіген. Ұры-қары түнде жатар алдында: «А, құдай, Есенейдің қолына түсіре көрме!»— деп дұға қылады екен деген аңыз да құлағында болатын. Сондықтан ол манадан бері Есенейдің бетіне қарай алмай отырған. Жаңағы қалжыңдардан, әсіресе Есенейдің өзіне айтқан қалжыңынан есін тез жинап алды. Бірақ жауап қайыра алған жоқ. Жымиып, күлімсіреді де қойды.

Есеней оған екінші жолы қатты соқтықты:

— Шынаржан, неге үндемедің? Мына түрікпен сені де ығыстырып алған ба? Арызымды аяқсыз қалдырамысың?— деді.

Шынар Есенейдің бетіне бұл жолы тура қарады. Даусы жұмсақ шығатын, екі сөзінің бірі қалжың адамның түсі онша суық болмас деп еді. Қара шұбар адам жауап күтіп жымиып отыр екен.

— Арызыңыз аяқсыз қалмас... Жұмысыңыздың жайжапсарын тағы бірде өзіңіз келіп айтарсыз,— деді.— Екеуінің біріне болмаса біріне шамамыз келер...

— Түрікпен серім, сенің жайың да көрініп қалды! Бет алысың дұрыс, шырағым!..— деп Есеней мәз болып қалды.

Қазақ қауымы шай үстінде ғана жайласып, жадырасып сөйлесе алады. Ет келгенде табаққа құныға қарап, жабыла қол салады да, сөзге ауыз да босамайды, сөз құлаққа да кірмейді. Туа үйреніскен кең даласындай кең жайылған шай дастарқаны айналасында әзіл-қалжың, сыр алысу — сынасу, алыстау, жақындау сияқты

тіршілік ауыс-түйістің бәрі де өзінің әдепті жүйесін тауып сыпайы сөйленіп отырады.

Ұлпан жаңа ғана келіп таныса бастаған елінің мұндай әдептілігіне ырза болып отырса да, басқа бірдемеге таң қалып отыр. Есенейдің айналасында он ауыл Сибаннан бір естияр адам жоқ. Манағы кеткен төрт-бес шалдан кейін Есенейдің өзімен теңдес ағайыны ретінде Мүсірептен басқа бір адам бой көрсеткен жоқ. Керейдің әр руларынан тойын басқаруға Есенейдің өзі тағайындаған қырық жігітінің біразы бір рет келіп, тойды қалай өткізетіндерін айтып, бір-бір аяқ қымыз ішіп кетті. Анда-санда Еменалының айқайы бір шығып қалады. Ол ылғи әлдекімдерге ұрсып, аузы-мұрнын боқтап жүреді. Елді Есенейден бездіріп, көк желке қылып болған бір жағынан сол Еменалы болар-ау... Қалайда ол бұл елдің ырысы емес шығар.

Тілеміс бір рет келіп:

— Қожабай басына үш жүз киіз үй тігілді... Бес болыс Керей — Уақтың ұзын-ырғасы түгел... Үйлердің көбі солардікі... Сойыстық мал, қымыз-қымыран ағыл-тегіл келіп жатыр,— деді де, ол шығып кетті.

Бұған қарағанда да Сибанның өзі Есенейге енжарлау ма, қалай? Кейде шетке қадірі бар адамдардың өз еліне қадірсізі болады. Ондай адамдар ағайын-туғандарын ығыстыра ұстап, атағымен, атымен иықтап жүреді де, түптеп келгенде жалғыз қалады. Есеней осыған ұшырап бара жатқандай екен. Ұлпан мұны да бір түйіп қойды.

Есеней — үлкен адам. Үлкен адамның тізесі де қатты батады. Кейін оның өкініші де үлкен болмақ. Ұлпан көңіліне осындай қобалжу кіре бастады.

Ауыл толы адам. Ет пен қымыз мол болар. Бірақ қуаныш үстінде ақ жарқын күлісіп, киіз үйді кере қарқылдасқан дауыстар да естілмейді. Әлі бір адам ән салған жоқ.

— Той тарағанша үш күн осында боламыз ғой. Бүгін үйімізге қайтып, ертең біржола келейік, Ұлпанжан, лұқсат болса,— деді Мүсіреп.

— Жарайды, Мүсіреп аға. Той тарағанша апам бәріңіз менің отауымда боларсыз,— деді Ұлпан.

Мүсіреп пен Шынар аулына қайтып кетті.

— Әлгі Шақшақ бидің қызы әлі тұрған жоқ па?— деп сырттан Мүсірептің ағасы Әсіреп айқай салды.

— Тұрғамын, ағеке, тұрғамын...

Көйлек жеңдері қарына дейін түрулі, саусақтарында жабысқан қамыр, Шынар киіз үйден жүгіре шығып, қайын ағасына күлімдей қарады.

Әсіреп екі үйдің үш-төрт жылқысын айдап әкелген екен.

— Құлындарыңды байлап ал!— деді.

Шынар құлындарына қарай ұмтылып еді, «жалқауың қайда?» деп қайта тоқтатты Әсіреп.

— Жалқауың қайда?

— Апам екеуі отын әкелуге кетті.

— Немене, жалғыз өзі әкеле алмай ма?

— Апам шоғырмақ теріп әкелем деп кетті.

— Таң атпай нан илеп жатыр екесің ғой. Қонақтарың бүгін келетін бе еді?

— Бүгін, ағеке.

— Жарайды, жүре бер үйіңе.

Әсіреп — қызық адам. Інісі мен келініне ұрса жүріп қалжыңдасады, ұрысқан бола жүріп еркелетеді. Жақсы көреді. Әсіресе Шынармен қалжыңдасып қалса, көңілі көтеріліп, өзі мәз болады. Мүсірепке «өзі тауып әперген» келінінің жасық болмай, ашық болғанына, қабақ шытпай күлімдеп жүретініне қуанады.

— Еріне білмейді. Жұмысқа дегенде ерттеулі аттай әзір тұрады. Үсті-басына шаң жұқпайды,— деп сырттынан да мақтап отырады.

Былтырғы күз еді... Сібірдің суық кара жаңбыры сабалап тұрған. Қорғасындай қоңыр бұлттар дүниені бар салмағымен басып, орнынан қозғалмай қойғалы үш күн.

Әсіреп мал қоралап жүр еді, есік алдына мойны сорайған ақ нар келіп тұрып қалғанын көрді. Түйені жаяу жетелеп алған, басында еркек бөркі, бұтында еркек шалбары болғанымен бой жетіп қалған қызға ұқсайды екен — үш талдап өрген бұрымынан жаңбыр суы сорғалап тұр. Аяғында қолдан илеген қайыс етік суға малшынып, екі ұрты бұлтиып кетіпті. Түйенің үстінде ескі-құсқыға оранып отырған мосқал әйел қыздың шешесі болу керек.

— Отағасы-ай, жаурап келеміз. Үйіңе кіргізбесең де қораңа түнеп шығуға лұқсатың болар ма екен?— деді қыздың шешесі.

Қыр елдерінің жоқ-жітігі қазақ-орыс қалаларына қарай шұбыра бастағалы екі жетідей болып қалып еді. Кейбіреулері Әсірептің «орыс үйіне» қонып та кеткен. Мынау екі бейшара сол шұбырындының соңы болу керек.

— Осы қара жаңбырда қай құдаңа кетіп бара жатырсың, үйіңде отырмай!

— Құда бізде қайдан болсын! Орыс арасында нан тауып жеп жанымыз қала ма деп қаңғырып келе жатқанымыз да...

— Орыс қалаларынан еркекке жұмыс табылады. Сен, немене, бір күні аштан өлейін деп кетіп барасың ба?

— Іс-міс тігіп күн көреміз бе дегеніміз ғой. Ұрса бермей айтарыңды айтшы, шырағым.

— Жарайды. Сайрай бермей түс енді түйеңнен.

Қыз түйесін тұрған жеріне шөктіргісі келіп, ноқта сабағын бір-екі басып қалып «шөк!» деп еді, түйесі сызға шөге қоймады. Ауылды басына көтеріп бақырып қалды.

— Өйтпе, шырағым...— Әсіреп түйені өзі жетелеп алып, шарбағы бар екен, соған әкеліп шөп-шаламның үстіне шөктірді. Түйе біресе алдына қарай, біресе кейін қарай итеңдеп барып шөкті, әйтеуір. Қыз шешесі түйеден түсті.

— Үйге барыңдар... Киімдеріңді кептіріп, жылыңдар.

Әсіреп екі үйдің малын жалғыз қоралап болған кезде Есеней аулына кеткен. Мүсіреп те қайтып келді. Екі сары ала иті әлі ат үстінде тұрған Мүсірептің екі жағынан келіп тізесіне асылды. Еркелесіп, желкемізден бір сипашы деп қыңсыласып қояды. Мүсіреп екі итін екі сипап еді, болды. Иттері орданда жүгіріп қораға кіріп кетті.

— Неге шақыртыпты?— деді Әсіреп інісіне жақындап келіп.— Жай ма?

— Қысқа қарай жылқыны орналастырып қайтайық. Қар түскен соң қасқыр қуармыз, аң аулармыз... Біраз күн жолдас бол!— деді.

— Баратын болдың ба?

— Көңілі жарым... жалғызсырап жүрген адам ғой... жарайды дедім.

— Мына құлан-тұяғыңның еті оязып кетіпті... Жиреніңді мініп кет!

Бұл — былтырғы «Қаршығалы» шұбарына барып тірелетін сапардың алдындағы кеш еді. Келе жатқан қыстың ауыр боларын сезініп, Есеней жылқыларын жайлы

жерге орналастыруға өзі аттанғалы жатқан. Мүсірепті сол сапарына шақырыпты.

Мүсіреп аңырап тұрған суық жер үйіне кірді. Қазандық аузы әлі опырайып жатыр. Күйдірмеген саз кірпіштен қаланған пештің мойны сөгіле келе, жарыла келе есік жаққа қарай құлағалы тұр. Төр бөлме дегені мұздап тұр. Таңертең жинамай кеткен төсегі сол күйінде жатыр. Орта қазықта ілулі тұрған бесік шамын жағып еді, үйдің бұрыш-бұрышынан жылт-жылт еткен өрмекшінің өрмегі көзіне түсті. Көптен сүртілмеген шамы қара көлеңке жанса да, үй ішінің салақсып кеткенін жасыра алмай тұр. Жеңіп алған қырсыздықпен күресейін деген ой келген де жоқ. Суға малшынған киімдерін анда-мында іле тастап, аузы ашық тұрған үлкен қара сандықтан құрғақ киімдерін алып киді. Су болған киімдері өзі оралып келгенше сол күйінде тұра береді, әрине. «Үй болған соң бір қатын керек-ақ екен-ау...» деп ойлады да қойды.

Қысқа қарай ең керегің — қазандық қой! Ол иттің аузы неге опырайып қалған? Жаздыгүні төбеден тамшы аққан ба? Үйдің қабырғаларын бір сылатып алу да керек еді. Әсірептің қолы тимей жүр-ау, сірә... Оқасы жоқ, өзім қайтып келгенше бәрін де түзетіп қояды ғой. Көрпежастықтар да кірлеген болар... Үй болған соң бір қатын керек-ақ екен!...

Үй ішілік ұсақ жұмыстарға Мүсірептің қыры жоқ адам. Оның опырып-жапырып жұмыс істейтін екі кезеңі бар. Таң атпай бастайды, түнделетіп тоқтайды. Бұл кезде ол екі адым жердегі үйіне де қайтпайды, жұмыс басында қонады. Ол кезеңдері — он күн жазғытұрым, жиырма күн жаз аяғында: айналасы бір ай... Егін салуға, шөп шабуға келгенде мұнымен ешкім теңдесе алмайды! Екі үйдің егінін салатын да сол, шөбін шабатын да сол. Әсірепке соқаны да ұстатпайды, бел орақты да ұстатпайды. Маусымы аяқталды, Мүсіреп жұмыс маңайына жоламайды. Оның қайда жүргенін аттары мен иттері ғана біледі.

Жазғытұрым Әсірепке бір десе бидай егіп берді, өзіне бір десе сұлы салды. Жаз аяғында екі үйдің малына екі қысқа жететін шөп шапты. Егінді де орып берді. Сонымен оның маусымы да аяқталды. Егін мен шөпті жинап аларда маңына да барған жоқ. Оның бәрі Әсірептің мойнында... Әсіреп бидайын соғып қаптап-қамбалап алды. Мүсіреп сұлысын көктеу кезінде шауып тастай-

ды да, соқтырмай, көк ала сабағымен бірге үйіреді. Бұ да шөп қой, ат жақсы көретін бидайық...

Өз үйінде бір қасық суы жоқ Мүсіреп іңірде ағасының үйіне келді. Мырза жеңгем деп мақтап кірсе, Жаниша жеңгесі баптап тұрып құймақ құйып, шай береді. Арғын — Қыпшақ, Керей — Уақтан Жанишаның шайындай шай ішіп көргенім жоқ десе, жеңгесі оның ойнап мақтайтынын біле тұра мақтанып бейілденіп кетеді.

Мүсіреп ағасының ауыз үйіне кіріп келгенде, қазандық отына аяқтарын да қыздырып, шалбарының балақтарын да кептіріп отырған қызды көрді. Бойы жылынып, қалғып кетіп отыр екен. Аяқтары қандай әдемі еді! Өкшелі де үсітті, белтірлігі қиылып тұр. Ат үстінде өскен қазақ баласында сирек кездесетін аяқтар... Есік ыңырanып жабылғанда қыз оянып кетті де, аяқтарын тез жинап алып, бетін ар жағына қарай бұрып әкетті. Бәрібір, Мүсіреп оның бет-аузын да түгел шалып қалды. Азырақ келтелеу келген қыр мұрын... көз қиығының құйрығы азғана көтеріңкі, қызыл шырайлы, торғылт түсті қыз екен. Әттең-ай тез жасырынып кетті...

— Жоғарылат, Мырзажігіт!— деп Жаниша жеңгесі тұра келіп қарсы алды.

Шай ішіліп болған. Дастарқан шетінде, есікке таман мосқалдау бір бөтен әйел отыр. «Ана қыздың шешесі болар».

— Қонақтарың бар екен ғой...

— Қырыққа келгенше бір шүйке бас ала алмай жүрген сен емессің ғой, біз!.. Күнде қонағымыз болып тұрады.

— Ағамыз бар... алып беретін шығар біреуді.

— Мен саған кімнің қызын айттырмадым! Біріне жоламадың ғой.

— Сен әкесін айттырып келесің. Мен қызын айттыр деймін.— Ағасы мен інісі азырақ қалжыңмен шайқасып алды да, жеңбей-жеңілмей тоқырағандай болды.

— Мырзажігіт, шай қояйын ба, сорпа-суымыз пісіп тұр еді, соған қараймысың?

— Шайды сорпа-суыннан кейін де ішуге болады ғой.

— Шіренуін көрдің бе?

— Е, қойшы сен, өтірік ұрыспай... Мына кісі шын екен деп қалар.— Жаниша самауыр, дастарқанын жинап әкете бастады.

— Сен, әй, биыл неше арба сұлы үйдіріп алдың маған, білесің бе?— деді Әсіреп.

— Он арба шамасы болар.

— Атаңның басы!.. Он бес арба үйіп бердім.

— Сіздің үйдің арбасы деген не тәңірі... Қара құстың ұясындай ғана...

— Қап, мынаның ыза қылуын-ай! Отыз арба шөп үйіп бердім. Сұлыңнан артық. Екі жылыңа жетеді!

— Онда биыл шөпті көп шапқан екесің ғой!

— Мұрныңды бұзып жіберейін бе осы! Иілмей-бүгілмей түрегеліп тұрып бел орақты сілтей бергенін бұлдауын қарашы! Бәлем, ендігі жылы болсын!

Табақ толы тарының үстіне шоқита қойған азғана еті бар кешкі тамақ келді. Жаниша ауыз үйдегі қызды да тамаққа шақырып еді, ол келмеді. Бой жетіп қалған қазақ қызы төр үйге жалаң аяқ қайдан келсін. Жаниша оған тамақты ауыз үйге апарып берді.

Қыз шешесі қасығын етке қарай бір жақындатпай қойды. Қасығы тарыға да жұқалап қана батады. Қанша ашығып келе жатса да, сұғанақтанбай тартынып отыр.

— Қонақ жеңгем, же! Қасығыңды батыра сал! Бұл үйде сен ұялатын кісі жоқ. Мынау — менің інім, ана қатынның еркесі. Егін салып, шөп шабудан басқа қара күрешке тұратын өнері жоқ. Қасығыңды батыра сал...— деп қояды Әсіреп, азғана етті солай қарай ысыра беріп.

— Атың кім өзіңнің?

— Науша...

— Байыңның аты кім еді?

— Шақшақ еді.

— Ойбай-ау, Шақшақ би өлген соң қатындары тарап кетіпті дейтін еді, соның біреуімісің?

— Жоқ-е, құдай... Ол етік тігіп, мен іс тігіп, бірін-біріне жалғап-жамап күн көретін күйіміз бар еді. Ол кісі қайтыс болғалы үш жыл...

— Ар жағын айтпай-ақ қой. Ағайыны бар кісі өзі де түсінеді. Ал, жеп отыр. Етке тіпті қол тигізген жоқсың.

— Тәңірі жарылғасын, жаным. Осындай жайласып отырып, жылы тамақ жерміз-ау деп кім ойлаған... Бір қалың ағаштың ішінде түйемізді ықтай отырып аман қалсақ болар еді деп келе жатқамын. Бір аш-арық түйемізді жетелеп жүре берсе, біз оған не қылар едік?

— Же, же! Құдай бұйырса ертең Көпитанға, арғы күні Болатнайға да жетіп қаларсыңдар...Ағайындарың да кездесер... Же, же, тойып алыңдар тарыға. Балаң да ұялмасын. Тары деген еттен де кенеулі тамақ. Байдың малы қымбат, кедейдің жаны қымбат. Тойып алыңдар...

Ертеңіне таңертең Мүсіреп көлден аттарын суарып қайтып келе жатыр еді, түйесін жетелеген қыз да Әсіреп үйінің алдынан жөнеле берді. Күн әлі төге жауып тұр. Қыз Мүсірепті көрді де, тұра қалды. Еркек алдынан кесіп өтпейтін салты бар екен. Ұйқысы қанып тыныққан қыз ажарлы-ақ екен. Көзін бір жалт еткізіп қалып, одан кейін қарамай қойса да, Мүсіреп одан артықты тілеместей еді.

— Азап көрсеңдер де аман жетіңдер!— деді Мүсіреп. Қыздың көз қиығына қарай тұрып, қызға арнай айтты.

Қыздың шешесімен де жылы қоштасып:

— Күн толастамады-ау...— деп жан ашырлық білдірді.

Отқа кептіргеннен кейін қыздың бір етігі аузын аша бастапты. Өзі қазір аттанып кетпейтін болса, екі панасызды өз үйіне шақырғандай еді.

Мүсіреп аттарын қораға кіргізді. Ақ түйе ұзай берді.

Мүсіреп қорадан қайта шықты. Аттарының жүгенін сыпырып алып, сұлы маясына қарай жібере салған болу керек, тым тез шықты. Алыстап бара жатқан ақ түйеге қарады. Ұзап барады, ұзап барады. Орай-орай соққан төкпе жаңбыр ақ түйені көк жібек шымылдықпен орап алғандай екен. Қыздың етігі ғой суға шылқылдап толып болды. Мойнынан сорғалаған су қойнына құйылып барады. Неткен сорлы бала еді.

Өзі бойшаң екен... Байлық жараспайтын адамдар болатыны сияқты, сәндік жараспайтын, сұлулық жараспайтын қыздар да болады. Мына қызға не кигізсең де жараса кетер еді. Құмға шыққан құба тал, қандай есуас сындырып әкетер екен...

Мүсірептің қайда қарап тұрғанын Әсіреп терезеден көріп тұр еді. Неге қарап тұрғанын да сезініп тұр.

— Әй қатын, ананы қара!..—деп Жанишаны қасына шақырды.— Құдай берді, ана қайның әукесі салбырап құлап тұр! Өзін шайға шақыршы.

Жаниша есіктен ғана бойын көрсетіп, Мүсірепті шақырды.

— Мырзажігіт-ау, неменеге сонша қадалда қарап тұрсың? Жүр, шайға кел.

Мүсіреп келген соң ағасы ақырын-ақырын қағыта бастады.

— Ел аралап, жұрт аралап жүргенде бір қыз көңіліңе қонбай-ақ қойды ма сенің?

— Мен қыз іздеппін бе?

— Өзі іздеп келер деп жүрмісің? Не болмаса, құдай өзі айдап әкелер деймісің?

Ағасының сөзді қалай қарай бұрғалы келе жатқанын сезініп, Мүсіреп сол ыңғайға қарай ойыса берді.

— Ойдағыңды құдай өзі айдап әкелсе, кім қарсы болады дейсің.

— Жаңа кеткен түйелі қыз қалай көрінді?

— Өзіңе қалай көрінді?

— Бір аяғы ақсақ, бір көзі соқыр ма деп қалдым... Әйтпесе әп-әдемі бала...

— Маған да солай көрінді.

— Оттама енді! Қыздың патшасы! Аласың осы қызды!

— Қалай алам?

— Ол — менің жұмысым.

— Мейлің...

— Манадан әукесі салбырап, көзін алмай қарап тұрып, енді бәлденуін қарашы мұның! Қырықтан асқанша қыз таңдап, аяғында бір салпы етекке кездесейін деп жүрмісің? Сен өз бетіңмен қатын да алмайсың, мен болмасам.

— Мейлің дедім ғой.

— Айрылатын бала емес!... Апалап іші-бауырыңа кіріп барады.— деп Жаниша да өз қостауын айтып қалды.

— Сен аттана бер өзің. Есенейді өкпелетіп алма. Жалғыз өскен емендей сорайып жалғыз қалды ғой сорлы!— деді Әсіреп.

Мүсіреп аттанып кеткен соң Әсіреп те атын ерттей бастап еді. Үш шақырым жібермей ақ түйені қуып жетті.

— Науша жеңгем, түйеңді кейін бұрып, біздің үйге тағы бір қонып кетсең қайтеді?— деді салған жерден.

Қыз шешесі қорқып кетті. Осы бір кедір-бұдыр сөйлейтін адам ақ нарға қызығып жүр ме деп қалып еді. Түнде өзі «бір аш-арық түйемізді жетелеп жүре берсе» дегені де есіне түсті. Құдайы құрғыр-ай, қайдағы бір жаман сөз аузыма қалай түсіп кетіп еді!..

— Қызыққаның жалғыз нарым болса, өзімді домалатып таста да әкете бер,— деді.

Шешесінің сөзіне қызы күліп жіберді.

— Әй, сен кемпір, неден шошына қалдың өзің?

— Көлденеңнен көлденең жабыса кеткен соң қайдан білейін.— Қызы тағы мырс етті.

— Аузыңа құдай салып тұрған шығар, мен саған құ-

дай алдында айрылмастай болып жабысам. Қаңғырып өлесің, кейін қайт! Құдағиым боласың!

— Мына кісі не дейді? Шынар-ау, естіп тұрмысың?— Қызы үндеген жоқ, үндемесе де ішіне бір елең кіре бастады

— Түнде көрген кербез жігітің — Мүсіреп, менің інім болады.

— Оны естідім ғой.

— Қырыққа жеткенше қыз таңдап, үйленбей келіп еді. Соған сенің баланды айттыра келдім.

Содан соң Әсіреп атынан түсе қалып, түйесінің алқымында ықтап тұрған Шынардың қасына келді. Иығынан құшақтап алды.

— Айналайын ботам, атың кім еді, Шынар ма еді? Мен салдырлаған ақ көңіл адаммын. Өз баламдай жақсы көріп қалдым сені. Әкеңнің орнына әке болам. Мүсіреп жігіттің сырбазы. Қор болмайсың, қарағым. Бұр түйеңнің басын!— деп түйені өзі бұрып, өзі жетелеп алды.— Атқа міне ғой, айналайын.

Шынар қарсыласқан да жоқ, атқа да мінбеді. Ойына бір өзі де түсініп үлгермеген әдеп-иба түсе қалғандай еді. Әсірепке ере жаяу жүре берді.

Табиғаты жалпы нәзік келетін қыз бала Әсірептен именіңкіреп, кейінірек жүріп келеді. Таңдануы да бар, қуануы да бар. Оның әлі біреуі жеңіп жүзіне шыға қойған жоқ. Ішіне су толып қорқылдай берген етігінен ұялып келе жатқандай еді.

Әсіреп біресе шешесіне, біресе қызына қарап қойып, ауыз жаппай сөйлеп келеді. Шынардың басына орнатпаған жұмағы жоқ. Ақ отау да тігіп берді, ақтылы қой, алалы жылқыны да алдына салды.

— Шынар-ау, осының бәріне иланып келемісің?— деп қояды шешесі. Шынар оған не десін? Күлімдей қарайды да үндемейді, тыңдай береді.

Ауылға жеткен соң Әсіреп Шынар мен шешесін тура Мүсірептің жер үйіне әкеліп кіргізді.

— Осы — сендердің үйің! Су киімдеріңді шешіп, түйенің қомында құрғақ бірдемелерің болса киіп алыңдар. Бәрекелде... Батырдың өз киімдері де су күйінде қала барыпты. Төсегіне қараңдар!.. Жинамай кетіпті. Пешінің мойнына қара, құлайын деп тұр... Қазандығы да құлап жатқан шығар-ау... айтам ғой...

Әйелдер төр үйге барды да, шешінбестен сілейіп тұ-

рып қалды. Әсірептің жаңағы айтқандарында көңіл көтерерлік түк жоқ, әрине.

— Қорықпа, құдағи!— деді Әсіреп. — Кешке дейін бәрін де өзім істеп берем. Оған дейін біздің үйде бола тұрасыңдар... Қатын шай қойып жатқан шығар, кешікпей келіңдер.

Әсіреп кетіп қалды. Шынар мен шешесі әлі селтиіп тұр.

— Шынар-ау, не болғанымыз? Ойыны ма, шыны ма?

— Шыны болмағанда, сенен ұялып өтірік айта ма, қорқып өтірік айта ма?

— Қисыны келмей тұрған жоқ па, өзі? Айдалада ұстап алды да, «құдағиым боласың» деді. Мұндайды кім көрген...

— Іштеце етпес, апа... Жаман кісілер емес секілді ғой.

— Мен кәдуілгі құдағи болып қалдым ба бұларға?— Шеше байғұс қызына «өзің ризамысың?» демей, осылай тұспалдап сұрағаны еді. Шынар онысына түсіне қалды да:

— Болып қалдың-ау деймін... Түйенің үстінде нең бар еді, үйге алып келші.

Шынардың қуанышы жалғыз қалған соң ғана сыртына тепті. Әуелі су етіктерін шешіп, ауыз үйге лақтырып жіберді. Су болған сыртқы киімдерін де солай қарай лақтырып жатыр. Бөрікті лақтырып жіберіп, шашын тарқатып, үй өзінікі, несіне ұялады, түгел жалаңаш қалды. Аяқтары сусорды ақжем болып бозарып кетіпті, шалбар мен іш киімнің ышқыры беліне батып қызартып жіберіпті. Түнде өзі қасып алған ба, немене, бір жерінен қан біліпеді. Шынар ілулі қалған беторамалмен сүртіне бастады. Білектері, аяқ, сан еттері жұмыр, бұрын бір байқағанынан гөрі әлуетті, сымбатты сезіледі. Қазақ қызы денесін сылап-сипатып көрген емес. Бірақ шын сымбатты, шын балғын денеге қызығатын да, қуанатын да. Шынар өз денесіне солай қарап қалды.

Есік ашылғаны естілді. Шынар жалаңаш бойы жиналмай қалған Мүсірептің көрпесінің астына кіріп кетті. Келген шешесі екен. Енді оның тұрғысы да келер емес. Бойы жылына бастады. Жас дене керіліп-созылуды тілей ме, қалай? Жылына түскісі келеді. Иісі қандай екен деп көрпе-жастықты иіскеледі. Азғана қалампыр иісі келеді. Салақ болар, киімдерін әр жерге қалай болса солай іліп кетіпті. Суық сүйегімнен өтіп болып еді, жер үйі болғаны қандай жақсы болды. Пешін түзеп бер-

се тоңбаймыз ғой. Аты Мүсіреп, ә? Құдай-ай, Мүсіребім қашан қайтып келер екен?.. Мүсіребім деп жатырмын ба, ей? Ұят-ай, ұят-ай! Мынау қара сандықтың ішінде не бар екен? Үстінде үш-төрт көрпе жастық тұр. Қатыны жоқ үйге де қонақ келетін болғаны ма? Апам бір жастық жастанып, көрпе жамылып ұйқтасыншы...

Екі басты қоржын, бір кішірек қапшық, бір қол сандық, тағы бір түйіншектерін көтеріп Шынардың шешесі Науша қайтып келді.

— Біреудің төсегіне жатып алғаның не, Шынар?— дей кірді.

— Неге біреудікі болсын...— деді Шынар.— Нең бар еді, апа? Құрғақ па екен?

— Түнде үйге кіргізгемін. Құрғақ шығар. Мә, кебіс-мәсің... Қамзау-көйлектерің уқаланып қалған шығар. Бөркіңді бөгіре-басқа айналдырып салып ем, үкісі ғана ұйысып қалыпты.

Ана байғұс қашанда ана ғой, қызының бір сыдырғы киімін сақтаған екен. Бөріктің тысы мен жалғыз жеңсіз қамзолдан басқа барқыты болмаса да, бәрі де қынамалап-қиыстырып әдемі тігілген. Өз қолы бас білетін байғұс шеше арзанды қымбаттай ажарлай біліпті.

Киініп болған соң — қыздың көркі шүберек — Шынардың бойы өсіп, белі қыналып, көзі жарқырап кетті. Шешесі де онша мосқал емес екен. Өз киімі де жұпыны болғанымен жарасымды тігіліпті.

— Құдағи!— деп жайраңдай күліп Жаниша келді. Қос құдағи әуелі қолдарын ұшынан ұстасып, құлаштарын екі жағына үш-үштен керіп барып құшақтасты.

— Бауырым, айна көзім!— деп Жаниша Шынарды екі бетінен кезек-кезек сүйді.— Ал шайға жүріңдер... Төсек-орынды жинап жауып кетейік... Қазір қайын ағаң келіп пешті түзеймін деп отыр.

Науша мен Шынар келіп кірген соң Әсіреп кетуге айналды.

— Құдағилар, өздерің оңаша отырып сырласыңдаршы бір, Әсіреп — Мүсірептің құлағын шулатып!—Әсіреп шығып кетті.

— Кәне, Шынаржан, шайды сен құй. Құдағилар отыратын, келіндер жүгіріп жүретін!— деді Жаниша.

Қос құдағи оңай ашылысып кетті.

Шақшақ жақсы етікші болған екен...

— Шынардың аяғындағы кебіс-мәсіні бұдан төрт жыл бұрын өзі тігіп берген. Алдыңғы жылы сүзектен қай-

тыс болды. Ағайын өздерінде де бар шығар, белгілі ғой... Жетісі деді, қырқы деді, жылы деді. Қасқыр мен ағайын жеп тауысты. Жазды күні ауылдың шетінде, қысты күні желдің өтінде... жұрдай болдық та қалдық... Биыл жаз бойы бір тамшы жаңбыр жауған жоқ. Аулымыз біртіндеп-біртіндеп ішке қарай көшіп кетті. Жалғыз үй мен де отыра алмадым... Ақ нарға міндім де кете бердім. Қалтамда Шақшағымның етік тігіп тапқанынан қалған үш теңге алпыс жеті тиын ақшам бар түйіп алған. Содан басқа түгім болса, бұйырмасын...

Өзіне таныс әңгімелердің бірде-бірі Шынардың құ, лағына кірген жоқ. Жаниша өз үйлерінің жайын айта бастағанда ғана сергек отырды. Әсіреп бірдеме істемей отыра алмайтын адам екен. Қолынан келмейтіні жоқ. Әкесінен жастай қалған екі бала — Әсіреп пен Мүсіреп әуелі қой бағыпты, сиыр бағыпты... Жиырмаға жақындағанда Түмен қаласына барып бес жыл жүкші болыпты. Кемеге бидай, кірпіш, көмір, темір-терсек артады екен. Содан, әйтеуір, мал басы құралып еліне қайтыпты. Осы күні құдайға шүкір, қазанымыз тоқ... ешкімнің қолына қарағаң емеспіз.

Мүсірептің жайына қашан көшер екен деп Шынар шыдамсызданып отыр еді, Жаниша:

— Келінімнің көңіліне келіп отырған шығар-ау!— деп күлді.— Мырзажігіттей жігіт қайда!— деп бастады:— Ағайын арасының қақ-соғында жұмысы жоқ, ағасы ұрсып жатса да үндемейді, қалжың айтып жеңеді. Егін салғанда, шөп шапқанда ондай ерінбейтін адамды көрген емеспін. Содан кейін ауылдан таба алмайсың. Әншікүйшілерге еріп кете барады. Екі аты, екі иті бар... Екі биесін біз сауып ішеміз. Биыл екі биесін екі дос-жар адамы сұрап әкетіп, жақында ғана қайырып берді. Құлындары арық-ақ... Былтырғы құлындары биыл тай ғой, өздерің көрерсіндер әлі, жардай. Былтыр біз сауғамыз...

Мырзажігітке жұрты бар болғыр да дамыл бермейді. Ойын-тойына шақырады. Ағайын арасының дау-жанжалына шақырады. Бүгін, әне, Есеней шақыртып әкетті...

Шынар ақырын ғана күрсініп қойды.

— Көп кешікпес. Он-он бес күнде қайтып-ақ қалар. «Осы қыздан айрылып қалма, айттырып кел. Қырық жетінің нешеуін сұраса да бер»,— деп ағасын өзі жұмсап кеткен.

Шынардың жүзіне қаны ойнап шыға келді. Ақ көңіл шеше:

— Бізге онша малдың керегі не, тәңірі... Оны бағатын кісіміз бар ма?— деп қалды.

Шынар күліп жіберді.

Іңір кезінде Әсіреп үйіне қайтып келді.

— Бәрін де бітірдім... Пештерің гүрілдеп тұр. Кепсің, бір-екі күн от жақпай шыдай тұрыңдар. Ертең үшеуің де білекті сыбанып, етекті түріп жіберіп, Шынардың үйін заказнай қылып сылап алыңдар. Біздің шошалада ақ балшық үйіліп жатыр. Айтпақшы, қаңғыбастың шошаласында да, сандық, кебежелерінде де, астын-үстіне келтіріп ақтарып шығындаршы... Құдай біледі, талай дүниесі шіріп жатыр.

Шынар үйіне қайтып келісімен әуелі қара сандықты ақтарды. Нағыз салақтық осы қара сандықтың ішінде екен. Жуылмаған киім де, киілмеген киім де ойран-ботқа аралас жатыр. Тігілмеген маталар да бар — ши барқыт, қына сары сәтен, ақ зонт, иленген бір-екі қара елтірі. Бір-екі түлкі терісі, қып-қынап, оқшантайлары салпылдаған ескі кісе, етікке жарайтын былғары, мәсіге жарайтын «көзел»— ешкі терісі. Шынар өзіне керекті бірдемелерді іздеп сандықты түбіне дейін тырналаса да, еш нәрсе таба алмады.

— Өмірімде қатынсыз өтем деп жүрген бе?— деп қабағын да шытып қалды.

Ауыз үйде кебежені ақтарып болған шешесі бері келіп:

— Қант-шай, ұн, майы бар екен,— деді.

— Онда аштан өлмеспіз,— деп күлімсіреді де, Шынар сандықтың қақпағын жаба салды.— Саған болмаса, маған лайық түгі де жоқ... Келгесін сыбағасын да алатын болар!..— Шегірткені мандайынан шертпейтін жандардың сондай бір кәр көрсететіні болады. Шынар соны істеді.

Мүсіреп үйіне жиырма күннен артық жүріп қайтып еді. Ауыл жатып қалған кез еді. Екі үйде де жарық жоқ екен. Әсірептің көк иті шәу етіп қорадан шықты да, екі сары аланы тани кетіп жым болды. Оларға соқтығысып керегі не? «Жәй, әшейінім еді» дегісі келгендей қыңқ етіп қалып, үйшігіне қайта кіріп кетті.

Мүсіреп атын қораға кіргізіп байлады да, жымдастырып теңдеп, артына бөктеріп алған қасқыр терілерін шошалаға апарып тастай салды. Содан кейін ғана үйіне

кіруге беттеді. «Үй аңырап мұздап тұрған шығар-ау... шай қайнатып ішетін су қайдан болсын»,— деп ойлады. Үйінің есігін ашты да, аңырып қозғала алмай қалды. Басқа біреудің үйі сияқты екен. Үй жып-жылы. Шамы жарқырап жанып тұр. Күле қарағаң бір қыз, бір мосқалдау әйел төр үйде мұны күтіп тұрғандай екен. Шам жарығына алтындай шағылысқан қына сары шымылдық азғана ысырылып, ақ жастықтар көрініп тұр.

— Тани алмай қалдың ба, шырағым... Біз ғой, Шынар екеуміз. Жоғарылат,— деді Науша.

— Тануын танып тұрып, сене алмағаның қызық болады екен,— деді Мүсіреп.

— Құдайдың бұйрығы шығар, осылай болдық.

Мүсіреп Наушаға екі қолын бірдей ұсынды.

— Аман-сау болдыңыз ба?

— Шүкір құдайға...

Көздері жарқырап-жайнап тұрған Шынарға бір ауыз сөз тауып айта алмады. «Сол қыздан айрылып қалмадым ба екен?»— деп асығып қайтып еді. Екі күндік жерге бір-ақ күнде жетті. Енді, міне, сол қыз алдында тұр. Мүсірептің аузына бір ауыз сөз түспей қойды.

Шынар да оны жиырма күн бойы асыға күтті ғой. Есіктен кірген бетінде мойнына асыла кетермін деп ойлаушы еді. Терезе алдынан қарды сықырлатып салт атты өте бергенде:

— Апа, шам жақ, Мүсіреп келіп қалды! Сол!..— деген. Енді, міне, ол да үндей алмай қалыпты. Көздері жарқырап күлімдеген бойы орнынан қозғала алмай тұра берді.

— Шешін, шырағым,— деді Науша.— Өзің жоқта үйіне кіріп алып, жағамыз жайлау, төбеміз қыстау, отырмыз жайланып.

Мүсірептің есі шешініп болған соң кірді.

— Құдайдан бір сұрағаным болса — осы болар, шеше... көзім көріп тұрса да көңілім сенбей, есімді жия алмай тұрмын,— деді Шынарға қарап.

Шынар ақырын басып келіп, екі қолын Мүсірептің иығына салды.

— Өзің тоңып қалыпсың ғой. Қарның да ашқан болар... Апа, шай қоймайсың ба? Анау үй білмей қалып жүрмесін.— Көздері Мүсірепте, жұтып жібергелі тұрғандай.

Шешесі шығып кеткен соң Мүсіреп Шынарды баладай көтеріп алды: дем алысы қандай жақсы еді, сүт иісі

келеді. Денесі қандай балғын еді, сымдай бұралады. Даусын күміс қоңырау ма дерсің... Балаша еркелейді екен. Жан-жүрегінде бір кіршік бар ма екен, сірә? Үзіле қарайды екен...

— Мен саған көп өкпелеп едім. Қазір бәрі бір-ақ ұмытылып кетті. Сен неге сонша кешіктің?

Мүсіреп үйреншікті қалжыңына бұрыла бастады.

— Сен үйді түзеп болсын дегенім ғой.

— Онда менің осында екенімді есіткен болдың ғой?

— Жоқ, түсімде көрдім: екі білегіңді сыбанып алып үй майлап жүр екенсің... Маған салақсың деп ұрсып та жүрсің...

— Өтірік... ойнап айтасың!

— Ойнап айтқаның шынға айналса, о да шындық емес пе?

— Ә?— Шынар аңдай алмай қалды.

— Үйді, міне, жайнатып қойыпсың. Көпіртіп көк шөп төсепсің, жұпар иісі аңқып тұр. Төсек-орнымыз мынау құлпырып тұрған! Осының бәрі шын емес пе! Сен емес пе бәрін істеген!

Әйел жаны мақтағанды қандай жақсы көріп тұрса да, Шынар адал жанның шынын айтты:

— Мен жалғыз істегенім жоқ. Көбін істеген жеңешем мен апам...

Келе жатқанын білдіре дауыстай сөйлеп Әсіреп келді.

— Қаңғыбасың аман келді ме, Шынаржан?.. Енді үйден шығарма!

Шынар Мүсірептің құшағынан сырғып түсті.

— Ағеке, жоғары шығыңыз,— деді де, қызарып кетті.— Жеңешем қайда, Ағеке?

— Тойға барымды киіп келем деп әуреленіп жатыр. Той емес пе, бүгін? Той, айналайын, той! Сен келдің де береке келді, қарағым. Екі үйлі түрікпен дегенмен бір үйлі едік, енді ғана екі үйлі болдық. Оңаша бір отырайықшы! Ат-көлік аман келдің бе? Ертең іздеп шығайын деп Құлантұяқты бүгін таң асырып қойып едім. Тіпті Шынаржаннан ұялып өлер болдым.

Інісіне бар амандасқаны осы, Әсіреп төрге шығып отыра беріп:

— Келін қарағым, қайнат шайды, ас етті, бұрқырат!— деді.

Қалың Сибаннан шетірек отыратын екі үй қуаныш-

тары қойнына сыймай, таң атқанша отырып, әрең тарасты.

Қыз шешесі алдақашан ауыз үйде төсегін әзірлеп алған екен, құлағын тығындап, көрпесін тұйықтап айқара бүркеніп алды да, жатып қалды.

Шынар азырақ ысырулы тұрған шымылдықты жазып жіберді. «Бұрын жер төсектің бас жағында тұратын қара сандықтың енді аяқ жаққа қойылғаны дұрыс болған екен»,— деп ойлады Мүсіреп шешіне беріп...

5

Той өтіп, жұрт тарағаннан кейін де Есеней аулы қонақбасты болып қала берді. Керей — Уақ тойға да келіпті, дау-шарын да ала келіпті. Қолдарына көп түсе бермейтін аға бидің аулына неше жылғы сүр болған даулар келіп орнап қалды. Әлі жайлауға көше алмай отырған ол ауыл Сибанның қайсысында болса да көпмалды болып жатып алған дау иелері аз емес.

Есеней күн бойы даушылардың ортасында. Өз үйінде де, қыр басында да солардың қоршауында отырады. Дауды созбай шешеді. Екі жақтан екі-екі адамнан сөйлетеді де, кесімін айтады. Көлденеңнен қыстырылып, біреудің аузына сөз салған адамды жазалай отырады: кесімнің төрттен бірін соған төлетеді. Қуә дегенге сенбейді, қуып тастайды.

Ұрының куәсі көп, өтірік даудың куәсі көп, зорлықшының куәсі көп. Бұл — оның бұлжытпай ұстайтын дәстүрі. Дау-шар сонда да бір жетіге созылып кетті.

Бұл күндерде Ұлпанның қолы да босай алмады. Қой қырқылып, жылқы күзеліп жатқан кез екен. Әуелі бір кемпір келді.

— Қарағым-ай, төрт жетімек немерем тырдай жалаңаш... тым болмаса бір-екеуіне күпі тігіп беретін жабағы берші.

— Ала қой, шеше... Төртеуіне де жететін етіп ал...

Одан соң екі кемпір келді. Одан соң екі кемпір, бір жастау әйел, одан соң екі кемпір, екі жастау әйел, одан соң үш кемпір, үш жастау әйел, одан соң, одан соң, одан соң... келе берді, көбейе берді, келе берді...

Жабағы сұрайды, қыл сұрайды, сүт сұрайды, ұн сұрайды, киіз сұрайды, шай сұрайды, бөрікке тыстық, көйлекке түйме сұрайды, жайлауға көшетін көлік сұрайды...

Ұлпан ешкімнің қолын бос қайтармай бере берді.

Мырза келін атанғысы келіп берген жоқ, әлденеге іштей наразы, әлденеге іштей намыстанып үлестірді.

Қандай әдемі қыз-келіншектер қайыршыдай жалаңаш, қайыршыдай сұраншақ. Шешелері әдейі ертіп әкелетін балалар өңкей мес қарын, ши борбай, ірің көз... Бұларға өмір тілеу, бақыт тілеу мазақтау сияқты сезіледі.

Таң ертемен келе бастаған сұраншақ әйелдер мен балалар түс ауа әрең аяқсыды. Ұлпан отауына кіре бере жылап жіберді. Күн бойы әлдене алқымына тіреле беріп еді, ол көздің жасы екен — ағылды-кетті, ағылды-кетті, кете берді, кете берді... Төр алдында жатқан жастыққа құлай кетіп жылап еді, не айтып жылағанын сол жастық қана естіді. Әрбір жастай қартайған әйел, әрбір көзі іріңдеген қыз бала көзі мен көңіліне қайта оралған сайын, өксіп-өксіп жылады.

Тойдан да, даушылардан да, сұраншылардан да Ұлпан әбден қалжырап қалған еді. Бұл — оның бойы үйренбеген, кездесермін деп ойламаған күндері еді. Біресе сұраншақтардың осынша көптігіне ыза болып, Есенейдің бар байлығын таратып бергісі келеді; біресе Керей — Уақтың осынша даукестігіне ыза болып, даушыларды қудырып тастағысы келеді. Ақылды болса да «ақыл азуы» деп аталатын даналық азуы әлі шықпаған жас әйел көзі үйренбегенге көндіге алмай жүр.

— Ертең келеміз!— деп Шынарға да үш рет кісі жіберіп алды. Қашан баратыны әлі де белгісіз. Аяқ асты бола бастаған соң шешесін де үйіне қайтарып жіберді. Мұның екеуі де жанына батып жүр. Есеней де үйіне шаршап келіп жығылады. Есенейден жырылып жайлауға көше алмай отырған ел Сибанның күңкілі де әйелдер арқылы күнде құлағына тиіп отырады...

Тойдан кейін тоғыз күн өткен соң, кешке қарай Ұлпан үйден шығып, қыр басында даугерлердің ортасында отырған Есенейге қарай бет алды. Ақырын жүріп келеді. Алтындатқан ақ сәукеле, алтын жіптері барқытқа араластыра тоқылған зерен шапаны күнге шағылысып, жұрт көзіне еріксіз шалынып келеді. Даукестер тобы едәуір азайған екен. Сонда да әлі бір жетіге мол жететін.

Ұлпан жақындай бергенде Есеней орнынан тұра келді.

— Менің Есенейім, әне, келе жатыр. Мені дүрелеп алсын демесеңдер, осымен тоқтатайық. Жайлауға көше-

тіп уақытымыз да өтіп барады... Көріскенше күн жақсы... аман болыңдар!— деді де Ұлпанға қарай жүре берді. Отырған топ тұра келіп, қол қусырып қош айтысты.

Күле білмейтін адамды күлімдей жүретін ету — үлкен еңбектердің бірі болу керек. Сол бір еңбек Ұлпанның қолынан келіп еді. Есеней оған күлімдей келді.

— Ұрсып келемісің, жаным?

— Шаршадың ғой, жолбарысым-ау... тоқтатсаңшы.

— Бітті. Тараттым. Енді барлық тізгінді өз қолыңа ала бер.— Оң қолын Ұлпанның иығына сыртынан құшақтай салып Есеней үйіне жақындады.

— Ертең Мүсіреп ағайдың үйіне барамыз ба?

— Барамыз.

— Ендеше, үйге кіріп дем ал. Шайды отауда ішерміз. Үлкен үйдің өзін шаң-топырақ басып кетті.

Ұлпан Есенейді риза көзімен бір сипап өтті де, сыртта қалды. Жұмысы бар екен. Қенжетайды шақыртып алды. Қонақтарды сезіндіру үшін біраз түйеге жүк арттырып, ауылдан шетірек апарып шөктіріп еді. Қенжетайға соны нұсқады.

— Ана жатқан түйелердің ең арғы шеткісін көремісің. Бұйдасына қызыл байланған атан. Соның жүгін бүгін Шынарға апарып беріп қайтарсың. Тобылдан ала келген базарлығым еді деп айтты де. Өздері ертең келеді дерсің. Басқа еш нәрсе демей-ақ қой.

Жас жігіт Қенжетайдың алғаш көргенде қырындау ойы болғанын сезініп, содан бері оған ылғи бойын аулақ сала сөйлесетін. Бүгін азғана жылы сөйлесті. Қенжетай басын изеді де, кетіп қалды. Ұлпан да үйіне жайрандай кірді.

— Ертең Мүсіреп ағамның үйіне анық барамыз ғой? Айнып қалмайсың ғой?— деді Есенейге.

— Мен бүгін де кетіп қалар едім...

— Жоқ, мен ертең келеміз деп кісі жіберіп қойдым. Көлге барып суға түсіп кел, жуынып.

— «Ханша айтты — болды, хан бұйрығы — өлді».

— Жуынып келмесең, төсекке жатқызбаймын.

— «Бүлдіршін көзін сүзбесе, буыршын бұйдасын үзбейді!» деуші ме еді.

— Болды, болды. Жөнел!— Шынымен ойнатса Ұлпанның көзінің қалай ойнайтынын Есеней бірінші рет көрді...

Жүк артқан түйе жетелеген Кенжетайды көріп Шынар үйіне кірмей есік алдында тұрып қалды.

— Тайкенжем-ау, ауылға көшіп келе жатырмысың, бір жаққа көшіп бара жатырмысың?— деді Шынар, қайнысының атын аяғынан басына қарай теріс айтып.

— Ерегіскенде әкелгенімді қайта алып кетейін бе, осы! Тайкенжем деген Кенжетай деп атымды атағаның емес пе?— деп Кенжетай шамданған болды.

— Қойған атым бар ғой: «Бауырым» деген жаман ат па?

—Шын бауырың болсам, бетімнен сүй!— Кенжетай ат үстінен еңкейді, Шынар оның бетінен сүйді.

— Жалындырмай-ақ сүйе салсаң болатын еді ғой... Мә, түйені шөктір де жүгіңді түсіріп ал!

— Жүгіңді? Қайдағы жүгім?

— Айттым ғой саған: «Тобылдан әкелген базарлығым. Ертең барамыз!»— деді.

— Басқа не айтты?

— Тұк айтпа!— деді.— Айтпаймын!

«Базарлықты» кім жіберіп жатқанын, Шынар, әрине, бірден түсінеді.— Ұлпан-дағы! Ертең өздері келетін болған соң қысылып қала ма дегені ғой. Басқа біреу сондай қамқорлық істесе, Шынар оны маңайына жолатпас еді. Ұлпанның сыйлығына қуанып кетті.

— Апа, бері кел!.. Күйеу баланың Тобыл базарынан алып, түйемен жіберген дүниелігі жаңа келді... Кел, түсіріп алайық.

Жаниша да жүгіріп келіп еді, оған Шынар сыбырлап қана шынын айтты: «Ұлпан жіберіпті»,— деді.

Түйеге артқан жүктің үстінен айқара жаба салған екі оюлы текемет пен шағын-шағын екі түкті кілемді жұлып тастап, әйелдер кілті аузында тұрған екі сандыққа жабылды. Кілем мен киіз арасында көрінген бірнеше көрпе-жастыққа да көздерін салған жоқ. Сандықтар сыңғырлап ашылады екен, оны да естіген жоқ. Сандықтардың ішіне үңілді.

— Құдай-ау, аузы-мұрнынан шығып толып тұр ғой!

— Мынада бір қыздың жасауы бар ма, немене өзі? Шымылдықты қара!..

— Барлығы асыл... қымбат дүниелік!

— Мына сандықтың ішіне қарандар! Қант, шай... өрік-мейіз, шыны-аяқ, шәшке... Қымыз аяқтары... орамал-дастарқан... бет орамал... толып тұр!

Әйелдер екі сандыққа кезек-кезек жүгіріп естері-

нен танып қалды. Кедейлік тақсіретін тартып бақкан сорлылар ыржақтап, мағынасыз күледі. Аш адамдардың тамаққа жабылғаны сияқты, бұрын көздері көрмеген дүниелікті бірінің қолынан бірі жұлып алып көреді де, не көргенін ұмытып қалып қайта жабысады. Екі сандықтың ішіндегі бұйымдар үш әйелдің қолдарынан ең кемі үш реттен өтсе де, әлі қанша екенін шамалап, әлдебір киімді түстеп қалған біреуі жоқ. Әйтеуір көп, әйтеуір, асыл бұйымдар, әйтеуір, Шынарға арналып келген. Сандықтың түбіне таман бірнеше топ кездемелер жатқанын көріп жүрсе де, әйелдер оған айналмай, тігулі киімдерді айналдыра берді, таңдана берді... тамсана берді... Солай бола тұрса да бұл байлықтың қорқаулығы емес, кедейліктің жұтынуы еді.

Қексе әйелдерден бұрын Шынар есін жинады.

— Ертең қонақтарымыз келеді, жүгімізді жинап алайық та, жеңеше!— деді. Әйелдер әрең дегенде қымбат дүниелікті көздері қиып сандықтарға қайта сала бастады...

Ертеңіне түске тармаса Ұлпанымен Есеней, Есенейімен Ұлпан келді... Екі үйлі «түрікпен» қыстауының айналасы құлпырып тұр екен. Қардың суымен тез өсіп кететін көңді жердің бидайығы бас жарып, үлпілдегі шашақтана бастапты. Одан әрі, жарқырап жатқан көлге дейін, қара топырақты жерге шығатын мың түрлі асыл шөпер гүл атып, қызылды-жасылды шұбартып жатыр. Қыр жоңышқасының сарғыш, жасыл көк гүлдері де қою көрінеді. Әр жерге топталып өскен тікендер алтындай жарқыраған сары гүлдерін төгіп тұр. Ауылдың азғана малы көк жазыққа тұяғын да тигізбеген сияқты. Балғын көктем бар ажары мен мырзалығын төге салған қалпында тұр. Қыстаудың өзі де шоқ ағаштың қойнауына салынған екен. Жазғытұрғы самал жел ақырын-ақырын ескектеп көк дүниені тербетіп қояды. Қазақ мұндай жерді көргенде аунап-аунап алғысы келеді.

Ұлпан пәуескеден түсе сала, көзін жұмып, мұрнын дала иісіне тосып бір-екі рет кеудесін кере демін алды да:

— Жұмақ қой мына жер! Біздің ауылды қара топырақ, шаң басып кетті,— деді. Ешкімге қарамай, ешкімге оғын қадамай айтты.— Ант ұрған-ау, сенің гүл-гүл жайнап жүргенің осыдан екен ғой!— деп, жымия күлімдеп жақындай берген Шынарға осылай амандасты.

— Күндесең қасыма көшіп кел! Көкке тойындырып жіберейін.

— Қөне бер, Ұлпан... жұмақ болса біраз күн жатып, аунап-қунап кетейік.

— Менің ақ ботам қайда?— деді Ұлпан ойнап тіксінген болып.

— Бой жазып келуге далаға кетті. Келеді қазір.

— Қорадан шығарма, жаңға көрсетпе дегенім қайда?

— Күнде айтам, болмайды. Өзі бір ерке неме...

— Тоқтай тұр, сен қатын.

— Тұрмын ғой алдында!..

— Қәнекей, қысқы үйге кіресіңдер ме, жазғы үйге кіресіңдер ме? Әлде мына көкке аунай кетесіңдер ме,— деді Мүсіреп, шетірек жайылған киіз, кілем, жастықтарды нұсқап.

— Ұлпан-ау, Шақшақ бидің қызын алған соң мына түрікпеннің құтыруын қара!..

— Мүсіреп ағама бәрі жарасады. Мынау ғой бәрін құлпыртып қойған!— Ұлпан Шынарды құшақтап алды да:— Далаға отырайық, Есеней. Мен «Қаршығалымды» көргендей қуанып кеттім,— деп күрсініп алды.

Той болды. Даушылар болды. Сұраншылар болды. Ауыл айналасы у да-шу. Ұлпан жеріне жете шаршап еді. Қаптаған жұрттың қоршауында даланы көре алмағандай екен. Жарқырап жатқан «Қарағайлы», «Құдайқұл» деген екі әдемі құмқайраң көлдердің жағасына да бара алмап еді. Енді соның бәрінен құтылып еркіндік сезінді. Ойын-күлкісі жарасқан, аузынды бақпай қалжыңдаса беретін адал достарының үйіне кірмей жатып-ақ дүниесі кеңіді де кетті.

— Еркектер, сорайып тұрып алмай, отырсаңдаршы!— Ұлпан өзі далаға жайылған кілемнің үстіне барып отырды.

Есеней де кіші-гірім қайықтай кебісін тастап жоғары шықты.

— Әй, қатын, әуелі шайынды әкел!— деді Ұлпан Шынарға еркек даусына салып жекірген болып.— Неменеңе мәз болып ыржия бересің!..

Шай тұрмандары өзі де келе жатқан. Науша орамал, дастарқан көтеріп, Жаниша құман, леген көтеріп жер үйден шыға беріп еді, Ұлпан соны көріп қалып бұйырып отыр. Жаниша әуелі құман, легенін жерге қойып, Есенейге бір тізелеп сәлем етті. Содан кейін құманын оң-

тайлап, легенін Есенейдің алдына тосты. Қонақтардың қолына су құйды.

Науша үндемей келіп дастарқан жая бастағанда Есеней Мүсірепке қарап:

— Мына кісі кім?— деп сұрады.

— Құдағиың... Шынардың шешесі.

— Бәсе, сені осынша жарылқап жатқан кім екен деп отырсам, осы кісі екен ғой!

— Осы кісі.

— Отаулары әлі келмепті,— деді Ұлпан. Шынар қысылып, қызарып кетті. «Қайдағы отау?..» Шай келген соң Ұлпан Шынарға таяна жақын отырып еді, Шынарды тізесімен түртіп қалды. «Тырс етпе!» деген сияқты екен. Шынар жымиды да үндеген жоқ.

Бауырсақ жайылды, құймақ қойылды. Қант, өрікмейіз қойылып жатыр. Шынардың шешесі беті жабулы тағы бір табақ көтеріп, ұяла жымиып келеді. Шынар болмай пісіртті, әйтпесе сый қонаққа берер тамақ емес. Онысы — күлге көміп пісіріп, сары майға бұлғаған ыстық нан еді.

Ұлпан оның не екенін иісінен сезіп, табақтың бетін ашты да:

— Өзіме беріңізші, шеше... бұл еркектер жейтін тамақ емес!— деді.

Нанды күлге көміп пісіру баяғының баяғысынан бері келе жатса да, көшпелі қазақтың аузынан әлі дәмі кетпеген асы. Ұлпан табақты бас салды. Еркекше аузын толтыра жей бастады.

— Ауыз тигізеді екен деп дәметпеңдер!

— Тым болмаса сарқытынды қалдыр...

— Жоқ!

Ақ нарды жетелеп Әсіреп келе жатыр. Үкідей ұлпа жүнді ақ бота тайраландан ойнақтаған болады. Аяқтары сабаудай жіңішке. Көздері тостағандай, сұлу-ақ.

Ұлпан көре сала атып тұрды.

— Сен қарама, көзің тиеді!— деп Есенейге бір жалт етіп қалып, Әсіреп қарай тез жөнелін кетті.

Әсіреп Ұлпанды ұзатып әкелгенде күйеу-қосшы болып барған. Ұлпан онымен де еркін сөйлесетін.

— Үлкен қайным, малың өрісті болсын!

— Айтқаның келсін, жеңеше.

Екеуі де күліп жіберді. Жасы үлкен кісіні жас келіншек «қайным» десе, жас келіншекті сақалына бурыл кіре бастаған адам «жеңеше» десе, күлмеске болар ма?

Құдайдың бір еріксіз қисындастырып қойғаны да. Енді бұл жайға бүкіл Сибан болып көз үйрете бермеске шарасы жоқ. Ұлпан Сибанның ең үлкен әйелі, ел бәйбішесі!

Әсіреп түйені желге қарсы шөктірді де, Есенейге келіп сәлем беріп шайға отырды.

Ақ бота енді жатқан енесімен ойнай бастады. Енесі түрегеліп тұрғанда оның басы-көзіне бойы жетпейтін. Ойнап келіп соғылғанда да енесінің серейген аяғынан жылылық та, жұмсақтық та таба алмай тез шегініп кетуші еді. Енді, міне, қандай рақат, жардай болып жатқан енесінің қабырғасына соғылсаң да, өркешіне соғылсаң да әрі жылы, әрі жұп-жұмсақ. Құлақтарын тістелеп, көздерін аймалап ойнай бер, ойнай бер!

Ұлпанға Шынар келіп қосылды.

— Күн бойғысы осы... Енесін еміп алады да, ойнай береді. Өзіне тартыпты. Қазір маған да келіп, менімен де ойнайды,— деді.

Шынардың даусына үйренген жас бота еңкелектей жүгіріп келіп Шынарға аз-ақ соғылмай өтті. Төрт аяғына әлі ие бола алмайды екен. Соғылса Шынар да, өзі де жығылатын еді. Шынар қалтасынан бір түйір тұз алып, ботаны шақырды. Қазақ баласын шақырғандай: «Келе ғой, айналайын»,— деді. Бота құлағын жымитып, қабағын түйіп келіп Шынардың алақанындағы тұзды еріндерімен сыпырып әкетті. Басын шайқай жүріп тұзды сорып жүр, жеп жүр.

— Маған да тұз берші, әй!

Алақанында бір түйір тұз, Ұлпан ботаны Шынардың даусына салып шақырды.

— Келе ғой, айналайын, келе ғой!

Бота бір келіп алақанынан тұз алған соң Ұлпан Шынарды қуып жіберді.

— Сен кет енді, керегің жоқ.

Ақымақ бота бір-екі түйір тұз жеген соң Ұлпанмен де біржола үйренісіп кетті. Соғып өтетіндей, жақындай беріп күліп жіберетіндей қабағы жазылып кетеді. Аузын ашып, еріндерін жыбырлатып тұз сұрайды. Иығымен сүйкеніп, бақырып қояды. Сірә, аяқтан тістесіп ойнағысы да келеді. Ұлпан да бір олай, бір бұлай кетіп, жас ботамен баладай ойнап жүр.

— Мал баласының мұндай еркесін, мұндай сұлуын көрмеген едім!— деді Ұлпан, шайға қайта оралып келіп.

Сәукелесін тастап, жібек шаршыны алқымынан түйрей салды да, Есенейдің тізесін шынтақтады.

Шайдан кейін Ұлпан Шынарды ертіп алып Мүсіреп-тің қысқы-жазғы үйлерін, қора-қопсысын аралап шықты. «Орыс үйінің» қазақ аулына алғаш келгендегі жұпыны түрін көріп соған да қуанды. Ең берісі қыс бойы бала-шаға, кемпір-шал дірдектеп отырмайтын болады ғой!

— Бұлар жер үй салуды қашаннан бері үйренді екен?

— Тіпті атам заманғы ертеден болса керек. Бұлардың арғы аталары жаугершілік заманда қолға түскен бір түрікпен қызына үйленіпті. Өзі батыр кісі екен. Ерте өліпті. Содан қалған жетімді ел «түрікпен» деп кетіпті. Сол балаға аты Сибанның шетінен осы жерді беріпті. Киіз үй көтеріп алу оңай ма, әуелі жер жапада отырып, одан кейін жер үй салып алыпты. Соның сілемі ғой үзілмей келе жатқан,— деді Шынар.

Әсіреп пен Мүсірептің қысқы үйлері қарама-қарсы, бірінің үйін бірі терезеден көріп отыратын етіп салынып-ты. Шошала, қоралары да сондай. Шөп шабады екен. Аз ғана малы қыс бойы қолда. Шарбақ ішінде құдықтары бар.

Қонақ келетін болған соң жер үйді тағы бір сылап, нісі бұрқыраған көк шөп төсеп тастапты. Қазандық, пеш. Кәдуілгі «орыс үйі». Есік, терезе, құрулы шымылдық, жер төсек — бәрі әп-әдемі. Ұлпанға жаңалық ретінде қатты ұнады.

— Кешке екеуіміз осында жатайық,— деді Ұлпан.

— Біреудің қаңсығы біреуге таңсық деген-ау,— деді Шынар.

— Адыра қал!

Қоңыр төбел киіз үйде Ұлпанның кеше ғана жіберген дүниелігі жинаулы еді. Шынар Ұлпанға:

— Әй, сен осынша жасауды...— дей беріп еді, Ұлпан оны ауызға қағып-қағып қалды. Сөзін аяқтатқан жоқ.

— Тісіңнен шықпасын! Төркініңнен ала келген өз жасауың! Кейін келетін отауың да бар!— деді.— Сен немене, бұл елге қаңғырып келіп пе ең? Мүсіреп ағаймен көңілің жарасқан соң кете барғасың! Аш-арық болып өлейін деп жүргенде Мүсіреп аяушылық етіп алып па еді, сені? Жоқ, тіпті олай емес. Мен де сені қара тырнағыңа дейін білем. Мүсіреп ағай Тобылда талай рет сені жыр қылып айтқаны бар. «Сен азғана биязырақ болсаң, кейде көз-қабағың түйіліп кетпесе, оның үстіне аз-

ғана қыпша белдірек болсаң, бетіңде кішкене ғана «бармақ баттың» болса, Шынарға біраз жақындап қалар едің» деген маған. Әсіреп қайнағаң сені одан да асыра мақтады. Осы екі үй сені жаны-құты қалмай жақсы көреді екен. Миың бар ма, өзіңнің? Түсіндің бе?..

Шынар көп нәрселерді енді аңғарды. Аш-арықтың қызымын деп кейде ығысып қалатыны болушы еді. Оны табан аузында ұмытқандай болып:

— Сенің ақылыңның бір түйірін құдай маған неге бермеді екен!— деп Ұлпанның мойнынан еркелей құшақтап, бетін кеудесіне басты. Көзінен жасы ағытылып кетті.

— Құдайға айтатын сенің де өкпең бар ма, әй?

Үзіле жақсы көруді Ұлпан өзі де терең сезінеді. Бірақ оңысын сыртқа шығаруға келгенде тартынып қалады. Өзін ондайға орашолақ көріп тартынады. Қазір өзі Шынардың бағы ашылғанына қуанып елжірейді. Амалы не, бұл жолы да тартынып қалды да, Шынарды арқаға қағып:

— Қоя ғой, бөпем, қой бөпем!.. Әлди, әлди, әлди-ай!— деп ойынға айналдырып жіберді. Шынар да күліп жіберді.

Түскі тамақтан кейін Ұлпан мен Шынар шомылып қайтуға көлге кетті. Нарды жетелеп алыпты. Жас бота жүгіруге құмартып, көрінген қарғаны қуалап келеді. Келіншектерге келіп тұз сұрайды, «буһ-буһ»— мойнын созып, қыңқылдап сұрайды. Ботаның үні де, қыңқылы да аққу балапанының үніндей жан-жүрегіңе тиеді.

Ол кезде аты қазақ суға жалаңаш түсетін. Бірі ақ денелі, бірі торғылт денелі екі келіншек табандары жарқ-жарқ етіп көлге жүгіріп барып күмп берді. Біраз қолтықтарын жарқылдатып құлаштап жүзіп алды.

— Мен, әй, өзіміздің ауылдан шыққалы шомыла алғаным жоқ.

— Үйде ше?

— Үйдегіні қойшы, тәңірі! Ырым ба, шаригат па бірдеме ғой.

Жалаңаш жас денелер суда сылаңдасып, жазылып, жадырасып кетті.

— Сен, әй, шын бақытты екенсің, Шынар,— деді Ұлпан, кеудесінен төмен келетін суға аяқтап тұра қалып.

— Маңдайыма қалай сыяр екен деп, кейде өзім де қорқам.

— Сенің мандайыңа сыймаған бақыт адыра қалсын да!

— Ұлпан, сен менің туған апам емеспісің осы?

— Өй, көзіңнен айналайын... жоқ, сен менің егізімнің сыңарысың! Тек сен жібек болып туыпсың да, мен кендір болып туыппын.

— Қойшы, жоқты айтпай.

— Көрерсің әлі...

Ұлпан құлаштай сермеп тағы жүзіп кетті. Шынар оның қолдан құйғандай мүсінді денесіне қызыға қарап аз ғана кідіріп қалды да, ол да жүзіп кетті. Ұлпан қатты жүзеді екен, жеткізбеді. Кеудесі кейде көрініп, кейде көрінбей ырғи жүзіп барады. Жүзгені де өзінің мінезі сияқты батыл екен деп ойлады Шынар. Тарқатылған шашы арқасын жауып кетіпті. Ұлпан көлдің ортасына қарай жүзіп барып қайтты. Шынар жағадан ұзамай сумен еркелесіп жай жүзіп жүр еді.

— Мен суға батып кетсем ғой сен шығара алмайсың?— деді Ұлпан.

— Жоқты айтатының не сенің?

— Сен батып кетсең, мен сирағыңнан сүйреп шығарып алар едім.

— Батпай-ақ қояйықшы, Ұлпан. Жүрегім дір ете түсті ғой.

Енді екеуі қатар жүзіп жағаға жақын өскен көкше құрақтың көлеңкесіне барып отырды. Құрақ түбі құмқайрақ, тайыз екен, аяқтарын созып жіберді. Су болған шаштарын желкелеріне түйіп алып жатыр.

— Менің шашым, адыра қалғыр, айғырдың ту құйрығындай қалың, жуғанда болмаса құрғақ күйінде тарай алмаймын,— деді Ұлпан.

— Мен тарай берем: қатты да емес, қалың да емес.

— Саған құдай шашты да дұрыстап берген ғой. Тобыл қаласында күнде моншаға түсіп, күнде тарап алушы едім. Елге қайтқаннан бері шомылғанда болмаса тараудан да қалдым. Бір татар кемпірі «шашты өлі сумен жуарға болмы, біт киліп шыға» деп еді, құдай сақтап жүр әзір...

— Әй, монша дегені немене осы? Ағекем монша салайық деп күнде айтып қояды. Мүсіреп ұмытып кете береді.

— Екеуі де қалада жүкші болған адамдар болса, моншаны неге білмесін! Әсіреп қайын ағаң енді бір аузына алса-ақ Мүсіреп ағаның құлағынан басып көндірер!

Көзің ашылады! Қысты күні мен де келіп түсіп кетіп тұрар едім.

— Монша дегенді мен қайдан білейін... күйген кірпіш керек, тас керек, үлкен-үлкен бөшке керек деп Мүсіреп ағаң күзге қарай сырғытып қойды білем.

— Әй, сен соңынан қалма! Не керегін маған айтсыншы, екі күнде тапқызып берейін...

— Жоқ, мен Мүсіреп ағаңның өзін жегіп көргім келеді.

— Қайран, жегінге түскен Мүсіреп ағам-ай!..

Екеуі Мүсірептің арбаға жегіліп жүргенін көргендей мәз-мәйрам күлісіп алды.

— Әй, мен ботамды қалай әкетем? Арбаға сыймайды, жетелеуге де болмайды. Қалайда тастап кеткім келмейді,— деді Ұлпан.

— Енесімен әкетесің.

— Енесімен?

— Енесімен әкетпегенде өзің еміземісің?

— Кетші әрі...

— Кететіні жоқ. Енесімен әкетесің. Біз алдақашан солай ұйғарып қойғамыз.

— Әй, онда тіпті қызық болады екен... Ұлпан алғаш қонаққа барған жерінен боталы нар жетелеп қайтыпты!— деп жұрт дұңк ете түседі ғой! Сен қатын, білмейтінің жоқ осы!— деп абайсыз отырған Шынарды кеудесінен итеріп қалып суға шалқасынан құлатты. Шынар аяқ-қолы ербеленде тұра келді де, Ұлпанның ту сыртынан келіп жабысып, оны да шалқасынан түсіріп, суға малып-малып алды. Екеуі тұра салып бірін-бірі қуып, су шашып, сұйық құм шашып, кезек-кезек құлап, баладай ойнап кетті. Үсті-бастары батпақ. Шектері қатып, езу жия алмай сықылықтап, шиқылдап, ықылық атып күледі. Бұларының не екенін өздері де білмей ойнай берді, күле берді.

Бұл балалық шақтарында ойналмай қалған ойындары еді. Балалық шақтарында күлінбей қалған күлкілері еді. Қазір сол ойналмай қалған бала шақтың ойыны мен күлкісі бір сәтте жарқ етіп жарып шығып, бірақ бұрқ етті. Бойда қала берген қайғы-шердей, жинала берген кектей, ойналмай қалған ойын-күлкі де сәті келіп қалса жарылып шықпай қоймайды екен.

Еркек-шора болып өскен Ұлпан еркек балаша ойнап өсті. Қыз табиғатын, қыз ойын-күлкісін бұзып та алды. Шынар болса, жасынан ескі-құсқы киіп, тең құрбылары-

нан қорынып, қорғалақтай өсті. Екеуінің де балалық шағынан бойда қала берген ойын-күлкілерінің бір жарқ еткен күні осы еді.

Екі жас келіншек тағы да біраз су шашып, батпақ лақтырысып, көк құрақпен сабаласып, үсті-бастары сатпақ-сатпақ болғанша ойнады. Әрең тоқтады.

— Мұндай қызық болмас.

— Менің ішегім үзіліп кете жаздады.

— Қояйық енді. Жетер.

Екеуі тағы да біраз құлаштай сермеп, жүзіп алды да, жағаға қарай беттеді. Ою-қиюы, иіліс-бүгілісі құдайшебердің қолынан дұрыс шыққан сұлу денелер еңкейе берген күн көзіне әдейі тосылғандай түгел жасырынбай келеді. Бірі ат үстінде, бірі өмір бойы жаяу жүріп шыныққан. Бір мысқал арам еті жоқ жас денелер бүгін бір сәтке еркіндік алып, көркемдік әнін салып келе жатқандай еді.

Екі келіншек киініп болған соң ойнақы бота екеуін қайта айналдыра бастады. Бота болыңдар, ойнайық дейтін сияқты. Сендер қашыңдар, мен қуайын дейтін сияқты. Әйтпесе, тұз беріңдер — «буһ!» — дейді. «Буһ!» деген түйе тілінде тұз деген сөз екенін біздің тіл ғалымдары оңай-ақ дәлелдеп берер еді. Әттең, ол кезде ондай ғалымдар болмаған соң, Ұлпан мен Шынар оған түсіне де алмады. Тұзды ботаға түсінбей-ақ бере берді.

Ауылға жақындай келе Ұлпан құрылып жатқан «Алтыбақанды» көрді. Екі жігіт бақандарын байланыстырып болып, енді арқандарын тағып жатыр екен.

— Бұларың кім? Бұл ауылда жігіттерің бар ма еді?— деп сұрады Ұлпан.

— Төрттен астам аулының жігіттері ғой «Алтыбақан» құрып жатқан. Кешке «Алтыбақан» тебеміз.

— Төрттен астам?

— Төрттен астам дегенге де түсінбеймісің?

— Түсінсем сұрар ма едім.

— Төрт дегенді білесің ғой. Соған тағы бірді қосшы.

— Қостым.

— Нешеу болды.

— Бесеу болад та.

— Бесбай аулы дегенді «Төрттен астам» аулы демегенде қалай айтамыз? Сен де солай атайтын боласың.

— Жоқ, мен олай атамайтын болармын. Менің Есеней екенімді білемісің?

— Білемін... Би ағамыз сені солай атап кетіпті ғой.

— Білсең, мен әр ауылды өзінің атымен атайтын боламын. Бесбай аулы дермін. Сенің аулыңның «Екі үй түрікпен» деген атын да жойдырармын. Аталарыңның аты кім еді?

— Жұрт дегенді тағы да бір түрлі етіп айтып көрші.

— Ел ме?

— Иә, иә, ел... енді соған күйеуің бір жақтан келгенде не деп амандасатынынды қосшы...

— Ат-көлік аман келдің бе, дейтін шығар.

— Енді соның ат-көлік дегенін таста да, аман дегенін қос.

— Ел аман, Еламан ба?

— Иә, ие, сол.

— Тәңірі алғыр-ау, Бесбайыңды да, Еламаныңды да өзің атап қойдың ғой!

— Сөйттім бе, әй? Аузыңнан шығара көрмеші, апатай.

— Шығарғанда қандай! Айдай әлемге таратам. Бесбай дедің бе, Еламан дедің бе?

— Сен ғой еріксіз айтқызған.

— Сен де жұрттың бәрін өз атымен атайтын боласың.

— Мен бе?

— Сен! Әуелі Есенейден бастап атайсың.

— Айтпаймын.

— Айтасың. Есенейдің көзінше айтасың.

— Өлсем де айтпаймын.

— Көрерміз...

Манағы далада шай жасалып жатыр екен. Шынар келіп самауыр қасына отырды. Ұлпан оған таяна отыра кетті.

— Өлердей шаршап, сусап қайттық,— деді Есенейге еркелей қарап.

— Көріп отырмын,— деді Есеней.

— Шынаржан, шайыңды тезірек құйшы!

Шай құйылып, Есенейден бастап беріліп жатыр. Кезегі келгенде Шынар қасында отырған Ұлпанға шай ұсынып еді, ол алмады.

— Ұлпан, шайыңды алшы...

Ұлпан алған да жоқ, бұрылған да жоқ.

— Ұлпан деймін, шайыңды алшы.

— Немене Ұлпан, Ұлпан деп! Менің атым жоқ па?— деді Ұлпан Шынарға қабағын түйілдіре қарап. Шынар бозарып кетті. Ұлпанның жаңа ғана айтып келе жатқаны есіне түсе қалды. Енді қайттім? Шәшке қолында...

Ұлпан алар емес. Қабағы түюлі, екі көзі тесіп барады. Дастарқан айналасында отырғандар да түгел бұған қарай қалыпты.

Шынар қолындағы шәшкені жерге қоя салды да, тұра келіп Есенейге бір тізелеп сәлем етті... Содан кейін орнына отырды да, Ұлпанға шәшкені қайта ұсынды.

— Есеней, шайынды алшы!— деді. Бет-аузы күйіп бара жатса да сасқалақтаған жоқ.

Ұлпан Шынарды көзімен еркелетіп күліп жіберді. Есеней қарқылдап күлді.

— Ой, айналайын Шынаржан, еркек екенсің. Ұлпанды бір адамға Есеней деп айтқыза алмай қойып едім. Бүкіл Керей — Уаққа жол салып бердің, айналайын. Торқалы тоғыз орамалың мойнымда!— деді.

— Қап, Есенейдің бар дүниелігін шаштырып алғанымды қарашы! Олжас, әй!— деп Ұлпанға да ақ жарқын күліп жіберді.

— Бір сабақ жібін көзіңе көрсетсем не дейсің?

Самауыр, Шынар, Ұлпан, Есеней, Әсіреп, Мүсіреп, Науша, Жаниша, Кенжетай,— дастарқанды айнала отырған. Бәрі де ақ жарқын жүзбен күлісіп алды. Шай енді сорапталды, сорапталды келіп...

Кешке Ұлпан мен Шынар «Алтыбақанға» кетті. Еркектер даладағы орнынан қозғалған жоқ. Алыстап кейін қалған ойын-сауықты сол алыстан тыңдады.

Қәукер, Бикеш деген екі әнші қыз сұңқылдатып ән салды. «Алтыбақанда» шыққан дауыс бір көтеріліп, бір төмендеп түйіле төнеді. Әуелі орағытып, қиыстырып екі жеңгесіне құттықтау айтты. Еліміздің биігіне қолдарың жетті. Қашанда сол биікте көретін болайық. Қой сауған, бие сауған салпы етек өзіміздің елде де аз емес. Тек оларға да көз қырын сала жүріңдер... Сендердің табандарыңа кірген шөгір біздің маңдайымызға кірсін. Бірге қуанайық, бірге күліп-ойнайық...

Олардан кейін екі келіншек қосылып ән салды.

— Қой кетті...
Жалаң қабат шапаннан жаңбыр өтті,
Жаурадым, қалқажан,
Ата-енем...
Алғаным... бәрі де үйде ұйқтап жатыр, қалқажан!
Сен де мендей боласың ғой бір күні —
Сен аяшы, қалқажан!

Шынар солқылдап жылап жіберді. Көз алдына жаурап келе жатқан сорлы келіншек келе қалып еді. Аяп кетті.

— Сен неге жылайсың? Сенің де арманың бар ма?— деп Қәукер мен Бикен жас жеңгелеріне қадала қарасып сұрап еді, Шынар оларға:

— Мен сондай жылауықпын,— деді.

— Өлең ғой, әшейін...

— Қайдан әшейін болсын!— деді Ұлпан.

Төрт жолды өленнің бірінші жолы шолақ басталып, соңғы үш жолы түгел буындас келетін бір түрі ертерек туса керек. Қәукер мен Бикен Ұлпан мен Шынарға осындай өлең ұнайтын болар деп Біржанның бір әніне салды:

Қөлбай, Жанбай,
Шідерімді кім алды Ләйлім алмай...
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ,
Сол себептен барамын сұрай алмай,
Сұрай алмай, и-и, ей!...
Ләйлім шырақ!
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ...

Ұлпан мен Шынар да бір-екі рет «алтыбақан» теуіп түсті. Екеуі екі жақта жайлаған, біріне-бірі жат елдің қыздары, қосылып салатын әндері жоқ екен. Ұлпанның тіпті даусы жоқ болып шықты. Қәукер мен Бикенге еріп Шынар азырақ ән салған болды.

— Шынаржан, пісті,— деп шешесі келді.

Ұлпан Шынарға қарады. Жаңа келген елінің жастарымен қалай қоштасарын білмей тұрған сияқты екен. Шынар қыз-келіншектер мен жігіттерге:

— Сіздер де жүріңіздер. Ас ішіп қайтарсыздар,— деді.

— Есекеңнің үстіне барамыз ба?

— Жүріңдер!— деді де, Ұлпан Қәукер мен Бикенді қолтықтап алып, басқалар соңында, Есеней отырған жерге алып келді.

— Есеней, сен тыңдадың ба? Екі әнші қызың мынау екеуі .

— Ой, көп жасаңдар, қарақтарым... мен тіпті өзіміздің елден ән естіп көрмеген екемін. Бар екен гой әнші балалар...

Есеней шынын айтып отыр. Өз елінде әнші, өнерші бар екен деп ойламайтын еді. Қоңсы-қоландары қырық ру. Шетке шықса Керей — Уақтың шұбар төс шонжарларына ертіп алады. Жалғыз Мүсіреп болмаса өз ауылдарынан ешкімді ерте де бермейтін. Мына түрікпен елге осындайымен де жұғымды екен-ау деп күндеп бір қалды да, ол ойынан тез қайтты. Бұрынғыдай емес, өзінің жұмсарғанына риза болғандай еді.

Шеттей отырса да, Есенеймен табақтас болғанына тасып-төгіле қуанып жастар кетті.

— Біз жер үйге жатамыз,— деп Ұлпан мен Шынар бірге кетті.

Еркектер сол далаға қонып шықты. Өмірінде далаға қонып көрмеген Есеней танертең тұрып жатып:

— Осы қатындар бізден ақылды болып шығып жүрмесін... Құр аттай болып қалыппын!— деді Мүсірепке.

— Жегенің тайдың еті болса, түн бойы даланың жұпарын иіскеп шықсаң...— деп Мүсіреп мақтана бастап еді, Есеней:

— Қойсайшы-әй, мен де соны айтып отырмын ғой,— деді.— Ұлпан байғұс бір жасап қалған шығар.

Ұлпан далада отырған еркектердің қасына келді. Еркелей қарап, жайраңдай келді. Тынығып, ажарланып кетіпті.

— Есенейжан!— деді Ұлпан Есенейдің тізесіне шынтақтай отыра кетіп. Шынтақтай кетуді Ұлпан әдетіне айналдырып алып еді.— Есенейжан, осындай бір қысқы үйді біз салдырып алайықшы.

— Салдырсаң, салдыр, күнім. Мен оның есік-терезесін қай жерінен шығаратынын да білмеймін. Әйтеуір, мен де сыятын етіп салдыр!

— Сен үшін салдырмаймын ба, қара бурам-ау!

— Онда маған қарама, бұрқырата бер!

Есенейдің аттары жегіліп қалды. Әсіреп ақ нарды жетелеп апарып — ырымы сол — Есенейдің пәуескесіне тіркеп жатыр.

— Ау, сен ботаңа қоса нарын да әкетіп барасың ба?— деді Есеней.

— Нарымен алмасақ, ботаны қалай асыраймыз?— Кеше Шынардың «өзің емізесің бе?» деген қалжыңы есіне түсіп Ұлпан күліп жіберді.

— Онда шаптың ғой түрікпенді!

— Мүсіреп ағай өзі айтқан, бай болғым келмейді деген.

— Е, болмаса болмай-ақ қойсын... Әсірепті ұмытып кетіп жүрме...

— Араласпай отыр! Кешеден бері сен екеуміздің көргеніміздің есесін бәрібір қайтара алмаймыз.

Дәл аттанарда кешегі «орамал» дегенін Есеней тағы есіне алды.

— Шынар шырағым, орамалың мойнымда дедім ғой кеше. Қалауың болса өзің айтшы,— деді.

— Жоқ, би аға... Атыңызды атап қойып, өзім айыпты болып қалдым ғой. Сонымды қалай жуар екемін деп қысылып жүрмін...

— Жоқ, жоқ, шырағым, атымды атағаның Ұлпан екеумізге үлкен қуаныш болды. Алмаймын дегеніңді азсынғаның деп кетемін...

— Еркектер осындайға араласқанда түк орайын таба алмайды. Есеней болған мен емес пе! Өзім алғызамын. Алады!— деді Ұлпан.— Көші-қон бар ғой, жүрейік енді. Тойдан іштене қалып па еді, арбаға сала салыңызшы, Науша апай...

Есеней ұялып қалған болды. Ұлпан Шынарды оңашалап әкетіп:

— Әй, сен, өзіңе не керек екенін білесің бе? Ақ отау керек. Сол отау жайлауда тігулі тұрар. Кешеден бері отау-отау деп қыстырып қалып жүргенім сол да. Мына үйіңді жайлауға апарма, қайын ағаңа бер. Болды, болды, ашпа аузыңды!...

Пәуеске қозғалып кетті. Ботасын ерткен ақ нарды жетелеп Әсіреп те кетіп барады. Ауыл иелері ақ ботаның артынан ұзақ қарап қалды...

6

Ұлпан өз аулына жақындағанша Есенейге баладай еркелеп, қалжыңдасып келе жатты. Пәуескенің ішінде де шынтақтай отырып келеді.

— Есенейжан, сен көлге шомылғанда жүземісің?

— Оны неге сұрадың?

— Су сені көтере ала ма дегенім ғой.

— Жоқ, мен қолым жеткен жерге ғана жүземін...

— Жүзіп үйренгің келе ме?

— Оның маған керегі не? Жалғыз «Қайраң көлден» басқа көлдердің бәрінен де аяқтап өте берем.

Бұрын ойын-қалжыңға шорқақ Есеней, осы күні Ұлпанның ыңғайына қарай, Ұлпанды күлдіргісі келіп қалжыңдаса алатын болды. Бұрын бар ойы малында, ерсілі-қарсылы соғатын дау-жанжалда болса, енді оның бар ойы Ұлпанда. Ұлпанның қас-қабағында болатын.

Ауылға жақындай келе сол қас-қабақ бұзылып кетті. Ұлпан шынтақтауды қойып түзеліп отырды. Қараша ауылды көрді.

— Есеней-ау, мына қараша ауылды сен неғып көрмей жүрсің? Өзіңе ұят қой!— деді.

— Көрмей жүргенім рас. Жеті жылдан бері мен елге анда-санда бір соғып, басқа елдерде, мал ішінде болатынмын. Қысы-жазы солай. Менің аулым биыл сенің аулыңда қалған жылқышы қосы еді ғой... Мені өз аулыма ертіп әкелген де сен!

Ұлпанның жүзі жылынған жоқ, азырақ қана даусы жұмсарды .

— Осы қырық үй малшы-жалшыларыңның қырық жылдан бергі жалақылары сенің мойныңда кете беріпті... обал ғой,— деді.

— Айналайын Ұлпанжан, соны маған ендігәрі айтпайтындай болып, өзің тындыршы, Екеумізге екі айғырдың үйірі жылқы қалдырсақ болады. Менің ендігі байлығым жалғыз сен! Асырарсың бірдеме қылып...

Ұлпан Есенейдің тізесіне қайта шынтақтады.

— Еркексің ғой сен, еркексің, Есенейжан!— Енді шалқалап келіп бар денесін Есенейдің тізелеріне көлденең салды. Есеней сол қолымен Ұлпанның сәукелесін демей беріп төсінен иіскейін деп еді, иіле алмады.

— Есеней,— деді Ұлпан Есенейдің көзіне тура қарап.— Есеней, «Қаршығалыдағы» бір қос жылқы менікі ғой. Сен бергенсің, мен алғамын. Енді өзіңе қайырып берем. Тек, әке-шешемнің көзі тіріде сол жақта бағылатын болсын. Оларға да мал керегі жоқ. Азғана малын қоса бақтырып отырсаң болады. Соның есесінен мына қараша ауылдың аласыларын түгел төлегім келеді.

— Тындырсаң болды. Малды мен бағайын, жұмсауын сен жұмса. Мен малды өсіруден басқа қызығын білген емеспін.

Бұлар ауылға жетіп арбадан түскенде, Ұлпан отауының алдында жиырма шақты әйелдер отыр екен. Ұлпан соларға қарай бұрылды. Кешеден бері тыныққаны бірден жойылып кетті. Әйелдердің: «Мырза келін-ай, таң атқалы күтіп отырмыз» деп амандасқандарының өзінде сұрана келгендері көрініп тұр еді.

— Есен-саусыздар ма?— деп әйелдерге жалпы бір амандасты да, Ұлпан арқасын киіз үйге сүйей отыра кетті.

Әйелдер өздерінің жай-күйлерін сұрастыруды күткен жоқ. Біріне-бірі қосарлана, жамырай сөйлеп кетті:

— Шалымызбен екеуміз он екі бие сауамыз. Он екі биені күніне бес рет сауғанда нешеу болады, отыз бола ма?

— Екі балам осы үйдің қойын бағып жүргелі алтыдан

аştам жыл... тым болмаса бір қозылы қой алып көрдік пе екен?

—Біздің үйдің жайын айтып керегі жоқ. Үй ішімізбен осы үйдің есігінде жүргелі неше жыл болғанын атам байғұс айтып отырушы еді. Мен көк ми ұмытып та қалдым.

Ұлпанның қабағы ашылып, жүзі жадырап кетті. Бұл жолы әйелдер жай сұрана келмей, аласыларын сұрап отыр. Қәдуілгідей өлшеуге келетін орынды сұраулар. Сұрану емес, сұрау да емес, ең берісі — ақысыз-пұлсыз кете берген еңбегімізге бірдеме төлейтін уақыттарың болды ғой,— деп отыр.

Бір кезде әр түрлі себептермен бай Есенейді, би Есенейді паналап келіп, аяғында оның малшысы, сауыншысы болып қазанына қарап қалған қарашы деген ол бір өткен заманның сарқыншағы еді. Ұлпанға ол түсініксіз нәрсе. Құлдық емес, емес те емес. Бай адамның айналасы осынша кедей, көзінен сорасы аққан сорлы бола ма екен? Өзгесін былай қойғанда, Есенейдің аулы дейтін санатқа қосылатын қырық үйлі қарашының қайыршыға айналып бара жатқанына ұялу да керек емес пе! Осыдан екі-үш күн бұрын қойдың жүн-жұрқасын, жылқының қыл-қыбырын қолды-қолға таратып бергенде, Ұлпан осыған намыстанып, осыған ызаланып еді. Бүгін соның түп тамырына көзі жеткендей қуанды. Әйелдер шуласа сөйлеп бір кідірген кезінде Ұлпан оларға күлімдей қарап:

— Апайлар-ау, Есенейде қайсының қашаннан бергі аласыларың барын мен қалай есептеп шығарайын. Әйтеуір, бәріңнің де аласыларың барына көзім жетіп отыр. Есеней өзі сол аласыларыңды түгел бер деді.

— О, мың жасасын!

— Балалы-шағалы болсын!..

— Есеней үй басына бір құлынды бие, үй басына екі қозылы қой берерсің деді. Бұдан былай қойшы жазды күні жүз қойдан бір қой алып бағады, қысты күні екі қой алады... Жылқышы екі жүз жылқыдан бір жылқы алады. Тағысын-тағы көре жатармыз. Бүгін кешке қойларыңды алыңдар. Ертең жылқыларыңды алыңдар. Жайлауға көшуге бір-бір түйе берілер,— деді де, Ұлпан орнынан тұрып отауына кірді.

— Мырза келін-ай, сен келдің де көзіміз ашылды ғой!

— Ұл тап, қарағым! Қоймен бірге қозыла!..

Ертеңіне екі құлынды бие алып, Тілеміс аттанғалы жатыр еді, Есеней қайта шақыртыпты.

— Тілеміс шырағым, біз саған бір масыл болып алдық қой,— деді Есеней әлгінде ғана қоштасып кеткен Тілеміске.— Мына қатын қысқы үй салып бер деп жағамнан алып жүр. Бұл жағынан не білетін едің?

— Үй салатын орыстар бар ғой. Табылар.

— Табылса болды. Күзге дейін бітіртсең жақсы болар еді.

— Ағаш үй,— деді Ұлпан.— Анау күні Тобыл қаласында көрдік қой, сондай жақсы үй болсын.

— Орны қай жер?

— Оны әлі белгілегеніміз жоқ.

— Онда мен үй салатындардың бір-екеуін жайлауға алып келейін. Олар орнын көрмей, неше бөлме болатынын білмей тұрып, еш нәрсе айта алмайды.

— Дұрысы осы болар.

Көшті жайлауға жөнелтіп жіберді де, Есеней мен Ұлпан қыстау салатын жер көруге жүріп кетті. Екеуі де салт. Қастарында Есенейдің жер қорушысы бұқа мойын, қисық жауырын, сол қолына іліп алған сойылын тастамайтын Шондығұл бар. Үш ат жеккен пәуеске мен Кенжетай көшкен ауылдың жұртында тосып қалды.

Күн жаңа ғана көтеріліп келеді. Жазғытұрғы кең пейіл дүние шыққа малынып, маужырап тұр. Бармақ басындай қара ала аралар үлбіреген гүлдердің төсіне қонып, солқылдата сорып бал жинап жүр. Ат тұяғының жапырып кеткен балғын көк шөптеріне жаның ашығандай.

Жал-жал болып біткен қалың орманды, қара топырақты құйқалы жер. Көлдер де көп. Көл бетінде шомылып болып айнаға қаранып, сыланып отырған аққу-қаз су бетіне түскен сәулелерімен сұлулық салыстырып, сырласып отырғандай. Жайылымынан қайтқан мыңдаған үйректер суылдап келіп көлге қонады. Қыбыр-қыбыр, жыбыр-жыбыр сырласады да қайта ұшады. Оттады — тойды, су ішті — қанды, енді қамысты, томарлы көлдердегі ұялары еске түсті. Түп жақтарын түйістіре, төске келетін етіп салған жұмыртқалары еске түсті. Қайта ұшып кетті. Ана бір қалың қамыстарды, томарлы көлдерді сүзе ұшып жүретін албасты қаралар бар ғой, солардың өзі нағыз арамы доңыздар. Сақалды бастарымен бозторғайдың жұмыртқасын да шағып жейді...

Күн түске тармасып қалып еді. Ауыр денелі Шонды-

ғұл ауыр жортатын қара атымен кейіндеп келе жатқан. Ұлпан атының басын тартып Есенейге бұрылды.

— Есеней-ау, осынша жерің бос жатқанда он ауыл Сибанның бір-ақ жалдың бойында сығылысып отырғаны несі?

—Оны қайдан білдің?

— Осы өрлеп келе жатқанымыз «Қәрі қыстау» демедің бе? Төрт-бес ауылдың қыстап шыққан жерін да көрсеттің... Ағаштың жылқы мойны жетер жеріне дейін бір бұтақ қалмапты, мал жеп қойыпты. Ағаш түптеріне бір тал шөп шықпаған. Киіз үйлердің орны дөңгеленіп қара тақыр күйінде жатыр...

— Қазақ жерін қорып ұстай біле ме?— деді Есеней.

— Қалай қориды?— деді Ұлпан жұлып алғандай. Ашуланып кетті ме, немене, көзі де жалт етіп қалды.— Қыс бойы қозғалмастай етіп бір жерге қамап қойған соң... отырған жерін кеміре береді де...

Есеней де, Ұлпан да бұдан кейін үндеспей қалды. Шондығұл да жетті.

— Есеке, қыстау салатын жер әлгі қалған суат көлдің жоны,— деді Шондығұл қамшысымен кейін қалған жақты нұсқап.— Сол жон...

— Кейін ораламыз ба?

— Өзің біл.

Азғана қатарласып жүргеннен кейін Ұлпан оң қолын Есенейдің тізесіне салды, Шымшып алайын деп еді, сірідей санға қолы батпады. Қол жылуы сіріге өтпей қалған жоқ.

— Өкпелеп қалдың ба?

— Кешке дейін өкпелейін деп едім... Сен еркіме қоясың ба?— Осымен екеуінің өкпелескендері де бітті. Әйел ашуланса жеңіледі, еркелесе жеңеді емес пе, Есеней жеңілді де қалды.

«Суат көлдің жоны» деген қалың орманның жотасына шыққан соң Есеней ат басын тежеп:

— Сенің ұнатқаның болсын. Анықтап байқап ал!— деді Ұлпанға.

Ұлпан суат көлдің өкпе тұсына жақындап келгенде тоқтап:

— Мен осы жерге қызығып тұрмын,— деді.

Қайың мен терек аралас өскен қалың орманның ортасында ашық қалған кең арал — алаң екен.

— Қырық үйлі қарашың азғана әрірек орналасар. Бізге осы арал жетеді.

— Мен бұл аралға мана қызығып кеткемін. Тек, сен барлық жерді көрсін деп үндемеп едім.

— Ал қойдың ба қолыңды?

— Қолымды қойдым, мөрімді бастым. Шондығұл ұмытып қалма, біздің қыстау осы жерге салынады.

— Енді басқа ауылдарыңды қалай орналастыратыныңды айт!

— Осы жонмен қатар-қатар, бір беткей созылып жатқан үш жотаны көрдік қой әлгінде?.. Үшеуі үш ауылға қыстау бола алады. Аралары шақырымға толмайды. Өзің бөліп бере бер.

Суат көлге таяу екінші жал ағаш шағындау екен.

— Сәдір бізге күнде керек адам ғой. Ағайындарымен осында қыстаса қайтер еді?— деді Ұлпан.

— Қойдым қолымды.

Келесі жал ағаш қалың да ұзындау келген, шығыс жақ етегінде суала бастаған көлі бар «Елтін жал» деп атанған еді.

— Бұған Еламанға қараған ауыл қыстасын,— деді Ұлпан.

— Түрікпенді айтамысың?

— Түрікпен дегеніңді қойшы осы, Есеней... Сибанда Әсіреп — Мүсірептен артық Сибан көргенім жоқ,— деді Ұлпан.

— Қойдым, айтпайын... Бірақ «Елтін жалға» екі ауыл еркін сыяды.

— Екінші ауылды өзің қос. Мүсіреп ағай кіммен болса да сыйыса беретін адам ғой.

Ұлпан келесі жалды көрмей-ақ Еменалыға бере салды. Екі-үш қыстаудан әрі асырып тастады, болды. Онысына Есеней де наразылық білдірген жоқ.

— Шіркін-ай, Еменалы екеуіңнің жұлдыздарың қай жерде шақырайысып қарсы қарасып тұрғанын көрер ме едім бір!— деп кінаратсыз күлді.

— Еменалының жұлдызы қай жерде тұрғанын мен қайдан білейін?.. Менің жұлдызым бола қалса, сенің жұлдызыңның ық жағында тұратын шығар,— деді Ұлпан.

— Сенің айтқаныңды «Мұзбел» де мақұлдап келе ме өзі, қалай? Басын шұлғып қалды ғой,— деді Есеней.

— Мен «Мұзбел торыны» «Қаршығалыда» қалдырмай, Еменалы көрген сайын бір күйінсін деп әдейі ала кеттім... мінбесем де ерттеп белдеуге байлаймын да қоя-

мын!— Ұлпан да күлді, астындағы «Мұзбел торы» да мақұлдап, басын шұлғып-шұлғып қалды.

— «Қәрі қыстау» тұтасымен Бесбайға тиетін болды ғой?

— Амал қайсы...

Жас әйел Ұлпан асқан ақылды адам еді. Өз айтарын әуелі Есенейге айтқызып алып, өз байламын әуелі Есенейге байлатып алып жүр. Есеней де «мына қатын былай деп еді» деп Ұлпанның атын шығара сөйлейді. Есеней Ұлпанына риза, Ұлпан Есенейіне риза, жарықшақсыз жарасым тапқан кездері еді.

Есенейлер жұртқа қайтып оралғанда аттар жегулі, Қенжетай ағаш көлеңкесінде қымыз сапырып отыр екен. Ұлпан аттан түсе сала қымызға ұмтылды да, әлдеқандай әдеп есіне түсе қалып:

— Есекесі, тезірек отыршы,— деді.

Есекесі де екі айттырған жоқ. Бәрі де сусап қайтып еді. Сары қымыз, дәрі қымыз ішіліп болған соң Есеней Шондығұлға келесі тапсырмасын айтты.

— Біз жайлауға бірер күн кешігіп жетерміз. Сен бұрынырақ барып әр ауылды өз орнына қондыратын болшы,— деді.

— Бұрынғысынша қонатын болар?

— Тап бұрынғыдай емес. Біздің ауыл бұрынғы орнына қонар. Бұрынғы Еменалы аулының орнына бұдан былай мына кісінің ағасының аулы қонатын болады.

— Мүсіреп ағайдың ауылын айтады.

— Иә, сол ауыл. Еменалы Бесбай аулының ар жағына, бұрын мына кісінің ағасының аулы отыратын шетке қонсын! Мына екі атты жетелей кет те, біздің көшке жеткенде жылқышыға тапсыр. Өзің біздің жылқыдан таңдаған атыңды мініп кет...

— Қараша аулың қалай қонушы еді?— деп сұрады Ұлпан.

— Айтқандайын, ол ауыл жылдағысынан көлге қарай бір табан жақынырақ қонсын. Біздің ауыл бір табан шегіне қонар...

Шондығұл Есенеймен қоштасқан соң жолшыбай оның бұйрықтарын да бұлжытпай орындап жайлауға суыт жүріп кетіп еді. Аз-ақ кешікпей жеткен екен: Еменалы көші жылдағы орнына қарай бұрыла бергенде жетті.

Қасында бір-екі әумесер жігіттері бар, көшін жана-

малап салт келе жатқан Еменалыға Шондығұл сәлем берді:

— Көш көлікті болсын!

— Сенен көлік сұрай қоймаспын!

— Дұрыс айтасың, саған беретін көлігім болып көрген жоқ. Ағаңның бұйрығын әкелдім: сен биыл Бесбай аулының ар жағына қонасың.

— Мен немене, елдің шетіне қонатын түрікпен болғаным ба?

— Кім болғаныңды ағаңнан сұрарсың.

— Ағаңның бұйрығы дегенше, ана жалаң бұт келген тоқалдың бұйрығы деп турасын айтар едің-ау сен, Ұлтанқұл болмасаң?

Арғы аталары әлдеқайдан келген кірме Шондығұлға «құл» дегені батып кетті.

— Хан тұқымы деп, ойнастан туған бір кегер аяқ маймақтың құлы болып жүрген нағыз құл сенсің!— деді Шондығұл.

— Оттама енді!— Еменалы қамшысын оқтайлай бастады.

— Сен-ақ отта!— Шондығыл да сойылының шоқпар басын жерге тік тіреп, сол қолымен сүйеніп алды.— Бұр көшіңді!

Еменалы оған не істей алсын! Есенейдің елшісі түгіл қойшысына қолың тиіп кетсе, ат-тон айып тартасың!

— Бұр көшіңді!— деп Шондығұл тағы жекірді. Жаңжал іздеп тұрған сияқты екен...

Еменалы Шондығұлдың ата-бабасынан бастап сыпыра бір боқтады да, көшін бұрып әкетті. Шондығұл да есесін жібергісі келмеді. Жеңген адамның айғайына салып, бәрін боқтағысы келді.

— Мен бар-ау... сенің бар-ау, әй... іркіт құятын ескі мес сияқты қатыныңның бар-ау... әкесінің бар-ау... тәптәп бар-ау...

Шондығұл «бар-ау, бар-ауын» айтып болғанша, Еменалы ұзап кетті. Шондығұлдың мықтап қағайын деген мық шегесі қағылмай қалды...

Еменалыдан басқа ешкіммен ұрыс-керіс болған жоқ. Өзге ауылдар Шондығұл әрі отыр десе, әрі жылжып, бері отыр десе, бері жылжып, жазғы ақ үйлерін тіге бастады. Есенейдің өз қоңсылары да тақыр-таза, тыр жалаңаш емес екен, қоңыр ала, боз ала ауыл болып қонып жатыр. Кәдуілгідей желі тартып, бие байлапты. Ол ауылда да түйе бақырады, айғыр оқыранады, қой маңы-

райды. Қай ауылдан болса да қуаныш дауыстары естіледі.

«Қайраң көл» айналасы ат шаптырым, түбі құм-қайраң, жағаға жақын таза көк құрақ шығатын, жалтыры көп, ортасы шалқып жатқан кең айдын — атақты шалқар көл — «Есенейдің қайраң көлі». Солтүстығы мен батыс жағын жаз бойы Есенейдің жылқысы жайлап жатады. Оңтүстығы мен шығысын Сибан елі жайлайды. Аты Сибанның жаз бойы жайлауы осы. Жұрт ескірсе, жаңартып, жылжып қонып күзге дейін отыра береді.

Жайлауда малшылардан басқа жұрттың бәрі демалыста, бәрі курортта. Жұмыс жоқ, табыс та жоқ. Тойғаныңша ойнай бер, оянғаныңша ұйқтай бер. Күзді күні қайтатын қараша қаз «Қайраң көлдің» бетін бір жауып өткенше жайлау тарамайды. Әрне — алладан, таңдағы тамақ — тәңірден. Әр нәрсені өз кезінде ойлану керек... Қысты — қыстығүні, жазды — жаздығүні.

Жайлауда әлденеше елдің іргесі жақындасады, әндері араласады. Жаңа әндер, жаңа әншілер келеді, ат шабыс — бәйгелері тоғысады, қыз-бозбаласы танысады. Құдалықпен аяқталатын даулар да, даумен аяқталатын құдалықтар да көбінесе осы қымыз масы жайлауда туады. Достар айрылысып, қастар табысып жатады.

Арбасында екі әйел, божыны өзі ұстаған Мүсірепті танып Шондығұл алдынан шықты. Тобыл күрең үш адам мінген тобыл тарантасты жүк құрлы көрмей сылаң жортып келеді. Қазақтың кең даласында қала жылқысының да айуандық сезімі қайта оянып, бойы сергіп кетіпті.

— Уа, көш көлікті болсын!

— Айтсын, Шонды-аға?

— Отауларың әне, тігулі тұр.

— Кешке қоныс майларға келіңіз.

— Жоқ, келе алмаймын... Еменалы шақырып қойды...

— О, Еменалы шақырып қойса, оған біз таласа алмаймыз.— Екеуі де күлді, екеуі де бірін-бірі түсінді. Әйелдер де түсінді.

Отауға жеткен соң шешесі мен Шынар арбадан түсе сала жүгіре жөнеліп отауға кіріп кетті. Мүсіреп атты ағытып «күмістеткен» қамыт-шылиясын сыпырып тастап, күрең атты белдеуге апарып байлады. Тарантастың жетектерін барынша жоғары көтеріп қойды. Белдеуде қос ноқталы ұзын күрең ат, үй сыртында жетектері аспан тіреп сырлы тарантас тұрса, бұдан артық сән болады деймісің! Және бұл жаңа сән ғой...

Әнге басып қиқулап келе жатқан қазақ арбалардың даусы жақындады. Бұл көш-жөнекей құлақтарына сіңіп болған арбаларының әні. Шынар отауынан жүгіре шығып:

— Мүсіреп, атыңа міне сал да, шауып барып бір шелек су әкеле қойшы, ендігәрі жұмсамайын,— деді. — Мә, шелек...

Мүсіреп су әкелуге кетті. Шынар тарантастың алқымынан самауырды суырып алып, қақпағын ашты да, отауына қайта жүгіріп кірді.

— Апа, сенің самауырың жылдам қайнаушы еді ғой. Сен қайната қойшы...

Қазақ арбалардың әні іргеге таяп келеді.

— Ізі бар, адымы жоқ аяғының,
Тимейді ұшы жерге таяғының.
Аяғын айуанға арта тастап,
Әнінс басады екен баяғының...

Екі үйдің жүгін алып Әсіреп те жетті. Төрт құлынды биеге төрт қазақ арба белінен салынған. Алдыңғы арбаға жегілген биенің үстінде Әсірептің өзі. Оған екі арба тіркелген. Ең соңғы арбаға жегілген биенің үстінде Жаниша. Арбалар кейде әндетіп, кейде ойбайлап келе жатыр еді, үйілеп тоқтады. Ол кезде майлану дегенді білмейтін білік пен күпшек бірін-бірі қансырата қажап келіп еді, бірге үйілеп тынды. Шынар мен шешесі жаңа жеткен жүктің алдынан шығып Жанишаға қарай жүгірді.

— Жеңешем де тарантасқа мінсін,— деп Шынар қанша қиылса да, Әсіреп көнбеген.

— Маған жайлауға жеткенше ұрсып отыратын бір адам керек... Онымасжеңешеңнен басқаң шыдамайсың!— деген.

— Шайың әзір ме, келін! Отауың құтты болсын!— деді Әсіреп, қара түтінді бұрқыратып атқылап тұрған самауырды көріп.

— Қазір әзір болады, агеке!— деді Шынар. Содан басқа сөз айтуға уақыты жоқ. Жанишаны атынан түсіріп, отауына қарай сүйрелеп әкетіп барады.

— Құтты болсын, қалқам! Отауыңның іші-сырты бірдей әдемі екен!

Отау орта шаруалы қазақ әйелінің өмір бойғы арманындай алты қанат, шағын еді. Шебер қолдардан шыққаны, шебер қолдардың тіккені көрініп тұр. Қолдан

тоқылған терме баулар төрде айқасып, кіре бергенде көзіңе соғылады.

Дәмелі деген жесір әйел, қасында жасөспірім қызы бар, үйдің ішінен ораулы шилер ұстап жүр.

— Бәсе,— деді Жаниша,— отауды сен тіккен шығарсың деп сонадайдан-ақ танып келіп едім. Денің сау ма, ей? Зейнетің де бой жетіп қалыпты ғой. Бері келші, айналайын, бетіңнен сүйейін.

Дәмелі — Ұлпанның жақындата ұстай бастаған жесір әйелі. Өзі де, қызы да ұшып тұрған, ерінбейтін, екі айтқызбайтын жандар. Ері Әсіреппен құрдас еді, өкпе құртынан қайтыс болғалы екі жыл.— Өзің де аманбысың? Байың аман ба? Осы жайлауда қолыма бір түсетін шығар...— деді Дәмелі, құрдастардың қалжыңын айтып.

Әсіреп пен Мүсіреп те үйге кірді.

— Отауың құтты болсын, Шынаржан! Өзіңе лайық екен.

— Сендер келгенше отауды осылай тігіп алдық...— деді Мүсіреп. Ол өзі отауға әлі кірген де жоқ-ты, ағасымен бірге кіріп тұрғаны осы.

— Шаңырағын өзің көтерген шығарсың?— деді Әсіреп.

— Өзім көтермегенде қайтейін...

— Шақшақ бидің қызы, сен осы босаң боларсың, білем. Мына мақтаншақты қашан ауыздықтап аласың?

— Еркелетіп қойған өзіңіз көрінесіз ғой, ағеке...

— Атын өзі ағытты ма, әйтеуір?..

— Өзі ағытты. Барып көлден бір шелек су да әкелді.

— Атпен бе?

— Атпен...

— Онда ауыздықтай бастаған екенсің...

Шынардың шешесі самауырды үйге алып кіре беріп еді. Дәмелі кіргізбеді...

— Үйдің ішін түгел жинап болмай, жаңа отауда ас іше ме екен! Жас келінді басынан неге үйретсең, соған үйренеді де кетеді. Салақ болады. Шала істеген іс жаман, шала піскен ас жаман, қызыңды ондайға үйретпе, құдағи!— деді.—Әке-шешелерін ерте жалмаған мына екі жетім — жарым түрікпен, жарым қазақ — ондай жора-жоралғы барын біледі деймісің!— деп әлі өзіне амандаса қоймаған Әсіреп пен Мүсірепті де қағыта кетті.— Сен, әй, қатыныңнан қорқуды қашан қоясың?— деп Әсірепті арнай қағытты.

Шай далаға жасалды. Шай қазақтың қай үйінде де

шай! Баппен ішілмек еді, жақын ауылдардан қыз-келіншек, боз-балалар келіп қалды.

Бұл елдің ескі бір салты бойынша, көші-қон кезінде жастар әуелі үлкендердің үйін тігісіп береді. Одан соң жесір-жетім қалған үйлерді тігіседі. Ең соңына отау үйлерді қалдырып, аяғын ойын-сауыққа айналдырып әкетеді. Әсіреп, Мүсіреп үйлерінің кешігіп келуін жастар ішінен тілеп жүр еді. Құдай тілекті бергенін көрді де, жүгірді...

Жастар келе-сала жүктерді түсіріп, Әсірептің үйін тіге бастады. Үйдің киіздері жабыла бастағанда, екі келіншек төрт шелек су әкелді. Төрт жас қыз екі қап тезек теріп әкелді. Үй ішінің жүктері жинала бастағанда, екі жігіт Мүсіреп үйінің алдынан жер-ошақ қазып тастады.

Мұның бәрі де ишарат: шай қойыңдар, ет асыңдар. Отау үйлердің «қонысмайлары» біздікі — жастардікі дегендері.

— Қойың бар ма еді? Соя бер!— деді Әсіреп інісіне.

— Табылар.

Шынар да бір-екі келіншекті ерте жүріп азғана жүгін отауына кіргізіп алды. Дәмелі мен Науша сандық, көрпе-жастықтарын орынды-орнына қатарлап жүр.

— Енді бір сандық қосылса, артық көрінетіндей, енді бір жастық жетпесе, кем көрінетіндей болсын!— дейді Дәмелі. Наушаға әрбір сандық, әрбір жастық аспаннан түскен байлықтай көрінеді. «Өңім бе, құдайым, түсім бе?»

Әсіреп үйі тігіліп, жүктері жиналып болған соң жастар көлге шомылып қайтты. Енді бұлар, жас балаларды қуып жіберіп, қатар түзеп қонаққа келе жатыр. Үй иелері мырза болса, әйелдері киіз есіктерін ашып тұрып қарсы алулары керек. Самауырдың буы бұрқырап тұрсын.

Отау үйлерде жас келіншектерге бір теңдік тиіп қалады. Өз үйлерінің төріне шыға алмайтын келіндер төрге шығады. Еркектермен бірдей құрметтеледі. Қалай сақылдап күлсе де, сөйлесе де, ойнаса да ерсі емес. Мұндай үйлерде, әсіресе осындай кіші ауылдардың «Алтыбақандарында» жарқыратып ән салуға болады. Қыз күнінде бар өнерлері, келін болып түскен соң құмығып қалатын өнерлері осындайда бұзып-жарып шыға келеді. Өнері құрғыр болмай әуре қылады ғой, болса ол бір жарқ етпей қоя алмайды.

Жаниша да, Шынар да жастарды киіз есіктерін ашып тұрып қарсы алды. Жүздері жарқын, көңілдері көтеріңкі екен...

Жастар Жаниша мен Шынарға: «Келін, есенсіз бе?»— деп енді амандасқан болып, екі үйге бөліне кірді. Кірген беттерінде жинаулы тұрған жастықтарды жұлып-жұлып алып, шынтақтасып жантайыса кетті. Аяқтарын көсіліп жіберіп:

— Бала-шағаларыңыз аман ба, шырағым!— десті. Бұлары — үйлеріңнен қонақ арылмасын деген тілектің ишараты еді.

Содан кейін күлісіп тұра келіп, жастықтарды орнына қойып, Шынардың отауын жамандай бастады:

— Үйлері қап-қара, тесік-тесік қой! Қара күйе жеп қойған ба?

— Төрде отырған кісінің аяғы есігіне тиеді екен!

— Сандықтарының аузы қисайып, ырбиып жатыр.

— Қатыны қандай салақ, байы қандай олақ екен!

Бұл жаңа отауға көз тиіп кетпесін деген ырымдары еді... Осындайларын шұбатып айтып болды да, жастар шуласа күлісіп отырды. Шай келді...

7

— Есенейдің үйіне бір бөдіретшік деген орыс келіп жатыр екен. Қасында қағаз жазатын хатшылары да бар дейді...

— Біздің қыстаулардың бәрінің атын қағаздап алыпты...

— Тегінде мойнында недоимкесі қалғандар ауылдан жылыса тұрғандары дұрыс болар...

— Бастап әкелген әлгі арам сирақ Тілеміс екен. Ол кімді аяйды дейсің!

Осындай суық хабар «Қайраң көл» бойына тарап болғанша, «бөдіретшік деген орыс» кетіп те қалып еді. Енді Сибанның барлық недоимкесін Есеней өзі төлеп жіберсе керек деген жорамал тарай бастады.

«Бөдіретшік деген орыс»— Қабан қаласының казак-орысы қара Иван Мекайла Пушкарь еді. Ол Есенейдің қысқы үйлерін салып беруге шарт жасасып кетті. Үлкен үйі төрт бөлмелі, қонақ үйі үш бөлмелі, екі азық сарайы, бір ақ монша салып бермек. Есенеймен келісім жасасты да кетіп қалды. Құдай өзі сақтады — алымсалықтың қалдығы «недоимкені» жинауда жұмысы да

болған жоқ. Жұрт Тілемісті де босқа күйдіріпті. Жылысып кеткендер де аулына қайтып келді.

Есеней «қонысмайларын» осындай жұмыстарын бітіріп алып өткізді. «Қайраң көл» басын түгел шақырды. Басқалар түгіл бала-шағасын шұбыртып Еменалы да келді. Үлкен ақсақалдарға көзі соқырайған тай шекелері, орта жастағыларға көзін жұмып, құлақтары делдиген қой бастары тартылды.

Етке тойғызып, қымызға суарып болған соң, Есеней аты Сибанның ақсақал-қарасақалдарын ертіп ауыл сыртына шықты. Бұл — оның көптен істемеген ісі. Ол елінің тағдырын өз тағдырына бағындырмай ойланған емес. Есенейдің атақ-даңқы Сибан еліне қорған екені де рас. Бірақ сол бағыныпты өмір жеке адамдардың ынта-жігеріне ырық бермей, иық-басты болып алған. Есенейге еріксіз ере көшіп, ере қонып жүрген елі жүдей бастаған. Ақылды Ұлпан епті қолымен иіп әкеліп, Есенейдің аузына ел қамының сөзін салып еді.

— Ағайын-туғандар,— деді Есеней, — көптен бері өзіммен-өзім болып кетіп, елдің жайын ойламай, обалдарына қалған екемін. Әуелі оны «Қәрі қыстаудан» көріп едім, көш-жөнекей тағы көрдім. Жаяу-жалпы әрең жеттіңдер жайлауға. Менсіз көшіп кете алмай, күзге жайлауда отырып, қысқа қарай «Қәрі қыстауға» барып тығыласыңдар. Бала-шаға қыс бойы киіз үйде қалтырап шығады. Қысқа аман жеткен баланың келер жазға екіден бірі ғана аман ілігеді екен. Өстіп жүріп ел боламыз ба? Осыны ойласайық деп шақырдым...

— Құдай аузыңа бір жақсы сөз салайын деп отыр білем... Өз ойыңды түгел айтшы,— деді Бақай қарт.

— Айтсам, қысы-жазы киіз үйде отыруды қояйық. Үйренгеннің ұяты жоқ, орыстарша қысқы үй салып алайық. Бала-шаға жылы үйде қыстап шықсын. Менің қорығымдағы жерді бәріңе бөліп берем. Әркім үй салып алсын. Мен өзім «Суат көл» жалына үй салдыратын болдым. Орыстар салады. «Қыс азығын жаз жимай, жарлы қайдан байысын!» дегені қайда? Шөп шаптыратын, егін салатын болайық.— Есеней содан кейін қай жерді қай ауылға беретінін айтты.

— Жер тисе, қысқы үй салып алар едік-ау!..

— Шөп шабу да қолдан келмейтін іс емес қой.

— Шабатын жерің болса десейші!

Есенейдің кең пейіл отырғанын сезінген жұрт осылай

қысқа-қысқа аңғартып, ризалық білдірді. Есенейдің өз інісі жалғыз Еменалы ғана жанжал шығарды:

— Қысқы үй деген қара түтінді салып аламыз ба, салмаймыз ба, ол әркімнің өз еркі ғой, маған оның керегі жоқ. Ата-бабамыз киіз үйде туған, киіз үйде өлген...

— Саласың!— деді Есеней қысқа ғана.— Салмасаң өкпелеме, өзің өкінесің.

— Үй салсам, Елтінжалға салам. Ол менің қорығым, менің жерім.

— Елтінжан — Еламан аулы мен Андарбай — Отарбайға берілді дедім ғой!

— Елтінжалды түрікпенге бергенше өртеп жіберсем болмай ма!

— Жоғал!— деді Есеней ақырып.— Сенің қырсығыңнан Сибанның қақ жартысы анда-мында қашып көшіп кетті. Жоғал!

Есеней қалшылдап, дірілдеп кетті. Бұрын мұндайы жоқ еді. Аяқ-қолы түгел дірілдеп әрең басылды. Еменалы тұра жөнелді.

— Осы айтайын дегенім!— Есеней де орнынан тұрып, үйіне қарай жүре берді. Еменалыға қатты наразы болған жұрт та тарай бастады.

Ұлпан қонысмайларға келген жасы үлкен әйелдерге шай беруге әзірленіп еді. Дәмелі үлкен көк ойрақ дастарқанды серпе тастап жая бергенде, Еменалының екі баласы үйге жүгіре кіріп дастарқанды иықтарымен іле-міле Есеней отыратын көрпеге құлай-құлай кетті. Екеуі де он екі-он үш жастағы балалар. Жырқылдап-тырқылдап, дастарқанды жамылып алып аунап жатыр. Төрдегі әйелдер үн шығара алмай қатып қалды. Дәмелі тайсалған жоқ:

— Айтолқын-ау, балаларыңды қалай жаман үйреткесің? Қой демейсің бе?— деді.

— Сен итаршы болмай-ақ қой! Не қылса да өз үйлері! Осы ауылды өңкей бір кірме қатындар билеп алған екен!— деді Айтолқын.

— Әттең, менің үйім емес. Иттей теуіп шығарар едім!— Дәмелі дастарқанды жұлып алып:— Кетіңдер!— деді балаларға.

Екі бала ауыздарын қисаңдатып, Дәмеліге тілдерін көрсетіп азғана отырды да, үйден ата жөнелді.

— Келін, бұл үйде байқап сөйле! Жеті жыл иесіз қалған үйде ойыңа келгеніңді істеген екенсің. Енді бұл үй-

дің иесі бар! Бірде болмаса бірде: «Шық!» деп жүрер!— деді Ұлпан. Даусын көтермсй салмақты айтты.

Ұзамай ботаның бақырып қалғаны естілді..

— Өй, иттің балалары!— деген Кенжетайдың даусы да қосарлана шықты. Кенжетайдың даусына ойбайласып, жылаған екі баланың даусы араласты.

Ұлпан ақ ботасына жүк арбаларын тіздіріп қоршау жасатқан еді. Өйтпесе ботасы пысыған сайын пар ішген жеріне қашатын ыңғай көрсете бастаған. Жел оңтүстікқа шықса болды, солай қарай қаңқиып жөнеле бастайтын болды.

Ботаның даусын ести сала, Ұлпан далаға жүгіре шықты. Әуелі күліп жіберді. Жаңағы екі бала екі жерде бақырып жылап аунап жатыр екен.

Одан кейін өзінің көзінен жасы шығып кетті. Ботаның көзінен жасы ағып, басын шайқай беріп, баладай қыңқылдап тұр екен. Өрістен тайраңдай жүгіріп, енесі келе жатыр. Нар інген жүгіріп келген бойы арбаларға соғылып, өзі арандап қала жаздады. Жан-жақтан жүгірген жігіттер арбалардың арасын ашып, ішгенді ботасына қосты. Бота қасына келген енесін бір-екі сорды да, басын көтерді. Бір көзі жұмулы, түймедей-түймедей жас сорғалап тұр. Ұлпан ботаға тұз берді, алқымын қасыды, құлақ түптерін қасыды.

— Өлтірді-ау, балаларымды, өлтірді-ау!.. Түрікпені ме, қалмағы ма? Қалмақ басқырдың ауылын билеп-төстеп алған қай кірмесі!— деп Айтолқын енді-енді Европада жоқ әйел боқтауына баса бергенде, ауылға жақындап қалған Есенейді көріп тоқталып қалды.

— Жүріңдер, иттің балалары!— Балаларын ертіп үйіне қайтты. Ойбайлап жатқан балалары да сұм екен. Көздерінде жас жоқ. Тұра салып Кенжетайға ауыздарын қисаңдатып, тілдерін көрсетті де, шешесінің алдына түсіп жүгіріп кетті.

Ұлпан Есенейді есік алдында тосып алды.

— Жай ма, Ұлпан? Қызарып кетіпсің ғой!— деді Есеней.

— Жәй, тәңірі... Балалар ғой ойнап жүрген. Үйге кір, шай ішейік.

Үйде отырған әйелдер Айтолқынды қатты сөгіп, қарғап-сілеп алды.

— Ант ұрғанның қарғысы қандай жаман еді! Қалмақ басқырдың аулы деуге аузы қалай барады екен?

— Өз басына келсін!

— Жер жастанғыр балалары қандай сотқар еді!

— Ұлпан келіннің амандығын тілейік. Сазайын талай тартқызар әлі!..

Есеней үйге кіріп, өз орнына отырды. Жас әйелдер сәлем етті. Есенейдің орнына таман төрде отырған мосқал әйелдер Есенейге жамырай амандаса келіп:

— Мырзажігіт, Ұлпан келін болмай бәрімізді төрге шығарды... Бір-екеуміз болмасақ, өзгесі бұл үйдің төрі түгіл босағасын аттамайтын келіндерің. Көріп отырсың ба, бәрі төрде отыр...

— Отыра берсін,— деді Есеней.— Ұлпан айтыпты десе болды, Есеней не айтар екен деп сұрамаңдар. Жатсырап кеткен екемін. Ұлпан өз еліме қайта табыстырып жүр. Келіндердің бірде-бірін көрмеген едім, Есенейдің төрі түгіл, ақ патсаның төріне отырғызсаң да, жараса кететін келіндерім бар екен ғой!..

Жас әйелдер біріне-бірі қарасып, жымыңдасып қалды. «Сені айта ма, мені айта ма?», «мені айта ма, сені айта ма?..»

— Анау отырған Шынар деген ең жас келіндерің осы үйге кірген бетінде төрге шығып отырған. Шынар, бері келші, қасыма отыршы.

Ұлпан мен Шынар самауырды ортаға ала шай құйып отыр еді. Ұлпан Шынарға:

— Бар!— деді.— Сен бір еркетайы болып алдың ғой осы үйдің. Бар!..

Шынар ұяла-қызара Есенейдің қасына барып отырды.

— Жақын отыр... Бұл кісі менің атымды да атайды,— деді Есеней.

— Не дейді? Шын ба, шырағым?

— Өздері болмай ататқан...

— Е, айналайын-ай, Ұлпан келін шығар.

Құл да емес, емес те емес, тәуелді де емес, тәуелсіз де емес, әйтеуір бір бағынышты халде жасап келген аз ғана Сибан бұл жолы арқасы кеңіп, еңсесі көтеріліп тарасты. Біразы ескі әдеттері бойынша, Есенейді мақтады. Біразы Ұлпанды мақтады.

Әйелдер жағы түгелімен Ұлпан жағында болды.

— Асыл тегі өзіміз... кедейдің қызы ғой. Жоқ-жітікке жаны ашып тұрады. Кедей Сибанның мандайына біткен бағы осы болар.

— Есенейдің орнына Есеней болып қалатын ақылына

көркі сай... Бәрін істетіп отырған сол!— десіп кетті. Әйелдер қателескен жоқ...

Есеней Еменалыдан көрген жәбірін, Ұлпан Айтолқыннан көрген жәбірін біріне-бірі айтқан жоқ. Екеуінің көңілінде де бір у сарқыны қалғанын екеуі де сезінеді, бірақ ондайды қайта қозғап, бірінің жүрегіне бірі запыран зәрін қайта құятын жандар бұлар емес. Айтолқынның «Қалмақ басқырдың ауылы» дегенін Ұлпанның аузынан естісе, ондай сұмдық қарғысты естіп көрмеген Есеней қалпақтай түсуі мүмкін ғой! Еменалының «Елтінжалды түрікпенге бергенше өртеп жіберсем болмай ма!» дегенін Есенейдің аузынан естісе, Ұлпанның қандай жайда боларын кім біледі? Екеуі де күндегісінен гөрі ақ жарқын, көңілді екен дерлік еді. Әйелдер кеткенде Ұлпан Шынарды жібермей алып қалып еді, екеуі сонымен қалжыңдаса берді. Ұлпан Есенейді Шынардан қызғанған болады. Есеней Шынарды көргенде бозбалашылығым ұстап кетеді дейді. Солай болса да Есенейдің көңілін бірдемеге аударып, ашуын тарату керек сияқты.

— Есеней-ау, осы толып жатқан бумаларда, сандықтарда не бар? Сен өзің білесің бе соны?— деді Ұлпан.

— Білген емеспін. Не болса да шірігені шіріп, ірігені іріп, құрт жегенін құрт жеп жатқан шығар. Осы жүктерден шірік иісі келіп отыр, сол ғой сенің тынышыңды ала бастаған. Жайып кептіріп, керегі жоғынан құтылсаң, мен де бір қуанып қалар едім!

Ертеңіне Ұлпан үлкен үй мен қонақ үйдің бар дүниесін далаға шығартып, күнге жайдырып еді, ауылдың айналасын түгел алып кетті. Құдай-ау қанша көрпе, кілем, қанша ішік, қанша шапан бар! Бәрі қымбат дүниелік. Жинала берген, ұсталмай жата берген өлі бұйымның көптігінен жүрегің айнырдай екен. Бумаларда іріп-шірігендері де бар, бірақ көп дүниені Сібірдің суық аязы аман алып қалған.

Ұлпан Есенейді ертіп жүріп бәрін көрсетіп еді, оның да жүрегі айныды білем:

— Құтыла гөр, Ұлпан, құтыла гөр!— деді де кетіп қалды. Үйінің қасында жүрген Мүсірепке қол бұлғап көлге қарай кетіп барады.

Ұлпан он екі ақсақалдарға бір-бір түлкі ішік жіберді. Әлі таусылар емес.

— Ұлпан түскенде ақсақалдардың жол-жорасын істей алмап едік,— деп Есенейдің өзі жіберген сыйлық етіп таратты.

Әйелдердің жол-жорасын Ұлпан өз қолынан үлестірді: кілем, текемет, көрпе, киіз, бір-бір қадақ қашаннан жатқан қағаз шай... бәрібір таусылар емес.

Ұлпан Шондығұл мен Дәмеліге қалағандарыңды өз қолдарыңмен ала беріңдер деп еді, Есенейдің дүниесіне екеуінің де қолдары батпады.

— Бір-екі кесек киіз болса деп едім... үйіміздің тозығы жетіп тұр еді,— деді Шондығұл. Ұлпан оған бір үйдің киізін берді.

Дәмелі жалғыз қызы — Зейнеттің бой жетіп келе жатқанын айтты да, еш нәрсеге сұғынған жоқ. Ұлпан оған бір қыздың жасауын түгендеп берді.

— Ұмытқаным болса тағы да есіме саларсың, Дәмелі апай,— деді.

Ұлпан Шынарға:

— Тәйір алғыр, сен де бірдеме алсаңшы,— деп еді, Шынар оған:

— Өзіміз де әрең көшіп келдік. Өзіңе бірдеңе ауыссақ па деген ойымыз бар,— деді.

— Тоқтай тұр, сен қатын. Бір ұл тауып көрші, мен сені қалай шабар екемін!

— Дүние кезек. Біз де есемізді жібермеспіз!

Кешке таман Ұлпан үй қазынасын қайта жинатқанда он шақты сандық, он шақты оюлаған киіз қаптар босап қалған екен. Ұлпан оларды да таратып берді. Қонақ үйдің кірлеген көрпелеріне дейін, қонақ үй мен үлкен үйдің ескірген төсеніштеріне дейін үлестіріп жіберді. Есенейде қашаннан бері аласысы бар жоқ-жітік Ұлпанды мақтай жүріп ала берді, ала берді.

Есеней қайтып келіп үйіне кіргенде, өз үйін өзі танымай қалғандай еді.

— Ұлпан-ау, әп-әдемі үйіміз бар екен ғой!.. Қалай сиқырлап қойғансың!— деді.

— «Керегі жоғынан құтыл!» деген жоқсың ба? Әлі де таусылар емес.

Төсек-орын түгел жаңарған, күлімсі иістер кеткен. Іргеден кешкі самал соғып тұр. Таза ұстаған киіз үйде даланың иісінен басқа иіс болмайтын бір кезі болушы еді, дәл сол қалпына келіпті.

— Құтылу үшін де көп күш керек болар деп едім.

— Менің күшім жеткені осы.

— Бұдан артық күштің керегі не! Мен сені бұдан былай Ақнарым дермін!

— Түйеге теңегенің бе?

— Аузыма құдай салған шығар... қазақтың нардан күшті, нардан сұлу, нардан қадірлі несі бар!

— Несі болса да мейлі, бұдан былай ұмытып кетпей ылғи Ақнарым дейтін бол! Жарай ма? Шынар, сен айтшы, жақсы ат емес пе?

— Ақ дегені артығырақ кеткен екен. Би ағамыз айтқан соң амалымыз қайсы... Нар көтермес жүк болмайды дейтін бе еді, көтересің де...

— Сандалма, әй! Сен де мені Ақнар дейтін боласың! Есеней-ау, осы екеуіңнің араларында нелерің бар? Мына қатын мені ылғи мазақтап, басына сөйлейтін болып алды!

— Бүкіл Сибанда сенің бетіңе келетін де бір жан болу керек емес пе...

— Міне, тағы жеңіп бердің!

— Жоқ, мен сен екеуіңнің бірінді-бірің жеңгеніңді көргім келмейді, Ақнарым! Ақнар, Шынар деген аттарың қандай жарасып тұр... Ал енді екеуің де шаршаған боларсыңдар, көлге түсіп шомылып қайтыңдар...

Осы аз күндердің ішінде Ұлпанның атағы бүкіл кең жайлауға түгел тарап кетті. Жайлауда қоныстары жақындасып, ойын-той, дау-шарлары араласып жататын екі дуанның елдері бірі керіп, бірі созып, Ұлпанның азғана істеген істерін аңызға айналдырып әкетті.

— Ұлпан үйі жоққа үй беріп, аты жоққа ат беріп, Есенейдің жарты малын Сибанның жоқ-жітігіне үлестіріп жіберіпті... Сибанда емге бір үй кедей қалмапты. Бәрі байып алып, енді «орыс үй» салдырып жатыр дейді...

— Ұлпанның шын аты Ақнар екен. Ақ десе — ақ, нар десе — нар, ақылды да мырза адам көрінеді. Өзі де бір текті жерден шығыпты ғой!

— Артықбай деген бидің қызы болса керек.

— Би емес, Артықбай деген ханның немересі дейді.

— Бәсе, ханның тұқымы болмаса. Есенейге ұрса алар ма еді! Елің ел емес, өңкей бір қазан басын қарауылдаған аш-арық екен деп қатты ұрсыпты дейді. Сибанның ендігі Есенейі Ақнар болса керек...

Ұлпан Адам-Атаның ар жағында болмаса, оның бер жағында хан тұқымына да, би тұқымына да сорпасы араласпаған батыр Артықбайдың қызы. Ұлпанда мырзалық та жоқ, сараңдық та жоқ, атаққұмарлық та жоқ, ерекше бір жинақтылық бар. Кедей қызы кедейге жаны ашымаса, кедейлікті жек көрмесе, елінің кедейлігі-

не намыстанбаса, оның сонысына ғана таңдануға болар еді.

Ұлпанның сүйегіне біткен, құдайдың өз қолынан берген қасиеттері бар. Керексіз басы артықты жек көреді. Есенейдің қолына қарап бағыныштылып, малматы-мақтанып, ынта-жігерінен айрылып бара жатқан еркекті жек көреді. Түптеп келгенде, Есенейдің үйін жалғыз қалдырса да мейлі, ел Сибан бір сілкінсе екен дейді. Әркім өзі үшін тіршіліктің бір пұшпағына жармасса екен дейді.

Мұндай ойға жармаса кетпейтін қара шаруа да жоқ еді. Бірлі-жарымды малға қолы жетіп, өзімдікі деген ойға тырнағы ілігіп еді, жабыса кетті. Құлын-қозыларына ен салып, ерте бір, кеш бір түгендеп қояды. Ендігі армандары қысқы үй салып алу болып, Есенейдің жайлаудан тезірек қайтуын тілеп отыр. Есеней, әрине, Ұлпанның қолында.

Ұлпан да елді көп сарылтқан жоқ. Бұрын жайлауда күзгі қара жаңбырға дейін ең кемі бес ай отыратын елді айналасы екі айдан кейін түбекке қарай көшірді. Алыс жайлаудан болашақ қыстауларына жақын келіп қонған елге ең керегі Есенейдің бұғау-тұсауынан босану екен. Ұлпан сол бұғауды бұзып, сол тұсауды сыпырып тастағандай болды. Ел шөп шабу да біледі екен, қысқы үй салуға да құштар екен. Қойшының таяғы мен жылқышының құрығына орақ деген досы жатсырамай келіп қосылды. Есенейге еріп алты ай жазды еңбексіз өткізетін кедейге Тамыз, Қыркүйек, Қазан деген үш еңбек айлары қосылды. Көшпелі елдің қыстау дегені тұрақты мекеніне айналар кезі жеткен екен. Әркім жерге берік қадайтын қысқы үйінің ортан қазығын әзірлей бастады.

Жайлаудан көшпей, отырып қалған жалғыз Еменалының аулы. Оның қоңсылары төрт-бес үй Сибан, төртбес үй алдақашан қазақыланып кеткен қалмақтар болушы еді. Еменалы көшпеуге бел байлап аулына бұрқырап келген соң, Сағындық, Қайқы деген екі «қалмақ» Есенейге арыз ете келді.

— Арыз ете келдік, Есеке! Лұқсат па?

— Айта беріңдер.

— Біз де енді осы елдің баласымыз, Есеке, дұрыс па?

— Дұрыс!

— Қазақ ұлым қамал бұзса — қалмақ ұлым садаға!

Қалмақ ұлым қамал бұзса — қазақ ұлым садаға!— деп арғы атаңыз Қошқарбай батыр бірі қазақ, бірі қалмақ, екі жігітті Шүршіттің қорғанына жібергені шын ғой?

— Шын! Бір қатесі жоқ.

— Сонда біздің атамыз Сағал батыр Шүршіттің қамалын бұзып Қошқарбайдың қолға түсіп кеткен жесірін алып шыққан екен.

— Дұрыс. Аты Айбарша сұлу екен.

— Қошқарбай айтқанында тұрып, сол келінін Сағалға қосқан ғой.

— Дұрыс.

— Сол Сағал мен, сол Айбаршадан тараған төрт-бес үй әлі күнге қалмақ атанамыз. Өзіңіздің қоңсыларыңыздай біздің басымыз да босаса екен... Шөп те шабар едік... қысқы үйді де салып алар едік...

Есеней ойланып қалды. Ел қате түсінген бе, өзі қате түсінген бе? Әлде Ұлпанның істеп жүргені шын-ақ босату ма екен? Неден? Құлдықтан болады да! Менен бе?

Есеней Ұлпанға қарап еді, Ұлпан азғана жымиып, ақырын ғана басын изеді. Есеней кесімін айтты:

— Еменалы көшсе көшер, көшпесе мейлі білсін... Сендер көшіңдер! Еменалыға берілген қыстауға қысқы үйлеріңді сала беріңдер. Ол қыстау енді сендердікі!

Жайлаудан қайтқаннан кейінгі айлар Ұлпанның өзі үшін де ойдағыдай қызғылықты өтіп жатыр. Сұраншақтық пышақ кескендей тоқталды. Қандай әп-әдемі қыз балалар шешелеріне ере келіп көздері жаутаңдап тұратын. Ұлпан олардың сұрағандарын артығымен бере тұрып, қайыршы-тіленшіге садақа бергендей сезініп, қатты қиналатын еді. Қазір ондайлар тоқталып, ел табаны еңбегіне мықтап тірелгендей, таң атпай тұрып әлдеқайда кетіп бара жатады. Жалғыз Еменалы ғана бір бүйірінде қара түйнек болып анда-санда түйіліп қояды.

Өз үйлері де тез салынып жатыр екен. Төрт бөлмелі ағаш үйі қыс түскенше салынып та қалатын жайы бар. Енді үш бөрене қосылса болды, төбесін жаба бастамақшы. Қонақ үйдің де кірпіш іргесі қаланып қалыпты. Монша ғана басталмаған.

— Ол оңай ғой! Екі жетіде бітіп қалады,— деді қара Иван Мекайла Пушкарь.

Үй, қора-қопсы салынатын жерді кең орап айналдыра орлап тастапты. Мейіздей сарғыш қарағайлар әлі тасы-

лып жатыр. Балталар жарқылдайды, ағаш кескен аралар қосылып ән салады. Қыстау айналасын шауып, үйін жинап болған соң алыстап кеткен шөп машиналарының үні де келіп қосылады. Бұл өңірдегі қазақ қыстауында бірінші рет салынған темір ырғағы Ұлпанның құлағына жағымсыз да жат естілген жоқ.

Ұлпан екі күнде бір рет шөпшілерін аралап, салынып жатқан үйлерін көріп қайтады. Қасында Дәмелі, тарантасында ет пен қымыз, қант-шай жүреді. Орыстар қымызды шампан, етті махан, қазақты кіргіз дейді екен. Әйел — қожайке, қыз — депке, қатын — баба, пышақ — нож, байың —мож... Әуелі моя — сенікі, туая — менікі сияқты еді, енді менікі — моя, сенікі — ваша болып шықты...

Ұлпан келгенде көрші ауылдың шөпшілері бір жасап қалады. Жаз бойы көзі көрмеген етке тістері тиеді, шайға, қымызға қанады. Ұлпан шайынан шойын құман түбінде қалған шамбаны тағы бір күн қайнатып ішеді. Ұлпан шөпшілермен тең отырып қалжыңдай сөйлеседі. Сұрастырмайтыны да жоқ. Нелері жетпей жатыр, үйлеріне айтатын бірдемелері жоқ па? Кейде қара көже сұрап ішетін әдеті де бар.

Бұл шөпшілер тоқ емес. Қара көжемен, ақ шаймен күнелтіп жатыр. Аз ғана малдарына шөп шауып, жинап алса, қысқы үй салуға кіріспекші. Ұлпанның келгеніне қуанып қала ма, болмаса Есенейдің тор-тұсауынан құтылғандарына ылғи қуанышты ма, оны Ұлпан біле бермейді. Әйтеуір, жұрттың өңі кіріп, еңсесі көтеріліп, аянбай тырбанып жатқандарына Ұлпан да қуанышты. Осындай ынталы адамдарға не керек болса да ағыл-тегіл беріп тастайды. Ол беруден гөрі алуға қиналатын жан еді. Сол табиғатына ойға алған істері үндесе кетті. Күнде шаршап қайтады, күнде бірдеме беріп қайтады, күнде қуанып қайтады.

Бұл күндерде көбінесе ауылда жалғыз қала беретін Есеней Орынбор — Сібір қазақтарының шекаралық дауына шақырылды. Барлық өмірі сондай топ ішінде өткен адам ондайынан шеттеңкіреп қалып жабырқау тартып бара жатыр еді. Жеті жылдан бері малымен болып кеткен адамның әділ би деген атағы көмескі тарта бастап еді, Ұлпанның атағымен бірге қайта көтерілді. Ұлпан олай ойлай қоймаса да, Есеней солай сезінді.

— Ақнарым, сен мені де адам қыла бастадың,— деді аттанарда.

— Жоқ, Есеней, сен көлеңкең күндік жерге түсетін бәйтерексің. Мен сенің саяңда шырылдаған бозторғаймын. Менің құдайдан бірінші тілегім сенің амандығың!— деді Ұлпан.— Сенсіз мен кім болар едім?..

Қартая келе босаңсыған көңіл жас жүректен риясыз шыққан шипалы лебізді естіді де, баяғы күшін қайта сезінгендей болып Есеней аттанып кетті.

Енді ауылда Ұлпан жалғыз қалып еді, жалғыз қалудың қандай ауырлығы барын жан-тәнімен сезінді. Жалғыз адамның үйге сыймағаны жаман екен. Дәмелінің қызын Мүсірептің үйіне жіберіп алып еді, ол екі үйде Шынардың шешесінен басқа жан қалмапты. Бәрі шөпке кетіпті.

Шынар не деген бақытты, ә? Қазір ғой ол екі үйлі жанға түгел еркелеп, көк шөпке аунап жатыр. Таң атқалы екі-үш рет көлге шомылып қайтты. Жоқ, ол бірдеме істемей отыра алмайды. Ол сорлының не көрмегені бар! Бел орақпен шөп шаппаса да тырнауышпен шөп жинап жүрген шығар. Мүсіреп ағай көсілтіп шөп шауып жүр. Шынар оған анда-санда бір қарап ыржиып қойып, шөп жинап жүр... Қой, ертең үйді көріп, шөпшілерді аралай кетіп, солардың қосына барып қонып қайтайын...

Кешке таман Салбыр ауылға қайтып келді. Ол үй салушылардың отыншы-сушысы еді. Өте жабайы, өте момын адам.

— Орыстар кетіп қалды,— деді Салбыр табалдырықтан аттауға бата алмай тұрған бойы. Ұлпанның жүзіне қарауға да бата алмады.— Бәрі де кетіп қалды. Празнек деген мейрамдары бар екен. Ертең келетін күні еді, келін келмей-ақ қойсын деп мені жіберді.

— Күзетші де кетті ме?

— Жоқ, ол қосында отыр.

Салбырдың алып келген хабары Ұлпанның ертеңгі күнін де бұзып жіберді. Салынып жатқан үйдің қабырғаларына тағы неше бөрене қосылғанын көзімен санап қайтушы еді. Қымыз ала баратын. Ертең онда барудың қажеті болмас. Ант ұрған Шынардың аузының салымдысын қарашы, барлық қымыз соған бұйыратын болды! Бәрібір, қона жатып зықыңды бір шығарып қайтармын!..

Бүгінгі ұзақ түнді қалай өткізем?

— Зейнет, айналайын, қыз-келіншектерді жинап келші. «Алтыбақан» құрсын!

Ұлпан «Алтыбақаннан» таң ата қайтып, түске тармаса тұрып еді. Күндегі әдеті бойынша «Қарағайлы» көлге шомылып қайтып еді, есік алдында Салбыр тұр екен.

— Ана бір түтін сіздің үйлерден шығып жатқан жоқ па?— деді Салбыр. Әшейін ғана бейжай айтты. Салынып жатқан үйлер жағын иегімен нұсқады.

— Дәмелі апай, жылдам ат жектір!— деді Ұлпан.

Дәмелі үйде, шайын жасап Ұлпанның көлден келуін күтіп отырған. Далаға жүгіре шықты да:

— Ойбай-ай!— деді.— Албасты басқыр, нағып тұрсың жүгірмей! Құлатай, жүгір, аттарды әкел!

Ұлпан өртеніп жатқан қыстауына жеткенде үлкен үйі түгел жанып жатыр екен. Кепкен қарағай біресе ысқырынып, біресе үнсіз балқып жанады. Барлық ауылдың пішеншілері келіп қоршап тұр. Қолдарында балғын көк жапырақты жас қайың... Жанып жатқан үйге адам жақындай алар емес. Әйтеуір әзір жел жоқ. Түтін аспанға тік көтеріледі.

Әсіреп ық беттің шөбін өртетіп, өрт алдынан қарғаша жасап қуалай сөндіріп жүр. Жиырма шақты жігіт балғын жас қайыңдарды қырқып әкеліп, қаттап жиналған қарағай бөренелердің үстіне лақтырады. Мүсірептің қасында бір топ жігіт кетпенмен жердің қыртысын аударып тастап жатыр. Кетпен де екеу-үшеу-ақ. Жігіттер кетпенді бірінің қолынан бірі іліп әкетіп, қыртысты жылдам аударып жүр. Бірақ мұның бәрі де өртті ордың сыртына шығармау қамы.

Салынып жатқан үлкен үй түс ауа жанып болды. Лапылдап жанып маңайына жолатпаған бөрене қабырғалар құлады да, жанып бітті. Салбырдың түйесі мен бөшкесі содан кейін ғана пайдалануға келді.

Өрт басына келген жалғыз әйел Ұлпан арбасынан түскені болмаса, жанып жатқан үйге жақындаған жоқ. Еркектердің өртті қалай сөндіретіндерін бақылады да тұрды.

Үй жанып та болды, сөніп те болды. Орнында төмпе-төмпе болып буы бұрқырап күл-көмірі қалды. Өрт сөндірушілер енді ғана Ұлпанға келіп көңіл айта бастады. Ұлпан жүзінде өкініш те, күйініш те жоқ еді, жұрт соған таң қалды. Әр жерде бөлек-бөлек шөп шауып жат-

қан жұрттың ешкім хабарламай-ақ тез жиналып келіп жабылып кеткеніне алғыс айтқаннан басқа белгі берген жоқ.

Ұлпанда күйініш белгісі жоғын арқаланып мосқал адамдар:

— Не нәрсе құдайдан ғой.

— Құдайдың бұйрығына өкінбегенің жақсы, шырағым,— деп еді, Ұлпан соларға ғана бір қатал жауап қайырды:

— Құдай ешкімге Есенейдің үйін өрте деп бұйырмаған шығар...— деді. Мұны да азғана күлімдей тұрып, жұмсақ айтты. Онысы құдайға айтқан наразылығы емес, өрт салған құдай емес, адам дегені еді, жұрт та дұрыс ұғынды.

— Адам болмай, кім болсын? Аспанға ұшып кете алмас.

— Қатындардың құлағы аман болсын! Ертең-ақ біреуіңің болмаса біреуінің құлағына шалынып қалар,— десіп жұрт гуілдеп кетті. Ұлпан бұған да елегізе кеткен жоқ, тұрған қалпында тұрып қалды.

Іңір кезінде ауылға қайтып, қасында жалғыз Дәмелі, Ұлпан кешкі шайға отыра бергенде тарсылдап келіп тоқтаған тарантас дыбысы естілді. Ұзамай Шынар кіріп келді.

— Қеш жарық!.. Үйі өртеніп кеткен соң далада қалды-ау байғұс деп ұшып келдім. Жүр, біздің қосқа бір түн қонып шық!— деді Шынар.

— Әй, сен, құтырған қатын, үйі өртенген адамға көңіл айтқаның осы ма?

— Сен екеумізге үй деген не тәңірі! Осы да жетеді. Тұр киін, Дәмелі апа, сені де алып кетем. Астарыңа жұпар исі аңқыған көк мамық төсеп отырғызамын. Мая жастанып, шөмеле жамылып жататын боласыңдар.

— Ант ұрған-ай, бүгін келмесең, ертең көретін едің көресіңді.

— Сөзді қой. Тұр, киін, самауырым қайнап төгіліп кетеді.

— Мынау не дейді, Дәмелі апа? Самауырына шоқ салып қойып, өзі бізге кеткен бе?

— Сал күрендей атың болса, сен де сөйтер едің!

— Қап!..— деді де Ұлпан тұра келді. Дәмелі екеуі қуана-қуана, Шынармен бірге шөп басындағы Мүсіреп қосына жүріп кетті.

Ертеңіне Тілемісті алып подрядчик Пушкарь да келіп

еді. Олар да Ұлпанның жүзінен күйініш іздерін көре алмады. Көңіл айтысты, қипақтасты, шығынға ұшырап қалғандарын айтты.

Ұлпан Тілеміске қарап:

— Сен бұл кісіге менің айтарымды түгел жеткізші. Ертеңнен бастап сол кірпіш іргесінің үстіне үйді қайта сала бастасын. Әлдекім «өртке ұрынған жаман ырымнан» қорқып Ұлпан қонысын басқа жерге аударар деп дәмеленетін болар. Жоқ, мен қорықпаймын. Ырым-жырымды көрмей жүрген мен жоқ. Үйді сол орнына салдырамын,— деді.

Тілеміс арқылы Ұлпанның не дегеніне түсінген соң Пушкарь басын изеді:

— Дұрыс, әбден дұрыс. Екі үйдің тұрған іргесін тастап кетуге болмайды!

— Шығынға ұшырап қалдым деп бөле-жара дейтін жайды ескертті ғой. Ол жағынан қауіптенбесін. Үштің біріп өз мойнына аламын. Тек қыс түскенше үлкен үй мен моншаны және бір сарайды бітіріп беретін болсын!

Пушкарь қуанып кетті. Соттаса қалса, өрттің шығыны қанша болса да, өз мойнына түсетін еді. Күндіз-түнгі күзет келісім бойынша Пушкарьдің міндетінде болатын. Ұлпанға қайта-қайта алғыс айтып, қайта-қайта мырзалығын мақтап, қайта-қайта уәде беріп Пушкарь жүріп кетті...

8

Ұлпан жеңіл кашава шанамен үйіне келіп жеткені сол, жақындай берген қоңырау даусы естілді. Ояз бастығы ма, әлде сонау Омбыдан келе жатқан біреу ме? Үш атты қатар жеккен жабық ауыр шана ағызған бойы үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Қоңыраулары әлі шылдырлап тұр. Әуелі әскер киімінде, қылыш асынған солдат секіріп түсті. Одан кейін биік жағалы қасқыр ішік киген, аяғында шылдырлап қоятын қоңырауы бар етік, басында қара бұйра папаха, ұзын бойлы жас адам шанадан түсті. Ішігін иығымен ғана ырғытып қалып, солдаттың қолына түсірді де, офицер киіміндегі жас адам Ұлпанға қарай беттеді.

Есепей үйде жоқ-ты. Қысқа қарай жылқы қостарын әр жерге орналастыруға кеткелі айға жақындап барады. Қысқы үйге көшіп-қонғалы екі-үш-ақ күн, қонақ үй

әзір емес, Ұлпан мұндай қонақтарды қайда түсірерін ойланып тұрып қалған.

Жас офицер Ұлпанға жақындап келіп қазақша амандасты:

— Сәлеметсіз бе, Ұлпан жеңгей, лұқсат болса қонып аттанар едік... күн де кешкіріп барады...— деді.

Ұлпан офицерді енді таныды. Бұдан үш жыл бұрын Тобыл қаласында көрген. Есенейге сәлем беруге келген жас офицер Қази Уәлиханов, жас та болса ерте піскен жас офицер шай ішіп отырып Ұлпаннан көзін алмап еді. Тіпті қоймаған соң Ұлпан да оның көзіне тік қараған. Не деген сөйлеп тұрған көз еді! «Бірдеме керек пе?» деп тұрғандай екен! Қази көзін бұрып әкетіп, қайтып қарай алмай қойған. Сол Уәлиханов тұқымы жас офицер Қази бүгін, міне, тағы кездесіп тұр. Бұл жолы көзін бұрып әкетпестей тәкаппар қарайды.

— Лұқсаты лұқсат... бұл үй қонақтың атын басқа қақпайды. Бірақ қонақ үйіміз жиналған жоқ еді, өзіміз отыратын үйге түсесіз де...— деді Ұлпан.

— Қалағанымыздың өзі сол өзіңіз тұратын үй болар еді,— деді Қази.

Қази аңдамай айтты ма, әлде әдейі аңғарта айтқысы келді ме, әйтеуір түпкі ниеті көрініп қалды. Ондайды қолма-қол сезіне қалатын Ұлпан ешбір сыр аңдатпай:

— Үйге кіріңіз,— деді. Ұлпанның божысын ұстап жүрген Әбілқасым деген орта жастағы адам қонақтарды түкпірдегі бір бөлмеге апарып кіргізді.

Қази Уәлиханның үлкен әйелінен туған ең үлкен ұлы Ғұбайдолланың немересі еді. Ғұбайдолла әкесі өлген соң Сібір генерал-губернаторы хандықты маған ұсынар деп дәме қылған. Уәлиханның өлімі қазақ даласында хандықты бір жола жою мәселесі көтеріліп, негізінде шешіліп қойған тұсқа кезікті де, губернатор оған көңіл айтуға жіберген елшілік арқылы мол-мол сыйлық және подполковник шенінің патентін көлденең тартыпты. Губернатор жіберген хатында Ғұбайдолланы аға сұлтан деп болашақ лауазымын атай жазыпты. Оның үстіне қала салуға осы күнгі Көкшетау қаласының тұрған жерін сұрапты.

Ғұбайдолла долданып кетті. Хан лауазымын берсе, бір қала түгіл, он қала салатын жер сұраса да қабырғасы қайыспайтын еді. Уәлиханның үлкен ұлы, хандық жолы менікі деп дәмеленген сұлтан орыс патшалығымен ат құйрығын кесе айрылысты. Тезбе-тез қол жинап

немерелес Есенгелді, Саржан, Кенесары үшеуін бас қылып Ұлытау, Кішітау жаққа жөнелтті. Орыс патшалығы «Орда өзара бөлініп-бүлініп жарым-жартысы Ұлытау жаққа көшіп кетіпті» деп жүргенде, ол жақта жасақ құрылып жатқан. Кенесары қозғалысы дегеннің түп қызығы сол Ғұбайдолла болатын.

Ғұбайдолла өзі, қасында тоқсан ру басы — ақсақал, билері бар, екі мың жасақпен Баянауылға келіп орнап, Қытай императорына қырық кісі елші жіберді. Өзін Орта жүз бен Ұлы жүздің ханы деп бекітуді сұранды. Біздің даланың бөлініп-жарыла беруіне қашаннан тілектес Қытай үкіметі сарандық істеген жоқ. Ғұбайдолланы қазақтың ханы деп бекітіп, оның үстіне Қытай империясының ұлы князі — Ван Гун деген атақ берді. Қасындағы табақтас-жемтіктестері ақ киізге салып хан көтерді.

Ғұбайдолла хан көп жасай алған жоқ. Қолбасшы Кенесарыға екі-үш рет жасақ жөнелтті. «Қимылда!»— деді. Ол екі арада орыс шекаралық әскері «Баянауылды» үш жағынан қоршап алып, бір шай қайнайтын уақыттың ішінде хан ордасының дал-далын шығарды. Қасындағы тоқсан табақтасымен бірге Ғұбайдолла Березов қаласына, мәңгі қайтпас мекеніне жер аударылды.

Орыс патшалығының Ғұбайдолла алмай қайтарған сыйлығы енді оның он алты жасар баласы Болатқа берілді. Майор атағы қоса берілді.

Болат майордың баласы сұлтан Қази Омбыдағы кадет корпусын бітіріп, Сібір генерал-губернаторы Гасфорттың қарамағына алынды. Оқуға да сол генералдың қамқорлығымен алынған еді. Қази қадет корпусына келіп түскен жылы Шоқан Уәлиханов сол корпусты бітіріп шыққан еді. Шоқан сияқты Қази Уәлиханов та Шығысты зерттеу жұмысында болды. Қара Ертісті бойлай жүріп Семіз-найман елін орыс патшалығына қосты.

Дүние жүзінде екі-ақ жігіт хан тұқымы қалса, ол екеуі жауыққан араз болар еді. Ол үшін Орта жүз, Кіші жүз болудың керегі жоқ. Екеу болғандығының өзі жетіп жатыр. Уәлиханның үлкен әйелінен тараған әулеті мен кіші әйелінен тараған әулеті алты дуан ел сыйған қазақ даласына сыйыса алмады. Бірінің үстінен бірі жаудырған арыздар бойынша, сол кездегі Сібір

генерал-губернаторы Дюгамель корнет Қази Уәлихановты Тобыл қаласының полкына ауыстырды. Ұлпанды ол сол Тобыл базарының тұсында көрген.

Жас офицер Кенесарының қандасқан жауы, аяқтап келгенде оны әлденеше рет жеңіп, Керей — Уақтың жерінен айдап тастаған жауы, атақты батыр, әділ би атанған Есенейді көруге келіп еді. Есенейдің өзі де, Ұлпан да Қазиға үлкен қошамет көрсетті. Әсіресе Кенесары қозғалысына көзқарастары бір екен. Әттең ерте піскен жас офицер Ұлпанға қарай беремін деп сүрініп кетті.

Қази Тобылда екі-ақ жеті болып, алты айға босанып кетіп еді. Ол кідірместен Петерборға барып, соғыс министрі Милютин арқылы сұранып, казак-орыс лейб-гвардия полкына алынды. Осы келісінде сол полктың офицері еді.

Ұлпан қонақтарын ашық жүз, жайдары мінезімен күтті. Құрметті қонақ келгенде, бірге отыратын үш-төрт адамдары болушы еді, оларды да шақырып алды. Әнші жігіттер, дойбышы жігіттер келді. Елдің жай-күйімен, ойын-сауығымен танысамын деген адамға көңілсіз болмауын да ойлады. Жатар уақыт жеткенше өзі де бірге отыра берді. Бірақ Қази ондай әңгімеге шорқақ жігіт екен, ауыл адамдарымен тіл табыса алмай, ақсүйек төре екендігінен бір сәтке босай алмай қойды. Офицер етігі не сықырлайды, не шықырлап қояды. Ұлпаннан басқа осы үйде отырған адамдардың тезірек кетуін күтетін сияқты. Оны сезінген дойбышылар бір-біріне-бірі:

— Сіздің биіңізді біз мына құлымызбен-ақ жей саламыз.

— Жоқ, жей алмайсың...

— Жей алмасам, тұсаулы аттай тұрды да қалды емес еп? Ол күні өткен би! Ондай би болғаны адыра қалсын!— деп қалжыңдасады. Тұсаулы аттай тұрып қалған би дегендері, әрине, қазақ қалжыңынан хабары жоқ жас офицер Қази Уәлиханов.

Бір кезде Қази ауыл адамдарынан тез құтылғысы келіп, шаршап келе жатқанын айтты. Жолды қар басып қалған... сегіз күн жүріпті... Көкшетауға дейін әлі бес-алты күн жүретін болар. Ұлпан оған:

— Ас әзір... қол жуыңыздар,— деп жауап берді.

— Лұқсат болса, осы үйде бірер күн тынығып дем алуға болмас па екен?— деді.

Ұлпан онысына да қарсылық білдірген жоқ.

— Жатыңыз... дем алыңыз... Ертең қонақ үйіміз дайын болады,— деді.— Шеттен біреулер келіп қалмаса, бүгінгідей ауыл адамдары да бола бермес...

Кешкі тамақтан кейін қонақтарын түкпір бөлмеге жөнелтіп, Ұлпан өзі де жатуға айналды. Күміс жақтаулы үш жарма айнаның алдына келіп отырып, шешіне бастады.

Ұлпан бүгін Мүсіреп үйінен кештетіп қайтқан. Шынар бірінші баласын тапқан еді. Ұл туды. Шынар толғата бастағанда-ақ хабар беріп еді, Ұлпан Стаптан акушерка әйел алдырып, сонымен бірге Шынардың қасында үш күн болып қайтты.

— Ерке қатын, енді сен өлмейсің! Жат әрі қозғалмай!

Екі күн қыз-келіншектерді жинап өткізген шілдеханадан шаршап қайтып еді, әлі ұйқысы келмей отыр. Ойында бір өң бойын өртеп кететін толқыныс бар. Ол— пісіп жеткен әйел мұңы — бала. Ұл бала! Есенеймен қосылғалы үш жылдан асып бара жатса да, бала белгісі болмай келеді. Есеней бірнеше баласы болған адам. Кінә, Ұлпанның өзінде болмаса қайтсін! Бойға бітпей жүрген баланы сағыну деген азап екен. Түсінде бала емізіп, бала ойнатып отырғанын көреді. Қуанып оянады, ұзамай ағыл-тегіл жылап алады.

Бала жайын Есеней де анда-санда есіне алып қояды.

— Біржола бала берместей қарғайтын, құдайға жазған жазығым жоқ-ты!— деп бастайды да:— бермесе тағы мейлі, менің жарым да, ұлым да, қызым да Ақнарым, Есенейім, сен аман бол!— деп тоқтайды.

Ұлпан айна алдында едәуір қозғалмай отырып қалды да, шешіне бастады. Денесі құрғыр әлі босаңсымай, толықпай келеді. Тым болмаса май басып толықса екен-ау. Жұрт жарықтық ақ-адал көңілімен Ақнар бәйбіше десе, сол бәйбішелікке де әлі толмай тұр. Баяғы денесі, иіліс-бүгілістеріне бір әжім түспеген жас дене! Ішібауры әлі жарау... Шамалап толықса да болар еді-ау. «Толығу үшін не істеу керек? Күніне екі рет ет жеп, он аяқ қымыз ішу керек,— дейді Дәмелі. Онда кісі жарылып өлетін шығар!..

Ұлпан толықпадым деп назаланғандай болса да, денесінің мүсіні бұзылмағанына да қатты қуанады. Жаз бойы көл, қыс бойы монша сылайтын болар... Шынар ант ұрған сылаңдап жүріп-ақ бір ұл тауып алды ғой!..

Жаным таза, жүрегім таза, құдай бар болса берер әлі!

Осы ойларға келіп, өзін-өзі жұбатты да, Ұлпан жатардағы бүрмелі кең көйлегін киіп жатып қалды. Тобыл, Ірбіт, Троицк, Бағлан қалаларына бара жүріп сыртқы көйлек, ішкі көйлек, жатардағы көйлек дегендерді ұғынып алған қыр қазағының Ұлпан бірінші қызы еді. Ол әдетін әсте ұмытпай келеді.

Қанша ұйқтағанын қайдан білсін, Ұлпан оянып кетті.— Ұлпанжан...— деген сыбырдан оянды. Қази екенін танды. Қонған үйінің қыз-келіншегіне, үй іші ұйқтап кеткен соң «қол салу», «ояту» деген қазақ халқында қашаннан бері бар әдет. Ұлпан оған таңданған жоқ. Бірақ осы Қази деген жігіттің ниетін келген бетінде аңғарып, ұнатпай қалған. Сол түйіншек ойында қала барған екен, Ұлпан басын көтеріп алды да:

— А, жүрейін деп жатыр екенсіз ғой... Дәмелі апай, шам жақ, шай қой!— деп түрегелді. Жалаң аяғына кебісін киіп, арқасына шапанын жамылып алды.

— Қазір, айналайын, қазір!— деп Дәмелі шам жаға бастады. Қази жылысып шегіне берді.

Қази Тобылдан өз еліне кетіп бара жатып, бұл үйге әдейілеп кештетіп келіп еді. Жолшыбай Есенейдің үйде жоғын да естіген. Стап қаласында Тобылдан таныс Тілемісті тауып алып, бар жайды біліп келген. Тілеміс іштей Есенейге тіпті дос емес: әкесінің құйрығын түріп қойып дүре соқтырғанын есінен шығара алмайды. Есеней тіріде оның кегін қайтара алмайтынын да біледі. Сондықтан үнсіз бағынып, тапсырғанын дәл орындап жүре береді.

Тілеміс әсіресе Ұлпанға өш. Жап-жас басынан бұйыра сөйлеп, Есенейді басынып алды. Сибан деген бір тайпы ел оны Есеней ордасының бәйбішесі деп, бас иіп отыр. Өзге жұртқа қандай кең алақан болса да, Тілеміске іші жылынбай-ақ қойды. Шіркін-ай, Ұлпанды кіммен болса да жақындастырып-жанастырып алып атағын ел-жұртқа түгел жайып жіберер ме еді! Осындай екі жақты қастықтың орайы табылмай жүргенде, құдай айдап Қази Уәлиханов кез болды. Жас офицер күле сөйлеп сырын аңғартып еді, Тілеміс жабыса кетті:

— Пісіп отырған кезі. Байы қартайды. Бала жоқ. Құдай біледі, өзіндей біреу кездессе шалқасынан құлап түседі,— деді.

Тілемістің осы айтқандарына сеніп, Қази келген бетінде-ақ ойын Ұлпанға аңғарта сөйлеп еді. Ұлпан оны

аңғармағандай жауап қайтарып, қоныңыз деді, бірер күн дем алуына да лұқсат етті, сыйлады, құрмет көрсетті... Жұрт көзінше сыр бермей отырғандай еді, енді мынасы несі? Қасына барғанда: «Жүрейін деп жатыр екенсіз ғой!»— деп атып тұра келе ме екен? Мұныcы «аттаныңыз!» дегені ғой!

Уәлихан тұқымынан шыққан патша офицеріне қара қазақтың қыз-қатыны қашан қарсылық жасай алып еді? Хан тұқымының көзіне іліккеніне мәз болатыны қайда? Мұның өзі тоң мойын қара қазақтың хан тұқымын елемей бастағанының бір қыры емес пе екен?

Қази бұл қорлыққа шыдай алмады. Аттарын жектіре бастады. «Күндерде бір күн реті келе қалса, есесін бір қайтарармын»— деді де, шайға қарамай жүріп кетті. Ұлпанмен қоштасқан да жоқ.

Қази шанасына мінгелі жатқанда, ағаш үйлерді жаңғырықтыра үрген үш үлкен төбет аулаға кіре бергенін көрді. Толған ай екі жағынан құлақтанып тұрған аязда төбеттер өңкей көкшіл көрінді. Желке жүндеріне күмістей жарқылдап қырау тұрған. Жақындай берген салт аттылардың бекінген қарды сықырлата-сыздата қатты жүріп келе жатқаны естілді.

— Айда!— деді Қази атшысына. «Қайтып келе жатқан Есеней болар» деп ойлады. Шана қозғалып кетті.

Төбеттер әупілдеп қалып, Есенейдің қайтып келе жатқанын хабарлап еді, Ұлпан жылы киініп алып далаға шықты. Есеней есік алдына жақындап келіп, атынан түсті де, шылбырын Кенжетайға қарай серпе тастады.

— Бүгін үйге жетпегенде далада өлетін едім, Ақнарым!— деді Ұлпанға.— «Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайрағы» дейтін бе еді? Сол менің жанымды алып қалған...

— Жоқты айтатының не сенің? Суыққа тоңбаған еркек Есеней болар ма еді! Жүр үйге...— Ұлпан Есенейдің сол қолына асыла кірді. Белбеуін шешті. Тымағын, сыртқы киімдерін сыпырып Дәмеліге берді.— Отыр, етігіңді шешейін.

Ұлпан Есенейдің етігін шешіп, мәс киген аяғын ұстап қарап еді, мұздай екен. Аздап дірілдеп қояды. Жаңа оның білегіне асыла үйге кіргенде де, бар денесінде діріл барын сезінген.

— Қазір моншаға түсесің!— деді Ұлпан.— Дәмелі апай, Салбырға айтшы, монша жақтырсын.

Есеней әр жылғы әдеті бойынша қысқа қарай жылқы қостарын Есіл, Обаған, Тобыл өзендерінің бойына

орналастырып болып, біраз күн қасқыр қуып, түлкі аулай қайтып еді. Кеше бір оқыс апатқа ұшырап қала жаздады.

Күн кешкіріп суытып келе жатқан. Қолденең қасқыр кездесті. Иттер қуа жөнелді. Биыл бұл жақта қар бетіне жұқа мұздақ тұрып қалған еді, иттердің жіліншігін қырқып, үшеуі де ақсай басатын. Қасында Қенжетай мен Шондығұл, Есеней де қасқырдың соңына түсті. Есеней қасқырға жақындай берді. Иттері аяншақтап тұрып қалғанын білген жоқ. Аты асқан жүйрік, «Байшұбар» атанған жүректі жылқы еді, бес шақырым жібермей қуып жетті. Енді-енді сойыл сілтер жер қалғанда қасқыр көлденең кездесе кеткен көлге жалт беріп еді, «Байшұбар» да бірге жалт бұрылды. Қасқыр, кідірмей тарта берді. Есеней ат-матымен жылымға күмп етіп құлады. Жауырын ортадан әлдене найзадай қадалғандай болып Есеней қозғала алмай қалды. Қенжетай мен Шондығұл келіп жеткенде, ат олай бұлқынып, бұлай бұлқынып, ойылып кеткен жұқа мұзды кеңітіп алыпты. Есенейдің кеудеден жоғары жағы ғана көрінеді. Жолдастары Есенейге қарай жүгіріп еді, Есеней оларға:

— Әуелі атты аман алып қалыңдар!— деді.

Шылбыры Шондығұлдың қолына түскен соң, жасында түйе балуан атанған адам атты оп-оңай жағаға шығарып алды. Есенейді сырт жағынан келіп, шылбыр тастап суырып алуға тура келді. Бір етігі аяғында, бір етігі үзеңгісінде жүр.

Күн батып барады. Панасыз суық далада Есенейді түгел қайта киіндіруге болмады. Іш киім, шалбар сияқтыларын жаңадан кигізіп, жолаушылар суыт жүріп кетті. Қасқыр қумай төтелей шауып, қара үзбей отырған басқа жолдастары да келіп қосылды.

Түн ортасы ауа бере бір жылқышы қосына кездесіп еді. Қоста жан жоқ екен. Кіре сала от жағып, Есенейді түгел қайта киіндіріп, енді шайға қол қоя бергенде, даладан айқай естілді:

— Иесіз қосты басып алған қай итсіңдер?— деді дауыс. Шондығұл далаға шығып айқай салған адаммен екі ауыз тіл қатысты да, қайта кірді. Сырттан дауыстаған адамның шаба жөнелгені естілді.

— Бұл кімнің қосы екен?— деп сұрады Есеней.

— Қожықтың қосы екен.

— Қожықтың?

— Ие...

— Ендеше, аттанайық, жігіттер. Қожықтың қосынан дәм татуға болмайды. Қоржындарында құрт-мұрттарың болса, соны талғажау қыларсындар.

Есеней тобы аттанып кетті. Кешеден бері суық далада ашығып келе жатса да, Есенейге ешкім қарсылық ете алмады.

Қожық атақты ұры, атақты сотқар еді. Жүз жігіт баукеспе ұры ұстайды. Жолаушы тонайтын жолбасарлары да бар. Олай қашып, бұлай қашып, он жылдан бері Есенейдің қолына түспей жүр. Талай кедей ауылдардың жылқысын тал түсте тартып әкетіп, тендік берген емес. Әкелген жылқыларын өз жылқысына қосып жіберіп, ізімен келген иелеріне:

— Бұл жатқан Есенейдің жылқысы... Батыр болсаңдар жақындап көріңдер!—дегені де Есенейге екі-үш рет жеткен.

— Дүниеде жалғыз ғана қас адамым бар. Ол — Қожық! Қолыма түссе, кескілеп өлтірер едім,— дейтін Есеней.

Осыдан бес жыл бұрын Еменалының үйіне келіп Қожық қонып кеткенін естіп, бұған дейін бір ауыл болып бірге отыратын туған інісін өз маңайынан айдап тастаған. Содан бері інісіне де іші жылыған емес.

— Еменалының қолынан келмейді, әйтпесе еш нәрседен бас тартпайтын адам!— дейтін.

Есеней жылымға құлағаннан кейін екі түн, бір күн аштан-аш жүріп отырып, үйіне жеткені осы. Суық өткендік пе, әлде басқа бір дерт пе, әйтеуір тұла бойына дірілдеу пайда болды. Анда-санда шауып-шауып алып денесі қызғандай болса да, дене дірілінен құтыла алмай келді.

Ұлпан Есенейді де «орыс моншасына» үйретіп алып еді, «Орыс үйіне» үйренгені сияқты Есеней моншаға да үйренді. Осы күні ол:

— Әр намаздың алдында дәрет алғанша моншаға түсіп алса, қазақ тоқсан тоғыз ауруынан құтылар еді!— деп қалжыңдайтын болған.

Есеней қанша ашығып келсе де, тамақты аз ғана жеп моншаға кетті:

— Ақнар, сен жата бер... Мен моншадан күн көтерілмей қайтпаспын!— деді кетерде.

Есеней моншада айтқанынан асыра, түске дейін отырды. Моншаға қымыз алғызды. Сүйегінен өткен суықтан арылса дірілдеуі де тоқталар деп үміттеніп, қайың жапы-

рағымен Салбырға өзін-өзі қанша сабалатса да, діріл тоқталмады. Үйіне қайтып келді де, қасқыр көрпені айқара жамылып жатып қалды.

— Ақнар, өзім оянғанша оятпассың мені.

Есеней ертеңіне түске жақын оянды. Сақал-шашы өлі жүндей ұйпа-тұйпа, өңінен айрылып бозарып кетіпті. Бет-аузы өзінікі емес, сексенге келген шалдікі дерлік. Барлық бет терісі алқымына қарай салбырап, ең кемі он жас қартайып тұрды. Бұрынғы әжім дегендері енді көп киілген кенеп шалбардың тақымдығындай қатпар-қатпар. Жүзінде бірден көзің үйрене алмас айбар, ызғар болушы еді. Көзің үйренген соң нағыз еркек пішіні осындай болу керек деп ойлайтынсың. Сол айбарлы жүз қатты солғындап мыж-мыж болуға айналған екен. Сол айбарлы жүз кейде мейірімділікке, достыққа, сүйіспеншілікке бейімделгенде тағы қызығатынсың. Барлық шынымен, жан-жүрегімен құлап отырғанын көретін едің. Қазір Есенейдің жымиғаны, Ұлпанға мейірім төге қарағаны көргің келместей жалыныпты екен.

Ұлпан түн бойы күзетіп қасында отыр еді, шошып кетті. Басқа бір әйел болса, жылап жіберер еді. Ұлпан Есенейге шын сүйіскен жардың сөзін айтты:

— Жолбарысым, тыныш, жақсы ұйқтадың... Өзің де әбден шаршаған екенсің. Тұр, киін... Сақал-мұртың да өсіп кетіпті. Қеңжетайды шақыртайын ба?— деді.

— Шақыртсаң, шақырта ғой. Өзің ана бөлмеге бара тұршы, мен киініп алайын.— Бұрын Есеней Ұлпанның алдында киіне беретін.

— Құдайдың деймін-ау, саған қосқан еркегінің түріп қарашы! Басы қара қазандай... бар денесі ілбісіндей қара-шұбар... саусақтары таяқтай...— деп өзін-өзі сынай міней отыратын.

— Құдайға менің өкпем жоқ, жолбарысым. Құдай маған еркекті екі есе етіп берген ғой,— деп Ұлпан да риясыз мақтайтын, риясыз мақтанатын.

Есеней киініп шайға келді. Қеңжетайға шашын алдырып, сақал-мұртын жөндеткеннен кейін бет-аузының қатпар-қатпары әлгіден гөрі де жаланаштанып, молығып кетіпті.

— Міне, бозбала болдың да шыға келдің!— деді Ұлпан, Есенейдің көңілін көтерейін деп. Есеней үндеген де жоқ, жымиған да жоқ.

— Жолбарысым-ау, айтуға реті болмай жатыр, сүйінші! Шынар ұл тапты.

— Е, Мүсіреп әлі жас қой!

— Сенен қанша жас дейсің! Сүйінші бергің келмей отыр ма?

— Қалағаныңды ал, Ақнарым.

— Шын ба?

— Шыным, Ақнар, шыным.

— Шының болса, тез жазылып кет! Осыдан басқа қалауым жоқ. Сендей еркек жазылғысы келсе, жазылып кетпейтін несі бар! Көрмей жүрген суығың ба еді!..

— Шынарға сәлем айт: ұлы өмірлі болсын! Тілектеспін! Мүсіреп неғып келмей жатыр, менің келгенімді естімеді ме екен?

— Кеше кешке келіп кетті. Сен ұйқтап жаттың.

— Шақыртшы, Ақнар... Шынардың күні таяу деп биыл ермей қалып еді. Талай жерде сол қалжыңбастың керегі болды-ақ... Айтқандайын, түнде біз ауылға жақындап қалғанда жөнеле берген шаналы кім?

— Ана жолы Тобыл қаласында сені іздеп келетін жас жігіт Қази.

— Неге түнделетіп жүріп кетті?

— Әдейі сенің үйде жоғыңды біліп, бірер күн қона жатуға үміттеніп келіпті.

— Сен немене, ыңғай бермедің бе?

— Жоқ-е, қонақ үй әзір болмаса да осы үйге түсірдім. Сыйладым. Ауыл адамдарын шақырып алдым. Өзім де қасында болдым... Жас жігітке керегі ондай құрмет болмай шықты...

Есеней одан ар жағын тәптештеген жоқ. Ұлпан айтқан жоқ. Бұл екеуі үлкен сенімнің, адалдықтың адамдары еді. Осындай шетін жайлар сөз бола қалса, көздерін аударып кететін, не қызарып, не сұрланып кететін адамдар бұлар емес-ті.

Шай үстіндегі кеңестен кейін екеуінің ойындағы басқа бір түйіншектері оянды. Ол көптен бері жүрген түйіншек — перзент жайы. Есеней әлі нағыз еркек, Ұлпан болса-болмаса да пісіп болған әйел. Әкелік те бала іздейді, аналық та бала іздейді. Мұрындарына жас қозының иісі келгендей болғанша тіленеді. Жылма-жыл балалап тұратын төрт түлік малдың төлі—құлыны, ботасы, қозысы, лағы көздеріне түсіп кетсе, өздерінің баласыздығы естеріне түсе қалады. Құдайы құрғырға бұлардың неменесі жақпай жүр? Есенейдің кәрілігі мен Ұлпанның жастығының арасында қандай шалғайлық

бар? Жоқ қой!.. Ұлпан жас төлді көргенде қуана тұрып мұңая қуанады.

Шынар аман-есен босанғанда, Ұлпан барлық жантәнімен қуанды. Сталтан әйел докторын шақыртып алды. Жас нәрестенің кіндік шешесі болды.

— Қошақаным-ай, иісің қандай еді, жұпардай!— деп жөргекке оралған нәрестені өз шешесінен бұрын иіскеді.

— Сен жата бер, әй! Сибанға бір ұл тауып бердің, болды! Мақтанба. Менен қызғанбай-ақ қой,— деді.

Шынар Ұлпанды көзімен аймалады: қайтейін, мұндығым... Менен сен бұрын ұл тапса екен деп тілеушінмін, адал тілеушінмін. Тіпті сенен Мүсірепті де қызғанбас едім... Үміт үзе көрме, бауырым...— дейді Шынардың көздері.

Ойында осы тілектестігі, Ұлпан үйіне қайтарда Шынар оған әдеттегі қалжыңын айтты:

— Сен қатын да тұра тұр әлі... Сен ұл тапқанда баланды бауырыңнан жұлып алып, өзіңнен бұрын емізермін!— деді.

Ұлпан үйіне қуана да мұңая, мұңая да қуана қайтқан. Содан бері аналық дерті тіпті күшейіп, кейде тұншықтырардай бунап, кейде өртеп жіберердей күйдіріп-жандырып кетеді.

Есенейдің халі де осыған жақын. Ол қара шешектең кейін ауырып көрмеген адам еді. Осы жолғы құлауынан қатты қауіптенеді. Әсіресе осы бір дірілден қорқады. Аузына көбіктенген сілекей жинала береді. Көп жаралынған адам еді, Артықбайға ұқсап қалмаса қайтсін!.. Ұрпақсыз өтетін болса, ол өз алдына бір қасірет, мен олай-бұлай болып кетсем, Ақнардың күні не болар деп қайғырады. Баласыз әйел — панасыз әйел. Қазақ дәстүрінше, шариғат бойынша баласыз әйел өз үйіне өзі не деп саналмайды. Әсіресе жесір қалған әйел «аға өлсе — іні мұрасы, інісі өлсе — аға мұрасы». Мұны әлі орыс заңы да өзгерте алған жоқ. Осыған байланысты Еменалы есіне түсіп кетсе, дірілі де күшейе түседі.

Есеней кешеден бері үзбей ұйқтап жатқан жоқ. Қараңғы түнде бір оянып кеткенде қасында отырған Ұлпанды көрді. Аяп кетті. Дірілдеп жатқан қолын созуға бата алмады. Көзін жұмды да, ауыр ойларға кетті. Шешімі жоқ, үміттенері жоқ ойлар қамап алды.

Қазір Ұлпан мұның көңілін көтерейін деп әрнені жеңіл ойнақылықпен айтып отыр. Ұлпанның көңілін бұл немен көтерер?

Алыстан бір түйткіл елес береді. Оның не екенін түсінейін деп ойлана бастаса, тұла бойы шіміркеніп, жүрегі дүрсілдеп соғып кетеді. Жүрегі бар болғыр өзі сезінеді де, өзі безінеді. Өзі сыбырлайды да, өзі тыңдама, естіме дейді! Ондай жұмбақты қалай шешерсің? Қалайда, «Есеней, сен қартайдың, Ұлпанға бала керек!» дегенді Есеней анық түсінетін сияқты — Ұлпанға бала керек! Ол бала аспаннан түсе ме? Бұл сұраудың жауабы табылар емес.

Шайдан кейін Есеней Ұлпанға телміре қарап:

— Ақнар, менің төсегімді оңаша бөлмеге шығартшы. Өзіңнен басқа бір адам кірмесін. Салбыр күні-түні қасымда болар. Өзін дұрыстап киіндірерсің,— деді.

— Доктор шақыртайық, Есекесі.

— Шақыртсаң шақырт. Тек бақсы-балгерді көзіме көрсетпе!..

Сол күні олар оңаша бөлмелерде бөлек жатты. Бөлек жатса да ой-сезімдері тоғыса берді. Бірінің қайғы-мұңын бірі біліп жатқандай, бірге күрсініп жатты.

Әлдекандай сезімнің, сезім емес сезінудің ойына орала беруі, қытықтай беруі тіпті жай болмайды. Ұлпанның екі-үш күннен бергі ішкі толқынысы әлденеңің алдамас хабаршысы екен. Ұлпан сол күні түнде оянып кетті де, жалаң аяқ жүгіріп келіп, Есеней жатқан бөлмеге кірді. Жанып тұрған шамды үрлеп сөндіріп, Салбырға үйіңе жүре бер деуге шамасы келді. Есенейдің қойнына кіріп кетті. Жұлмалай бастады, аймалай бастады.

— Тұр, Есеней, тұр! Екі күн еркелеп жаттың, жетер! Ендігінді қоя тұр. Мен жерік болып қалдым!— деді.

— Жерік дедің бе, Ақнар?

— Тап соның өзі!

Есеней Ұлпанды бір қолымен құшақтай көтеріп, өзінің кеудесіне жатқызды.

—Шын ба, Ақнарым?— даусы қалтырап, дірілдеп әрең естілді...

— Шын болғанда қандай! Аузымнан сілекейім шұбырып барады!

— Енді Есеней өлсе де болады! Жалғыз арманы осы болатын.— Бұл жолы даусы қалтырамай өз қалпында шықты.

— Есенейдей еркек жүз жасамаса, несімен Есеней болғаны! Айтпа жоқты!

Жас дене бар қызуын кәрі кеудеге айқара жауып жабыса түсті...

— Ақнар-ау, неменеге жеріксің? Түйенің алаботасы мен көкпектің бірі емес пе?

— Жоқ, құдай!.. Менің жерігім қайбір оңған болады дейсің. Шынардың шешесі күлге көміп пісірген нанға жерікпін... Ағаштың қара көмірі мейіздей жабысып-жабысып тұрған нанды көріп едің ғой ана жылы? Соған... Сілекейімді жия алмай қойдым...

Заты жоқтың, аты жоқ болады. Жерік деген аты болған соң оның өзі де бар нәрсе еді. Жүкті болған әйел денесінде қай текті заттар жетіспесе, соның орнын толтыру керек. Соның аты — жерік. Жерік — жүкті болғандықтың бірінші белгісі. Алдамайтын белгі.

Есеней сырқатынан құлантаза жазылып кеткендей болды. Тұра келіп киініп, Кенжетайды таң атпай Мүсірептің үйіне жұмсады.

— Жылдам күлге көміп нан пісірсін... Ақнар қазір келеді деп айт!— деді.

— Нанға жабысқан көмірін алып тастамасын. Көмірі көп болса тіпті жақсы. Ана жылғыдай тұзды майға бұлғасын,— деп Ұлпан өз ойындағысын қосты.— Ыстық болсын!

Кенжетай кеткен соң Есеней Ұлпанға:

— Қыз болса өзіңе тартсын. Ұл болса маған тартса да мейлі,— деді.

— Жоқ, жоқ... Ұл болсын және саған тартсын!— Ұлпан күлге көміп пісірген жерігін жеуге жүріп кетті.

— Ә, күлді-көмеш жеуге келдің бе, талғағым! Дүние кезек дегенім есіңде ме?— деп қарсы алды Шынар.

— Кезегіңді ала бер... Өлтірмесең тезірек нанынды бергізші!— деді Ұлпан...

9

Ұлпан күлге көміп пісіріп, тұзды майға бұлғаған нанды ашыққан адамдай күйсей бастады. Жер төсекте жатқан Шынарға бір қырын отырып алды да жей берді. Нанға жабысқан қайың көмірі тісіне тиіп кетсе «ым-м-м!» деп қынсылап қояды. Құмартқан жерігі нан емес, тұз бен көмір сияқты. Көмірдің дастарқанға ұшып түскен қиқымдарын қолымен теріп алып, аузына қағып жібереді — «ым-ым-м!».

Ұлпан төр үйге бармай үй ішінің өздері тұратын, қазір онда Шынар жалғыз жатқан бөлмеге отыра кеткен.

— Нан жеуіңе қарағанда сен біреу емес, екі ұл табатын боларсың!—деді Шынар.

— Менен ақ бота бұрын боталап қала ма деп қорқып жүр едім... Ол биыл дөнежін шығады ғой. Ант ұрған сипақтап жүр дейді... Әй, сен неменеге жеріп едің?

— Құдай, менде қайбір оңған жерік болды дейсің!.. Қара бураның шудасын шайнауға жерік болғанмын...

— Бәсе, баланның басы қара қазандай, бураға тартқан екен ғой! Бет орамалыңды бері тасташы, терлеп кеттім.

—Ар жағында тазасы тұр ғой, ала қойсайшы өзің.

— Жоқ, қозғалғым келмейді. Денем қара тырнағыма дейін балқып отыр. Ым-м-м!..

— Мә, ендеше...

Шынар, құндақтаулы баласы қасында, әлі төсектен тұрған жоқ-ты. Акушер әйел бір жеті қозғалмай жата бер деп кеткен. Басын қына сары сәтен шаршымен таңып алыпты. Шынарға осылай жату да жарасады екен. Өзі де ақ көңіл адал жан еді, қазір бүкіл дүниедегі жалғыз ғана армансыз, жалғыз ғана бақытты жандай ажарланып кетіпті.

Дүние есігін өзі ашып келгендей, ұлы да мардамсып пысылдап ұйқтап жатыр. Шынар баласын ұйқтап жатып та еме береді деп мақтады:

— Кіндік шешесі ашқарақ болушы еді, соған тартып кете ме деп қорқамын!— деп қояды.

Ол кіндік шеше Ұлпан — күлді-көмеш нанды аузына бұралай тығып мытып отыр...

— Сен әй, жайыңа жат! Бір сындырым нанынды аяймысың менен?

— Жоқ-ау, егін шықпай қалған жылы сен жалғыз өзің бір ауылға жұт болатын шығарсың дегенім ғой...

Екі әнші қыз — Қәукер мен Бикен Шынар босанғалы осы үйде болатын. Қонақ басты болып жатқан отау үйге қолғабыстарын тигізуге әдейі қалып қойған. Қазір олар төр үйге шай жасап болып, Ұлпанды шақыруға келе жатыр еді, гүрілдей сөйлеп Есеней кіріп келді.

— Әлгі Мүсіреп мақтаншақтың кең сарайдай деген үйі осы ма?

— Осы, осы!— деді Ұлпан.— Бері кел, бері қарай!

Ұлпан осында кеткен соң, Есеней үйіне сыя алмап еді. Қашаннан бері күтіп жүрген қуаныш белгісін Ұлпан өзімен бірге ала кеткендей, Есеней құр алақан қал-

ғандай сезінді. Оның үстіне босанғалы үш күн болған Шынарға достық көңіл білдірер кезі де өтіп бара жатыр. Осы екі себеп еріксіз айдап Есенейдің үлкен басын кішірейтіп Мүсірептің үйіне алып келді.

Қоржын үйдің ортасындағы ауыз үй терезесіне қалың қырау тұрған қара көлеңкелеу екен. Сырттан келген адам кім болса да көзі үйренгенше біраз тұрып қалатын. Есеней де тұрып қалды.

— Бері қарай, бері қарай!— деп Ұлпан тағы қайталады.

Шұбалмалы пештің аласа есігінен әрең еңкейіп өтіп Есеней Ұлпанның даусы шыққан бөлмеге кірген бойында Шынардың үстіне аса қымбат саналатын бұлғын ішікті жауып жіберіп басын көтерді. Басы төбеге аз-ақ тимей тұр.

— Баланың көрімдігі, Шынаржан. Ақнар сараң болып бара жатыр білем, әлі күнге сағаң бір шаршы шүберек ырымын жасамапты.

— Есеней-ау,— деді Ұлпан тұра беріп,— Есеней-ау, неше күннен бері мен осы үйдің отынымен кіріп, күлімен шығып, қара жұмысында жүрмін ғой! Әлі сынық күреш берген жоқ. Мына жатқан сіздің жан сүйеріңіз орнынан да қозғалмайды. Жатады еркелеп!

Шынар үлкен кісі келген соң басын көтерейін деп еді, Есеней тұрғызбады.

— Жата бер, қозғалма, айналайын.

— Сонда маған беретіндері — күлге көмген қол тиірменнің қара наны! Өздері оны жемейді де!

— Күлді көмешке зар болып келіп еді, тойынайын дегенін көрдіңіз бе, би аға!— деді Шынар.— Мұндай мәстекіні көрген емеспін!

— Баласының кіндігін кестім. Оған да тұк берген жоқ.

— Мүсіреп ағама дүние малы керек емес, мырза демейтін бе едің?

— Бәрін билеп-төстеп әкеткен мына қатын сараң.

— Е, бетінен жарылқасын! Біздің үйде де бәрін билеп кеткен бір жан бар... Оның да бетінен жарылқасын! Байлық, мырзалық, сараңдық дегеннен құтылып жаным жаңа тыныштады. Жақсы еркек жаман әйелді адам қыла алмайды, жақсы әйел жаман еркекті адам қылады дейтін бе еді? Сол дұрыс екен, Шынаржан.

— Өзі үйіне сыя алмай күпсіп жатқан қатынды біржола күпілдетіп кет сөйтіп!..

— Мырзаның өзі қайда?— деді Есеней төрге шығып отырып болған соң.

— Шай-қант әкелуге қалаға кетіпті. Қазір келеді деп жатыр мынасы.

— Мырзаның бар жинағаны үш күнге жетпей қалғаны ма?

— Біздік бірдемелері қалған шығар. Жүр, төр үйге барып шай ішейік.

— Үйді ыбырсытпай қалған нанынды ала кет!

Бұлар шайға отыра бергенде айқайға басып Керейдің бір топ ақын-әншілері келді:

Мүсіреп, құтты болсын шылдақана,
Хабары әрең жетті кеше ғана.
Өткен соң он күн, он түн тарасармыз,
Жиналсын бес болыстан қыз-бозбала.

Тағы бір жастау ақын самауыр қасында шай құйып отырған екі қызды көріп, ол да сарнап қоя берді:

Сибанның аман ба екен қос бұлбұлы,
Тілеуші ек кездестір деп күні-түні.
Сағынып ұшып келдік әр қиядан
Құлаққа сіңіп қалған бұлбұл үнін.

Бұл ақын қыздарды айтысқа сүйреп әкетпек еді, үшінші мосқалдау ақын Есенейді танып қалды да:

— Ассалаумағалайкүм, Есеней аға!— деді, жолдастары әдеп шегінен шығып кетпеуін ескерте қатты дауыстап айтты. Өлең мен ән де тоқтала қалды.

—Жоғарылатыңдар, ардагер ақындар!— Есеней азғана ысырылып отырды.

Бұл келген — Керей аталатын көп рулы елдердің аты шулы ақын-әншілері, жыраулары еді. Ақын Шәрке сал, соқыр Тоғжан ақын, Нияз сері, Сапарғали ақын, тағы үш-төрт жаңа перілер. Бәрі де атақтының атақтысы — Сегіз сері ақынның мұрагерлері. Бұл елдерде «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Ер Тарғын» жырлары Сегіз серінікі деп саналады. Сегіз сері өз жанынан шығарған ба, жырау ретінде айта жүріп өңдеген бе, ол арасы дүдәмәл. Ал «Қарлығаш», «Гауһартас», «Әйкен-ай» әндерін Сегіз сері шығарғанын тіпті дауға салмайды, түгел мойындап қойған. Бұл кезде Біржан сал, Балуан Шолақ, Ақан сері әндері де іргелес Орынбор — Сібірге қарайтын қазақ елдеріне түгел тарап болған. Баяғы «Қалқам шырақ» деп аталатын алғашқы екі жолы әлденені ұйқастыра салып, айтайын дегені соңғы екі жолында болатын төрт жолды қара өлең

аяқсып, енді қазақ өлеңі төрт аяғын бауырына түгел жинап ала бастаған.

Бұл бағыт Қерейде Сегіз-серіден басталып еді. Мына келген ақын-әншілердің көбі соның шәкірттері.

Есеней ақындардан жатсыраған жоқ. Елдерінің жай-күйлерін сұрастырып, қалжыңдаса сөйлесіп, кең отыратын ыңғай көрсетті. Ұлпан тіпті қуанып кетті. Шынардың шылдаханасына атақты ақын-әншілердің арнай келгендерін Ұлпаннан басқа әйел болса күндер еді, күйінер еді, Ұлпанның жан-жүрегінде ондай бейшаралықтың иісі жоқ адам.

Ақындар Есенеймен амандасып сөзге айнала бастағанда Ұлпан Шынардың қасына қайтып келді:

— Әй, ерке қатын, шошаланда нең бар еді, бәрін қазанға салдырамын!— деді Шынарға.

— Салдыра бер. Бірдемең ұнамай қалып ақындардың сөзіне ілектіріп жүрсең жаныңды шығарамын!— деді Шынар.

— Басымды қатырмай жайыңа жатшы, сен!

Ұлпан шошалаға келсе, Жаниша бауырсақ пісіріп, Шынардың шешесі қол тиірменмен бидай үгіп отыр екен.

— Ойбай, апа, тиірменді маған бер, қазаныңды тезірек ас. Ақын-әншілер келіп қалды. Барыңды сал!— деді Ұлпан, тиірменді өзі айналдыра беріп.

Күшті қолдар тас тиірменді зырқырата жөнелді.

— Е, бар ғой, Ақнаржан, бар ғой. Аямайын. Мүсіреп ағаң қалаға кетті, бірдеме ала келетін шығар.

Шынардың шешесінің қысылмай тұрғанына қуанып кеткен Ұлпан:

— Онда өзіме де бір көмбе нандық бидай артық үгейінші,— деді. Қол тиірмен енді асықпай-саспай байырғы әніне баса жөнелді. Ұлпан ас піскенше шошаладан қайтқан жоқ.

Ақындар шай ішіп болған соң домбыраның құлағын бұрай бастады. Бұрын алды тар, ызғарлы отыратын, күле білмейтін Есенейдің енді өзіңмен өзіңдей тең отырып сөйлесетін адам болғанын сезінген ақындар еркін өлеңдетіп кетті:

— Сәлем ал, қадірлі ел, көп серіден,
Жиналған гүбірнаның жер-жерінен.
Баяғы ескі атақтың бәрін тастап,
Кезіңіз көңіл жұмсап мұзы еріген.
Ақнардай жеңешеміз есен-сау, ма,
Сындырмай көк болатты не білген...—

Бұл — ақын Шәрке салдың бастамасы еді.

— Жеңешелерің аман-есен... Осы үйдің отын жағып, күлін шығарып жүр...— деп Есеней көңілді жымиды. Ұлпанды мақтай келіп өзін сынап жіберген ақын сөзіне шамданған жоқ. Қайта «енді жақсы адам болыпсың» дегендей астарлы сөзге қуанып кетті.

Шәрке сал да өлең аяғын осылай бейімдей аяқтады:

— Қаныкпыз женгеміздің мән-жайына,
Білеміз мырзалығы қандайын да.
Құдайдың бере салған бір жаны ғой,
Сибанның кедейінің мандайына.

— Осы айтқаның әбден дұрыс, Шәрке сал!— деді Есеней.— Мен өзім Сибан деген елді малшы-сауыншыма айналдырып алып, енді болмағанда қайыршы ете жаздаған екемін. Қазір, құдайға шүкір, алдында малы бар, үстінде үйі бар елге айналды. Обалы менің мойнымда еді, сауабы сол жеңгелеріңдікі.

Ақындар Есенейден рұқсат алып, Шынарға келіп құттықтау айтысты. Бұлар Мүсіреппен қадірлес құрбы, Шынармен де достасып кеткен адамдар еді.

— Сибанның Ақнар, Шынар ай мен күні,
Көктемде жұпар атқан екі гүлі.
Көркіне жүрегің сай кең дүниедей,
Бар ма екен Мүсрептің тағы мұңы.
Балаңның бауы берік болсын, Шынар,
Қайғысыз, мұңсыз өтсін бар өмірі.

— Тоғжан аға,— деді Шынар ұяла жауап қайтарып.— Тоғжан аға, менің үстімде бір ішік жатыр, соны өзіңіз алып иығыңызға жамылыңызшы. Өзім жабар едім, әзір тұруға болмай жатыр.— Әлгінде ғана Есеней әкеліп жапқан ішікті өз үстінен азырақ ысырып қойды.

Тоғжан ішікті алып арқасына жамылып тұрды да:

— Осы бір тұста Атығайдың ақыны болғанша Сибанның кедейі болмаған екемін... Тым болмаса, өз үйімнен екі кісіге екі тостаған қымыз бере алатын едім-ау!— деді. Ақынның бір кедейленіп қалған кезі болса керек, налып-мұңайып айтты. Содан соң аз тоқталып тұрып тағы сөйлеп кетті:

— Жоқ, Шынар қалқам, арық атқа жібек жабу жараспас болар. Сен бердің, мен алдым. Болды сонымен. Игілік-қуанышына өзің ки!— деп ішікті Шынардың үстіне қайта жапты.

Мүсіреп үйіне қайтып келгенде Тоғжан ақын әндетіп, Сегіз сері жырлаған «Қыз Жібекті» айтып отыр екен. Мүсіреп Есенейден бастап ақындардың бәрімен қол алысып амандасты да «Айдай бер, Тоғжан, айдай бер!» деп, Шынар жатқан бөлмеге асығыстау шығып кетті.

— Бірдеме ілікті ме қолыңа?— деп сұрады Шынар.

— Қысылмай жата бер, кемпірім! Ақындардың аузы неге салымсыз болсын!

Мүсіреп төр үйге екі пышақ алып қайта келді:

— Аштан өлгілерің келмесе, бір-екеуің қолдарыңа пышақ алып далаға шығыңдар,— деді.— Міне пышақтарың... Әсіреп есік алдында жүр. Барыңдар.

Ақыннан ақынға, ауыздан ауызға көшіп келе жатқалы жарты ғасыр болған «Қыз Жібек» Керей топырағында Сегіз сері нұсқасында тұрақтап қалып еді. Осы келген ақындардың ішінде Сегіз серінің баласы, әрі ақын, әрі балуан Мұстапа да бар. Мұстапа Тоғжан ақынның жаңылыс айтқан жерлерін түзеп беріп отыр еді, қазір ол пышақ алып далаға шығып кетті де, Тоғжан да тоқтап қалды.

Есеней әр кездегі әдеті бойынша, Мүсірепке соқтықты:

— Келе сала қонақтарыңды далаға қуып жатырсың... Қысылысың бар ма, немене өзі? Балаңның бауы берік болсын деуге де шамамызды келтірмедің ғой!

— Сол баланың өзі ұнаңқырамай тұр...

— Неменесі ұнамайды?

— Басы бақыр қазандай. Саған тартқан ба деген күдігім бар. Шынар екеуің жайдан-жай әмпей болып жүрдіңдер ме екен деген күдік қысталап жүр...

— Отта, шіркін!

— Шын айтам... Әйтпесе қысылыс маған қайдан келсін! Жайлауда жылқым, қыстауда қойым жұтап жатқан жоқ қой...

— Осындай адаммен де жолдас болып жүресіңдер, ә?— деп Есеней ақындарға қарады. Ақындар күлісті де қойды. Ағайын арасының ойын-қалжыңына араласқан жоқ.

— Маған айтқан құтты болсының осы ма?— деді Мүсіреп.

— Ендеше... Балаңның басы үлкен болса, милы болсын. Алыс-жақын елдерге сыйлы болсын. Есенейдей бай болмасын. Іздегені дау болмасын, өнер болсын. Сегіз

серідей ойынан өлеңі қолынан өнері төгілген шебер болсын! Алла акбар!..— Есеней иегін сипады.

— Айтқаның келсін. Енді сегіз айда Ақнар аман босанып бір қазан бас ұл тауып берсін! Шілдеханасында осы ақындар түгел болсын!

Ақындар Ұлпанның екіқабат екенін түсініп, қуанысып қалды.

— Келеміз, келеміз...— десті.

Далаға шығып кеткен жас ақындар қайтып келген соң Тоғжан ақын «Қыз Жібекті» түгел аяқтап шықты. Не мақтау, не сынау күткендей айнала қарады.

— Жақсы айтып шықтың, Тоғжан. Былтырғыңнан көп өңделіп қалыпты,— деді Мүсіреп.

— Әкесінің ізіне салып, түзеп беріп жүрген мынау отырған Мұстапа,— деді Тоғжан. Мұстапа қызарып кетті. Қызара білетін ұятты ақын екен.

— Тоғжан ағай мені жай күйдіріп отыр. Мен әлі балдыр-батпақ, қалқам-шырақтан шыға алмай жүрмін. Әкемнің айтқандарынан құлағымда қалған бірдемелер бар шығар... Сонда да...

— Жібекті текті жерден шығару үшін ханның қызы дейді екенсің... Қара қазақтан ондай қыз тумай ма екен?— деді Есеней. — Біздің Орта жүз бен Кіші жүз қашаннан бері бірге жасасып келеді. Тіпті сонау Жошының балаларынан бері Кіші жүзде Сырлыбай деген хан болған емес. Одан соң, ханның қызы хан тұқымына ғана беріледі ғой. Жібек ханның қызы болса, Төлеген де ханның баласы болу керек. Мұны ескермеген екенсіндер. Жібекті қара қазақтың қызы деуге бекер-ақ қорынып-сындар. Мына қара сақалдың Төлегенге ұқсайтын түк қасиеті болмаса да анау үйде жатқан Шынар қай Жібектен кем?— деп сөз аяғын Мүсірепке тигізе қалжыңдай қайырды.

Мүсіреп жырдың өзіне ұнаған жерін мақтады:

— Кімнің қызы болса да мейлі, әйтеуір, Жібектің әменгерлікке көнбегені — үлкен ерлік.

— Көрпені ағаң ашқан сен ашқандай,
Не болды жас басыңнан, сорлы бала? —

дегені сөз-ақ емес пе?! Сансызбайдың сүйегінде бір шағым еркек намысы болса, енді жеңгесіне беттер ме!— деді.

Ақын Шәрке сал жас кезінде ала құйындау, әумесерлеу болса да осы күні ақыл-азуы шыққан адам еді. Есе-

ней мен Мүсіреп айтқандарының дәнін ұстап қалған екен.

— Есеке, дұрыс айтасыз,— деп бастады ол.— Өзімізді өзіміз жамандағымыз да келмейді, асыра мақтағымыз да келмейді. Әттең, осы күнге дейін батырлық та, ерлік те, сұлулық та, ақылдылық та хан тұқымында деп келдік қой. Әлі күнге қара қазақтың бойына сұлу қыз, ақылды қыз сыймай да, жараспай да тұратын сияқтанып келді. Сол ескі әдетпен кете беретініміз әлі бар. Кейде қара қазақтың ханның қызын бауырына басқанын да мәртебе көретін шығармыз... Ал анау Еділ, Жайық, Ойыл, Торғай ақындары Қыз Жібекті Сансызбайға қосып, мұратына жеткізеді екен. Біз, әйтеуір, соған көнбей келеміз,— деді.

Көшпелі елде ойын-сауық орны болған емес. Көшпелі елдің ойын-сауық көретін, ақынның сөзін еститін, әншінің даусын еститін ас пен тойға, шылдаханаға бала-шағасымен жамырай шұбыратыны да содан. Кешке қарай Әсіреп, Мүсірептің екі үйіне кеше ғана тараған қыз-бозбаланың үйіле-төгіле қайта келгені де содан еді.

Көшпелі елде ақын-әншілердің тойдан-тойға, шылдаханадан шылдаханаға көшіп жүретіндері де содан. Жұртқа айтар сөздері көп. Жабыққан, торыққан көңіл болса жұбатары, уатары көп. Осындай жұрт жиналар, әсіресе құлағына құлық қатып қалған жастар жиналар жерді олар да іздеп жүреді. Бұл — көркем сөз бен көркем өнердің сүйегіне біткен өлмес, өшпес қасиеті. Ешбір ақын бойындағы байлығын өзі ғана иемденіп бауырына басып отырған емес, ел-жұртына тезірек таратып беруге асығады. Бұл — көркем өнер қауымының айнымас заңы. Ақын-әншінің ел кезіп жүре беруге ұялмайтындары да осыдан.

Ақындар кезек-кезек өлең айтып, ән салып кешкі ойынды әбден қыздырған кезі еді. Ақын сөзі күн болып бүкіл дүниеге жарығы мен жылуын төге алмағанымен найзағайдай жарқылдап, күндей күркіреп қояды. Кейде кектендіріп ыза-қайратқа шақырып, кейде жарым көңілді әлдилеп қояды. Ел мінезін бірі мақтап, бірі сынап жастарға әр түрлі ой тастап жатыр. Қинәратсыз сын, әділ сын өзіңді-өзіңе күлдіретін ақын сыны, күлдіре отырып жылататын, жылата отырып күлдіретін сын, ойландыратын сын... Біреу ұялып, біреу қуанатын сын.

Екі әнші қыз — Қәукер мен Бикен қадірлі қонақтарға ауыл атынан қошемет көрсеткелі қосылып ән салуға

оңтайланды. Баяу бастап, шырқап аяқтайтындарын білетін жастар тынып қалды.

— Асыл сөз — атқан оқтай, жай кетпейді,
Жаманға оқ өтсе де сөз өтпейді...

Қыздар әнді енді көтере бергенде төрдегі терезенің ең жоғарғы шынысы салдыр-гүлдір сынып түсті де, қақ сойылдың шоқпар басы төрде отырған Есенейді жауырын ортадан нұқып қалды.

— Әкеңнің көрін...— түрікпен!— деді сырттан салған Еменалының айқайы.— Маған ағаш кестірмейтін сен кімсің осы? Мынаны көремісің? Төбеңде ойнайтын болады!— Сойылдың шоқпар басын екі жағына кезек-кезек үйіріп қойды.

Еңсесі төмен қарай солқ ете түскен Есеней: «Өлтірдіау, ит!»— деп қалды.

Қасында отырған Ұлпан атып тұрып, сойылды ұстай алып бар күшімен жұлқып қалып еді, Еменалы айрылып қалды.

— Жоғал, көргенсіз сотқар!— деді Ұлпан.

Үй ішінде екі жерде жанып тұрған бестік шамдардың әлсіз жалыны қаша жөнелгісі келгендей есікке қарай бұлқына жапырылды.

Екі қыздың әні де үзіліп кетті. Ойын-күлкі, сауық та тынып қалды. Үй ішіндегі жандар, Есенейден басқасы түгел тұра келді. Терезе алдынан шаба жөнелген салт аттылар дыбысы естілді. Ұлпан қолында қалған сойылды сынған терезеден сыртқа лақтырып жіберді. Есенейдің арқасын сипалап:

— Қатты тиген жоқ па?— деді.

«Елтінжал» сияқты қалың орманның екі үй «түрікпенмен» ағайындығы алыстан қосылатын Андарбай — Отарбай аулына берілгендігі Еменалыға қатты батып жүретін. Әлі қыстау салып үйрене қоймаған Андарбай «Елтінжалдың» әр жеріне бей-берекет орналасты да, екі үй «түрікпен» қақ ортасына орныға қыстады. Сондықтан «Елтінжал» Мүсіреп қыстауы атанып бара жатыр еді.

Едәуір ұзын орманның күнгей жағы қалың қара шие, жортып өтсең ат шашасын қызылға бояп жіберетін жидек пен бұлдірген. Екі жағындағы екі өзекте де жуа өседі, аралар ұялайды. Шөбі де қалың.

Жалдың орта тұсында самаладай жарқырап биік өскен жуан-жуан аң қайыңдар қарағайдай түзу. Екі үй «түрікпен» осы қайыңдардың ортасына қыстапты. Еме-

налының осыған іші күйеді. Сол күйіктен осы күнге дейін қысы-жазы киіз үйде отырып келген Еменалы қыстау салуға бел байлады. Екі үй «түрікпеннің» дәл іргесіндегі бөренелік қайыңдарды қырып алып, ағаш үй салдырмақшы болды.

Ішің күйсе—кек байланғаны да. Ол кек—Еменалының Еменалы екенін, Ұлпанның ең жақын досы Мүсіреп тің қатыны ұл тауып, мәз-мейрам болып жатқанда жұрт көзінше ойын-күлкілерін күлдей шашып ұшырып жібергенсең ғана қайтпақ...

Еменалы мана тал түсте он жігіт ертіп әкеліп, биік өскен ақ қайыңдарды қамшысымен нұсқап:

— Бірін қалдырмай қырыңдар!— деді де үйіне қайтты.

Осы кезде Мүсіреп те қаладан қайтып келе жатқан. Көп балтаның жанында түршіктірер сартыл-гүрсілін естіп, Мүсіреп үйге кірместен солай қарай кетіп еді. Ақ қайыңдарды балталап жатқан жігіттерді көрді. Ағаш денесіне аяусыз қадалып жатқан балталарды көрді. Бір жуан ағаш сықырлап сынып, жас қайыңдарды қирата жаншып құлап түсті. Оны да көрді.

— Ау, жігіттер, бұларың не? Құдайдан қорықсаңдаршы!— деді Мүсіреп.— Отын керек болса осындай ағашты кесе ме екен?

Жігіттер жөнін айтты.

— Біз емес құдайдан қорықпай жүрген... Еменалы ағаңыз... Ағаш үй салдырмақшы.

— Ауылда қонақтар бар, жігіттер. Ұят болады. Еменалыға сәлем айтыңдар: бұл ағаштарды мен бәрібір кестірмеймін. Кетіңдер!..

Он шақты ағаш жаралынып қалыпты. Дауыл болса құлайды, әрине. Жігіттер Мүсіреппен таласқан жоқ. Балталарын белбеулеріне қыстырып алып, кетіп қалды. Еменалының түн ішінде келіп Мүсірептің үйіне бүлік салғаны осының салдары еді.

Есеней көзін жұмып тістеніп қалды. Баяғыда Кенесары садақшысының оғы тиген жауырынын ортадан соқты-ау деп ойлады. Тап сол оқ қадалған жері шаншып-шаншып қалды. Ие, ағайын деген осы да. Сойыл сілтемей отыратын күні жоқ. Қан майданда қас жауыңмен қарсы тұрып алысқаның қиын ба, туысқан іңіңнің күнде бір тырнап, күнде бір нұқып қалғаны қиын ба? Қайсысы ауыр? Тоныңды бойыңа шамалап киер болмас па! Еменалы Есеней бола алса, мен қарсы болған күнім бар ма? Бола алмаған өзі екенін неге түсінбейді? Өз үйінде күп-

сінгенің жұрт көзінде күлкі көрінсе кімге өкпелейсің?.. Әттең, жауыз емес долысың. Ақымақ сотқарсың. Жауыз болсаң ендігі жазалап қойған болар едім. Долылық қысып кеткенде азғана ақылыңнан айрылып қаласың да соқтықпасқа соқтығасың. Ел-жұртқа мазақ, ағайынға қадірсіз боласың да жүресің...

— Тұр, Есеней, үйге қайтайық.— Ұлпан Есенейді тез киіндіріп, үйіне алып келді де, төсегіне жатқызды. Есеней сол жатқаннан енді қайтып тұрған жоқ...

10

Батыс Сібірдің далалық генерал-губернаторының қазақ жұмыстарын басқарысатын ақылшысы Тұрлыбек Көшенұлы бұл жолы екі үлкен мәселемен келіп еді. Қасында жерге орналастыру инспекторы Саврасов, заң жұмыстарының бақылаушысы Леознер және Қызылжар уезінің бастығы Демидов бар. Бұлардың қайсысы басшы, қайсысы қосшы, оны білетін ешкім жоқ, ел қазағы өзіне тартып, Тұрлыбек төре келді деп ұйғарды.

Ұлпан оларды әдейі төрелерге арнап салдырған қонақ үйінде қарсы алды. Есіктері оңаша екі бөлмелі, бір үлкен залды, жабық верандалы қонақ үй екі күннен бері әзір тұрған еді.

— Жеңеше, деніңіз сау ма? Есекем, қалай, тәуір ме?

— Шүкір, төре қайным, бір қалпы.

— Здравствуйте, мадам Акнар Артыкбаевна..

— Здравствуйте, здравствуйте...

— Здрасти, здрасти, хош келіпсіздер...

Қазақ қонақтар үйге кірген бетінде көріп отырғанын да көрмеген болып, білгісі келгенін білдірмеген болып, монтансып момақан отырады. Төре қонақтар олай емес, екі-үш бөлмені отырмастан аралап шығып, қонақ үйді мақтай бастады.

— Біздің генерал-губернатордың мәжіліс залы осыдан қанша үлкен екен?

— Кішірек болып жүрмесін.

— Жатар бөлмелері қандай жайлы! Қарағай иісі аңқып тұр.

— Варшава төсектері, голлан пештері, париж айналары... Е, мадам, тегінде, хандар нәсілінен деген сөз дұрыс болар.

— Вена орындықтары, иран кілемдері... біріне-бірі жатсырамай қандай жарасып тұр. Мадам туралы қандай мақтау айтсаң да, жеткізе айттым дей алмасаң керек.

Қонақтардың орысша мақтауларын Тұрлыбек қазақшалап болған соң Ұлпан мақтаудан қысылатындай азғана күлімдей отырып жауап қайырды:

— Мақтауларыңыздың бірде-біріне мен ортақ емеспін, қадірлі қонақтарым. Үйді салып берген орыс шеберлері. Мен, әйтеуір, жақсы үй салып берініз дегенімізді білем... Мына кісі, ояз бастығы алғаш келгенінде қазақы қонақ үйімізге ел қонақтарымен бірге қонып шығуға орайы келмей, жабық шанасына түнеп шығыпты. Сондағы ұялғаным әлі есімнен кетпейді. Содан кейін осы үйді салдырдым. Алдыңғы жылы бітті.

— Дегенмен де үйдің қалай салынар жоспарын өзіңіз ұнаттыңыз ғой?

— Жоқ-е, тәңірі. Жақсы болсын дегеннен басқа мен не айтты дейсіз. Киіз үй жасататын болсам, араласқан болар едім. Мынадай үйдің атын да білмеймін...

— Оныңызға илана тұрайық... дауласпайық. Бірақ өзіңізге ұнамаған дүниелік сіздің үйлерге кіре алмайтын болар. Бұған сіз де дауласпайтын боларсыз... Мына кілемдер, айналар, орындықтар дүние жүзіндегі елдердің өңкей бір мақтаулы асылдары. Өз беттерімен келіп орынды-орнына тұра қалмаған болар?

— Әйел мақтағанды жек көрмейді, мен де соның бірімін,— деді Ұлпан.— Бірақ дүние жүзінде қандай елдер барын білу түгіл естіген де емеспін. Айтып отырған нәрселеріміздің бәрін де мен Тобылдікі деймін. Өйткені бәрін де Тобылдан алдырдым. Біздің үйде басқа елдікі деп аталатын бір-ақ нәрсе бар — айна... оны «борансыз айнасы» дейміз.

— А... француз айнасы дейді екенсіз ғой?

— Солай болса, солай шығар. Өзгесінің бәрін тобылшана, тобыл-төсек, тобыл-орындық дейміз. Мына пешті де тобыл-пеш дейміз. Мұны да осы үйді салған Тобыл шеберлері салып берген. Екінші қонақ үйдегі пешті Петра деген казак-орыс салып еді, оны Петра-пеш дейміз...

Қонақтар мәз-мейрам, риясыз күлісіп көңілденіп қалды. Кішіпейілділік пе екен, анайылық па екен? Әттең, оқымағаны-ай!

Төре қонақтарын қарсы алудың сый-сыпайылығы аяқталды-ау деген кезде Ұлпан орнынан тұрып, кетуге лұқсат сұрады.

— Қадірлі қонақтарым, орысша тіл біліп, ауызбаауыз өзім сөйлесе алатын болсам, әлі де отыра тұруыма болар еді. Оған менің жайым келмейді. Кісі арқылы сөй-

лесуге қысылатынымды да жасыра алмаймын. Екінші қонақ үйде өздеріңіз шақыртқан бес болыс Керей — Уақтың болыс-билері келіп жатыр. Оларға да кіріп шығуым керек. Сау бола тұрыңыздар...— Ұлпан үйіне қайтып кетті.

—Осынша кішіпейіл, осынша ақ көңіл жан даланың нағыз тағы арыстанын қалай бағындырып алды екен? Мен таң қалып тұрмын,— деді Леознер.

— Сол кішіпейілділігімен... ақылдылығымен,— деді Саврасов.

— Мен бұл әйелді алты дуанға атағы жайылған ханыша бар еді ғой, сондай өркөкірек, ойына келгеннің бәрі де бойыма жараса береді деп ойлайтын ала құйын тұрғысында көретін шығармын деп қауіптеніп келіп едім. Мінезі биязы, сұлулығына да мән бермейтін жас әйел Есенейдей түз тағысын біржола бағындырып алғанына таңданудан арыла алмасам керек...

— Сіз, Карл Генрихович, қатарынан үш қате жіберіп отырсыз,— деді Саврасов, қалжыңдай жауап қайырып. Ең әуелі, ойына сыймасты бойыма сыймас-ау деп ойлай білмейтін деуіңіз керек еді. Сіз еске алып отырған атақты ханышаңыз сондай адам болатын. Екінші, бұл әйел жалғыз Есенейді ғана бағындырып алған жоқ, бес болыс Керей — Уақтың руларына түгел беделі бар адам. Оны ертеңгі мәжілісте өзіңіз де көресіз. Үшінші, сұлулығына мән бермейтін дегеніңіз таза Омбы қаласының көзқарасы. Қазақта «көз тиеді» деген сенім әлі бар. Арғы түбі сонымен байланысты болуы мүмкін, әйтеуір, қазақ әйелі сұлулығын көптің көзіне тоса бермейді.

— Сіз әлгінде Ақнар Артыкбаевна деп амандастыңыз... Менің дәптерімде ол кісінің аты Ұлпан деп жазылған. Міне, көресіз бе, астын сызып та қойыппын...

—Астын сызып қойғаныңыздан үміт етпей-ақ қойыңыз... Ұлпан да сол кісінің аты, Есеней деген аты тағы бар.

— Қазақ әйелінің үш аты бола ма?

—Жоқ, Ұлпан — шын аты. Ақнар — ақ аруана дегеннен азғана өзгертіп алынған, ақ ана деген мағына береді. Есеней — ерінің аты ғой. Ендігі басшыларың осы болады деп Есеней өз атын әйеліне беріпті.

— Міне, қызық! Мария деген әйел бір күні Николай болып шыға келе ме?

— Бұл жерде «Есеней» әйелдің аты емес, атағы. Сим-

вол... Бұрын бұл елдің көсемі мен едім, енді сен болдың дегенді аңғартады.

— Көсем болып алған соң бұл әйел не істей алды?

— О, істемегені жоқ! Әуелі Александр II патшамыздың реформасын жасады. Есенейдің барлық жерін еліне бөліп берді. Бөліп бергенде біздегідей біреуге ана жақтан, біреуге мына жақтан аттамалатып берген жоқ, ауыл-ауылға қыстауды да, егінді, шабындық жерді де тұтас берді. Әр ауылдың қыстаулары да, жерлері де бөлшек-бөлшек емес, тұтасып жатады. Бұл араның қазағына егін салдырды, шөп шаптырды, қыстау салғызды. Бұл елді қазір жартылай отырықшы дей аламыз.

— Әдемі ертегі екен... сондықтан сене қою да оңай болмас.

— Ішкі Ресейден келген шаруаларды жерге орналастырарда өзі жартылай отырықшы болып алған Сибан жеріне қолымыз бата алмады.

— Мұныңыз жаңағы айтқаныңыздан да әдемірек ертегі болып шықты.

— Ертегі емес, шындық екеніне мен куә!— деді ояз бастығы Демидов.

— Мен куә!.. Сибан деген елдің барлық жері Есенейдікі болатын. Сол жерді осы әйел түгел елге бөліп берді. Әр ауылдың қысқы үйлерін салысып беруге бұл әйелдің қанша мал жұмсағанын өзі ғана біледі. Өзі үшін салып алған үйлері мынау!.. Қазақ даласында бірінші болып монша салдырған да осы әйел.

— Моншаға кейде қой қамамай ма екен?

— Барып түсіп көріңіз! Медресенің ірге тасы қаланып қалғанын өзіңіз көрдіңіз! Тап осы өзіміз отырған қонақ үй Омбының қай көшесіне жараспас еді? Өзгені былай қойып неміс хуторларымен салыстырсақ та бұл әйелге жартылай отырықшылықты қимауыңыз ерсі болар деймін...

Төре қонақтар келгенде Ұлпандар Қабан қаласынан ылғи шақыртып алатын ерлі-зайыпты екі адамы тамақ көтеріп кірді де, аяқталмаған әңгіме үзіліп кетті.

Мәжіліс ертеңіне басталды. Ұзын столдың төр жақ басында төрелер, орта тұсында жастау болыстар, есік жақ шетінде — Ұлпан. Қартаң билер арқаларын қабырғаға сүйеп, аяқтарын астарына басып алып, қалың көрпелердің үстінде тізіліп отыр. Төр жақтағылардың бірбіреуі екі адамға саналатындай екі адамның орнын алып кең отырса, төмен отырған жас атқамінерлердің

екеуі бір адамға саналатындай сығылысып отыр. Бұлардың жүздерінде «осы үлкендер-ақ өлмейді екен!» деген ренжу бар сияқты.

Сөзді Тұрлыбек бастады. Қазақша жақсы сөйлей білетін адам қасындағы төрелер алдында орысша ойланып қазақша сөйлегендіктен сөзі орашолақтау, созалаңдау шығып жатыр. Онысын бірден сезінген дала шешендері қабақ қағысып, көз ілегістіріп қалды.

— Қадірлі би-болыстар!— деп бастады Тұрлыбек.— Ұлы мархабатты падишамыздың жоғары дәрежелі ілтифаты бойынша, ішкі Ресейден Сібір жеріне келіп орналасып жатқан орыс қара шаруалары қатарында жерге орналасуға өз тарапынан ехтиярлы мағынада еттифақ білдірген қазақ ауылдарын да отырықшыландыру мәселесін сіздердің маслихатыңызға салуды лайхат көріп, бізді жоғары мәртебелі дала генерал-губернаторы жіберіп отыр...

Ол кездегі қазақ сөз сұрап алу дегенді білген емес. Айтылып жатқан әңгімеге байланысты бір ой келіп қалса болды, табан аузында айтып салатын. Атақты шешен Байдалы би соны істеді.

— Тұрлыбек шырағым, орыс қалаларымен қатар орналаспай-ақ, бөлек орналасуға рұқсат жоқ болғаны ма?— деді Тұрлыбектің сөзін кіліп кетіп.

Тұрлыбек қате айтып қалғанын сезінді. Наряду дегенді айтқысы келіп еді, онысы қазақшалағанда рядом болып шыққан екен.

Мұндай жиындарда Байдалы биден қалып қоюды өзіне өлім көретін Тоқай би:

— Әйтеуір ехтиярлы түрде болады ғой?— деп сұрады.

Тұрлыбек әуелі Тоқайға жауап қайырды. Жерге орналасу шүбәсіз ехтиярлы түрде екен. Содан кейін аузынан қатерек шығып кеткен сөзді бас салып бұрмалай жөнелген Байдалы биге ойланып барып жауап қайырды.

— Қадірлі Байеке, мен қатерек айтыппын, сіз қатерек ұғыныпсыз... Жерге орыс пен қазақты қатар, іргелес орналастырады екен деп қалған сияқтысыз. Олай емес, ішкі Ресейден келіп жатқан орыс шаруаларын жерге орналастырып жатқан кезде қазақ халқын ескерусіз қалдырмай, елтифат көрсетіліп отыр. Ехтиярлы түрде жерге орналасамыз деген еттифах болса жан басына он бес десятинадан егіндік жер кесіліп беріледі.

— Ол бізге не болады?— деді Байдалы би.

— Жан басына он бес десятина деген аз жер емес. Мысалы, осы елде егінді ең көп салдыратын Ұлпан жеңгеміз сол шамада егін салдырады екен. Оның үстіне шабындық жерлеріңіз, жайлауларыңыз өздеріңізде қалады ғой.

Байдалы би әлгі «қатерек ұғынып сыз» дегенді естіген соң-ақ ширығып кеткен. Иттің ғана баласы, маған теріс ұғынып сың дей алғандай кім едің сен! Тоқайға неге түйрей қайтармадың жауабыңды? «Ехтиярлы түрде дегенді естімедің бе?»— десең ғой болып жатыр. Бүйтіп масайрап отырмайды сонда. Енді Байдалыны баланың жаялығындай он бес десятина жерге көндіріп алшы, көрейін!..

Шынына қалғанда Байдалы он бес десятина дегеннің қанша жер екенін дәл шамалай алмайтын адам еді. Тек өлшеп берілетіндікке қарсы. Ол өлшеуі жоқ жерге, өлшем-шегі жоқ, ата қуалаған билікке үйренген адам.

Байдалының бет алысын әбден аңдап болған соң, Тоқай оны одан әрі қыңырайта түскісі келіп:

— Апыр-ау, былтыр Стапқа кетіп бара жатып сіздің егіннің қасынан өткенімде телегей-теңіз бе деп қалып едім... Он бес десятина дегеніңіз көл-көсір жер екен-ау!— деп Ұлпанға қарады.

— Былтыр он бес емес, бір-екі десятина кемірек салғамыз,— деді Ұлпан.— Келімді-кетімді қонақты есептемесек, өзімізге одан аз салсақ та мол жететін.

Осымен, Тұрлыбек сөзін аяқтап болғанша басты билердің екіге бөлінетіні байқалып қалды. Олардан жырыла шығатын болыстар да, жандайшап атқамінерлер де бола алмайды. Олардың бәрі де осы екі бидің ыңғайына қарай екіге бөлінеді. Ой таластыратын айтыс-тартыс та болмайды. Жесір дауы болса, би-болыс сайлауы болса оның жөні бір басқа, жер үшін кеңірдектен алысып жатудың не лайығы бар! Ыңғай көрсетілді, ар жағын болыстар жымдастыра салар.

Билердің бет алысы түгел танылып болса да, Тұрлыбек сөзін тоқтатқан жоқ. Егін салып, шөп шауып, жартылай отырықшы бола бастаған елдерге сүйемел ретінде өсімсіз берілетін қаржы, сыйлық ретінде берілетін құрал-саймандар бар екен, осы жайларды қызықтыра сөйлеп кетті:

— Бес десятина егін салатын үйлер үш жыл ішінде қайырып беру шартымен елу сомға дейін өсімсіз қарыз ретінде қаржы алуға болады. Оның өзі екі аттың құны

ғой. Соқа бес сом, тырма үш сом, темір айыр қырық тиын, қой екі сом, тай төрт сом... сонда елу сом дегеніңіз дүниенің малы емес пе?

Билер бұған да құлай кеткен жоқ.

— Он жылға жақын егін салып, шөп шауып жартылай отырықшы болып алған Сибан еліне үш шөп машинасы, үш тырнауышы мен бес соқа, он тырма сыйлық ала келіп отырған жайларымыз да бар,— деді Тұрлыбек.

Би-болыстар түгел Ұлпанға қарады. Осы қатын қай қылығымен төрелердің аузын алып болды екен? Ат жетектетіп, шапан жауып жібергенін ешкім білген емес. Әйтеуір Сибанға құдайдың беріп тұрған кезі.

Болыс-билердің не ойлап қаларын ешкім айтпай-ақ білетін Ұлпан:

— Тәңірі жарылғасын, төре қайным. Бұл елде үш жыл ішінде қайырып беруге қазынадан қарыз ақша алатын үйлер де аз емес. Егін сала бастағалы он жылға жақындаса да, әзір үй басына бір соқадан келмейді. Шөп машинасы екі ауылға бір-бірден ғана келетін еді, енді үш машина, бес соқа қосылатын болса, алдағы жылы қырық десятина астық қосылады. Ол қырық үйдің азығы емес пе!— деді.

— Енді, Сибан, сабантой жасайтын болдыңдар!— деді Байдалы.

— Неге жасамайық, жасаймыз,— деді Ұлпан.— Алғаш егін салған жылы бес соқамен тоғыз десятина егін салғанда да той жасағамыз. Бес десятинасы біздің үйдікі, өзгесі жұрттыкі еді. Содан бері бұл ел аштыққа ұшыраған емес...

Саврасов Тұрлыбектен Ұлпанның не айтқанын сұрап алды да, орнынан тұрып келіп Ұлпанға сыртында алтындатқан жазуы бар, мөр басылған пакет тапсырды:

— Мынау сол сыйлықтардың қағазы... генерал-губернатордың қолы қойылған мақтау қағаз...

Ұлпан да пакетті тұра келіп алды..

— Көп-көп рақмет, төрелер... Генерал-губернаторыңызға да көп-көп рақмет айтыңыз... Жартылай отырықшы, бүтіндей отырықшы дегенде түсіне де бермейміз, әйтеуір, бұл ел егін салу мен шөп шабудан қолын айырмайды.

Ұлпан мақтау қағазды ұзын столды айнала отырған болыстырға берді. Болыстардан кейін қағаз билерді аралап шықты. Оқи алған бір адам жоқ. Алтынмен жа-

зылған. Мөр басылған. Екі басты самұрық құсы бар жібектен жасалған қағаз болу керек...

Ұлпаннан басқа болыс, билер түгел күйзелісіп қалды, күндесіп қалды.

Құдай-ау, не деген қорлық! Бес болыстың би-болыстары көзіміз жаудырап тірі отырғанда губернатордың сыйлығы мен мақтау қағазын үйде отырған бір қатын алды-ау! Қатын!.. Сыйлығы адыра қалсын, алтынмен жазылған, мөр басылған, екі басты самұрық құсы бар мақтау қағазды айтсайшы! Құдай осы қатынды біздің қолға бір бере ме, жоқ па? Ай, ол күні алыс емес шығар... Есеней анау, оның күні санаулы... Жоқ, сен қатын біздің қолға бір түспей кете алмайсың!..

Өзара қанша іркіс-тартыс отырса да, Ұлпан жайлы бес болыс Керей — Уақтың ел басқарады деген адамдары осылай бірге күйінді, бір түйін жасады.

Болыс-билер сыйлыққа қызығып болды-ау деген қорытындыға келіп, Саврасов жиналыстың аяқ жағын өзі басқарып кетті:

— Қадірлі болыс-билер,— деді Саврасов,— менің бақылауымша, сіздерде мақтаныш етерлік бірауыздылық бары байқалады. Оған таңданғым келмейді. Сіздің елдер баяғы жоңғар жорығынан кейінгі жүз елу жылдың бойында орыс халқымен іргелес отырып келесіздер. Сонша уақыт босқа өтпеген екен. Тап осы ауыл алғаш егін салған жылы қазақ соқасының соңында он орыс жүріпті. Алғаш машинамен шөп шапқан жылы — алты орыс. Ақнар Артықбаевна осы үйлерді орыстар салып берді деп өзі айтып отыр. Кеше бізді алып келген Қабан жәмшігі осы ауылда тамырым бар, соның үйіне қонамын деп кетті. Бүгін, міне, сіздер де Тұрлыбек мырзаның сөзін үлкен ықыласпен тыңдап, түсінбей қалған сөздеріңіз болса, қолма-қол сұрап алып отырдыңыздар. Осыған қарап, сіздердің ортаңызға салуға әкелген екі мәселеміздің екеуін де Қызылжар оязына қараған қазақ болыстары қолдайтын болды деп сенім білдіремін. Ұзамай осы екі мәселе облыстық көлемде шақырылатын би-болыстардың төтенше съезінде қаралмақ. Сол мәжілісте сіздің болыстардан бүгінгідей бірауыздылық күтеміз...

Саврасовтың сөзін қазақ тіліне Тұрлыбек сыр білдірместен сөзбе-сөз түгел аударып шықты. Кім біледі, бірауыздылық жоғын біле тұра бар деу керек шығар... дала желінің ертең қай жақтан соғарына кім кепіл?

— Төтенше съезд дегені табылған ақыл екен.

— Бес ояздың болыс билері бас қосса, шешілмеген не қалады дейсің!

— Әне, сөйлейтін жер сол!..

Сөйтіп, ел тіршілігінің ұтыс-ұтылыстарында жұмыстары жоқ, бес болыс Керей — Уақтың болыс-билері жерге орналасу мәселесін созбаққа салатын бір саңылау табылғанына мәз болып тарасты. Мұндай керенаулыққа келгенде, бұлар теңдесі жоқ бірауызды екен!

— Жан басына он бес десятина егіндік жерді бүгін азсынсақ, ертең бесеуге зар болып қалмайық,— деді де, Ұлпан да орнынан тұрды. Онсыз да ширығып отырған Байдалының жүрегіне бұл сөздер садақ оғындай шаншыла келіп қадалды.

Ұлпан Есенейге мәжілістің қалай өткенін айтқалы келіп еді. Бес жылдан бері төсек тұтқыны Есеней шыдамсызданып жатыр екен, бірден: «Қалай аяқталды?»— деп сұрады.

— Қолдау да болған жоқ, қарсылық та болған жоқ,— деді Ұлпан.

— Жас болыстар сөйледі ме?

— Жоқ. Бір тобы Байдалыға, бір тобы Тоқайға телмірді де отыра берді

— Өзің не айттың?

— Мен не айтушы едім, тәңірі... Біздің ел соқа мен шөп машинасынан қолын айырмаса керек дедім.

— Аз сөз айтпапсың, Ақнарым. Енді ертең не айтарыңа құлақ асатын болар.

— Бүгін мен еркектерге ыза болып қайттым. Төрелерге біреуі бір ауыз жөні түзу сөз айта алған жоқ. Өздіөзі тұспалдасқан болып, біріне-бірі ыңғай көрсетті де, мелшиіп отырып қалды. Төрелер қазақ деген елдің басшылары мынадай болса, өзі тағы жұрт болар деп кететін шығар!

— Еркектерге ыза болып қайтсаң, ертең ызаланып сөйле! Қазақтың әйелі мынадай, еркегі бұдан да ақылды шығар деп қалсын.

— Қатын сөзіне кім құлақ асады дейсің...

— Жоқ, жоқ. Сен Есенейсің. Осы ел осы күні Есеней дегенде мені айтпайды, сені айтады. Қазақта он бес-жиырма болыс елдерді басқарған әйелдер болған. Талай әйелдің аттары талай елдердің ұраны болып кетті. Сен де солардың бірісің! Тартынбай сөйле!

Бұл кезде Есеней көп сөйлеуді тоқтата бастаған. Бар

денесі қалшылдап жататын болған соң даусы да қалтылдап шығады. Көлденең жұрт түгіл Ұлпанды да шымылдық ішіне кіргізбейді. Ақыл-есі дұрыс. Болыс-билердің жиналысына қатынаса алмайтындығына назаланып жатса керек, бүгін ұзағырақ сөйлеп кетті:

— Сен сөйлейтін бол, Ақнар. Өңкей боқташақ би-болыстарды ығыстыра сөйле. Бір-екі ауыз ойым бар еді, тыңдап алшы,— деді. Ұлпан тыңдай берді... Шымылдық сыртында отырып тыңдады.

Болыс-билердің екінші мәжілісі кешегі залда басталды. Төрелер де, болыс-билер де кешегі орындарында. Ұлпан да ұзын столдың есік жақ шетіне, кешегі орнына келіп отырды. Тағы да кешегідей мәжілісті Тұрлыбек ашты. Мәселе қазақ әйелінің жай-күйіне көңіл аударуға арналған екен.

Қазақ әйелінің тіршілігінде түсіне де қоймайтын, сене де қоймайтын бірнеше жайлар бар. Көшпелі елдің барлық еңбек тырбанысында әйел-еркегі бірге жүреді. Қазақ әйелі еркектен жүзін жасырып паранжі киген емес. Келіншек болып түскенде әуелі шымылдық ішінде отыратыны рас. Бірақ «Беташар» деп өлеңмен айтылатын ырымнан кейін келіншек беті ашылады, бұдан кейін жасырынбайды.

Ру-ру болып отыратын қазақ елінде қыз балаға ешкімнің тілі тиген емес, бірен-саран ондай сотқарлық істеген еркектер алапес болған адамдай ауыл-үйге араласа алмай «ит-кірмеде» жүреді. Ел ішінен қуылмағанымен, ол бәрібір қуғындағы адамға тең.

Сол қыз ер жетіп келіншек болып түскеннен кейін қалың малға келген қатын.

Сол қатын қартая келе — ана. Бұл кезінде ол еркектен анағұрлым құрметті. Біреуді «ананды!» деп боқтаған адам ол да қоғам ішіндегі қуғынға тең. «Енеңді!» деп біреу әйелінің шешесін боқтаса, оны қазақ елең қылмайды.

Осындай үш түрлі жайда болатын қазақ әйелі «қатын» дәуірінде толып жатқан жәбір-жапа теңсіздікке ұшырайды. Бұл оның еркекпен қатар, дұрысына келгенде еркектен де көбірек еңбекте жүретін кезі. Бала табатын кезі. Адам ретінде сана-сезімі толығар кезі.

Осы кезінде қазақ әйелінің ері қазаға ұшыраса, әйел еш нәрсеге ие емес. Алдымен өз басына ие емес: «аға өлсе — іні мұрасы, іні өлсе — аға мұрасы». Рулық дәстүрі-

мен отыратын елде аға да көп, іні де көп. Бірі болмаса, бірі бар. «Қатын ерден кетсе де елден кетпейді»

Тұрлыбек осы жайларды айта келіп:

— Осынымыз дұрыс па? Әделетке жата ма?— деген сұрау қойды.— Біресе құрметтейміз, біресе қорлаймыз да зорлаймыз. Ері өліп, жесір қалып, қайғы жұтып отырған әйелге ағайындық жәрдем ете отырудың орнына, оның мал-мүлкімен бірге өзін де иемденіп алар күнді күтеміз. Осындай жайларымызды тиянақты түрде заң байламына айналдыру үшін алдымен сіздердің қалай қарайтындарыңызды анықтап алу керек болды. Облыстық төтенше съезге салынатын бір мәселе осы: қалың мал, әменгерлік, жесір әйелдің ерінен қалған мал-мүлікке еншілестік жайлары...

Е, заңға айналдырмақ екен ғой! Енді өз қатынымызды өзіміз билей алмайтын боламыз да! Жарықтық ақ патса-ай, шайқай бердің-ау шалабымызды. Қазақ халқының ұйытқысы өзінің әдет-ғұрып, салты емес пе? Сонысын шетінен жырымдап шонтайта берсең, бір күні түгел жұтып жібермесіңе кім кепіл? Сенің өз законың қайбір оңып тұр? Орыстың үйленетін жігіті қалыңдықтың үстіне қосар алады екен!.. Жәй жасауына көңілі толмай, қанша мал-мүлік, қанша қаржы-қаражат ала келеді, соның бәрін қағаздатып алады екен. Біз ондай ұятқа бара алмаймыз. Орыс байларының қызына қоса барлық адамдары мен бүкіл бір ауылдарды беретіні әлі қалып болған жоқ. Сондай салтыңнан күйеуге шыға алмай қалған қыздарына манастыр деген шіркеу салып беріп, сонда қамап ұстайсың. Сондай манастырдың біреуін Қабан мен Жетікөлдің арасына әкеліп біздің жерге де орнаттың. Сондағы екі жүз он тоғыз қыздың бәрі жесір қатын емес пе? Әйелді жарылқағаның осы ма?

Қазақ билері мұндай ойларын патша төрелеріне ақтарыла айтпайды. Ондай түпте жататын қарсылық ойлар ел ішінде күнде туып жатады. Төрелер анайы елде айтқандарынан басқа бүгіп қалатын ойлары бар деп ойламайды да. Бірінші рет ауызға алынып отырған қазақ әйелінің жәй-күйі де осындай, түпкі ойларын бүгіп қалған түрде сөз болды. Бірінші болып тағы да Байдалы би сөйледі.

— Қалың мал деген қызды сату емес, екі жақтың қуаныш-тойларына әрең жететін шығын. Күйеу жағы қанша мал берсе, қалыңдық жағы соның есесін толтыра жасау береді. Қалың мал дегенің не бары осы ғана...

— Әйелді сатып алмасандар, ері өле қалса, оны неге ерінің туған-туысқандарына еріксіз қосасыңдар? Әменгерлік деген осы емес пе?

— Е, оның жөні басқа. Жесір қалған әйелді өз еркіне салып қоя берсең оның ішінде осы елдің бір еркек баласы кете баруы мүмкін емес пе? Оның үстіне жөнсеу әйел жесір қалса, ол тіпті байға да тие алмайды, бала табудан да тоқталып қалады. Күнін көре алмауы да мүмкін. Сондай әйелді не қайнағасына, не қайнысына қоса салсаң, көз үйреніскен еркекпен жатсырамай тұра береді,— деп Тоқай би бір сөз қыстырып қалды.— Жесір қалған әйелді көлденең біреу ала қалса, ол екеуінің арасында жарастық үйлесім де бола бермейді.

Қалың мал жайы, жесір жайы осы ойларды төңіректеп сөз жарысына біраз түсті де, қайта айналып келіп қазығын тапты — билердің шеңберінен шыға алмай тоқтады.

Жесір әйелдің ерінен қалған мал-мүлікке еншілестік жайы тіпті сөз етуді көтермейді екен... Қазақ рулары еркек нәсілін қуалай құрылады. Бір үйдің еркек кіндіктісі өліп таусылса — ол үй сонымен өзі де жоғалады. Ол үйде он қыз қалса да есепке алынбайды. Сондай апатқа ұшырай қалса ауыл да солай, рудың өзі де солай жоғалады, бітеді. Әйел үй иесіне саналмайды. Бесікте жатқан ұлы болса, әне, мал-мүліктің иесі сол. Еркек баласыз қалған жесір әйелге енші берсе ол ағайынның қайырымдылығы. Дұрысына қалғанда ондай әйелге әменгерлік қана пана бола алады...

Еркектер жағы түгел осы ыңғайда болған соң, жиналыстың шын бастығы Леознер Ұлпанға қарады.

— Сіз не айтар едіңіз, Акнар Артықбаевна?

Есенеймен азды-көпті кеңесіп келген Ұлпан іркілген жоқ.

— Мен мұндай жиында сөйлеп көрген емеспін... Не айтсам да, қалай айтсам да ұзын-ырғасы Есенейдің сөзі. Қазақ біреудің жүйрік атына қызықса да құда бола салады. Болыс-би сайлауларының тұсында ондаған бай үйлер құда болысып қалады. Әлі тумаған балаларды атастырып, аманат-құда болатындары да бар. Би-болыстардың қайта сайланар кезі жақындап қалған ба, немене, өткен түн біздің ауылда отырып екі би, үш болыс құдаласып қалыпты. Әйел тағдыры дегендеріңіз осыдан басталмай ма? Есенейдің бірінші тапсырғаны — балалар ер жетіп, бірін-бірі көріп,ұнатса ғана құдалық бастала-

тын болсын. Қазақ қызы бетін жасырмайды. Көшпелі елдер жылда араласып отырады... көрісіп, білісу қиын емес. Қазақта «қыз көру» деген жөн-жосық бар еді ғой. Соны әдет-ғұрпымызға айналдырайық. Екінші, әменгерліктің қай түрі болса да жойылғаны дұрыс болар еді. Сіздер әменгерлікке ұшыраған әйелдің бақытты болған біреуін атай аласыздар ма? Жоқ, атай алмайсыз? Мен ондайдың отпен кіріп, күлмен шығатын күң болған жүзін атай аламын. Есенейдің өз елінде де толып жатыр.

Ерінен қалған мал-мүлікке әйелі еншілес емес дегендеріңіз үлкен жәбір. Оның ар жағында қазақтың рулары еркек нәсілін қуалай құрылады деген ой жатыр. Солай емес пе?

Олай болса, жалпы Керейдің он екі болыс болып отырған үлкен бір тармағы Абақ — Керей деп аталады. Абақ — әйел аты. Ондаған руларды бастаған әйелдің аты.

Жиырма болысқа жақындаған Қаракесек руларының ұраны — Қарқабат екен. Біржан сал Сарамен айтысқанда сол Қарқабатқа сыйынады ғой. Бәріңіздің құлағыңызда бар сөз — «Сал Біржан салды айқайға Қарқабаттап» демей ме? Сол Қарқабат — әйел!

Айбике, Нұрбике, Сүйімбике, Қызбике, Бике, Күңгөне деп әйел атымен аталатын ондаған елдер бар. Бәрі де ең кемі бір руды бастаған әйел аты. Осы бес болыс Керейдің талай руы осы әйелдердің аттарымен аталмай ма?

Қуандық, Сүйіндік, Қаржас деген үш баласына енші бөліп беретін шешесі емес пе?

Қадірлі болыс-билер, көре-тұра обал-озбырлыққа бармаңыздар. Жесір қалған әйел үй иесі болып қала берсін. Әйел үй иесі болып саналмайды деп қорқытып, әменгеріне қоса салу пышақ кесті тоқталатын болсын! Біздің үйдің ойы осы. Біздің үй облыстық төтенше съезге шақырыла қалса осы ойымен барады.

Қап, мына қатынның қылғаны-ай!.. Төрелер ғой қазақ әйелінің ой-тілегі деп осының сөзін ұстап кетеді. Құдай бар болса, сені де бір берер қолымызға! Есенейге өлім тілемейміз ғой... дегенмен де... қолға түсер күнің алыс емес шығар...

Мәжіліс тағы екі күнге созылып барып әрең аяқталды. Билер Есенейдің көңілін сұраған болып, Ұлпан ойларын жұқартқылары келіп еді, Есеней мойны бұрылмады.

— Мен Ұлпанға шылбыр-тізгінімді біржола беріп

қойған адаммын. Мен түгіл бүкіл Сибанның сөзін ұстайтын сол кісі. Осыған көздерің үйрене берсін,— деді де басқа сөз айтпады.

Мәжіліс аяқтап келгенде Тұрлыбек пен Леознердің сүйемелдеуі арқылы Ұлпанның екі ұсынысы амалсыз қабылданды.

1. Жесір қалған әйел кімге тиемін десе де өз еркінде болсын.

2. Жесір әйел ерінен қалған мал-мүліктің үштен екісіне өзі ие, үштен бірі ерінің ағайын-туғандарына берілсін.

Бұдан көп жыл кейін өткен болыс-билердің облыстық төтенше съезінде де бұл екі ұсыныс өзгертілмей алынды.

11

Қәукер — Бикен
Мұстапа — Кенжетай.
Кенжетай — Бикен.
Мұстапа — Қәукер.
— Тойларың тойға ұлассын!— Ұлпан.[1]

12

Есенейдің шешесі атақты Сырым батырдың қарындасынан туған Ақжелең деген кісі Сырым батырдың қайтыс болғанына жыл толып, ас бергенде бес жасар бала Есеней шешесіне ере келіпті.

Жер-суы жаңа, жат елге бірер күн көзі үйренген соң жас бала Сырым батырдың үлкен ордасынан шықпай қойды. Екі көзін батырдан қалған қару-жарақтан айыра алар емес. Қандай қоңыраулы, шашақты найзалар! Қандай қырық сегіз таспадан өрген сегіз қырлы, ырғай сапты қамшы! Қандай қылыштар, сапылар, кездіктер, қанжарлар! Батырдың еріне екі адам сыйысып отыратындай екен. Қандай ат көтеріп жүрді екен!

— Апа, апа, мына қара!— деді бала бір кезде,—үзеңгі бауы менің құлашыммен бір құлаш!

— Ие, құлыным, нағашы атаң аса денелі кісі болатын,— деді шешесі.

---

[1] Дүниедегі ең қысқа әңгіме Индия топырағында туыпты. Не бары мынау ғана: «Екі жолбарыс, бір адам. Бір жолбарыс, бір адам. Бір жолбарыс».

— Түсінікті емес пе?

Осыған еліктеп бір тарау әңгімені мен де қысқа жаздым. Түсініксіз болып шықса, ол менің олақтығым.

Жас баланы әсіресе қызықтырған батырдың кісе белбеуі еді: оқшантайы бар, сапы қабы бар, шақша сауыты бар, осы күнгі жұрт аттарын ұмытып қалған толып жатқан алпыншақ-салпыншағы бар екен. Қабат-қабат қайыстан жасаған жалпақ кісеге алақандай-алақандай он екі сом күміс жапқан. Бәрі де алтын күмбезді.

Сырымның асы тараған соң, алыстан келген жиеншар балаға нағашы жұрты батырдан қалған қадірлі де қасиетті мұраның бірі — кісені берді.

— Ұлы нағашыңдай батыр бол, би бол!— десіп бата берді.

Есеней кісені белінe екі орап еді, әлі де жарым-жарты орауға жететіндей екен. Ауыр-ақ, зілдей!

— Мынаның өзін көтеріп жүруге бір ат керек болар!— деді Есеней бата берген үлкен адамдарға қарап.

— О, тусаң — ту! Болсаң — боларсың! Алыссаң — жығарсың! Қусаң — жетерсің! Нағашыңның теңбіл көктеріне де көзің түсе қалған екен, бір үйірін айдай кет!— деді бір бурыл сақал адам, Сырымның үлкен баласы.

— Берсең аламын!— деді бала.

— Балам-ау, аттанарда атаң не деп еді! Көрінгенге қызыға берме! Берген мырза емес, алған мырза дегені есіңде ме?— деді шешесі Ақжелең.

— Есімде!— деді бала.— Ұлы нағашымдай батыр бола алсам, мырзалық өзі де ере келер. Бола алмасам мырзалықтың керегі не?— деді шешесіне.

Белгілі нақылдың «Берген санап береді, алған еселеп қайтарады» дейтін жалғасы да бар еді, Ақжелең оны айтпай тоқтады.

Сол жолы бала Есенейге нағашылары екі теңбіл көк құнан, үш теңбіл көк құнажын байтал берді. Содан өскен теңбіл көктің тұқымы бес-алты айғырдың үйірі болып Есеней жылқысынан арылған емес. Бұл — әлдеқайдан мүмкін, Хорезм — Хиуа арқылы келіп байырғыласқан арабтың Хадбан деп аталатын ең асыл, ең қадірлі жылқысының тұқымы еді. Жүйрік те жүректі, қыз мінезді ерке, қорқа білмейтін өжет, сенімді дос бола алатын ат шығатын тұқым.

Сырымның кісесі Есеней үйінің бір қара сандығында жетпіс жылдай жатты. Есеней — ауыр сүйекті, балуан денелі адам. Бар өмірі ат үстінде таза ауада өтіп келе жатқандықтан, үсті-басы қол батпайтын білеудей-білеудей бұлшық ет, қарны шыққан емес.

— Белбеуіне шақ келе алмай-ақ қойдым, мен қайдан Сырымдай болайын!— дейтін еді.

Қазір Есеней төсек тартып жатқалы бес жыл. Екі қол, екі аяғы селкілдейді де жатады. Екі ер баласы ерте өлген. Ұлпаннан қыз туды. Сырым түгіл Есеней боларлық ер баладан біржола үміт үзген кезі. Жалғыз жұбанышы — тізесінен бастырып қойған ауыр буманың үстіне жалғыз нәсілі Біжікен шығып отырып біраз ойнап кетеді. Аяғы құрғыр селкілдеп ойнап отырған баланы әлсін-әлсін сырғытып құлатып жібереді. Біжікен құлап түседі де, қарқылдап күледі. Бір сәтке Біжікен әкесімен ойнап отырғандай сезінеді. Әкем ойнап сырғытып жіберді деп ойлап қалады.

— Әке, құлатпашы енді!— дегенде Есенейдің көзінен жас ыршып кетеді. Жас бала әкесімен қайта ойнайды, қайта құлайды, қайта-қайта күледі, күледі сорлы бала...

Өзі қанша үмітсіз болса да, Есеней Ұлпанның көңіліне үмітсіздік ұялмаса екен дейтін еді. Бір өзі түгіл осы елді түгел аузына қаратып алған ақылды Ұлпанның жүрегіне бара-бара шүбәға айналар сызат түсіргісі келмейді. Бүгін сол бір ішкі қаупін жеңгендей болып Ұлпанды қасына шақыртып алды. Ақылды Ұлпан не естісе де үмітсіздікке ұшырай қоймас деп байлам жасады.

— Ақнарым-ау, қалай ойлайсың, сандық түбінде жата берген Сырым батырдың кісесін немере-шөберелеріне қайтарып берсек, бүкіл Байбақты бір қуанып қалмас па екен?— деді Есеней.

— Байбақтың не, бүкіл Қіші жүз болып шалқар той жасайды!— деді Ұлпан. Есенейдің ойына түсіне қалып, ойланбай тез жауап қайтарды.

Үй ішілік үлкенді-кішілі қуаныштар да қайғы-қасіреттері де естияр ерлі-зайыпты адамдардың ойларында да, жүректерінде де жігін ашпай бірге тоғысып жүреді. Бұл — бұзыла білмес үй ішінің ең сенімді белгісі. Адамның қуаныш, қайғы дейтіні — ішер ас, киер киім, мінер ат, бала-шағасынан бастап, ел-жұрт, отан, уақыт, өмір, заман сияқты құшағына сыймастар да сыйысып тұратын кең шиыр. Тіршіліктің шеңбері де осында, үйлесер-үйлеспестің шексіздігі де осында.

Бес жылдан бері сарылып жатқан Есенейдің көңіл күйі тым құлап кетпеуін Ұлпан көз айырмай бақылап жүреді. Ер баладан үміті болса Есеней Сырымның кісе-

сін еліне қайтарайық демес еді-ау! Енді екеуінен ер бала болмайтыны — Ұлпанның өзіне де қасіреттің қасіреті. Бірақ ол қасірет күйіттеген адам емес. Балалар шулап сабақ оқиды, у-шу болып көлге шомылады, біреу қыз ұзатады, біреу келін түсіреді, ел жайлауға көшеді, жайлаудан қайтады, егін егеді, шөп шабады. Ұлпан қайғы-қасіретін осындайлармен жуып-шайып жүреді.

Ұлпан арқылы Есеней де осыған үйреніп келеді. Елде болып жататын ойын-той, шілдехана, алтыбақанда естіген әндерін қорек қылып жатады. Сырымның кісесі қайтып келгеніне елі қуансын деді, қуанған елді көріп Ұлпан қуансын, жабырқау көңіл жадырасын деді. Сонымен бірге өз мұңын да ел қуанышының ыстық лебіне бір тосып алғысы келді.

Ұлпан орала кеткен қуанышты суытқысы келмей:

— Құдай-ау, жол қайсымызға түсіп тұр екен?— деді қалжыңдай сөйлеп.

— Не сен, не мен апармай басқа біреуден беріп жіберсек, онымызға бүкіл Кіші жүз өкпелер еді, Ақнарым. Әзірлен, осы жайлаудан аттанарсың,— деді Есеней.

Бір жетінің ішінде әрең әзірленіп болып Ұлпан Есенейге келді. Қандай сыйлық апаратынын, кімдермен баратынын айта бастады:

— Үш үлкен үйлерге, төрт-бес отау үйлерге, төрт-бес ақсақал адамдарға, қартаң әйелдерге деп алған сыйлығым бар... Үш балуанға, бес атқа бәйге алып барамын...

— Неше кісі жолдасың болады?

— Он бір, он екі адам болады-ау деймін. Жері-суы жат ұзақ жол көрінеді ғой,— деді Ұлпан.

— Торғайдан әрі асқанша өз атағың өзіне қорған бола алса, Торғайдан асқан соң Сырым батырдың жиеншар келінімін десең, сол жетіп жатыр. Кімдер баратын болды?

— Жасы үлкендерден Мүсіреп ағам, Тоғанас, Шондығұл... Өзгелері қарулы жас жігіттер. Әйелден жалғыз Шынарды ғана алдым.

— Қос жасатып алдың ғой?

— Үш «абылайша» жасатып алдым.

— Ереулі көліктерің қандай?

— Он шақты ат, үш атан.

— Енді көп кешікпей жүріп кет. Жолың болсын!

Есеней дұрыс айтқан екен. Қоршілес отырған Торғай уезінде Есенейдің аты да, Ұлпанның өзінің аты да

әйгілі болып шықты. Бұл уезді жайлайтын елдер жолаушыларды кім екен деп тосырқаған жоқ, қошаметпен қарсы алып, құрметпен аттандырып отырды. Бұл елдердің риясыз көрсеткен қошамет-құрметтері «Жақыныңды жаттай сыйла, жат көңілінен түңілсін!» дейтін шеңберге ғана сыйғандай еді.

Торғай шегінен өтіп, Ырғыз бойына жеткен соң оның арғы жағы біріне-бірі жалғасқан ойын-сауыққа толы аса көңілді күндер болып өтті.

— Сырым батырдың құлаш жарым күміс кісесін немере-шөберелеріне тапсыруға алып келе жатқан жиеншар келіні Ұлпан...— деген сөз бір құлаққа шалынды болды, одан әрі қарай өзінен-өзі өсіп жүре берді.

Сырымның қасиетті кісесі өз әулетіне оралып келе жатқанына бүкіл Қіші жүз түгел қуанып, Ұлпанның алдын ала Байбақты еліне қарай шапқыншылар жіберіле бастады. Көшпелі елдің бытыраңқы отырмайтын кезі жоқ, сондықтан Сырым әулетінің дәл осы кезде, дәл қай жерде отыратынын білмегендіктен тұс-тұсқа тұспалдап жіберілген шапқын да күн санап көбейе берді.

Шапқыншы көбейген сайын атақты «ұзын құлағымыз» да ұзара берді. Әуелгі хабарларда Ұлпан Сырымның жиеншар келіні еді, ертеңіне жиен келіні, келер күні нағашы келіні болып кетті. Енді бір жеті жолда өтер болса, Ұлпан Сырымның әжесіне айналар ма еді, әлде қайтер еді, құдай сақтап Сырым әулетінің қонақтарды қарсы алуға жіберген шапқыншылары кездесті де, кімнің кім екені өз орнын тапты.

Сырым әулеті бір ауыл емес, алыс-жақын жамағайындарымен араласып бірнеше ауыл болып көшіп келеді екен. Ұлпан келе жатқан хабар жеткеннен кейін жасы үлкендері жиналысып қонақтарды кіші Шалқар деген көлде күтетін болыпты. Сол көлдің барқынына бие байлатып, үй тігіліп, той әзірлігі де басталып кетіпті.

Екі күндік жерден кездескен шапқыншылар Ұлпанға осыны айтты. Әр белден аса бере қона-түстене жүріп жолаушылар екі күндік жерге төрт күнде әрең жетті. Сыйлықтан, қонақ асыдан қалжырап келіп жетті.

Көлемі құнан бәйгелік қана, түбіне түйме түсіп кетсе көрініп жататын құм-қайран көл көк құрақпен көмкеріп қойғандай сұлу-ақ екен. Қоғажай мен ши, балдыр басып кетпеген, жағасын мал тұяғы езгілемеген айна-

дай мөлдір көл құс баласының сауық-сайран тұрағы еді.

Басқа ауылдардан оңашарақ тігілген он шақты ақ үйдің айналасы қалың жұрт, елдің қадірменді еркек-әйелі, батыр-балуаны, әнші-күйшілері осында жиналған сияқты. Кәрі-жасы, бәрі де ақ көңіл, кең пейіл адал жандар болуға лайық, ірі денелі көрінеді. Дала перзентінің заман илеуіне бағынып болмаған парықсыздығы да, анайылығы да бар болу керек. Ұлпан сұқ алдымен осы бір өзгешелікті көрді.

Ауылға жақындай келе Ұлпан пәуескеден түсіп, күмістеткен ер-тұрманды теңбіл көк бестіні жетелеп алып, қалың топтың ортасын мегзеп жаяулап кетті. Қасында жалғыз Шынар, еркек жолдастары кейінірек келеді.

Үш жеті бойында ерттеулі болса да ерулі келген көк бесті әбден жарап ерігіп қалған еді. Ұлпанның алды-артын орап ойнап келеді. Ердің үстіне көлденең салынған Сырымның күміс кісесі де аттың қалай ойнақтауына қарай күнге шағылысып құлпыра жарқырайды.

Әйел сұлулығы мен ат сұлулығында қазақ халқы үшін толып жатқан ұқсастық бар. Дене сұлулығы, мінез сұлулығы, сезімталдық, еркелік, әйтеуір, қазақ әдемі атты әйелге, әдемі әйелді атқа теңей береді.

Ұлпан жақындаған сайын қалың топтың жігі ашылып, орта тұста отырған үлкендер тобы көрінді. Күміс кісе көздеріне ілінген соң олар да тұра келді.

— Мына кісіге... мына кісіге,— деді жиынды басқарып жүрген орта жастағы адам, Ұлпанға басын ие сөйлеп.

Ұлпан сол көрсеткен қарт адамның қарсы алдына келіп бір тізерлеп сәлем етті де, аттың үстіндегі кісені алып, сол қарт адамға ұсынды:

— Мынау ұлы нағашымыздың асында бес жасар Есенейге берілген кісесі екен. Мен де қартайып келем, енді мұны батырдың жас ұрпақтары буынсын деп беріп жіберді,— деді.

Қарт адам кісені алып мойнына салып көріп еді, екі басындағы қаптырмасы аз-ақ тізесіне тимей тұрды.

— Мына көк бестінің тұқымы кезінде ұлы нағашымыздың жылқысынан ауысқан екен бізге. Бұл да атақоныс жер-суы тартып келіп тұр. Қасиетті кісені басқа малмен әкелуді лайықсыз көрдік, ата.— Көк бестінің

шылбырын енді ғана қарттың қолына берді.— Азсынбай алыңыз.

— О, мың жаса, шырағым, мың жаса! Балықтың үлкені қиянда деген сөз бар еді, еркектің еркегі Сибанда екен ғой! Есенейі бар елге басшы болып отырған тегін жан болмассың! Батыр бір оқтық, байлық бір жұттық дейміз! Құдайдың бағынан айырмасын! Атыңды ұмытып қалдым, айналайын. Мен ұмытсам да осы ел сенің атыңды ұмыта алмас.

— Атым Ұлпан, нағашы ата.

— Иә, Ұлпан. Енді түсті есіме. Мен ұмытсам ұмытармын, ел ұмытпас, айналайын.

Осылай дәстүр бойынша жасалған қысқа ғана тобақабылдан кейін қонақтарды түсіретін үйлеріне бөліп-бөліп алып кетті.

Қазақ жерінің солтүстығынан келген қонақтарына бұл ел өзінің ұтымды қырларынан көрінді. Ұжымшыл да ұйымшыл, батыл да батыр ел екен. Кіші жүздің қай түкпірінде болса да, әйтеуір, бір игілікті істің иісі білінсе, жабылып кететін әдет дәстүрге айналған.

Бұл ел жүз жылдан астам хандарымен, сұлтандарымен, отаршыл патшалықпен үздіксіз алысып келе жатқан ел екен. Хан-сұлтандарының сайлауына ортақ болмаса да, құлауына ылғи ортақ болып келген, ара-тұра өліміне де ортақ. Арам, жынды, бейбастақ, парақор, зұлым хандар мен сұлтандар бұл елде ұзақ жасай алмаған. Хандықты сыпырып тастап, халық кеңесін құрып өзін-өзі билеген кезі де бар. Қалайда бұл елде аттың тері кеппеген, найзаның ұшы әлі мұқалмаған. Сол халық кеңесінің төрағасы — Сырым батыр.

Исатай, Махамбет, Бекет қозғалыстарына қатынасқан көп адамдар әлі тірі екен. Бұл қозғалыстардың түп ізі сол Сырым батырдан басталады. Бұлардың бәрі де ел аузында халықтың арманы, азаттығы үшін құрбан болған, құрбан болмаса бар өмірін осы алысқа арнаған ер адамдар. Сырым қозғалысының ыстық жалыны басылған да, қызыл шоғы әлі сөнбеген еді.

Еркектері май баспаған, буаз әйелдей мес қарын емес, ашаң келеді екен. Бір ғана шайдың үстінде Ұлпан танысқан әйелдерімен сырласа сөйлесіп кетті.

Солтүстік қонақтары бұл елдің ұзын мойын домбырасына, күйлеріне көп таңданды. Домбырашы, күйші ел екен. Қолына домбыра тисе болды, кез келгені күй тарта жөнеледі. Солтүстікта күй тартатын адам ілуде

бірсу-ақ. Көпшілігі ән сазын тартады. Солтүстықта бір кездегі аспанды жаңғыртқысы келгендей айқай әндері осы кезде бәсеңдеп, әлденелерді ақырын айтылар жаңсырындай жеткізетін жаңа әндерге ауысып бара жатқан. Қіші жүзде айқайлы әндер басым екен.

Қіші жүз жиеншар келін Ұлпанның әкелген сыйлықтарына қарап, Сырым батыр қайтыс болғанына жетпіс бес жыл толғанда әдейі аза салып келген екен деп жорыды. Олай болса тағы да бір рет Сырымның асын берейік! Бұл да бір реті келіп қалған дәстүр болсын. Сырым мен Исатай — Махамбет, Бекеттерге жылында бір ас беріп тұрсақ көп болар деймісің!

Сонымен Ұлпанның келісі Сырымға тағы бір рет ас берген тойға айналып кетті. Сырымның асындағы бас балуан! Сырымның асында бірінші болып келген ат! Сырымның асына әкелген Ұлпанның бәйгесі!

Ас өтті. Ойын-күлкі, ән-күйдің ызың әуені жел айдап әкетті, тынды. Ұлпанның атағы ертегіге айналып кетті.

Ақ көңіл ел Ұлпанға ырзалығын ұмытқысы келмей, кіші Шалқарды бұдан былай «Ұлпан көлі» деп атайық деп сөз байлады.

Әлде қай мінезімен, әлде қай ойларымен, әлдеқандай үнімен, көз қарасымен, әйтеуір, Ұлпан осы елдің жүрегінен жылы орын алып кетті.

Елге қайтар алдында Ұлпан: «Қайтып көрем бе, жоқ па, өзімнің көліме тағы бір түсіп қайтайыншы»,— деп көп әйелдермен барып шомылып қайтты. Ел әйелдерінің ойында бұл да орнығып қалды.

Ұлпанмен қоштасарда нағашы жұрты:

— Ұлпан қарағым, мынау сенің көлің... Ұлпанның көлі. Анда-санда келіп жүр!— десіп қалды. Ұлпан жылап қоштасып жүріп кетті.

Осыдан жиырма-ақ жыл кейін, жиырмасыншы ғасырдың басында Орынбор — Ташкент темір жолы салынарын, дәл сол «Ұлпан көлінің» басына темір жол стансасы салынарын, оның аты «Ұлпан» боларын өзі әрине білген жоқ...[1]

---

[1] Орынбор — Ташкент жолының бойында Москваға кетіп бара жатқанда Шалқар станциясынан соңғы станция сол — «Ұлпан станциясы».

ҮШІНШІ БӨЛІМ

1

Ұлпан байғұстың соңғы он жыл өмірі еркек шыдай алмас, әйел ғана шыдар азапта өтіп келе жатыр.

Барлық міндеті кісіде, күні-түні күзетте тоғыз жыл жатып, Есеней былтыр қайтыс болды. Қол-аяғынан жан кетіп, Есеней де Артықбай батырға ұқсап сал болып қалып еді. Қол-аяғы қалшылдап-селкілдеп бар денесін теңселтті де жатты. Қол ұстаудан, аяқ басудан біржола айрылды. Көп өмірі жорықта өткен, көп жараланған адам еді, әлде қай жерінің жүйке тамыры үзіліп кеткенін кім білсін, өзі де тоғыз жыл азаптанды, Ұлпан да тоғыз жыл азаптанды.

Есеней қайтыс болған күні Артықбай батыр да қайтыс болыпты. Екі жақтың жіберген хабаршылары қарама-қарсы жолда кездесіп екеуі де кейін қайтты. Әкесінің өліміне Ұлпан да бара алған жоқ, Есенейдің өліміне шешесі Несібелі де келе алмады.

Ұлпанның осы күнгі көңіл аулары өзінен туған жалғыз қызы — қазір онға толған Біжікен — Бибіжиһан. Барлық мінезі өзіне тартқан ақ жарқын, ақ көңіл. Дене бітімі де Ұлпанның өзіне тартыпты — мүсінді, ажарлы бала. Ұлпанның қуанар-жұбанары да, қайғырар-мұңаяры да сол жалғыз қызы. Ұл таппай қыз тапқанына әуелгіде ренжіп еді, осы күні қуаныш етеді. Шешесі мен қызы бірін-бірі тіл қағыспай түсінеді. Жан тамырлары бірге соғады, біріне-бірінің жүрек лүпілі естіліп тұрады.

Бұдан үш жыл бұрын Ұлпан елу балалық медресе салдырып еді. Біжікен сол медреседе оқиды. Зерек болып шықты. Әліпби, әптиек шырғаландарынан оңай өтіп, былтыр құранға түсті. Кешке қарай Ұлпанның қасына күнде келіп отыратын ауыл әйелдеріне: «Мұңлық — Зарлық», «Бәдіғұл — Жамал», «Шәһімаран» хиссаларын, «Көрғұлы», «Қыз Жібек», «Сұлушаш» жырларын оқып береді. Әдетіп оқи берген соң даусы да ашылып ырғақталып келеді. Қазақ әйелі қайғысыз-мұңсыз болған ба, әйелдер солқылдап жылап отырып тыңдайды. Мұндай жылаулар әжелердің әжелерінен бері әйел жүрегіне қатқан шер-шеменді ерітіп, жуып жібергендей қуанысып қайтады. Ертеңіне тағы сол еді. Есеней қайтыс болғалы бұл да тоқталып қалды.

Ұлпан — бұл кезде қара жамылған қаралы әйел.

Үйінен шыға алмайды. Есеней аурып жатқан жылдарда бұрын басталған істері аяқталып қалды. Он ауыл Сибанды Есенейдің қазаны мен қолына қарап телміріп отырудан біржола құтқарды. Қашаннан бері Есенейдікі болып келген кең жерді әр ауылға бөліп берді. Мұнысы жалғыз бұл да емес, жалпы Сібір қазақтары үшін жаңа бір үлгі еді. Оның аты не екенін Ұлпан өзі білген емес. Кедейлік жаншып, ділгірлік сорына белден батып отырған жоқ-жітікке жаны ашыды да, қолдан келерін істеді де берді. Қазір Есенейдің малы екі есе азайды, оның есесіне ел Сибанның малы он есе көбейді. Әр үй өз текесін, өз айғырын мақтасып отырады.

Ел аздап егін салады, шөп шабады. Бала-шаға дірдектеп қыс бойы киіз үйде отырмайды, жылы қысқы үйде отырады. Әсіресе осы қысқы үй үшін ел-жұрты Ұлпанға қатты риза.

Есенейді жұрт әрі құрметтейтін де еді, қорқатын да еді. Ұлпанды жұрт әрі құрметтейді, әрі жақсы көреді. Бұдан он жыл бұрын Ұлпанға сұрана келуші еді, осы күні ақылдаса келеді. Есенейге кімнің батылы барып ақылдасам деп ойлаған!

Бұрын Есенейден ығысып-ықтап қалған бес болыс Керей елі де үлкен дау-жанжал болса, Сибан елінің ыңғайын байқау үшін Ұлпанға бір соқпай қоя алмайды.

Ұлпан медресені де осы елдің балаларын оқыту үшін салдырып еді. Әттең, өзі оқымаған адам, медресе салып, молда жалдап беруден басқасына араласа алмады. Қыстыгүні және жайлау кезінде қырық шақты бала оқиды. Көктем кезінде балалар азайып қалады. Қазекең өз шаруасының ыңғайына қарай баласын бірнеше жұмысқа салады да, шаруасы бірыңғайланған соң қайта жібереді. Бала сабағын үзілген жерінен жалғастырып оқып кетеді. Медресе балаларды қысы-жазы үзбей оқыта беретін болған соң ондайдың оқасы не!..

Әліппеден бастап неше жыл оқысаң да ана тіліне бір соқпайтын сабақты оқу да қиын. Сондықтан оқуды тастап кететін балалар да көп. Алдымен Мүсірептің үлкен ұлы тастап кетті. Бір жаз, бір қыс хисынқа, қиясынхи, хитұрхо төңірегінде отырды да, одан әрі аттай алмады... Қазір ол аулының қойын бағып жүр. Мүсірептің екінші ұлы Ботпай зерек, Біжікенмен тайталас оқып келеді. Әттең, ойын құмарлау, ат құмарлау, домбыра құмарлау... Тегі, ол да көп оқымас.

Ұлпан түс намазын оқып отыр еді, қызы сабақтан

ертерек қайтып келіп, шешесінің мойнына арт жағына асыла кетті. Сыртынан құшақтап алып шешесін ілгерілі-кейінді теңселтіп ұзақ тұрып қалды. Үн шығарып намазын бұзған жоқ. Намаз біткенен кейін де құшақтаған бойы тұра берді.

— Немене, күнім?— Ұлпан бұрылып қызының жүзіне қарап еді, еріндері бұртиып кеткен екен.— Немене, ботам?

— Молда намаз оқисыңдар дейді. Ертең ораза айы басталады. Ораза ұстап, намаз оқитын болыңдар!— деді.

Сібір қазақтарына ислам діні ноғай молдалар арқылы шегенделіп келеді. Көбі молда емес, шикі, надан адамдар. Қазақты нағыз надан көреді де, құдай атымен шатастыра береді. Сауда-саттық та ноғай саудагерлерінің қолында. Олар қазақты шешіндіре тонайды. Алла солардың қолында, сауда солардың қолында, алдау солардың қолында, пайда солардың қолында. Дінді де оңдырар түрлері жоқ. Елді де оңдырар түрлері жоқ. Тегінде бұлар ноғай да емес, басқа да емсе, саудагер деп аталуға лайық жаңа бір жұрт. Жалпы адам баласының қауымында саудагер дегеннен зұлым пенде болмаса керек. Жас баланың жаны соны сезініп түршігіп келіп тұр еді.

— Молда балаларды дәрет алуды үйретуге көлге алып кетті. Маған шешеңнен үйрен деді. Ботпай ораза да ұстамаймын, намаз да оқымаймын деп үйіне қашып кетті...— Біжікен Ботпайдың қалай қашқанын тағы көз алдына әкеліп күліп жіберді.

Молда балаларға намаз үйретететін, ораза ұстататын болғанын естігеннен кейін, жақсы оқитын балалардың бірі Ботпай тұра келіп, қолын қусырып:

— Молла-еке, лұқсат па?— деп еді. Бұл — кәдугілгі түзге шығып келуге лұқсат сұраудың тәртібі болатын.

— Лұқсат,— деді молда.

Ботпай далаға шығып алды да:

— Молда, молда, молда-еке,
Қара мысық мұрт-еке
Сен білгенді мен де білем,
Енді аулыңа қайт!
Оразаңды ұстамаймын,
Намазыңды оқымаймын,
Кімге айтсаң, оған айт! —

деді де қаша жөнелді. Оның артынан уәделесіп қойған-

дай Ережеп қашып кетті. Біжікен күле тұрып шешесіне осының бәрін айтты.

— Ұят болған екен,— деді Ұлпан.

— Мен де ораза ұстамаймын, намаз оқымаймын,— деді қызы.

Ұлпан қызын енді өзі құшақтап алып:

— Жарайды, үлкен молда келген соң өзім сөйлесермін... Бар, балалармен ойнап келе ғой,— деді. «Қызымай, мен шойнақ болса да батыр атанған әкеме еркелеп өр мінезді болып өсіп едім, сен кімді арқаланар екенсің...»

Біжікеннің кейбір мінездері бала кезіндегі Ұлпанның өз мінездерін есіне түсіреді. Әлденені көңілі ұнатпаса, оны істемей қояды. Медресе ашылғанда жеті жасар Біжікен еркек балалармен бірге түскен жалғыз қыз бала еді. Бір жылдай сабақтан қуанып қайтып жүрді. Әуелі жиырма тоғыз қаріп таңбаларын білгеніне, одан соң таңбалармен қандай сөзді болса да қағазға жазуға болатынын білгеніне қуанышты еді. Биыл сабақтан көбіне ренжіп қайтып жүр.

Жалғыз Біжікен емес, барлық балалардың сабақтан ренжіп қайтар себептері көп. Балалар қыстыгүні бір бөлмеде, жаздыгүні киіз үйде оқиды. Әліпбиге кеше ғана түскендері де, алдақашан құранға түскендері де бәрі бірге қозыдай жамырасып шулап отырады. Дауыс шығармай іштен оқуға рұқсат жоқ. Даусы естілмеген баланы молдаекең солқылдақ шыбықпен жауырын ортадан тартып жібереді.

Бір бала «әлиф, би, ти... әлиф, би, ти»— деп зарлап отырса, екінші бала:

— Рәсірә, рәсіри, рәтұро,— деп сарнап отырады.

Үшінші баланың күн бойы ез-малталап отыратыны:

— Әлфіки күсін ән, әлфіки кәсін ен, әлфіки күтір өн ән-әнөн...

Төртінші бала әндетіп құран оқиды. Ішінен балағаттап отыр деуге де болар еді. Қырық шақты бала қыс бір бөлмеде, жаз киіз үйде шулайды да отырады.

Күн бойы осылай. Кеше де осылай, ертең де осылай. Егер осы сарнау-зарлаудың ішінде бір ауыз мағына болса, оны бала түсінбейді. Молданың өзі де түсінбейді, түсіндіре де алмайды. Есі кіре бастаған балалар осыған наразы. Надан ел баламыз оқып жүр деп сеніп отырса, азды-көпті көзі ашық адам балалардың күн бойы мағынасыз шулап отыратынын жындыханаға теңер еді.

Біжікеннің молдаға өз наразылығы бар. Ол күнде көзіне шалынып жүрген бірдемелерді қызық көріп суретке түсіретін еді. Екі лақ сүзісіп жатыр. Шешесі намаз оқып отыр. Асылтас кемпір бір қап тезек теріп әкеле жатыр... Бұлары көркем сурет емес, әрине, әшейін қарындашпен шимайлай салған сызықтар. Адамның нобайы, мал баласының нұсқасы ғана танылады. Сол жаңа жарыла бастаған жапыраққа надан молданың қолы тиіп кетті де, жұлып тастады.

Әрбір бейсенбі күні молдаекең балаларды қаз-қатар жатқызып қойып, дүре соғады. Балаларға жұмасына бір рет дүре соғу, шындап дүрелемесе де соның ишаратын істеу бала тәрбиелеудің бір қағидасына жатады. Ишарат көбінесе шын дүрелеудің өзі болып шығады. Оның себебі: балалар жұмасына бір рет молдаға екі тиын садақа әкелулері керек. Ертең жұма, бүгін садақа күні — бейсенбі. Кедей балаларында екі тиын түгіл бір тиынның өзі жұма сайын табыла бермейді. Осындай түсім аз болған күні молдаекесі балаларды шындап дүрелейді. Дүреден азат жалғыз Біжікен ғана.

Сондай бір түсім аз болған бейсенбі күні ызалы молда балаларға дүре соқты. Өзі төр алдында, балаларды киіз үйдің дөңгелек орайына қарай қатарлап жатқызып, әуелі солқылдақ тал шыбықпен балаларды түгел бір-бір соғып өтті. Мұнысы ишарат дүресі еді. Садақаны аз әкелген балаларға ишарат дүресінің өзі де бата тиіп жатыр. Ондай балалар қайқаңдап қойып, қасындағы балаларға тығыла түседі. Екі қулау да арамылау бала әкелген садақаларының жарым-жартысын дамбал ышқырына тығып қалдырған екен. Шыбыққа шыдай алмай молданың алдына біреуі бір тиын бақырды, енді біреуі жарты тиын қара күрешті тастай берді. Дүреден қайқаңдамайтын екі-ақ бала бар — Ережеп пен Ботпай. Екеуі де шымыр денелі, ерегіспе, қайсар балалар. Бұл екеуі ишараттан кейінгі нағыз дүренің өзіне де көп қайқаңдамайды, өліп қалғандай жатады.

Біжікен дүреден азат жалғыз қыз бала болса да, жалпы тәрбие тәртібі бойынша, ол да дүрені көріп отыруға міндетті. Қазір ол іргеге қарай ығысып барып отырды. Қашанғы әдеті осы. Дүре дегенді алғаш көрген кезде көзін кітаптан аудармай төмен қарап отырушы еді, осы күні бойы үйреніп кетіпті. Бұрынғыдай дір етіп қалмайды, жылап та жібермейді. Дүреге ұшыраған балалардың қайсысы қандай мінез көрсеткенін андай отырады.

Кейде қабағын шытады, кейде күліп жібере жаздайды.

Жаңағы екі бала молданың алдына садақадан қымқырып қалған екі бақырды тастай бергенде Біжікенге ойнақы бір ой келді. Қағазға соның суретін сала бастады. Қарындаш молданы айнала, қарбыздай домалап жатқан көп бастың суретін салды. Ол қиын емес екен. Балалардың денесін жалғыз ғана сызықпен іспеттеп, сызықтың ұш жағын екі айырып еді, екі аяқ болды да шыға келді... Оның несі қиын болсын!..

Балаларға тиген көк шыбық шып еткен сайын құшырланып қоятын молданың суреті Біжікенді өлгендей қызықтырып кетті. Мұртының жоғарғы жағы таңқита қырылған, екі миығы тышқан көрген мысықтың мұртындай дірілдеп қояды. Істік мұрын. Қара төбетей киген, шақша бас. Қолында ұзын көк шыбық...

Ішінен күліп өзімен-өзі болып отырған Біжікен не жазып отырғанына молданың көзі түсіп кеткенін аңдамай қалды. Шүңірейген шұңғыл көздердің қадала шүйілгенін де аңдаған жоқ. Молда өзін қателеспей таныды. Қандай жауыз етіп жасаған! Алла, мына малғұн қыз не жазып отырған?

Молда мысықтай жымып келіп Біжікеннің шимайлаған қағазын жұлып алып, жыртып-жыртып тастады. Жынданып кеткендей екен. Көздері ұясынан суырылып кетердей жалақ-жұлақ етеді. Еріндері дірілдеп, әлденемені айтып қояды. Орысшылап боқтап жүрмесе қайтсын!.. Құранда «ауләд» деген сөз кездессе де, «билать» деген сөз кездеспейтін еді...

Содан бері Біжікен сурет салуды қойып кетті. Молдаға наразылығы ұмытылған жоқ, ұлғая берді. Сол жолы молданың қайта-қайта айта берген «бәдбағыт» дегені қазақша «бетпақ» екенін білсе, Біжікен ендігі медресені де тастап кететін еді.

Медреседе екі молда бар еді. Үлкен молда Хұсайынғази Есенейдің зиратына қойылатын құлпы тасын алып келуге Тобыл қаласына кеткен. Енді екі жұмада Есенейдің қайтыс болғанына жыл толады. Ас беріледі, ескерткіші орнатылады. Бүкіл Сибан елі соны күтіп, жайлауға көше алмай, баяғы «Қарағайлы» көлді айнала қонып отырып қалды.

Ас әзірлігі ойдағыдай жүріп жатыр. Бес болыс Керей — Уаққа түгел сауын айтылды. Шақырылмай қалған — жалғыз кекеш Қожық, ұры Қожық. Есеней суға құлап, үсті-басы мұздап, жаурап келе жатып кездескенде

де Қожықтың қосынан дәм татпай аттанып кеткенін Ұлпан жақсы білетін. Сондықтан оны шақыртпады. Осы жағынан бір жанжал шықпаса, өзге жұмыстарда іріңкезек белгісі байқалмайды.

Қарағайдан қиған жеті қанатты, мұнарадай биік көк күмбез — Есенейдің ескерткіші орнатылып болған. Әзір тұр... Алты қанатты ақ үйдей кең болып шықты. Төбесін шатырлап жаппа-қаңылтырын көкке бояған соң «көк күмбез» атана ма деген үміт те жоқ емес. Есеней сияқты ардақты адамның аты өлгеннен кейін атала бермеуге де тиіс.

Тобыл қаласында жасатқан Есенейдің құлпытасын алып Хұсайын молда да келді. Ғажайып тас әкелгенін көтере мақтап кетті. Қымбатқа түсіпті.— Құдайдың құдіретімен тасқа алтын мен күміс араласа қайнасып біткен екен де... Қырық пұт тастың үштен бірі алтын мен күміс, өзіңіз көрерсіз, алтыны мен күмісі тамырланып сыртына шығып жарқырап тұр.

— Рақмет, молдаеке... ондай да тас болады екен-ау! Қалай тапқансыз!— деді Ұлпан.

— Ақша бит, ақша!— деді молда. Оның ар жағын Ұлпан оңай түсінді де қазбалаған жоқ, балалардың оқу жайларына бұрып әкетті.

— Күнәсыз, сәби балаларға ораза ұстатып, намаз оқытып керегі не? Үш күннен бері он екі бала медресеге келмей жүр. Әке-шешелері де балаларына ұрыспапты, қайта, кіші молданы мазақтайтын көрінеді. Біжікен әрең-әрең барып қайтады,— деді.

Он екі баланың сабаққа келмей қойғаны молдаекеңе он екі қозысын қасқыр жеп кеткендей тиді.

—Лағынет ол бәлебай малайына! Қитірәм аны, иртәгә китірәм!— деді.

Осымен балалар наразылығы аяқталып қалды да, наразылық екі молданың арасына ауысысты. Тері-терсегі көп, қайыр-садақасы көп ораза айы келе жатыр, Есенейдің асы келе жатыр. Бұл тұста үлкен молда кіші молданы шайнап тастамасына шарасы жоқ.

Көк күмбездің ішіне құлпытас орнатылып, маңайы тазартылып болған соң Хұсайын молда Ұлпанды зират басына шақырып еді, Ұлпан қасына Дәмелі мен Шынарды, Біжікенді ертіп келді.

Орал тауының алтындай жарқырайтын мысы мен күмісі аралас тарам-тарам тамырлары бар шағала тас Ұлпанға қатты ұнады. Қей жері сұрғылт, кей жері кө-

гілдір тартқан тас айнадай жалтылдайды. Қалай кесті екен, қалай сүргіледі екен, қалай сүртті екен! Жақындап кетсең кескінің көрінеді.

Хұсайын молда көк күмбезді күңірентіп аят оқыды. Молдасынан кейін Біжікен әзірленіп тізерлене бастады. Молда оны көптен әзірлеп жүрген. Іркілген жоқ.

Даусы әуелі азғана дірілдегендей шығып еді, ұзамай ашылып кетті. Қандай үнді, қандай мұңды дауыс еді. Құран емес, жыр оқып отырғандай. Өзі түсінбейтінді жұртқа үнімен түсіндіріп отырғандай. Жас баланың балғын үні кейде жүрегіңді елжіретe ерке шығады да, кейде өкпе-наздай ойландырып қалады. Әлдекімге, алыстағы біреуге зарын айтып, шағынып тілек еткендей болатыны да бар.

Бір кезде әйелдер жылай бастады. Қыз даусы өзгеріп, әлденелерді ана тілінде айтып отырғандай естілді.

— Апа,— дегендей еді қыз даусы.— Апа, менде неге әке жоқ, апа? Маған да әке керек боларын сен білсең еді ғой, апа. Апа, сені бала біткен Ақпар апа дейді. Оларыш шеше дегені де! Сен алтын шешесің, апа!.. Сенен артық шеше болады деймісің! Сонда да менің әкем жоқтығы жаныма батады да жүреді. Әкелі бала қандай, мен қандаймын? Мен неге әкеден ерте айрылдым, апа? Жоқ, апа, мен жетімсіремеймін. Бірақ әкесі бар баланы көргенде ылғи жылағым келеді. Қызығамын ба, күндеймін бе? Жоқ, екеуі де емес, апа! Басқа балалар әкесінің мойына асылып еркелегенін көрсем, маған сол батады. Мен болсам, әкемнің мойнына бір асылып еркелеп көрмеген екемін... Соны сағынамын, апа... Әкем мені бір сүйіп көрген жоқ, бір рет басымнан сипаған жоқ, мен соны сағынамын, апа...

Үнемі шымылдық ішінде жататын ауру әкесін Біжікен төрт жасқа толғанша көрген жоқ-ты. Балаға әке керек екенін білген де емес-ті. Бір күні ойнап жүріп балалықтың көз құмарлығына шыдамай әкесінің шымылдығын ашып қалып еді, орнынан қозғала алмай қатып қалды. Қорқып кетті. Мұндай да үлкен бас болады екен-ау! Қырау басқан бураның басы ма дерсің. Бет-аузы табақтай жалпақ, қатпар-қатпар, қара шұбар. Бар денесі селк-селк етіп жатыр. Екі қолын екі үлкен адам ұстап отыр. Әкесінің селкілдеген қолдарымен бірге екі үлкен адам да селк-селк етеді. Жас бала шыңғырып жіберді. Есін шешесінің алдында жатып жинады.

— Қорықпа, айналайын. Ол — сенің әкең. Қатты ауырып жатыр. Жазылады,— деді Ұлпан.

— Апау екі кісі неге әкемнің екі қолын ұстап алып жібермей отыр?

— Екі қолын екі кісі ұстап отырмаса, әкең дірілдеп ұйқтай алмайды. Бір кісінің әлі келмейді. Әкең батыр адам...

Төрт жастағы Біжікен әкесі барын осылай біліп еді. Әуелі әкесінің түр-сипатынан қорқып кетсе де, көп ұзамай көзі де үйренді, бойы да үйренді. Табиғат сыбырының құлаққа кірмес, ойға ұяламасы жоқ қой, жас баланың көңіліне әкесі барлығы айнымас-бұлжымас сенімді қуаныштай орнығып қалды. Жетіге толған соң сабаққа кетерде әкесіне бір тостаған қымыз апаратын болды.

Әкесінің екі қолын екі адам ылғи ұстап отырады. Екі аяғын бір бума жүкпен бастырып қойыпты. Кейде Біжікен сол буманың үстіне отырып алып, әкесімен ойнағысы келеді. Селкілдеп жатқан буманың үстінде ұзақ отыра алмайды, сырғып барып құлап түседі. Соған мәз болып күліп тұра келеді де:

— Әке, мен сабаққа кеттім... сен ұйқтай тұр,— дейді.

— Бара ғой, бөбегім, бара ғой,— дейді әкесі. Біжікен үйден шығып кеткен соң ауыр күрсініп:

— О, құдайым-ай!— деп қалады.

Мүгедек әке жалғыз перзентін тым болмаса бір рет қолына алып, маңдайынан иіскей алған емес, тым болмаса, бір рет шашынан сипай алған емес. Мұндай да азап бола береді екен-ау!.. «О, құдайым-ай!» дегені сондай ауыр зардың, сондай ауыр күйіністің жалынындай шығады.

Қай балаға да әке керек. Есеней сияқты мүгедек әке де керек екен. Біжікен қазір сол әкесін сағынып зарлап отыр.

Біжікен даусы тағы бір сарынға ауысты:

— Апа,— дегендей қызының даусы,— апа! Мен неге жалғыз болып тудым екен, апа? Менде аға да жоқ, іні де жоқ, сіңлі де жоқ. Көп қыздардың ағалары да бар, іні, сіңлілері де бар. Менде бір өзіңнен басқа ешкім жоқ. Неге бұлай, апа? Сен де жалғыз, мен де жалғыз... Неден бұлай болды, апа? Сенің күрсінетініңді мен ұйқтап жатсам да есітемін. Сабақта отырсам да есітемін. Сол күрсінуің қашан тоқталар екен, апа? Мен ойнап жүріп те қуана алмаймын. Басқа балалардың қуанғанына қызығамын. Балалар қуанғанда қандай әдемі, қандай жақсы болып ке-

теді. Мен сонысына қызығамын. Әлгі Сейтек дейтін кішкене бала бар ғой, сол ойнап жүріп құлап қалса, менімен жасты Айша оны үйіне арқалап әкетеді. Бағила құлап қалса, ағасы Сансызбай көтеріп әкетеді. Мен осыған да қызығамын... Мен де біреуді көтеріп әкеткім келеді. Кішкентай кезімде мені де біреу үйге көтеріп әкелді ме екен деп ойлаймын, апа.

Біжікен мұның бір де бірін шешесіне ауызба-ауыз айтқан емес, айта алмас та еді. Бұл — оның ойы ма, сезінуі ме, оны өзі де білмейді. Оны білу қайдан оңай болсын! Қыз шешесін кінәлап та отырған жоқ, қайта шеше зарын қоса айтып отырғандай еді. Бір сөзіне түсінбейтін құранды оқып отырып даусымен, үнімен айтты. Онысы сағыныш зары екенін шешесі де түгел түсінді. «Қызымның есі кіріп қалған екен-ау» деп ойлады шеше...

2

Есенейдің асын өткізу әзірлігінде жүрген Байдалы би, Құзембай болыс бастаған отыз шақты адам ауыл сыртында кеңесіп отыр еді, үш салт адам жақындап келіп сәлем берді.

— Е, жол болсын!

— Әлей болсын. Қожық батыр жіберіп еді. Ұлпан бәйбішеге жолығып айтатын бір-екі ауыз сөзіміз бар. Ол кісі үлкен үйінде отыратын шығар?

— Әуелі аттарыңнан түсіп, жұмыстарыңның жөнін бізге айтыңдар. Ар жағын содан кейін көрерсіңдер.

— Жоқ, біз жұмысымызды Ұлпан бәйбішенің өзіне ғана айтамыз да қайтамыз.

— Онда қайта беріңдер. Ол кісі ешкімді қабылдай алмайды. Әсіресе Қожықтың адамдарын қабылдамайды.

— Сибанның қара тобыры Есенейдің беті жасырынбай жатып-ақ бәйбішесін қара үйге қамап тастап, ордасын қанталауға салайын деп жатыр екенсіңдер ғой!— деді жүнделген түйенің терісіндей борғыл бет адам. Бұл — барлық Сибанға қатты тиген сөз еді.

Мүсіреп Шондығұлға иек көтерді. Шондығұл атынан түспей кердең сөйлесіп тұрған, борғыл бет көсе адамды атынан жұлып алып, Байдалы бидің алдына әкеліп, иығынан басып шөктірді де, шылбырын қолына ұстатты.

— Сөйле!— деді Байдалы би.

Борғыл бет көсе арсыз адам екен, атынан жұлып алып жер тізерлетіп отырғызғанға қызарған жоқ. Сөйлеп кетті:

— Сөйлесем, Есенейдің асына бес болыс Керей — Уақты түгел шақырғанда Қожық батырды шақырмайтындай Қожықтың жиырма төрт аулына қара шешек шығып жатыр деп естіп пе едіңдер?

Билер алма-кезек айтыс-тартысқа түспей, түптеп келгенде, айтар кесімін айтты. Өзі шешен Байдалы бидің ішін жарып бара жатқан жауабы әзір отырса да, үн шығармай шыдап қалды да, Мүсірепке қарады.

— Ұры-қары, қанішер жолбасарларды шақырмаңдар,— деген Есенейдің өсиеті бар. Қанішер Қожық шақырылмайды,— деді Мүсіреп.

— Тағы не айтасың?

— Жиырма төрт саба қымыз, жүз қой, елу ту бие сойыстық әкеледі Қожық. Ұлпан бәйбішеге екі нарға артып екі тоғыз сыйлық әкеледі Қожық. Есенейдің ас бәйгесіне қосуға жиырма төрт сәйгүлік жаратып отыр Қожық...

Байдалы тағы Мүсірепке қарады.

— Қыстыгүні суға құлап, үсті-басы көк мұздақ, жаурап келе жатқан Есеней Қожықтың қосына кездесіп қалып дәм татпай аттанып кеткенін Керей — Уақ түгел біледі. Есенейдің асына ол Қожықтың арам сирағын салдырады екен деп ойласа, Қожық шын-ақ адам емес, доңыз екен!— деді Мүсіреп.

— Тағы не айтасың?

— Есенейіңнен айрылған Сибан, босқа шіренесің деймін. Өлі арыстаннан тірі тышқан қорықпайды дегендей, Қожық енді сенен ығыспайды. Қожықтың аты — Қожық! Бүгінгі Кенесары сол. Екі жүз ат кермеде, екі жүз жігіт ер жастанып, тоқым төсеніп, шешінбей ұйқтайды. Қожықтың нысанасында енді сен боларсың, Сибан. Мен айтарымды айтып болдым.

Енді Мүсіреп Байдалы биге қарады.

— Ас бергелі жатқан қаралы ауылға келіп бейбастақтық жасағаны үшін мына көсеге қырық қамшы дүре соғылсын!— деді Байдалы би.— Айыбына атын алып қалып, жаяу қайтарыңдар!

Би кесімі тым қатал болса, қасындағылардың біреуі «Сауға, биеке!» деп қалатын ғұрып бар. Ондайда би жазаның жарым-жартысын кешіре салады. Жазалы адам бәрібір қырық қамшы дүре жегенге саналады. Бұл жолы ешкім аузын ашқан жоқ. Борғыл бет көсені Шондығұл айдап алып кетті...

Кешірек Байдалы, Күзембай, Мүсіреп, ер мінезді, еркек пішінді жас пері атанып келе жатқан Құнияз — төртеуі келіп Ұлпанға болған оқиғаның жайын айтып еді, Ұлпан тіс жармай тыңдап алды да:

— Мұны не дейміз? Қожық лақының осымен аяқталғаны дейміз бе, болмаса басталғаны дейміз бе?—деп сұрады.

— Есекем тірі болса, тоқталғаны дер едім. Күн бізге қалған тұста басталғаны деуіміз керек болар,— деді Көшебе-Сибанның болысы Күзембай.— Екі жүз жігіт ұстап, Есілдің екі жағындағы елдерді күнде бір тонап отырған Қожық енді Керейге ауыз салайын дегені де. Асты дұрыс өткіздірмейді ол! Келеді де киіп кетеді.

— Тірі Есенейде кеткен кегін енді өлі Есенейден алмақшы болғаны ғой, қанішер иттің!— Осыны айтып Байдалы да тоқтап қалды. Енді не істеу керектің салмағын Ұлпанның өз мойнына артқылары келетін сияқты.

Қожық — Кенесарының қарындасын алған күйеуі, Шыңғыстың құдасы. Он жеті жасында қанды балақ қарақшы атанған еді. Қыр елдері әуелі көтеріле дүрлігіп, Кенесарыға қосылып, екі-үш жылдан кейін одан біржола безініп ескі мекендеріне қарай қашқанда көбінің малмүлкі, қыз-келіншегі осы Қожықтың қолына түсіп қалған. Қасында үш жүз жасағы бар Қожық Кенесарыдан қаша бастаған елдерді аңдытып қойған аңшысы болатын. Қожықтың қолына түскен мал-мүлік, қыз-келіншекке Кенесары да ортақ. Кенесары Торғай қаласын шауып, тұрғын халқын қырғанда сол қырғынға Қожық та ортақ. Бұл екеуінің ортақтастығы Кенесары жауынгер қырғыз халқының қолынан апатқа ұшырағанда ғана айрылды. Қожық төрт мың жылқыны айдап «Бетпақдаланың» солтүстығына қарай бұрылып кетті. Содан бері ол Есілдің оңтүстығындағы «Меңзей» деген жерін жайлайды. Бірақ ұзындығы жүз елу шақырымдай жер Есілдің арғы беті Қожықтікі. Бұрын сол жерде іргелес отыратын Атығай — Қарауыл, Уақ деген елдер Қожықтан қашып алыстап кетті.

Қожықтың тоғыз қатын, жиырма төрт ұлы бар. Әр ұлы бір ауыл. Әр ауылында түп-түбірі Кенесарының жасағынан келе жатқан бұзықтар, ұрылар, жол тонаушылар ондап саналады. Сол Қожық Есенейдің асында бүлік салып, Керей елін бір ықтап, ықтатып кетпек еді.

Болыс-билерде дағдарыс барын сезінді де, Ұлпан шырағырақ сөйлеп кетті:

—Асты бірдеме қылып өткізерміз-ау, ағайын... Ең әрісі Стаптан жүз казак-орыс алдыруға да болады. Бірақ соның ар жағында күніміз не болады? Есекең қайтыс болған соң, енді Қожық бізге теңдік бермейді дегендей екенсіздер... Есекең жауға жалғыз аттанушы ма еді? Керей — Уақтың басын қосып, екі елдің ұранын шақырып аттанбайтын ба еді? Қожық қарақшы түгіл, Кенесарының өзін Керей жерінен қуып тастағанда осылай еткен ғой! Қожық заты Уақ болғанымен, өз елінен шеттеп Көкшетау оязына қарайтын жерде болғандықтан, Есенейдің қолына түспей кетті. Есеней өздеріңізбен мақұлдасқанда — «Қожықты құртпасаң, Керей, сағаң күн жоқ!» демеп пе еді. Есенейдің Қожықта кеткен ұзыннан өші, қысқадан кегі жоқ еді ғой! Аты Керей, Есеней сенің қамыңды ойлаған. Бүкіл Атығай — Қарауыл, Керей—Уақ қарғап отырған қанішердің орны қараңғы үй — абақты, тор көзді түрме емес пе? Өзген бой тасалап қалатын болсаң, Сибан жалғыз болса да Қожықтай залыммен алысып өтеді. Сибан Есенейінен айрылса да еркек жігіттері, құдайға шүкір, бар!..— деп Мүсіреп пен Құниязды көз құйрығымен жанап өтті.

— Дұрыс айтасың, Ұлпан... Қожықтың жіберген адамына дүре соғып, атын айыпқа алып, өзін жаяу қайтарса, ол Сибанның неге болса да бел байлағаны ғой!— деді Мүсіреп.— Бірақ, Керей — Уақ Сибанды жалғыз қалдырар деп ойлаудың керегі жоқ. Қожық — Керей — Уақ, Атығай — Қарауылдың бәрінің жауы. Ондай зұлымға барлық ел бір-бір тас атып қалмайтын ба еді? Қожықтың орны түрме, Байдеке, осы жұмысты өзіңіз бастаңыз, өзіңіз аяқтаңыз!

Байдалы би бірінші болып аты аталғанды, бірінші болып сөйлегенді, қандай істің болса да бірінші болып басында жүруді жан-тәнімен жақсы көретін еді.

— Керей — Уаққа құдай бірлік бере қалса, дұрысы осы болар еді,— деп қалды.

— Сізге ермегенде кімге ереді бұл ел? Орыс, қазаққа атағыңыз жайылған бисіз, сізден иығы жоғары тұратын кім бар?—деп Мүсіреп тағы да бір қолпаштап жіберді.

Енді Байдалы шалқалай отыра сөйлеп Күзембай болысқа қарап:

— Бес болыстың піргауарын жасата бер... өмір-бақи оралмастай болып «Итжеккенге» айдалсын!— деді.

— Онда болыстарды осында шақыртамыз ғой?

— Шақырта бер.

Құнияз ер мінезді, намысқой, балуан жігіт еді:

— Қаш, Сибанда ту көтеріп намысқа шабатын еркек барын көрсететін күн туды ма деп дәмеленіп қалып едім... Қағазбен тынатын болды-ау!— деді өкініп қалғандай қалжыңдап.

Қенесары лаңынан кейінгі отыз жылдан астам тыныштық өмірде Сибанға мал бітіп, тұрмысы түзелген соң балалар өлімі азайып, жігіттері көбейіп қалған еді. Бұл кезге дейін Есенейдің атымен ел атанып, қатарға қосылып келсе, енді елдің өз кеудесі көтеріле бастаған. Құнияз болыс-билерге соны аңғартып қалды.

— Атыңды ерттей бер, Сибан! Қағазы да болар, басқасы болар,— деді Байдалы.— Қожық оңай жау емес. Ол — жасанып отырған жау. Үш жүзге жақын жасағы бар. Оңай қолға түспейді. Бірақ естеріңде болсын, бұл— Сибан жорығы болады.

— Жорық болады ғой, әйтеуір!

— Болғанда қандай! Үлкен жорық болады.

Жорық үлкен болуға бет алды. Сибан жорығына бес болыс Керейден қатынаспағаны қалмайды. Қожыққа бәрі де кекті, бәрі де өш. Адам керек, ат керек, ас керек. Соның бәрінің салмағы Сибанға түсетін болды. Байдалы осыны ескертіп еді. Сибан оған әзір екен.

— Істеріңе береке берсін, еркектер. Есенейдің малы Керей — Уақтың амандығы сияқты осындай ақ жолға шашылса, аруағы маған ренжімес,— деді Ұлпан.

Қожықты әркім өз қара басының көрген жәбір-жапасына қарай ұры-қары, жол тонағыш, қанішер, зұлым дейтін. Мұның бәрі де дұрыс еді. Қожық адам қанына талай шомылған хайуан. Қырда қазақты, Торғай, Мокрасыбай қалаларында орысты бауыздағанда, екі қолының біреуі дір етпеген адам. Есік-терезесі жабық үйлерді өртегенде, шырылдап шыққан жас баланың даусынан шімірікпеген хайуан. Осы кезде де қолы қанданбай отыратын күні жоқ. Қожық жайлаған жерден бір адам аман өте алмайды, тоналып өтеді. Сонымен бірге, Қожық қазақ хандығынан үміткер хан тұқымдарының бәрінің сүйеніші еді. Әлі үзіліп болмаған үміттің сарқындысы осы Қожыққа байланысты болатын.

Ол отыз жылдан астам уақыт өтсе де, Қенесары жасағынан қалған қолды таратпай ұстап отыр. Олардың өздері қартайса да қанмен ауызданған балалары жігіт болып қалды. Зәу-сайтан біреу хан болғысы келіп селт етіп шыға келсе, Қожық оның даяр тұрған қарулы жасағы.

Орыс әкімдері де Қожықтың үстінен түскен арыз, приговорларға құлақ аспай келеді. Арыз, приговор берген болыс-билердің үстінен Қожық та арыз береді. Қазақ арасында қарсы даулар көп, Қожық та сондай кереғар даукестің бірі. Қожық өз алдына бір болыс ел болуды сұранып жүр. Бес жүз үйміз депті. Тексере келгенде оныcы жалған болып шықты. Үш жүзден аса еркегі бары дұрыс, ауыл саны жиырма төрт-ақ. Ұры екені де рас. Қазақтың қай биінің қолы таза? Қай болысының үстінен күнде бір арыз түспей отырады? Арыз, приговорға сене берсең, қазақтың барлық болыс-билерін бір жылдан кейін түгел түрмеге алып отыру керек. Тегінде қазақ бірін-бірі жамандауға келгенде сонша шебер, сонша рақымсыз, сонша жалақор, өз тамырына өзі балта шауып, өз жапырағын өзі жұлады да отырады. Түпкі ойлары осыған келіп тірелетін орыс әкімдері Қожықты қудаламай келеді.

Бұл жолы Керей — Уақтың болыс-билері үлкен ұйымшылдық көрсетті. Қағаздарын үкілі поштамен Омбы, Қызылжарға жөнелтті де, өздері болыс басы жүз елу жігіттен жасақ жинап алып жорыққа тез аттанып кетті. Қолбасылары да әр рудан еді: Шағалық Боқан батыр, Таузар — Көшебеден Мұстапа, Өсіп, Сибаннан Құнияз, Балта Керейден Күшікбай батыр. Жорық басында Байдалы, Күзембай сияқты болыс-билер, Мүсіреп сияқты беделді ел адамдары.

Жорық салмағын Ұлпан да ауырлаған жоқ. Сибан жігіттеріне алпыс ат берді. Түсіне қарамай, санамай берді. Жүз қырық ту биені жорық жолына шығарды. Біреуі қайтпаса — сұрауы жоқ деп берді.

Есілдің солтүстік беті жалғасы үзілмейтін қалың орман, қаз-үйрек мыңдап ұялайтын қамысты айдынды көлдер. Осы күні солтүстік-шығыс Сібірге барып ұялайтын қаз, үйрек, аққу, тырна, жылқышы, тауқұдірет құстары ол кезде Батыс Сібір көлдерінен аспай ұялай беретін. Жалғыз қараш қаз ғана алыстан кетуші еді. Жорықшылар сол көлдерді сағалап, сол ормандардың ішімен келіп Қожықтың тобырына таң алдында тиісіп еді, ұйқыда жатқан тобыр елеулі қарсылық көрсете алмады, оңай қол қусырды. Қожықтың ауылдарына түс-түсынан келіп тиген Керей — Уақ әр ауылды бөлек-бөлек басып алды.

Сонша атақты қанішер атанған Қожықтың өзі ұсталғанда есте қалғаны мынау-ақ:

«Ақ орда» атанған үлкен киіз үйді Мұстапа қырық жігітімен қоршап алды да, айқай салды:

— Аш есігіңді, шық үйден!

Мылтық атылды. Бір ат ұшып түсті.

— Иттің ғана баласы, жан керек болса, шық үйден.

Мылтық тағы атылды. Бір жігіт атынан құлап түсті.

— Қапта! Шаңырағын ортасына түсір!— деді Мұстапа.

Қырық шақты жігіт шауып келген бойы «ақ орданы» айнала беріп сойылмен бір-бір салып өткенде-ақ уықтары сатыр-сұтыр сынып, шаңырағы үйдің ортасына жалп етіп құлады. Үзік, түндік деп аталатын үйдің жоғарғы киіздерін жамыла құлады. Үй ішінен: «Өлдік-ау, қырдың-ау, Қожық!»— деген әйел даусы, шырылдаған жас баланың даусы естілді.

— Өртеңдер!— деді Мұстапа.

Қазақ үйінің төр жағы уықтың қарына дейін қатарлап жиналған жүк болады: сандықтар, бумалар, ұсталмайтын киіз, кілем, көрпе-жастықтар... Жігіттер ас үйдің алдындағы жер ошақтарда көміп қалдырған қайың шоқтарынан бір легенін алып келді де, үйдің сол төр жақ іргесінен екі-үш жерден от берді.

Әйел мен бала даусы әлі шығып жатыр. Үй ішіне түтін кіре бастады білем, әйел даусы құмыға берді. Жас бала булығып жөтеле бастады.

Қожық әуелі есіктен мылтығын лақтырып жіберді. Содан кейін дамбалшаң-көйлекшең өзі шықты. Сарғыш жирен сақалы шықшытынан басталып екі жағын жиектей өсіп келіп алқымының астында түйісетін, жалпақ бет ақ сары адам екен. Үн шығармай, қолын қусырды да тұрып қалды. Оның артынан булыға жөтелген жас баласын көтеріп, Қожықтың ең жас тоқалы шықты.

Мұстапаның бір топ жігіті ақ отаудан Шыңғыстың Рахия деген қызына үйленген Қожықтың баласы Бекежанды айдап әкеле жатыр.

— Ш-ш-шата неме-ай! Ш-ш-ш-шолғанда жүр десем... қа-қа-қа-тыныңның д-д-дамбалын күзетіп шығып па едің!— деді Қожық баласына.

Екі жігітпен шолғынға жіберілген Бекежан, ауыл ұйқтады-ау деген кезде ол да отауына қайтып келген. Кінәсін мойнына алып, үндей алмай қалды.

Қонақ үйде төрт-бес жолдасымен Шыңғыстың баласы Жақып жатыр екен. Жігіттер оларды да айдап алып келді. Әр үйден үрпиіп шыққан еркектердің бәрі дамбал-

шаң. «Ақ-орда» есігі ашылған соң гүрілдеп жана бастады.

Мұстапа қолға түскен өңкей дамбалшаң Қожық тобын Есілдің ел жақ бетінде «Үйеңкілі» деген жерде қалған болыс билерге қарай айдатып жіберді де, өзі Қожықтың ауылы түгел өртеніп болғанша орнынан қозғалған жоқ. Мұндай бай үйлерді өртеп кетпесе, жігіттердің біреуі болмаса біреуі орайын тауып тонауға келетіні даусыз. Тонауға кіріскен жігіт сарбаздығынан да айрылады, жігіттігінен де айрылады.

Мұстапа Қожықтың аулын қара үйлеріне дейін, арбаларына дейін түк қалдырмай өртетіп жіберді. Болыс билер тобына содан кейін оралды.

Қожық жасақтарының ішінде елден безіп, адам тағысына айналып ұрлық, қарлықпен күн көруден қажығандары да аз емес екен. Туған ел сағынышы, жер сағынышы қысталап, «Алтыбақан», «Айгеректі» аңсайтын жастар да бар еді. Кенесарыдан қалған батыр-балуандар қартайып, тамаққа тоймайтын масыл болып алған. Әсіресе әр шабындыдан қолға түскен жас әйелдер көп. Олар Керей қолы бостандық әкелгендей қуанып, Қожық тобырын қарғап-сілеп келеді. Осылай ішінен іріп, тамырынан шіріп жатқан ұры-қарылар тобыры талан-таражға келгенде «ер жүрек» болса да ел ызғарына қарсы тұра алған жоқ. Қожық тобыры бір-ақ күнде апар-топары шығып қолға түсті де, Қызылжарға айдалып кетті. Жақып сияқты қонақтар, еліне қайтуға сұранған әйелдер, отын-сушы кәрі-құртандар болмаса, жиырма төрт баласы мен Қожық, екі жүзден аса жасақтары түгел айдалды. Қожықтың өз әулетінен жетпіс екі әйел жесір қалды, айдалған жоқ.

Керей — Уақ елдерінің ескіден келе жатқан дәстүрі бойынша ауыр бәле шыққан, қырсық болған жерді өртеп тазалау керек. Оба, қорасан сияқты адам апаты, ала өкпе, қара өкпе сияқты мал апаты болған жерлерді де өртеп, келер жылға дейін ол маңайға жоламай көшіп кететін. Мұстапаның Қожық ауылын өртеп жібергені болыс-билердің ойына сол дәстүрді түсірді. Қара пәле орнаған Қожықтың жазғы жайлау, қысқы қыстауларын «бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген әз Тәукенің жосық-жоралғысы бойынша қысқы-жазғы үйлерін бар мүлкімен түгел өртеп жіберді. «Бүлдіргі» қамшының сабына тағылатын екі сүйем қайыс қой. Керей — Уақ жігіттері Қожықтың байлығына қолын арамдаған жоқ.

Есілдің ел жақ бетіндегі үйеңкілердің ортасында Ұлпанның жиырма ту биесін сойып «жеңіс тойы» жасалғаннан кейін жігіттер сол арадан елдеріне тарады. Болыс-билер Қожықтың жылқысынан бір-бір ат жетелетіп жіберді. Ат алмаған жалғыз Сибан жігіттері.

Байдалы би Мүсірепке:

— Сибан жігіттері аттан неге безінеді?— деп еді, Мүсіреп оған:

— Сибан жорығынан Сибан олжа алып жүрсе ұят болмай ма, Байдеке? Жорығына қатыпасқан елдерге Сибан өзі сыйлық беретін болар... Біз жорықтың олжасы емес, салмағын мойынға алғамыз...— деді. Сөз осымен тоқталды, екеуінің де түпкі ойлары ашылған жоқ.

Олжалы қайтқан Керей — Уақ жігіттері:

— Сибан жорығына барамыз,— деп аттанып еді.

— Ұлпан жорығынан келеміз! Олжалы қайттық!— десіп, жорықтың абырой-атағын Ұлпанға беріп тарасты. Ұзамай Ұлпанның атағы Сібір қазақтарының арасына жайылып жүре берді.

Болыс-билер Қожықтың жеті мың жылқысын, екі мың түйесін қағаздап «түгел қазынаға түсіру үшін» Күзембай болыстың аулына бұрылды...

Жорықтан көңілсіз қайтқан жалғыз Байдалы би еді. Өзі жорықтың басында бола тұра — бұл Сибанның жорығы болады,— деп қате айтып қалған екен де... Онысы жорықтың салмағы Сибанға түседі дегені еді. Қожық қолға түспей аман қалса, ол кінәлі елді шабындыға бір салмай қоймайды, сонда кінәлі ел Сибан болсын деген бір ой тағы қылтылдай берген. Енді, міне, Қожық мәңгі оралмасқа кетті. Көп шығын да болған жоқ. Жорықтың атақ-абыройы Сибанға емес-ау, үйінде отырған бір қатынға тиіп қалды. Содан Байдалы биді сол қатын жұмсап жібергені ме?.. Солай болды да!

Жорықтан қайтқан Сибан жігіттерін Ұлпан, қасында қыз-келіншектері, ауыл сыртында қарсы алды. Бірі малшы, бірі егінші ауыл жігіттері кәдуілгі әскердей қатарланып көрнекті келе жатыр. Қолбасы Құнияз найзасын тік көтеріп алып алдында келеді. Оң жағында Мүсіреп, сол жағында Тоғанас балуан. Найза жігіттердің алдыңғы қатарларда келе жатқан жарым-жартыларында ғана бар. Кейінгілерінде сойыл мен садақ, айбалта. Селебе пышақ бәрінде де бар сияқты екен.

Ұлпан бастаған әйелдер жақындай берген жауынгерлерге бір тізелеп сәлем етті. Қол алдында келе жатқан

үлкендер аттарынан түсіп қастарына келгенше сол қалыптарын бұзған жоқ. Сибан қолбасыларын ауыл ақсақалдары аттарынан түсіріп алды.

— Аттанарда күндей күркіреп, қайтқанда күндей күлімдеп, аман-есен келдіңдер ме!

Қолбасылар Ұлпанға келіп амандық айтысты. Бір тізелеп, сәлем еткен әйелдер енді ғана тұра келді.

— Ер-азамат, аман қайттыңдар ма?.. Қырық кемпір, менімен қырық бір, бес күн, бес түн басымызды жастыққа тигізбей тілек үстінде болдық,— деді Ұлпан.— Ер-азаматтың қадірі үйде жоғында батады екен. Ауылдар аңырап қалғандай, әрең шыдадық... Жорық деген құрғырға Сибан баласының осы ең соңғы шыққаны болсын... Үйге кіріп, амандық тілеп, беріп жатқан құрмалдықтан ауыз тиіңдер...

Қыздар жүгіре басып келіп жігіттерді қолтықтап түсірген ишаратын істеп, аттарын жетелеп апарып Есенейдің ақ үйлерін айналдыра байлап жатыр. Найза, садақ, айбалта киіз үйлердің алдыңғы жағынан белдеуге қыстырылып, Есеней аулы бір сәтке жаугершілік бейнесіне кіре қалды.

Жігіттер ат үстінде өздерін еркек сезініп, кеуделі келіп еді. Аттан түскен соң бірі малшы, бірі егінші ауыл жігіттері болды да қалды. Қыз-келіншектердің қолтықтаған болып аттан түсіріп алғандары қалжың сияқты көрініп кетті. Аттарды Есеней үйлерінің белдеулеріне апарып байлап жатқандары — Ұлпан жорыққа берген аттарын алып қалатын болғаны да! Оңысы дұрыс та шығар... Бірақ аттарды сұрауы жоқ дегені де бар еді... Ендігі дұрысы үй-үйдің тасасымен ауылға қарай жылысу болар...

Жоқ-о-қ... келіншектер төрт ақ үйдің есіктерін түгел ашып, кіруге шақырып тұр... Есенейдің үлкен үйіне кіруге бола қоймас, арғы шеткі үйге қарай жағалаған дұрыс болар. Жоқ, олай қарай жіберер емес. Үлкен үйден бастап кіргізіп жатыр. Есенейдің төріне ғой етігіңді шешіп шығa алмайсың, Қияметтің қыл көпірі сол болар...

Жігіттер бұл қысылысқа ұшырағаң жоқ. Бәрі де түкті кілем, жібек көрпелердің үстіне етікшең келіп отырып жатыр. Сонау бір жылы Тобыл магазинінде етігін шешуге өзінің қандай қорынғаны Ұлпанның ойынан кетпейтіндей, ол ешкімді қорынатын жайға түсірмейтін еді. Ұлпан өзі қымыз сапырып отыр. Екі қыз жігіттерге аяқ

әперіп жүр. Өз қызы Біжікен босап қайтқан қымыз аяқтарының қай жігіттікі екенін бақылап отырғандай.

Астау толы етке сегіз адамнан оралып отырды. Астауларда да алалық жоқ. Бас, жамбас, қазы-қарта түгел. Шай дастарқаны да сондай мол. Жорықтан қайтқан жігіттерді түсірген үйлердің бәрінде де осындай молшылық, ағайын арасында әшейінде бола бермейтін ерекше бір қадір-құрмет. Ұлпан бүгін «Жақыныңды жаттай сыйла, жат көңілінен түңілсін!»— дегісі келгендей екен.

Сый-құрметтен кейін жігіттер ауылдарына қайтуға далаға шықса, әркімнің мініп келген атын өз қарындасы, өз келіншегі, өз шешесі ұстап тұр екен. Ағасын, не күйеуін, не баласын аттандырып жатып, әйелдер жымия сыбырлап:

— Ұлпан апаң атты басымен берді, енді бұл біздің ат!— десіп қалады.

Кедейге кепесінің төбесіне шығып тұру да үлкен мақтаныш. Есенейдің төрінде отырып, ат мініп қайтудан асатын мәртебе бар деймісің! Жігіттер үйлеріне бір ауылға сыймас мақтанышпен қайтты. Әйтеуір еркек емес, жігіт екенін сезініп қайтты.

Есеней қайтыс болғанда Сибан деген елде едәуір қобалжу бар еді. Бұған дейін Есенейдің атақ-даңқынан ығысып келген өшті-қасты елдер алдақашан ұмытылған кектерін еске алмасына кім кепіл? Есеней әулие адам емес-ті. Тісі батқан, тізесі батқан елдер де бар, белді адамдар да бар. Ол жайды Ұлпан жақсы білді. Ел де жақсы білді.

Әр елдің жауына қарай жауынгері болу керек. Жауың сенен екі есе көп болса, сен бір өзің жаудың екеуіне төтеп бере алатын бол! Онсыз дүние қараң. Есеней жоқ Сибанның бүкіл бес болыс Керейді бастап, Сибан жорығы атанып кеткен жорықты абыройлы аяқтап қайтқаны Сибанның еркегі барын, ел екенін танытты. Ұлпан осыған қуанды. Осы тілекке арнап құдайы құрмалдық берді. Тасып қайтқан көңіліміз бар еді, қатып шіркін жасытып тастады-ау демесін деп, Сибан жігіттерінің жорыққа Есеней жылқысынан мініп кеткен аттарын алып қалмай өздеріне беріп жіберді.

Осыдан кейін елдің де, Ұлпанның да жүрегі орнына түсіп, енді Есенейдің асын өткізуге кірісті...

Әуелі, әрине, бір ат келді. Одан соң, әрине,екінші ат келді. Одан кейін келе берді, келе берді...

Тоғыз атқа бәйге бар еді. Бәйгеге ілінбеген екі жүз тоқсан бір ат, иелерінің айтуларынша, бәрі де онынікі болып келіпті. Қарашыға жете алмай далада қалған он жеті ат бар еді, иелерінің айтуларынша олар да онынікі болып келіпті.

Балуандар да солай, бірі жықты, бірі жығылды.

Қожабай көлінің айналасында ағараңдап қалған бас сүйектерін санай алсаң Сибанның жарым-жарты малына тең еді.

Осымен Есенейдің асы да аман-есен өтіп кетті.

Кешке қарай Керей жағының болыс-билері Сибан ауылдарына қайта келіп орнады. Тағы да бір шешілмеген түйіндері бардай қату қабақ, түйіле келіп түсіп жатыр. Ұлпан аулынан басқа ауылдарға да құдандалы, нағашылы-жиенді қонақтар кетіп барады.

Ас берілген Қожабай көлінің айналасына да мыңдаған тазғара, күшігендер, өлімтік қарақұстары, өгіз шағала, құзғындар қонып жатыр. Мана адам көп кезінде біреуі жерге қона алмай, қан-жынның иісін аспанда сезініп күн бойы талығып еді, темір тұмсықтары қан-жынға енді ғана еркін тие бастады. Бұлар іңір қараңғысы түсе бергенде қонақтауға тарасады. Болыс-билердің нағыз жұмыстары сол кезде басталады.

Тап осылай, Ұлпанның қонақ үйіне түскен болыс-билер ауыл сыртына шығып отырып Сибанның ауыл адамдарын шақыртып алды. Сөзді Тоқай би бастады:

— Керей атанатын елдің үлкен бір ордасы жесір қатын, жетім баланың қолында қалып барады. Жат елдік болып жаралған қыз баланың жөні бір басқа, жесір қалып бара жатқан жас әйел туралы, Сибан, сен не ойлайсың? Есенейден қалған ен дәулетті шашпай-төкпей ие месін деп осы ойымызды айта кетуге қайта оралдық, болып отыра алар ма сол жесір әйел? Күндердің күнінде бауырлас Керей елінің болыс-билері асқа тойды да, арттарына да қараған жоқ деген наразылық болып жүр-Бұл — бір...— деп Тоқай Байдалыға қарады.

Болыс-билер не айтатындарын күні бұрын бөлісіп алса керек, Байдалы би іркілмей кіріп кетіп — екінші,— деді.

— Екінші, Сибан ағайын, өрттің өзінен бұрын түтіні көзге түседі. Біз сол түтінді көріп, қиналысып келіп

отырмыз. Ертең Керей — Уақты түгел дүрліктіретін өрт келе жатыр. Есенейдің жалғыз інісі Еменалы мұрагерлік сұрап отыр. Соның ішінде әменгерлігі де бар. Сибан, саған жаным ашымаса қиналар ма едім, қиналғаннан баптап айтар сөзімді тіке айтып, шолақ қайырып отырмын. Сибан, бұған не айтасың?

Еркек мінезді, қызу сөйлейтін Құнияз кезек күтпей, үзілді-кесілді жауап қайтарды.

— Сибан бұған түк те айтпайды! Қайдан шықса одан шықсын, бұларың Сибанның басына бәле шақырайын деген жерден шыққан сөз. Өрт сағынғанның өз үйі өртесін! Бәле іздегеннің бәле өз басына келсін!— деді. Даусын көтере сөйлей бастаған Құнияз сөзін Байдалы бөліп кетті:

— Құнияз мырза, сен өркөкіректенбей сөйле!.. Атасы басқаның құлағына шалынбасын деп Уақтың болысбилерін де арамызға кіргізбей келіп отырмыз. Бұл жанымыз ашығандық емес пе? Керей — Уақтың құлағына бұл арыз түгел тие қалса, Сибан көнбейді екен деп оны аяқсыз қалдыра алмайтын болар. Есенейдің жалғыз інісі Еменалы ағасынан қалған дәулетке мұрагер мен десе, оны кім теріс дей алар? Аты қазақ мұрагер деп еркек туысқанын айтпай ма? Олай болса, Еменалының мұрагер екендігіне кім таласар? Сибан, сен ойланып сөйле! Байсыз қатын — баусыз оймақ. Есенейдің бар дәулетіне жапа-жалғыз ие болып қалғанына көзі жеткен күні бар малды айдап төркіні Құрлеуітке қарай тайып отырмасына кім кепіл болады? Онсыз да Есенейдің жарты малы соның төркінінде кетті емес пе? Құрлеуіт Қостанай оязына, Орынборға қарап кетті. Осы да ойларыңа келмей ме? Жоқ, ондай күнге жеткізбей, жат талқысына түсірмей, өзіміз болып ойласып, орайын табайық.

Керей — Уақтың билерінде азғана Сибанға алыстан қазылып келе жатқан мұндай терең ор болар-ау деп Мүсіреп ойламайтын еді. Қатты қынжылды. Ақылды Ұлпан атақты билерді ана жылы Омбы төрелерінің алдында бір ұятқа қалдыра жеңіп еді. Оған жақында ғана өткен Сибан жорығының абырой-атағы қосылды. Қазақ болысбилері ондай қорлықты әйелге кешкен емес. Енді олар қастасуға сөз байласын келген түрлері бар. Алдымен Есенейдің нағыз мұрагері деп Еменалыны танып малмүлікке талас-тартыс, қырқыс-қырылыс жасамақ. Оған жалғастыра әменгерлікті әкеліп отыр. Мал-мүліктің иесі Ұлпан деп танылса, түптердің түбінде оның Сибанды

тастап төркініне көшіп кететін қаупі бар екен... Сибан елі мен Ұлпанның арасына қағу үшін осындай бір темір сына тағы ала келіпті. Тағы қандай қақпандары барын түгел біліп алу үшін Мүсіреп Байдалы биге қарап:

— Бізге айтар сөздеріңіздің шама-шарқы осы ғой?— деп сұрады.

— Жоқ!— деді Байдалы.—Сибанның баласы, неғып білмей отырсың? Еменалы ораза айты өткен соң Есенейге ас бергелі отыр... Есенейдің туған інісі ағасының асын берем десе, оған кім қарсы болады, біз тек Сибанның қалай қарайтынын білгіміз келеді. Есекең былтыр жайлауға көшіп бара жатқанда жолда «Сөрелі» деген көлдің жағасында қайтыс болып еді ғой. Еменалы ағасының асын сол көлдің басында бермекші. Еменалының мұнысын қалай теріс дей аламыз. Солай емес пе?— деп Байдалы би Мүсірепке қадала қарады.

Ие, Сибанға арнап қазылған ор, құрылған тор көп екен. Билер жолымен сөз жарыстыруға қалсаң Сибан да, Ұлпан да айыпты болып шыға келеді. Бес болыстың би-болыстарына бір ауылнай Сибанды кінәлі етіп шығару оңайдың оңайы. Мүсіреп осыны ойлап билер сарабына салмайтын жауап қайырды:

— Сибанның басына бұлт төніп келе жатқанын ескерте кеткелі қайта оралып келгендеріңізге алғыстан басқа айтарымыз жоқ, қадірлі билер. Бірақ осы айтқандарыңыздың бәрі де қанша зілдей болғанымен Сибанның өзіақ шешіп тастайтын үй ішілік жайлар емес пе? Мұрагер кім, қай баласына қандай енші тигені дұрыс, оны Сибан өзі шеше алса керек. Сибанға ең ауыр тиетін сөздеріңіз Ұлпан бәйбішені Сибан емес, бір күні төркініне көшіп кетеді дегендеріңіз... Бұл елде екі адам Сибан болса, Ұлпан сол екеудің бірі, біреуі болса сол біреудің өзі Ұлпан! Ұлпан тек Сибан ғана емес, он бес жылдан бері осы елдің Есенейі! Есенейдің өзі атап кеткен Есенейі! Сіздер Ұлпанды жесір қалған қатын деп отырсыздар, Сибан оны «әулие Ұлпан!» дейді. Сибан қандай талқыға түссе де осы ойынан айнымайды. Сибанның өтініші көп емес, екеу-ақ: осы сөздеріңізді Ұлпанға айтпай-ақ аттана берсеңіздер екен. Көңілі жарым әйелді Сибан емес, бөтенсің деп босқа ренжітпейік. Бұл оның естірмін деген сөзі емес. Екінші, қайта оралған себептеріңізді Сибанның еліне естірттіңіздер, болды. Ауыл-үйдің жұмысын Сибан өзі тындыра алмай жатса, кезінде көрерсіздер...

Енді болыс-билер дағдарысып қалды. Сибан өзінің ішкі ісіне ешкімді араластыратын емес. Ықтамай қойды. Қысталай берсең, орыс заңына сүйене кетуден де тайынбайтын сияқты. Олай бола қалған күнде болыс-билердің қайсысы қай жағына аунап түсерін кім білсін! Сонша долырып, сонша тұлданып келіп құр ауыз аттанып кетуге де болмайды. Үлкен ұят сол болар еді. Жырынды болып қалған сұм билер, әйтеуір Есенейден қалған байлықты талан-таражға салу ниетінен қайта алмай, кәрі би Құрымсыға қарады. Оның сөзін қай ел болса да аяқасты тастай алмайтын. Оның аузынан осы келіп отырған қасың емес, досыңбыз, ойлан, Сибан, деген бір ауыз сөз шықса Сибанның бас-асаулығы басылып-ақ қалар еді.

Қәрі би ойланып барып сөйледі:

— Ойлап отырсам, мен көп әңгіменің сыртында екемін,— деді Құрымсы би.— Қәрі құлақ шала естіген шығар, кәрі көз шалатынды шала алмай қалған шығар. Ол өз кінәм. Құйқылжып-құбылып тұрған бұлаң-құйрық замандарыңа кейде еріп, кейде ергім келмей қалатыны да бар. Дау қуған ел жауығар, дау қумаған сауығар демеп пе еді! Мен соның адамымын. Есенейдің ордасы иесіз қалып бара жатқанда ағайынның бізге қояр өтініш-тілегі болса біле кетейік дегендеріңе еріп кете беріп едім. Енді абайласам, Сибан бүліншіліктен аман, бүтін отырған ел екен. Бүтін тұрғанды бүліндірмес болар дегеннен басқа менің айтарым жоқ,— деп тоқтады.

Қадырлы бидің адал сөзін тағы біреуі жуып-шайып жібере ме деп қауіптеніп:

— Ас түсіріліп қалған екен, үйге кіріңіздер,— деді Мүсіреп.

Құрымсыдан басқа болыс-билер түн бойы ұйқтай алмай аунақшып шықты. Таңертең әр ауылға әдейі жіберген тыңшы-тілшілері келіп еді, олар да пайдалы ешнәрсе әкеле алмапты.

Үлкендері — Сибанның ырысы Ұлпан бәйбіше аман болсын... Ұлпан әулие адам!— дейді екен.

Жастар жағы Ұлпанның атын атамай «Үлкен апа» деп кетіпті.

Тыңшылардың әкелгендері осы-ақ.

Бұл әңгіме ауыл сыртында Құрымсыдан басқа болыс-билердің арасында болып жатыр еді. Қонақ үйде жалғыз бөлініп қалған Құрымсы Ұлпанмен қош айтысып, аттанып кетуге бел байлап, Есенейдің үлкен үйіне қарай бет алды. Бұл ауылға кім келіп жатқанын бақы-

лай отырған болыс-билер кәрі бидің қайда кетіп бара жатқанын көріп орындарынан тез тұра келді. Кім біледі, жүйкесі босап, мыны сұйылған кәрі би түндегі әңгімені Ұлпанға көйітіп қояр деп ойласты.

— Ана шал, бізге жөн сілтеп барады. Ұлпанның өзін айналдырыңдар!—деп бара жатыр. Көп үйірген бір жығар деген бар емес пе? Айналдыра берсек, нағып алмай қояр екеміз?— деп Байдалы би орнынан тұрды.

— Дұрыс айтасыз, Байдеке. Жалғыз отырған қатынды бір айналдырып көрейікші!— деп Тоқай да тұрды. Жастар жағы түсінгендей жымыңдасып, арлан билерге еріп жүре берді.

Бұлар үйге кіргенде Құрымсы би айтарын айтып болып, қоштасар сөзге таяп қалған еді.

— Айналайын, Сибанның елі өзіңді шаң жұқтырмай қадірлейді екен. Ел анасы, әулие жан деп құрметтейді екен. Мен де сол тілектің ішіндемін. Құдайдың құлағына шалынар құлшылығым қалса, мінәжат дұғамнан қалдырмаспын. Қош бол, жарқыным!— деп орнынан тұра берді. Келгендерге қарамай шығып та кетті.

Қасында бір-екі ойелден басқа ешкім жоқ, Ұлпан жалғыз қалды. Жаңа келген болыс-билер амандық-саулықты көп созбай, кешегі әңгімелеріне көшті. Дала желі ойнақы келеді. Күн артынан түн бар. Жазға ілесе қыс келеді. Ағайын бар болсаң көре алмайды, күндейді. Жоқ болсаң асырай алмайды. Еліміздің ұйытқысы болып келе жатқан әдет-ғұрпы бар. Сендей ақылды адамдар сол ұйытқыны бұзбас болар. Бүгін басы аман, бауыры бүтін ел ертең басы ауырып, балтыры сыздамасын біле бермейді. Бүгін өкпелетіп қайтарған ағайын ертең керек болып қалатын кезі бола береді. Түптердің түбінде өртке айналатын түтін бар. Елдігіміздің тұнығын шайқалтпауды ойлайтын кезіміз осы...

Осылай жалпы ықтатып алар қауіп-қатерді тізе келіп, билер сөз аяғында кешегі айтқан мұрагерлік, әмеңгерлік жайларын қадағалады.

Ұлпан кім сөйлесе де көзінен көзін айырмай отырып тыңдады. Ұлпанның көзінде күнәсіз жанның ығыспай қарай алатын күші бар еді. Әдейілік емес, жаратылысы сол. Әділет, адалдық иесі саналатын болыс-билердің көздері сол күнәсіз қарасқа шыдай алмай тайқи беріп отыр. Билер түз тағысын тосқауылдап қуа-

тып ұялы қасқырша бірінің сөзі әлсірей бергенде, екінші біреуі іліп әкетіп Ұлпанды ұзақ қудаласа да бір түйіққа әкеліп қамай алмай қойды.

Ұлпан ешкімнің сөзін бөлген жоқ, ешкімнің сөзін елеусіз қалдырмай ұғына тыңдап, алдында тұрған үлкен сары ала шара қымызды сапыра берді, сапыра берді. Қонақтарына қымыз да ұсынатын емес сияқты. Қымызды не бермей, не жинап әкетпей сапыра беру деген адамның жүйкесіне қатты тиеді екен. Ант ұрған қатынның бұл қай өнері? Әдейі істеп отыр ма, болмаса сөзге айналып ұмытып кетіп отыр ма? Есеней де қашан айтарыңды айтып титықтап болғаныңша сазарып отыра беруші еді. Әлде содан үйренгені бар ма екен? Сапыра берген қымыз иісінен қонақтарының аузынан сілекейі шұбырып, сілесі қатқанша Ұлпан үн шығармай отырды да, қымызды енді ғана бере бастады. Содан соң өзі де сөйлеп кетті.

— Қадірлі болыс-билер, Сибанның сіздерге айтар алғысы көп. Есенейдің асын дау-жанжалсыз өткізісіп бердіңіздер... Керей — Уақтың басына келген қара пәледей қас жауы Қожықтың ордасын талқандап, орнымен өртеп қайтқанда өздеріңіз басы-қасында болған жорықтың абырой-атағын Сибанға бердіңіздер... оны Сибан ұмыта алмайды.

— Е, ол бір Байдекеңнің тапқан ақылы болды ғой!— деп Тоқай би Байдалыға оқтай қадалатын бір сөз қыстырып қалды. Байдалының өмірі бойы есінен кетпес өкініші сол абырой екенін біле тұра бітпеген жараны тағы бір тырнап қалуды ерсі көрген жоқ. Байдалы кірпідей жиырылды да, жауап қайтармай шыдап қалды. Ұлпан ондайды түсінбейтіндей, бейжай қалпында сөзін жалғастырып кетті:

— Осы келістеріңізде де үлкен мән бар екен,— деді Ұлпан.— Бұларыңызға да алғыстан басқа айтарымыз жоқ. Есенейі жоқ жаңа Сибан, жас Сибан өз атының басына өзі ие бола алмай әлденеге ұрынып қала ма деген оймен оралған екенсіздер. Сибан мұны да үлкен қамқорлық деп бағаласа керек. Жас баланы алғаш атқа мінгізгенде үлкендер алыстан бақылайжүруші еді ғой! Сіздердің ойларыңызда содан басқа не болсын!.. Сибан айтар көп алғыстың ең үлкені осында деп біліп, қадірлеп ұстармыз, аяқсытпаспыз...

Бұдан кейін болыс-билер Ұлпанды қайта қамалай алған жоқ. Сыртынан қанша балағаттасаң да кезде-

сіп қалғанда мысы жеңе беретін адамдар болады. Ұлпан сондай жан еді. Қазір Ұлпан ақыл-ойы толыққан, ел атынан сөйлейтін ел анасы атанып келе жатқан кезі еді. Денесі де толығып, бұғағы білініп келе жатқан маң бәйбіше. Болыс-билер Ұлпанды ықтатуға өрелері жетпей қойғанын сезіп, әшейін қымыз ішуге келгендей, қымызды құлата берді, құлата берді.

Қонақтары аттануға бет алғанда Ұлпан үлкен бір өтініш барын айтты:

— Жесір қатын, жетім бала болып қалған үй сіздердің алдарыңызға өтініш айтып талай келер әлі... Соның бірін қазір айтып қалғым келеді: енді үш жылдан кейін жалғыз қызым «отау иесі» дейтін кемеліне келіп қалады. Мен қызымды ешқайда ұзатқым келмейді. Есенейден қалған жалғыз тұяқ жат елдік болмай-ақ қойса деп едім... Керей — Уақ қызыма тең бір ұлын Есенейдің шаңырағына қия қалса оң жағыма кіргізіп алар едім. Есенейдің шаңырағына қызым мен күйеуімді ие қылып, өзім басқа дүниеге мойын бұрмай, немеремді тербетіп отыра берсем-ау деген арманым бар. Сибан өз ішінен қыз алыспайды. Керей — Уақтың ортасына салып отырғаным да сондықтан. Біжікен менің жалғыз қуанышым ғой... Осы өтінішімді еске ала жүрсеңіздер екен,— деп Ұлпан көзіне жас алды.

Бұл Ұлпанның ақ тілегі еді. Қызын теңіне қосу шешенің бірінші тілегі болса, сол екі жасты қанатының астында өсіру екінші арманы. Ұлпан аналық мейірі қанбаған, аналық мейірімі сарқылмаған адам. Сондай мейірі қанар аналықты қызына тілейді. Бірі жылап, бірі еркелеп жататын балалар көз алдына келеді. «Әжелеп!» шуласқан балалар даусын сағынады. Ат үстінде шапқыласқан ер балалар көз алдына келеді! «Әже, қымыз!» — деп арсаландап келіп әжесінің тізесіне құлай кететін бір баланы сағынады. Бара-бара осы бір бала көз алдынан кетпейтін болып алды. Даусына да құлағы үйреніп алды. Бет-аузы, көзі-қасы, шып-шымыр денесі — бәрі көз алдына өзгермей келеді де тұрады. Ерте тоқырап қалған аналықтың мұңзары да, алыстан үміттенер қуанышы да осы.

Ұлпан болыс-билерге осындай ақ тілегін айтып қалды.

— Ұлпан бәйбіше, бұл тілегіңізді құдай алдындағы қарызымыздай көреміз,— деді Байдалы.— Бірақ

мұны да Керейдің өзі шешетін, жат бауырдың суық қолын араластырмайтын жұмысы дегеніміз дұрыс болар. Уақты араластырсақ, Атығай — Қарауылды қалай шет қалдырамыз. Сіздің үйге баласын беруге кім қызықпайды дейсің. Сол қызығатындарды көбейте бермейік...

Сөз осыған байланды да, болыс-билер аттанып кетті. Қайсысының көңілінде қандай ойлар балалай бастады, оларын білдірген жоқ.

Ертеңіне бүкіл Сибан ауылдары Ұлпанның көшіне ілесе, жайлауға тұтас көшті. Бұлары Ұлпанға көрсеткен қошемет еді.

Жазғытұрғы жайлауға бет алған бірінші көш мал ұстаған елдің жыл сайын тұратын табиғи көрмесі. Әр ауыл қыстан қалай шықты, жұрттың айдаған малы былтырғыдан көбейген бе, азайған ба? Жастар жағы қалай, ажарлы ма, жас балаларға тай-құнан тиген бе, жоқ па? Осының бәрі төрт-бес күнге созылатын көшжөнекей түгел көзге түседі.

Биыл Сибанның көңілі көтеріңкі еді. Көш тізбектері де үзілмей-бұзылмай ағылып кетіп барады. Егіншөп тасуға үйренген жұрт қазақ арбаны азайтып, қос қалқанды бришкеге ауыса бастаған. Анда-санда әр ауыл үйір-үйір жылқыларын айдап өтеді. Балалар бейберекет жарысып, қай көштің тұсында қай бала озып келе жатса, сол көштен «бәйге» сұрайды. Жүкті арбаның үстінде келе жатқан әйел бір уыс құрт, бауырсақ шашып қалады. Балалар аттарынан түсе қалып, шашылған бауырсақ пен құртты таласып-тармасып ауыздарына тығып жібереді де тағы да бейберекет шаба жөнеледі. Бұл басы да, аяғы да жоқ бәйге. Жұрт жайлауға жетіп жүгін түсіргенше созыла береді. Көшпелі өмірдің аты бар балаларға деген қызығы осы. Аты жоқ балаларға бұдан ауыр қайғы да жоқ.

Балалар бай, кедей деп алаламай көш бойында кетіп бара жатқан барлық әйелдерден бәйге алады. Бір-екі рет Ұлпаннан да бәйге алып кетті. Бір-екі рет Біжікен де бәйгесін шешесіне әкеліп берді.

Көш алды әдетте түнемей өте алмайтын көлге таяп келіп еді. Көш алдында келе жатқан ауыл ақсақалдары қамшыларын алға қарай сілтеп, көшті тоқтатқан жоқ. Бұл былтыр Есеней қайтыс болған, қазір «Бай өлген көл» атанып кеткен көл еді. Еменалы осы көлдің басына үйлерін тігіп қонып қалған екен. «Есенейге мен де ас

берем» дегені рас болғаны да. Осы көлде отырып Есенейге ас бере қалса, Еменалының мұрагерлігі жұрт көзінде салмақтана түседі. Ұлпанның мұрагерлігі солғындай түспек. Бұл, әрине, Еменалының өз басында туған ой емес, кешегі болыс-билердің Ұлпанға арнап қазған көп орларының бірі.

Сибан көші Еменалының аулына қарайламай әрі асып кете берді. Әркім Еменалыға наразылығын көрсете, тас-түйін жинақы кетіп барады.

Қос аттан жектіріп тарантасқа мінген ауқатты үйдің әйелдері көш-жөнекей біріне-бірі қосылып, аяғында бәрі Ұлпан пәуескесінің соңынан тізіліп келе жатыр еді. Ұлпан пәуескеден түсіп, ең жақын келе жатқан әйелдерге:

— Сендер аялдамай тарта беріңдер. Мен қазір қуып жетемін,— деді де, пәуескесіне мініп Еменалының аулына бұрылып кетті.

Қасында жалғыз Дәмелі бар Ұлпан кіріп келгенде, Еменалы мен Айтолқын қатты абыржып қалды. Дардай жігіт болып қалған үш ұлы не істерін білмей өре тұра келіп еді, Еменалы:

— Шығыңдар!— деді балаларына.

— Оңаша қалғанымыз жақсы болды,— деді Ұлпан төрге шығып отыра беріп.— Мен сендерге қоныс қайырлы болсын айтуға келгенім жоқ, көшіріп әкетуге келдім. Есенейдің жалғыз інісі айдалада жалғыз үй қалғаны ұят па, ұят емес пе? Аулыңның тұсынан өтіп бара жатқан Сибан көшінен бір адам бұрылып келді ме, сендерге? Неге бұрылмады? Сибан сені Есенейдің алдында айыпты санайды. Айыпты екенің өтірік пе? Тыжырынбай тұра тұр! Сен Есенейдің өліміне де ортақсың! Есенейге ең соңғы тиген қара шоқпар сенікі болатын. Содан кейін Есеней бір күн төсектен тұра алды ма? Тұра алған жоқ! Енді сен сол Есенейдің қатыны Ұлпанға әмеңгер болып Есенейдің төсегіне жатқың келетін көрінеді. Жасың алпыстан асты. Есің болса, енді Есенейдің төсегіне ешкім жақындамасын деп ағаңның аруағын қорғай жүрер едің-ау! Оны ойлаудың орнына өзің жатқың келіпті. Әмеңгерлік хайуандықтың бір түрі емес пе? Ұялсаңшы! Есенейдің жалғыз мұрагері меннін деп дауласқалы отыр екенсің. Өзіңе керегі мал ма? Қанша керек өзіңе? Күні ертең үш балаңды ертіп кел де қанша мал керек болса, соншасын айдап жүре бер. Маған мал керегі жоғын нағып түсінбей жүрсің? Биыл Есенейге мен ас беремін деп-

сің. Беріп көрші, бір Сибан қатынасар ма екен! Сонда қандай масқараға ұшырайтыныңды білемісің сен! Есенейдің асын биыл өз үйі берді, келер жылы сен бер. Ашпа аузыңды, жықтыр үйіңді! Көш жайлауға!

— Сонда Сибанның қай жақ шетіне қондырасың?— деп қалды Айтолқын.

— Оттамай отыр!— деді Еменалы.

— Қалаған жеріңе қон!— деді Ұлпан.— Шақыр, балаларды, қазір көшесің.

Еменалы біржола жасып, тапталып қалды. Ызаланып келген Ұлпан әр сөзімен тоқпақтай соққылап, жаншып тастады. Еменалы далада жүрген балаларын шақырды:

— Жығындар үйді! Көшеміз.

Ақылсыз әкенің долы мінезінен мезі болған жастар қуанып кетіп, үйлерді талқандап жыға бастады.

4

Адам алдындағы қарыздарын қалай атқаратындарын кім білсін, болыс-билер құдай алдындағы қарызымыздай көрерміз деген уәделерін үш жыл бойы орындай алмай келеді. Бес болыс Қерейде бес мыңға жақын үй бар, бес мыңға жақын Біжікенмен тұстас еркек бала да бар еді, соның бірде-бірінің басы бос болмай шықты. Қалың мал төлеу керегі жоқ. Барасын да байлыққа ие бола кетесің! Қыз қандай! Шеше қандай! Осындай жағдайда Біжікенге күйеу табылмай қойды...

Әр қоғамның қоржын аумас теңбе-тең қалыпта тұруға тиісті ішкі-сыртқы құрылысын бұздырмайтын өз заңы бар. Болыс-билер сол заңды күзетеді.

Әуелі Ұлпанның үйіне бір баласын беруге болыс-билердің бәрі қызықты, бәрі жанталасты. Ол орайы келмейтін әңгіме болып шықты. Ұлпанның байлығын тал түсте тұтасынан біреуіне бере салу оны екі есе байыту болады екен. Екі есе байыған, екі есе күшейген адам теңбетеңдік қалыпты бұзбай отыра алар ма? Бүгінгі досыңды ертеңгі жауым деп санау керек. Заманының құлқы солай. Сонымен болыс-билер Ұлпанның байлығын бірінебірі қимай табан тіресіп отыра берді. Ең қызығы Еменалыны мұрагер етіп шығарып, Есенейдің мал-мүлкін шым-шытырық бөліске түсіру еді, ол әңгіме өшіп қалды. Ұлпанның үйіне бір кедейдің баласын кіргізіп беру де ауызға алынды. Ол тіпті орайсыз әңгіме екен. Кедейдің

баласы Ұлпанның қолына түскен соң екі жылда жас Есеней болып шыға келеді. Болысың кім болады, биің кім болады, бәрі сол үйде шешіледі. Ұлпанның аузына қарап отырған Сибанның бет алысы белгілі ғой. Бұл дәстүр сақтаудан қалып бара жатқан ел.

Керейдің болыс-билері осындай дағдарысқа ұшырады да, құдай алдындағы қарызымыздай көрерміз деген уәделерін орындай алмай, бірін-бірі аңдып бұғып қалысты. Алдағы жылы болыс-билердің қайта сайланар кезеңі де келе жатыр еді. Сайлау қарсаңында шырық бұзатын әңгіменің керегі не?

Осы тұста, марттың орта кезінде өтетін сайлауға ай жарым қалғанда Керейдің болыс-билері шеше алмай қойған әңгімеге бұған дейін шеттеп қалған Шәйгөз — Уақ келіп араласты. Қадірменді билері, ауылнай, ақсақалдары бастаған жиырма шақты адам кештетіп келіп Ұлпанның қонақ үйіне түсті.

Ертеңіне Ұлпанға сәлемдесе келіп отырып, арнаулы әңгімелерін бастап кетті. Сөзді кәрі би Өтеміс бастады:

— Сибанның ел анасы болып отырған Ұлпан бәйбіше, сіз білмейтін сыр жоқ шығар, біз қалың Керейдің шеттетіп ұстап келген еліміз. Қожықтың түбі Уақ деп, Керей бізді Сибан жорығына да шақырған жоқ. Тап өзіңіз араласпағанда Байдалы мен Тоқай біздің Шәйгөз — Уақты Есекеңнің асына да шақырмақшы емес екен. Аз елдің қашанғы күні осы ғой. Біз азғана елміз. Жеріміз бір шеті сіздің азғана Құрлеуіт отырған «Қаршығалыға» шектес, бір шеті Стап жерімен кірандас, алақандай ғана... Бір ауылнайға әрең толатын азғана Сибан сіздің арқаңызда кеудесін бастырмайтын ел болды. Сондай көз қырыңызды азғана ел Шәйгөз — Уаққа да сала жүресіз бе деп үміт етіп келіп отырмыз. Байдалы мен Тоқайдай ата тегінен келе жатқан шынжырбалақ, шұбартөс шонжар бізде болған жоқ. Ойымызды баптап айтуға тіліміз де жете бермейді. Айтайық деп келген ойымыз бойымызға лайық па, жоқ па, оны да шамалай алдық дей алмаймыз. Жаяу кесіп қылып, орыспен аралас отырған елміз. Ойға олақ, тілге орашолақ, сөз бақпаған мал баққан шаруамыз. Осыдан төрт жыл бұрын өз аузыңыздан шыққан бір тілек болған екен: Есенейдің шаңырағына Керей — Уақтан қызыңызға тең бір ұл сұрапсыз. Керауыз Керей әлі келісе алмай жүр. Балаңызға тең ұлды біз әкеліп отырмыз. Өзіңіз әбден білетін жігіт, отыз

жыл осы үймен дәмдес болған Тілемістің баласы Торсан..

— Торсан көзіміз үйренген жігіт,— деді Ұлпан, бейім көңіл білдіргендей азғана күлімсіреп.

— Көзіңіз үйренсе, балама тең емес деп айта алмассыз деп ойлаймыз. Айтқан соң түгел айтайық.— Торсан Шәйгөз — Уақтан Қызылжарға пірғауар апарып, өз алдымызға оңаша болыс болып отыруға лұқсат алып келді. Сол баланың өзін болыс сайлаймыз деп отырмыз.

— Мен болыстыққа — билікке қызығатын адам емеспін,— деді Ұлпан.— Азғана Сибан биліктің тақсіретін тартқан ел. Қалың Керей Есенейдің шаңырағына бір ұлын қия алмағанына өкпем де жоқ емес. Осындай күйде отырғанда Керейдің ұятын бетіне басқандай болып келіп отырған азғана Уаққа кім риза болмас! Бірер күн сыйлы қонағым болып жата тұрыңыздар... Бір байламын естіп қайтарсыздар...

Қазақ денелі, кавказ көзді жас жігіт Торсан Ұлпан үйіне көптен бері дәмдес болып келе жатқан. Әкесі Тілемісқайтыс болғалы Ұлпанның алыс базарларға жұмсап отыратыны осы Торсан еді. Стап қаласында орысша бастауыш мектеп бітірген, өзге замандастарынан өресі биік, білгір де ұтымды, ойын-сауықта жұмысы жоқ, іскер жігіт. Ірбіт, Тобыл, Қызылжар базарларына барғанда ылғи бір түсі-түгі келісімді бұйымдар әкеледі. Әкесі Тілемісте «алдап соқтым, алданып қалдым» дейтін әдеттер болушы еді, Торсанда ол жоқ. Алдамайтын, алданбайтын, адалдығына кір жұқтырмайтын адам болатын сияқты. Болыс болғысы келуінде Ұлпанға ұнамайтын бір секемал қылаңдап қоятындай сезіледі. Қалың Керейден қашаннан бері зәбір-жапа көріп келген Уақ елінің бөлек болыс болғысы келген кезінде онысын азаматтық деуге де болады ғой! Уақтан басқа Ұлпанға бала беріп отырған да ешкім жоқ. Ұлпан ойы Торсанға тоқтап қалды. Уағы не, Керейі не? «Өзі болған жігіттің ата-тегін сұрама» деген нақыл дұрыс болар. Біжікенге ұнамай жүрмесе, енді мен айналақтамауым керек.

Біжікен он беске шыққан, бойшаң болып өсіп келе жатқан бала еді. Ұзын көйлек, үкілі құндыз бөрік кигенде шешесінен биігірек те көрініп кетеді. Шеше көзінде бір сыр барын күн бойы сезініп жүр. Қызының сезініп жүргенін шеше де сезінеді. Әйел сыры сыбырласып айтуды тілейді. Сонда ғана жанға — жан, жүрекке — жүрек тілдесетін сияқты. Ұлпан сол сағатты күтті.

Біжікен шешесіне білдірмей аяй жүреді. Ұлпандай отыз бес пен қырықтың арасындағы әйелдерде ең кемі бес-алты бала бар. Әлі де баладан қалмаған. Ұлпанға берген жалғыз баланы құдай қыз жаратыпты... Ол баласын біреу айттырып алып кетсе, Ұлпан жапа-жалғыз қалады. Шешесінің сондай күйге ұшырар күні көз алдына келсе, Біжікеннің тұла бойы тітіркеніп кетеді.

Біжікен шешесімен екеуі бір бөлмеде жататын еді. Шамды сөндірді де:

— Апа, мен тоңып қалдым,— деді. Бұл оның күндегі әдеті. «Қорқамын» дейді, «тоңдым» дейді, әйтеуір бір сылтау тауып шешесінің қасына біраз еркелеп жатып кетеді.

— Қеле ғой, ботам,— деді Ұлпан.

Біжікен келген бойы бет-аузын шешесінің кеудесіне көміп жіберіп, аймалай берді. Қыңқылдап бірдемені сұрағысы келгендей еді.

— Біжікен,— деді шешесі.

— Өһо,— деді қызы мұрнымен ғана құмыққан үн қатып.

— Біжікен, сен дұрыстап құлақ салшы. Үлкен бір әңгіме бар...

— Ehe...

— Менің сенен басқа ойлайтын кімім бар...

— Өһо...

— Сен Торсанды жақсы білемісің?

— Ehe...

— Жақсы жігіт пе?

— Ehe...

— Әлде жаман жігіт шығар?

Біжікен арқасын бір қиқаң еткізіп қойды.

— Жақсы болса, сол жігіт осы үйге бала болғысы келеді.

Біжікен шеше бауырына кіре түсті.

— Бала болғанда қалай боларын түсінемісің?

— Ehe...

— Күйеу болады. Саған күйеу, маған күйеу бала болады.

— Ehe...

— Ризасың ғой?

Біжікен бұл жолы үн қатпай шешесін қатты құшақтап, бет-аузынан сүймеген жер қалдырған жоқ.

— Тоқтай тұршы, Біжікен... Өзі бір алғыр жігіт... екеуімізді билеп кетпес пе екен?

— Сені ешкім билей алмайды! Сені билеймін десе, ақылсыз болып шығар. Мен де сенен тудым ғой...

Шешесі мен қызы құшақтасып жатып, ойлары бір екенін ұғынысты да, ертеңіне Ұлпан Уақтың елшілеріне ризашылығын берді.

Уақ пен Сибанның екі жақты тойлары өтісімен Торсан Есенейдің үйіне күш-күйеу болып кіріп алып еді. Қалың Керейдің салбөксе болыс-билері қанша қарсыласса да азғана Уақ өз алдына болыс болып бөлініп кетті.

Отызға жетпеген жас жігіт Торсан ояз көлемінде өзге болыстардан анағұрлым өтімді, алғыр болыс болып шықты. Ояз бастықтары, пристав, урядниктер топ-тобымен келіп сыйлық алып кетеді. Ұлпанның төрелер түсетін үйі болыс кеңсесіне айналып барады. Қазақ дау-шарын елінің ауылнай, билеріне беріпті де, Торсан өзі ояз, губірналық барлық қатынас жолдарын бақылап отыратын сияқты. Әрі-беріден соң Керейдің болыс-билеріне де ауыз сала бастады. Ішкі Ресейден көшіп келген шаруаларды ояз бастықтары арқылы Керей жеріне қарай аударып жібере алатын беделді болыс болып алды.

Үй ішілік жайларда Торсан өте жұмсақ. Шайды Ұлпан, Біжікен үшеуі оңаша ішеді. Біжікен шай құяды. Торсан Ұлпанның шыны аяғын әперіп отырады. Кешкі тамақтары да солай оңаша. Торсан Ұлпанның етін турап береді.

— Ішіңіз, апа!.. Жеңіз, апа!..

Ұлпанның Мүсіреп, Құнияз сияқты дос-жар адамдары келсе, Торсан тіпті әкесі келгендей қуанып қалады. Қолдарына су құйып, етті өзі турап, шыны-аяқты өзі әперіп отырады.

— Құнияз аға, әттең, Уақ болып тумағаныңызды қайтейін... Уақтың болысы сіз болсаңыз, азғана Уақ қандай ел болып кетер еді!— деп қоятыны да бар.

— Мүсекеңдей ақыл иесі, ел ағасы бар Сибанда қандай арман бар екен?— деп, бұл кезде қартая бастаған Мүсірепті де көтере мақтайды.

Күйеу баласына Ұлпан да риза. Керей болыс-билерінен көрген көп опасыздықты әйел жүрегі ұмыта алмай, кешіре алмай қойып еді. Торсан бала болып қолына кіргелі, заразап болып қалған жүрек орнына түскендей, көңілі тыныштанып серги бастады. Ұлпанның Сибан арасындағы жұмыстарына Торсан араласқан емес.

Торсан Ұлпан үйіне кіргелі алты ай өткеннен кейін ғана бір оқыс мінез көрсетті. Қар еріп, қаз-үйрек келіп

жатқан аласапыран кезі еді. Торсан өз еліне барып қатты ренжіп қайтты. Кектене білетінін жасыра алмай келді. Шәйгөз — Уақ жерімен шектес «Қаршығалыда» жатқан Есеней жылқысын аралай жүріп, Еменалының үш баласына кездесіп еді. Үшеуі жаңа ғана ұсталған үш қара көк атты жетелеп алған екен. Қыстан күйлі шыққан, жүнін тастаған қара көк аттар мал баласының сұлуы екен. Шоқтықты, кеуделі келген, құлаш мойын, қамыс құлақ, бота көз, төрт аягында бір мін болсайшы! Шіркін-ай, жаздыгүні қатарлап, қыстыгүні көсемдеп жегіп жүрер ме едің!.. Мына әулекі жігіттер, өздері он шақты адам,— қолдарында қаршыға, ителгі, сондарында шұбырған тазы иттер, осындай аттарды аңға салмақшы! Біреуін ақсатып, біреуін жауыр қылып қайтады-ау!.. Торсан күйініп кетті. Қысқа ғана амандықтан кейін:

— Шетінен жетелеп жүре беретін бұл бір иесіз жүрген мал деп ойладыңдар ма!— деді, ашу қысып тұрғанын жасырғысы келмей.

— Сен күш-күйеу болсаң, біз ағаларың боламыз. Байқап сөйле, шырағым!— деді Еменалының үлкен баласы Есенжол.

— Күш-күйеу деген мал-жанның иесі деген сөз емес шығар!— деп оның Ресей деген інісі тұтанайын деп тұрған шоқты бір үрлеп қалды.

— Күш-күйеу мырза, Есенейдің мұрагері күш-күйеу емес, мына біз боламыз!— деді Еменалының үшінші баласы.— Әзір тарынбай шыдай тұр. Біз әлі еншімізді алып болған жоқпыз...

Торсан енді абайласа, күш-күйеу деген екі сөздің астасар тұсын әдейі нұқып қалып күшік-күйеу деп тұр екен. Торсан атының басын бұрып алып жүріп кетті. Сол ашуы үйге келгенше тараған жоқ. Үш қара көк ат көз алдынан кетпей қойды... «Күшік-күйеу» деген қорлау құлағына шегеленіп қалғандай шың-шың етіп тұрып алды.

— Күшік-күйеу, күшік-күйеу, күшік-күйеу!..

Үш жігіттің көрсеткен мінездері Торсанды қатты ойландырды — ызалана, күйіне ойланды. Бұлар мұрагерлікті әлі ұмытпаған болып шықты ғой. Біжікенге қосылған той үстінде Ұлпан Есенейден қалған мал-мүліктің ендігі иесі қызым мен күйеуім деп әлденеше рет ескерткен. Онда Еменалының өзі де, балалары да үн шығарған жоқ еді. Жұрт көзінше айта алмағандарын ішке түйіп

кеткен екен. Тегінде бұған біржола тыйым салынбаса, басының кететіндері көрініп тұр.

Осы ашумен келген Торсан Ұлпанға әдеттегі әдептілігін сақтай алмай сөйлесті:

— Апа, мен сіздің мал-мүлкіңіздің иесі емес, күшік-күйеу екемін,— деп бірден шамдана сөйледі.

— Қарағым-ау, неменеден ренжіп қайттың? Меңімен бұлай сөйлеспейтін едің ғой!— деді Ұлпан.

— Еменалының үш баласы «Қаршығалыда» жатқан жылқыдан үш атты өз беттерімен ұстап алған үстінен шықтым. Бір-ақ ауыз сөз айттым. «Бұл иесіз мал емес еді ғой» деп едім: «Иесі біз боламыз:»,— деді. Аяғында маған: «Сен — күшік-күйеусің»,— деді.

— Торсан қарағым, бір үш ат үшін осынша қынжылмай-ақ қой, балам... Осы үйде әлі мыңға жақын жылқы бар, Біжікен екеуіңе мол жетеді. Ана жылы Керей — Уақ би-болыстарының төтенше съезінде жесір қалған ұлы жоқ әйел ерінен қалған мал-мүліктің үштен бірін ерінің туысқандарына берсін деген байлам болған. Мен соны дұрыс көріп Еменалыға ағаңнан қалған мал-мүліктің үштен бірі сенікі деп келдім. Қанша жамандасақ та еркек екен, алмай келді. Балалары бір еркелік істесе, кешіре сал, шырағым. Бұдан былай ондай теңтектікті істемес. Айтармын...

— Жоқ, апа...Мұрагерлік дегенге шек қойылу керек. Беретініңізді біржола беріп, біржола құтылыңыз. Өмір бойы мұрагер болып, өмір бойы көңілі ұнатқанды шетінен жетелеп әкете берсе, бір күн тыныш ұйқтай алмайтын болмаймыз ба?! Мен осы үйдің иесімін бе, болмаса шын-ақ күшік-күйеумін бе?

— Шырағым-ай, таусыла сөйлемесең де болатын еді. Жарайды, тоқтатайық осымен. Бүгін дем ал, қалғаны болса ертең сөйлесерміз.

Торсан кеткен соң Ұлпан ойланып қалды. Бұл неменеңің лебі? Болыс болған соң бұзыла бастағаны ма, әлде өзінің жаратылысында жасырып келгені болды ма екен? Қандай әдепті, қандай жұмсақ жігіт еді, неліктен жарыла жаздап тұр? Қой, жас жігіт бұла өскен әдемі аттардың үшеуін бірдей әлдекім әкетіп бара жатқанда қызып кеткен болар. Жақсы атқа қызықпайтын жігіт бола ма! Оны-сын айып көрмей тұра тұрайық. Еменалының балалары есерсоқ, бейпіл ауыздау ғой, барлық бәле солардан-ақ басталған шығар. Ие, мынау сенікі, мынау оныкі демесем болмас... Торсанды үйіме ұлым деп кіргізіп алған

екенмін, енді оны мазалай беруге тыйым салынғаны дұрыс болар.

Ұлпан Еменалыны шақырып алды.

— Тентек қайным, сен көп жылдар бойы менімен келісе алмай жүрдің. Осы күні, құдайға шүкір, Есенейдің төрі сенікі, ой-тілегіміз бар. Мен не айтсам да, риясыз айтты деп сене бер. Сіздің балалар «Қаршығалыдағы» жылқыдан үш атты өз беттерімен ұстап әкеткен екен, күйеу балам соған қатты ренжіп келді. Балаларға айтып қойсайшы — ат керек болса, үшеу емес, жиырмасын берейін, тек сұрап алатын болсын. Былтыр ашу үстінде түсіндіріп айта алмадым — сен осы үйдің малының үштен біріне ортақсың. Қай күні алғың келсе, сол күні бөліп берейін. Осы айтқаныма сенемісің?

— Сенемін, Ұлпан, сенемін. Сен бір әулиедей адал адамсың ғой. Сенемін. Бірақ енді мен Есенейдің малын талап жатыр деген атаққа қалмаймын. Бір лағыңды алмаймын. Өзім де сотқар едім, балаларым менен ұзап қайда кетсін! Иттің күшіктері бәрі сотқар. Тек келсін, шетінен сойып салып, аттарыңды қайтарып берем!

— Жоқ, Еменалы, олай етпе. Балаларды сабама. Бірде болмаса бірде өзіңе қолдары тиіп кетер. Аттарды қайтарма. Балалардың ойында жәбір қалмасын. Күйеу балам жеңдім демесін де, сіздің балалар біз жеңіліп қалдық демесін. Біріне бірі өшікпесін.

— Жоқ, жоқ! Аттарыңды қайтарып беремін!

— Жоқ, қайтармайсың! Екі жүздей ғана жылқың қалыпты, ағаңнан енші ал!

— Еменалы өз еліне өзі енді ғана әрең сыйысып келеді, Ұлпан. Мен аузы күйген адаммын. Мені тағы бір сөзге іліктірмеші, айналайын. Балалар еркелеп ат сұрап келсе, өзің беріп тұрарсың. Ендігәрі мұны сөз қылмайық. Мені күні-түні бұлықтырып жүрген басқа бір арманым бар. Сол арманымды орындамай адам болар емеспін...

— Оның тағы немене еді?

— Ойлай-ойлай басым қатты... Мен, өзің айтқандай, үлкен күнәлы адам екенмін. Есенейдің өліміне де ортақ екемін. Сол күнәларымнан қалай ақталамын? Есенейдің орнына бадел-хажы болып Мекеге барып келсем қайтер екен?

— Есеней қайтыс болар алдында, елімен бахылдасқанда не айтқанын ұмытып қалдың ба? «Құдай маған қарыздар болмаса, мен құдайға қарыздар емеспін!»—

демеп пе еді. Оны неге айтып еді, кімге айтып еді, есіңде ме?

— Есімде... Бахылдаса келген адамдар: «Сіздің орныңызға бадел-хажы етіп біреуді Мекеге жіберіп алсақ қайтер» дегенде айтқан.

Он жыл ауру азабын тартып жатқан Есеней кейде қатты күйініп кетуші еді. Ақыл-ойы орнында, сана-сезімінде кінәрат жоқ. Тек өз денесін өзі билей алмайтын болып қалғанына қатты назаланатын. Бірер жыл: «Ә, құдай, бір өзіңе құлшылық етуден басқа дүниеге көз салмайын, намазға тұра алтын саулығымды қайтарып берші»,— деп жатты. Омбы, Түмен, Селебе докторларының қайтарып бере алмаған саулықты құдай қайдан қайтарып берсін, ауруы меңдей берді, меңдей берді. Ақыл-ойы орнында, сана-сезімінде кінәрат жоқ, күйінеді де жатады. Кейде қолыма пышақ ұстай алсам, жарылып өлер едім деп те ойлайды. Ұлпаннан у сұраған кезі де болды.

Ұлпан бір жасқа толған Біжікенді әкесіне көрсетуге алып келген күннен бері жан азабы күшейіп кетті. Жалғыз нәсілін қолына алып сүйе алмаған, аймалай алмаған азап біткеннің ауыры екен. Бұл Тантал азабы ғой! Бұл да тоқталар, таусылары жоқ мәңгілік азап қой!

— Алып кетші, Ақнар... алып кетші, әкелмеші...— деп әрең айтты.

Содан бері Есеней қызының неше жасқа келгенін ішінен санайды да жатады... Бір жыл, бір ай, бір күн... екі жыл, екі ай екі күн...

Біжікеннің күлген-жылағаны құлағына тисе, мүгедек әке оны да санай жатады. Бүгін екі рет жылады, бес рет күлді...

Осындай азапта ұзақ жатқан адам қайтыс болар алдында:

— Құдай маған қарыздар болмаса, мен құдайға қарыздар емеспін!— деді де көзін жұмды. Бұдан кейін бір ауыз сөз айтқан жоқ.

Бұл молдаларды шошындырып жіберген сөзі болатын. Бұл Сибан елінің жасырып қойған сөзі болатын. Оңаша болғандықтан Ұлпан соны Еменалының есіне салды да, сөз аяғын Еменалының өзіне бұрды:

— Сен, Еменалы, бір кезде алды-артыңа қарамайтын сотқар болып едің, енді алды-артыңа қарамайтын діндар болғың келе ме? Олай былжырамай-ақ қой! Күнәң барын мойныңа алып, енді ондайдан көңілің тазарса, ақталған

деп соны айтатын көрінеді. Сен қой, әуре болмай. Еліңде бір ақ көңіл адам болып отырсаң күнәдан арылғаның сол... Сен ең берісі Қызылжарға барып көрмеген адам, Мекенің қай жақта екенін де білмейсің. Отыр үйіңде!

Еменалы кеткен соң Ұлпан Шондығұлды шақыртып алды:

— Қаранар, сен кешке дейін осындағы жылқыдан үш теңбіл көк ат алып келе алмассың ба екен?— деді Ұлпан Шондығұлға. Ұлпан «Қаранар» десе Шондығұлдың істемейтіні болмайтын еді. Бұл жолы:

— Жоқ, әкеле алмаймын,— деді — Бүгін сейсенбі, сәтсіз күн. Сәтсіз күні үйден түс ауған соң шығу керек. Сонда таң атқанша әрең оралып келесің. Жылқы әлі алысырақта жатыр.

— Таң атқанша оралып келсең болады, Қаранар... Үшеуінің де түсі-түгі үйлес, дене бітімдері қаралас болсын. Қатарлап жетуге керек болып тұр.

— Ар жағын айтпай-ақ қой, әкелем...— Шондығұл шығып кетті.

Торсан кешкі тамаққа келмей кеңсесінде болып еді. Таңертеңгі шайға да көңілсіз келді. Ұлпанның шыны аяғын әперген болып отырса да, көңіліндегі қаяу қала беріпті, кетпепті.

— Торсан қарағым, үш теңбіл көк шұбар алдырып қойдым, көрген жоқсың ба?— деді Ұлпан.— Қызылжарға сол үшеуін жегіп барарсыңдар...

— Мен көрдім, апа! Мұндай да жылқы болар-ау деп ойламайтын едім!— деді Біжікен. Торсанның жүзі де жадырап сала берді.

— Сен нағып айтпадың маған?

— Сен түн бойы теріс қарап жатпадың ба?.. Сенен көрімдік алғым да келіп кетті...

— Жүргенше арбаға үйретіп алыңдар... Дала жылқысының қалаға барғанда жоқтан өзгеден үрке беретіні болады. Бұлар әкеңнің оңаша бақтырып, өзге тұқымды жылқыға араластырмай өсіретін малдары еді. Әкең соңғы рет қасқыр қуып жүріп суға құлағанда, астында осындай теңбіл көк шұбар ат болған екен. Сонда әкең: «Әуелі атты шығарып алыңдар»,— депті. «Жүйрік те, өжет, қасықырға бір құлынын бермейтін тұқым»,— деп отыратын еді.

Торсан шайдан кейін аттарды көріп келді де:

— Апа, сіз, әулие десе, әулиесіз ғой. Еменалының балалары мініп кеткен үш қара көк мынау үшеуінің сада-

ғасына тұрмайды. Кеше сізге айтуға болмайтын сөздер айтсам, кешіре көріңіз. Балаңыздың балалығы болған екен. Мың рет кешірім сұраймын,— деді.

— Е, мен ондайды көңіліме тоқи беретін адам емеспін, қарағым. Өз асығыстығыңды өзің білсең, өз артық кеткеніңді өзің түзей алсаң, болды.

— Жоқ, апа, құдай алдында ант етем: сіздің құлағыңыз бұдан былай бір ауыз артық сөз естімес!

— Болды, болды, шырағым. Кеше сен мұрагерлік дегенге шек қою керек дедің. Оның дұрыс екен. Бірің ұлым, бірің қызым, осы екеуіңнен басқа менің мұрагерім жоқ. Осыны жұрт жиналып тағы бір ескерт десеңдер, соларыңды істейін. Қағаздатып қоямыз десеңдер, қағаздатып қояйық. Енді мұны созбалаққа салмайық. Кешке дейін ойланыңдар да сөздеріңді байлаңдар.

Торсан мен Біжікен кешке дейін келісе алмады. Он алтыдағы жас Біжікенге мұрагерлікті ауызға алу шешесіне өлім тілеумен бірдей көрінді.

—Апам өзі бастады ғой.

— Апам бастаған жоқ. «Қаршығалыдан» сен алып келдің осыны!

— Сенің ағаларың «біз мұрагер» деп тұрса, әкелмегенде қайтейін.

— Жайдан-жай айтпаған шығар!.. Сен боларсың әуелі тиіскен.

— Бұл шетінен жетелеп әкете беретін иесіз мал емес қой дегеннен басқа еш нәрсе айтқаным жоқ.

— Соның өзі жетіп жатқан жоқ па!

— Неменесі жетіп жатыр?

— Бұл малдың иесі мен депсің. Одан артық не айтайын деп едің?

— Мен малдың иесі емеспін деуім керек пе еді?

— Малдың иесі болған кісі олай айтпайды. Соны айтқанда көзіңнен қандай от шашып, оқ атып тұрдың екен!

— Енді соны есіме алғым келмейді, Біжікен. Жалын десең, жүз рет жалынайын, аяғыма жығыл десең, аяғыңа жығылайын. Осы әңгімені тоқтатайықшы осымен.

— Онда мұрагер деген әңгіме де тоқтасын осымен.

— Оны апам өзі шешетін болсын. Апам не айтса мен соған құлмын!

— Жарайды.

Кешкі шай үстінде Ұлпан балаларынан: «Сөзді неменеге байладыңдар?»— деп сұрады.

— Сіз не айтсаңыз, соған тоқтайтын болдық,— деді Торсан.

Ұлпан қызына қарап еді, Біжікен басын изеді.

— Менің айтқанымма көнетін болсаңдар, қазір екеуің қансаралдарыңа барыңдар. Хатшың бар, тағы кімдерің бар, ақылдасып отырып, мал-мүліктің иесі ұлым Торсан, қызым Біжікен деген қағаз жаздырып әкеліңдер. Маған еш нәрсе қалдырмай-ақ қойыңдар. Еменалы енші сұрамайтын болды. Оны да жазыңдар. Өзі қолын қойсын. Келіп жатқан төрелерің болса, олар да куә болып қол қойсын. Мен жатпай отыра тұрамын. Осы жұмыс бітпей тұрып ұйқым келер емес.

Қағаз түн ортасы кезінде жазылып та болып еді. Есенейдің жалғыз мұрагері Ұлпанның атынан жазылыпты. Ақылды Торсан мал-мүліктің қақ жартысын Ұлпанның өзіне қалдырып, өзгесін Біжікен екеуінің атына көшіріпті. Екі ауылнай пристав қол қойып, мөрлерін басқан. Ақшақатта тайғанаған түйенің ізіндей баттиып түскен Еменалының бармағы да тұр.

— Маған неге мал-мүліктің қақ жартысын қалдырдыңдар?— деп сұрады Ұлпан.— Маған ештеңе қалдырмаңдар деп едім ғой. Біжікен, сенбісің, осыны істеткен?

— Мен үштен бірін деп едім, мынау болмады,— деп Біжікен Торсанға қарады.

— Апа,— деді Торсан,— апа, сіз, алып үйренбеген, беріп үйренген адамсыз... Біреу ат сұрап, біреу сауын сұрап келсе, балалардан сұра деп отыратын боласыз ба? Жоқ, апа, қақ жартысын бізге бергеніңізбен, бәрібір, бәрінің иесі сіз... Қағаз деген не тәңірі, әшейін айбар ғой...

Ұлпан күйеу баласына риза болды. Жо-оқ, Торсан ана сыйлай білетін жігіт екен. Білімді де ақ көңіл адам болар. Байлыққа қызықпау деген екінің бірінің қолынан келе бермейді. Қағазға бармағын басып, «Есеней Естемесов» деген орысша жазуы бар мөр басты. Өзінің бірдемеге қол қойғанын Ұлпан ылғи осылай, Есенейдің мөрімен қуәландыратын еді. Ана көңілі енді ғана біржола тыныштық тапты.

Ауылдар қысқы үйлерін тастап, жазғытұрым жылжып қонатын үйлеріне көшіп келді. Көлдер толы қаз-үйрек. Қыс бойы тамырларына орап жер, қойнына жеткізе терең тығып сақтап қалған гүлдерін дала — мырза жер бетіне түгел шашып жібергендей. Кеше қоңырқайланып жатқан жер бетінің бүгінгі өрнегін ауызбен айтып жеткізе алмастай. Қалың орманды, көлі көп, қара топырақты

жердің түн бойғы дем алысы өсімдік бастарына қалың шық болып қонады. Таңертең жортып келе жатқан ат шашасынан ақ меруерттер шашылып отырады.

Күн шықпай оянған бозторғайлар күн батқанша сайрайды. Бозторғай даланың ең жақсы көретін, ерінбейтін әншісі. Киіз үйінде отыр, жаяу жүр, атпен келе жат, ол ән үзілмейді.

Осы бір кезде Ұлпанның үйінде де жазғытұрғы шақтың келісімі бар еді. Ұлы мен қызының ойын-қалжыңдары кейде өткір шыққа да кінәратсыз, жарасымды аяқталады. Бірін-бірі әдейі ұштап, әдейі қайрап, ширатып жүретін сияқты. Торсан бірдемені «мен» деп бастаса, Біжікен «сен емес, мен» деп киіп кетеді.

— Айтпақшы, сен екенсің ғой... өзің айта ғой апама,— деп Торсан бүгін де оңай көне салды.

— Апа, біз Қызылжарға ертең жүріп кетсек ұрыспаймысың?

— Жоқ-е, тәңірі.

— Мынау, енді үш күннен кейін жүрейік деп еді, мен ертерек барып қаланы көргім келеді.

— Өздерің біліңдер... Қаланы да араларсыңдар, базарын да көрерсіңдер. Пәуескемен жүріңдер...

— Жоқ, апа!— деп Торсан ыршып түсті — Жоқ, жоқ... Сіздің пәуескеге мен өмірімде мінер ме екем!... Жұрт жабыла күлсін демесеңіз, оны ауызға алмаңыз,— деді.

Ертеңіне үш теңбіл көкті тарантасқа қатарлап жегіп, Торсан мен Біжікен ояз шақыртқан болыстар съезіне жүріп кетті.

5

Ел жайлаудан қайтып, күздік көлдерге жылдағысынан гөрі кешеуілдеп келіп қонып жатыр еді. Ұлпанның шешесі Несібелі қайтыс болған хабары келді. Жайлауда отырғанда Ұлпан Торсан мен Біжікенді ертіп барып, біраз күн шешесінің қасында болып қайтқан. Сексенге келіп қалса да байғұс кемпір тың еді. Біжікеннің екіқабат екенін танып:

— Немеремнен туған баланың мандайынан бір иіскесем болады. Содан соң алатын құдай ала берсін,— деп қалған.

Ұлпан бұл жолы балаларымен бірге Еменалыны ертіп барып, шешесін жерлесіп қайтты. Балалары сол жақтан Торсанның еліне қонақтап қайтуға кетті. Был-

тырғы той кезінде болмаса, Біжікен ол елге барған емес-ті.

Жазғытұры Біжікен Қызылжардан толып-тасып қайтып еді. Қызылжар төрелері жас келіншекке көп көңіл бөліпті: мақтапты, сыйлапты, аққуға теңепті. Ояз бастығының әйелі бір жолы Біжікенді қалаша киіндіріп, өзі Біжікеннің сәукелесін киіп, ойын-сауық үйіне апарыпты.

Жайлауда Сибанның қыз-бозбаласы Біжікеннің қасында болды. Күн батса —«Алтыбақан», «Ақсүйек». Жаңа Қәукер—Бикендер, жас Ұлпан — Шынарлар Сибан жайлауын ойын-сауыққа толтырып өткізді. Жаңарған ойындар бар, жаңа әндер бар, жаңарған жастар бар екен. Барлық жаңа әндер Біжікен отауында тоғысып, сол отаудан тарап жатты. Осы жаз, осы жайлау Ұлпан шешенің бақыт дәмін тойына татқан кезі болды. Енді бір-екі айдан кейін немерелі болуын асыға күтетін.

Жастар жағынан ойын-сауыққа араласпайтын, құлағына ән кірмейтін бір-ақ адам бар, ол — Торсан. Ол — өте іскер болыс. Дамылсыз ел аралайды. Қызылжарға барып қайтады. Күні-түні қолымызды босатпайды деп хатшылар зар қағады. Ел мойнында он тиын «недоимке» қалса, атымызды саттырып төлетеді деп ауылнайлар зыр қағып жүреді.

Торсанның елінен Біжікен көңілсіз қайтты. Едәуір таралыпты. Өңі қуаң тартқан, құса беретін болыпты. Әйелдің екі қабат кезінде ондайлар бола береді. Ұлпан еш нәседен қауіптенген жоқ. Арба соғып, шаршап келген шығар деп ойлады да қойды. Қызын еркелетіп, сылап-сипап көңілін аулай берді.

Біжікен көңілі кейде жадырап кетеді. Шешесіне қалжың айтады:

— Апа, сен маған екі қабат болған кезінде мен сенің қай жеріңнен тепкілеп жаттым?— деп әурелейді.

— Аяқтарыңның есінде қалмап па? Аяқтарыңнан сұра!— дейді шеше.

— Түнде тыныш жатушы ма едім?

— Іште жүргенде сен күн-түн дегенді қайдан білейін деп едің...

— Ауырсынатын ба едің?

— Жоқ-е, тәңірі. Сен ішімде жатып аунақшығанда менімен ойнағысы келетін шығар деп қуанушы едім.

— Мен де сөйтем, апа...

Кейде Біжікеннің осындай қалжыңдарының өзінде

бір әдейілік бардай сезіледі. Әлденені білдіргісі келмей шешесін алдаусырататын сияқтанады. Шешесі үйде жоқта жылап алатыны байқалады. Оны шеше білмей қояр ма! Ұлпан ойына осы жағынан бір күдік байлана берді.

Торсан Біжікеннен екі күн соң келді. Қызылжарда ұры-қарыға тыйым салуға арналған съезд бар екен. Соған жүруге асыға келді. Хатшылары түн бойы қағаз жазудан бас көтерген жоқ. Қасында Уақтың екі биі бар, Торсан өзі түн бойы Ұлпаннан ұры-қарыға Есенейдің қандай жаза беретінін сұрастырып отырды да, таң ата Қызылжарға жүріп кетті. Біжікенмен қай уақытта, қанша уақыт бірге болғанын ешкім білген жоқ.

Қешке қарай Біжікен шешесіне қатты ауырып қалғанын айтты. Уақтан қайтқан жолда ауыра бастаған екен.

— Ішім жарылып барады,— деді.

— Арба соғып тастайды. Ештеңе етпес. Доктор шақыртайын ба?

— Шақырткы, апа...

Ұлпан әуелі түсік бола ма деп қорқып еді. Олай бола қалса, Ұлпанға ең үлкен қайғы сол болар еді. Ондайдың белгісі жоқ екен. Бірақ Біжікеннің іші тым көтеріліп, кернеп барады. Қандай тамақ жақпай жүр екен?

Стап пен Кпитаннан үш дәрігер келіп еді, олар да не ауру екенін біле алмай қысылып тұрған секілді. Бірі-не-бірі көнбей тұрғандай, кезек-кезек бастарын шайқайды.

— Соқырішек жарылып кетпесе жарар еді.

— Сол болып шықса, біздің қолдан келер не дәрмен бар!

Біжікен таң ата қайтыс болды. Тегі, сол соқырішек жарылып кеткен болу керек. Іші күмп болып көтеріле-көтеріле екі өкпені сығымдап, тыныс жолы құм құйылғандай тарыла-тарыла аяғында біржола бекітіліп қалды. Шеше мен баланың жасқа толы көздері бірінебірі дәрменсіз қадалып, бірін-бірі бұлдыр көріп бара жатып қош айтысты.

Жасырып келген сыры барын Біжікен шешесіне жарық дүниеден үміті үзіліп, жаны алқымға келгенде ғана айтып кетті:

— Торсан бұзық адам екен... енді менің денеме...соның қолын... тигізе көрме, апа!— деді.

Біжікен қайтыс болғалы Ұлпанның күні-түні, әрине,

жылаумен өтіп келеді. Бір үйде жалғыз. Жылаумен жатады, жылаумен оянады. Шашы едәуір ағарып кеткен. Кейде күн шықпай Біжікен зиратының басына барып отырады да, күн бата қайтады. Үлкен киіз үйде өзінен басқа жан жоқ, үн жоқ. Ұлпанның қайғысын бірге қайғырысқан көрші ауылдар да көп дабырлай бермейді.

Біжікен шешесін жалғыз қалдырып кетті. Туған-туысқан, аға-іні, апа-қарындас дегеннен ешкім жоқ. Жалғыз қалды, жапа-жалғыз қалды... Жалғыз қалған кім? Ұлпандай шеше ғой. Бір елге ана болып отырған ана да жалғыз қалады екен-ау!

Кешке қарай Ұлпанның қасында үй толы адам отырады. Ұлпанның көңілін көтереміз деп әр ауылда қандай жақсылық болып жатыр, соны айтысады. Биыл егін шығымды екен. Десятинасынан отыз пұттан кем түспес... шөп те сондай.

— Апыр-ау, әй, Ұлпанның жалғыз ақ нары отызға жақын түйе болыпты-ау!.. Биыл үш нар боталапты.

— Ақ бура қандай жардай түйе болды. Жалғыз Жәпек болмаса маңайынан жан жүргізбейді.

Ақ көңіл анайы адамдар осылай көңіл аулай отырып, сол көңілді жаралап алғандарын байқамай да қалады.

— Жарықтық теңбіл көктің тұқымын айтсайшы! Есекең қысқа қарай қасқырға ылғи көк теңбіл ат мінуші еді ғой. Теңбіл көктің арғы тегі араб жылқысы, пайғамбарымыздың өзі мінетін пырақтың тұқымы болса керек. Есенейге Сырым батырдың жылқысынан ауысып келген екен.

— Айналайын Біжікенді айтам-ау... Уақтан қайтарда үш теңбілді жектіріп алып, ауылға жалғыз тартып отырыпты. Торсанға өзің бірдеме қылып жетерсің депті...

Біжікен мен Торсанның аты аталғанда Ұлпанның көз жасы төгіліп кетеді. Өлім қайғысына Біжікеннің ең соңғы айтқан қайғысы келіп қосылады. «Торсан бұзық адам» деп не себептен айтты екен? Біжікен жоқтан өзгеге өкпелей беретін шетін жанды жас емес еді. Біжікеннің ауылға жалғыз қайтқанында үлкен бір себеп барын нағып байқамағанмын? Біжікен де өзім сияқты, көзі жетпей тұрып көңілі қалмаушы еді ғой! Көңілі бір қалса, қайтуы да жоқ еді. Байғұс бала Торсанның бір күнәсын кешіре алмай кетті. Онысы не болды екен?

Торсан Біжікенді жерлеп болғаннан кейін келген.

Қайғырып келді. Көп өкінді. Екі-үш күн зират басынан кеткен жоқ. Күйрек жанды адам болу керек, бозарып, жүдеп кетті... Енді оның бар ойы — жалғыз қалған шешеге қамқорлық көрсету болып қалғандай еді. Өзі өлердей қайғы жұтып жүріп, бар баққаны, бар күтері — Ұлпан болды да қалды.

Бұл кезде Ұлпанның көңіліне ешкімнің аяушылығы, ешкімнің қамқорлығы кіріп те шықпайтын. Бір қайғысын ұмыта алмайды, ол — Біжікен өлімі. Енді бір қайғысын шеше алмайды, ол — Біжікеннің Торсан туралы соңғы айтқаны.

Торсан Біжікеннің қырқы өткенше үйден шықпап еді, одан кейін амалсыз болыстық жұмыстарымен болып кетті. Кеңсесі осында болғанмен, басқаратын елі басқа жерде болғандықтан көбінесе сол елі жағында жүретін болды.

Қыс ортасында Қызылжарға кетіп бара жатып Торсан кеңсесіне соғып еді, бұл жолы оның түсі Ұлпанға тіпті ұнамай қалды. Жонданып-жоталанып алған екен. Даусы қоюланып алған ба, қалай. Мұрнынан сөйлейтін болыпты. Әр сөзін өлшеп-пішіп, салмақтап алып айтатын болыпты. Бұл — енді көрген қайғысын ұмытқан адам емес, тіпті қайғы көрмеген адам. Біжікен басына жалғыз барып қайтты. Жақын адамның басынан қайтқан кісі азды-көпті мұңайып, бірлі-жарымды күрсініп қалар болушы еді, Торсан жүзінде ондайдың белгісі жоқ еді. Дәл аттанарда қайғы жүдеткен Ұлпанға аяушылық көзімен қарап:

— Апа-ай, дұрыстап шайынды қайнатып беретін кісің де қалмады-ау!..— деді.

Мұнысы абайлаған адамға «тезірек үйленбесем болмас» дегендей естілер еді, Ұлпан оны естіген жоқ, құлақ асқан жоқ.

Осыдан ай жарым өткеннен кейін Торсан өз елінде жүріп, Ұлпанға Өтеміс биді жіберіпті:

— Бар ойлайтыным — апамның жай-күйі... Лұқсат етсе, шайын құйып, төсегін салып күтімінде болатын бір келін әкеліп берер едім,— депті.

— Маған ешкімнің күтімі керек емес. Үйленем десе өзі білсін. Жас жігітке үйленбе деп кім айта алады?— деді Ұлпан.

Бұл кезде баяғы Күрлеуіт аулында, Торсанның өз елінде ерсілі-қарсылы тойлар болып жатыр еді: Торсан үйленіп алды.

Ұлпанды кіші баласы Мырзашқа айттырып қойған Түленнің әкесінің әкесі Тілепбайдың шешесінің сіңлісі Ақбайпақтан туған Қарабайдың Қайыркелдісінің жиені Игембердінің немере қызын алып отырған Ырымбектің Жәуке деген қызы бар еді. Торсан соған үйленді.

Ырымбек Ұлпанның жылқысын баға жүріп, бұл кезде байшікештеніп алған еді. Торсан іргелес отырған Күрлеуітке қона-түстене жүріп сол Жәукемен көңіл қосып қалған. Айттырамын деген уәдесі де бар еді. Амалы не, Біжікенге үйленген соң аралары суыса бастап еді, аяғында тағы табысты.

Жәуке сұлу қыз. Бойы шарғылау болса да, дене бітімінде олпы-солпысы жоқ, бәденді жаралған. Азғана мінезі шәлкестеу... оның оқасы не, тәңірі! Торсан оның жынын бір қаққаннан қалдырар ма екен!

Торсан Жәукені Ұлпанның үйіне март айында алып келді.

— Міне, апа, келінді болдың... енді күтіміңе уайым жеме! Күрлеуіт қызы, өзіңнің жақын сіңлің,— деді.

Ұлпан тұра келіп, Жәукенің бетінен сүйді де: «Құтты қадамың болсын, шырағым»,— деді.

Жәуке ынсық адам екен. Біжікен қайтыс болғалы едәуір салақсып кеткен үй ішін қақтырып-соқтырып, жылдам иелене бастады. Анда-санда үй жинаудың ретін Ұлпаннан сұрап алады да, ойдағыдай етіп шығарады. Тек ауылдың әйелдеріне тігірек келіп қалады. Әдеттегі ағайындық жолымен келіп жәрдем етіп жүрген әйелдерді осы үйдің күңіндей, не жалшысындай көріп, менсінбей жұмсайды.

Алдымен көзіне бір түсіп кеткенде Дәмеліні жәбірлепті :

— Сен кемпір, осы үйдің қонағы емес шығарсың. Апамның қасында отыра бермей, қолың бірдемеге тисін де! Ішетін-жейтініңді ақтап жесейші!— депті.

Дәмелі Ұлпанға жылап келді. Басқа еш нәрсеге араласуды қойған Ұлпан Дәмеліге араша түсті. Жәукені шақыртып алып:

— Шырағым, сен бұл кісіге соқтықпай жүр. Бұл кісі — менің жан серіктерімнің бірі болады,— деді.

— Ендеше отырсын!— деді де Жәуке кетіп қалды. Әдейі дөрекілеу жауап қайырып, шамданып кетті.

Қашанғы әдеттері бойынша, осы үйдің жұмысына ақысыз-пұлсыз жәрдем еткен әйелдер кешке қарай Ұл-

панның қасына келіп отырып, ең болмаса бір шай ішіп кететін еді. Бүгін ол да болған жоқ.

— Болды. Кете беріңдер!— депті Жәуке. Әйелдер өкпелесіп тарасыпты.

Жәукенің осындай мінездерінен Ұлпанмен екі арасы да жағыса алмай келеді. Жәуке осы үйге кіре бере иесі бола кетермін деп ойлап еді. Иесі мына қақбас кемпір екен. Біжікеннің төсегі тұр деп бір бөлмеге кіргізбей қойды. Бір бөлмеде өз төсегі. Күні бойы келім-кетім кісілерін күтіп үлкен бөлмеде тағы өзі отырады. Бізге тигені — бұрыштағы жалғыз бөлме... Өзге дүниесіне қол тигізер емес.

Жәуке Торсанды түн бойы қажап-қайрап шығады:

— Сен бұл үйдің ұлы емес, иесі де емес екенсің. Маған айтқаныңның бәрі өтірік екен. Маған құдай алдындағы уәдем — сені айттырамын деп жақындасып, бір алдап кетіп едің. Есенейдің барлық мал-мүлкі екеуміздікі деп тағы алдапсың! Сен ана қақбас кемпірдің базаршысы... Ол сені ұл қылып алмапты, күшік-күйеу, кірме етіп алыпты,— деп күйдіреді. Тілі удай ащы.

— Қызының жылы өтсін де... Шыдай тұршы.

— Онда мені үйіме апарып таста! Сүйіктіңнің жылы өткен соң әкелерсің.

— Ол тіпті ұят болар еді. Шыдай тұр дегенге түсінсеңші...

— Немене, сүйіктіңнің мұнарасын салып болғаныңша шыдайын ба?

— Ол да керек. Оны салдырмасам бүкіл Сибан өкпелі болар еді.

— Ендеше, мен бір күні қақбас кемпірдің бетінен ала түссем, өзің де өкпелеме!

Торсан шошынып қалды. Жүріп-тұруды азайтып, ылғи бақылай отырмаса Жәуке бірдемені бүлдіретіні рас сияқты көрінді.

— Жәуке, айналайын, сен менің не айтқаныма түгел түсініп алшы. Істің жөні былай ғой...

— Түсінгім келмейді. Өзің бері бұрылып жатшы!— Торсан бұрылып жатты...

Үй ішілік жайлары анда-санда осындай күйге ұшырай берген соң Торсан ешқайда кетпей, Ұлпан мен Жәукенің арасын бақылауда болды. Ұлпан түйіліп қалғандай ешбір мінез көрсетпейді, қайта Жәукенің жәбірленбеуін ойлап көп нәрселерді алдын ала ескеріп отырады. Қыс бойы далада тұратын жүктерін ақтартып Жәукенің бөл-

месіне жаңа кілемдер, жаңа төсек-орындар берді. Өз бөлмесінде тұратын француз айнасын сыйлады. Жәукенің екі қабат екенін біліп, ақылын айтып жүрді. Бірақ Жәукенің іші жылынбай қойды. Жәуке тартына берді.

Жона бергеннің жұқарар кезі, соза бергеннің үзілер кезі бар. Ұлпан сол кезеңіне бір-ақ күнде ұшырасып қалды.

Біжікеннің басына әкесінің мұнарасынан гөрі кішірек, қызға лайық мұнара орнатып болған соң Ұлпан шешесінің жылын беріп қайтуға әзірленіп еді. Үш ақжал күрең пәуескеге жегіліп жатқан. Ұлпанмен бірге бармақшы болған Шынар да келіп отырған. Пар ат жеккен тарантаспен Еменалы да келе жатқан. Жәуке отауынан шығып, ат жеккен Шондығұлға:

— Пәуескені жекпе... тарантасты жек. Құда түсерге бара жатқан жоқ қой!— деді.

— Бәйбішенің өзі осылай деді ме?— деп сұрады Шондығұл.

— Мен айтып тұрмын ғой! Естімей тұрмысың?

Отауынан Торсан да жүгіре шығып, Жәукені оқты көзімен бір атып қалды да, үлкен үйдегі Ұлпанға келді.

— Апай, біз ертең Қызылжарға жүретін едік... Келініңіздің аяғы ауыр ғой, пәуеске тыныш болар еді,— деді.

— Маған бәрібір, шырағым. Тарантас та жарайды,— деді Ұлпан. Бәленің басы осы пәуескеден басталып кеткенін Ұлпан білген жоқ, жүріп кетті.

Ұлпан туған аулына келсе, әке-шешесінің екі үлкен қоңыр үйі тігулі, бар-жоғы төсеулі екен. Несібелінің жылын беруге Ұлпанның келерін біліп отырған ауыл түгел әзірленіпті. Қырық үй Күрлеуіт Несібелінің асын кінәратсыз жақсы өткізді.

Туған аулының көрсеткен құрмет-қошеметіне Ұлпан қатты риза болды. Көбі оның әке-шешесіне ондаған жылдар жәрдемдесіп, еңбегі сіңген адамдар. Солардың адал ақы-еңбегін өтегісі келіп, ағайындарынан әке-шешесінен қалған жылқыларды айдап әкелуді өтінді. Бұдан жиырма жыл бұрын өз үйінде он шақты жылқы бар еді. Содан бері Есенейдің Ұлпанға берген бір қос жылқысымен бірге бағылып жүрген мал ендігі қырық-елу болған шығар деп ойлады. Енді ол иесіз қалған мал. Соны ағайындарына бөліп бергісі келді. Ертең елге қайтпақшы. Бүгін сол жұмысты орындамақшы еді.

Ұлпанның өтінішін таңертең естісе де, ешкім атқа

мінгені байқалмап еді, түске тармаса Ұлпанға аулының үш-төрт ақсақалдары келді.

— Ұлпанжан,— деді ақсақалдар бірін-бірі кимелей сөйлеп,— Ұлпанжан, бұл арада бір жылқы қалған жоқ...

— Күйеу балаңыз Торсан келіп, сенің қосынды «Қаршығалыдан» Шәйгөз — Уақ жеріне қарай аударып әкеткен... Екі-ақ жеті болды...

— Артекемнің азғана жылқысы да бірге кете барды.

— Шәйгөзден он жігіт келіп, біздің ауылдың жылқышыларын қуып жіберіпті де, жылқыны айдап жүре беріпті.

— Жылқышылардың астындағы аттарын да аударып алыпты.

— Елге хабар кешігіп жетсін дегендері ғой...

— Сенің жай-күйіңді біле-тұра хабарлай алмадық...

— Өзі істеткен шығар деген де ой келді.

— Жоқты айтпай отыр. Ондай ой сен көкмиға келмесе, өзге ешкімге де келген жоқ. Осының ар жағында бір арамдылық барын бәріміз де білдік...

Ұлпан әуелі қатты шошынып қала жаздап еді, ақсақалдар бірін-бірі кимелеп бар жайды айтып болғанша бойын жинап алды. Бекер олай ойлапсыңдар дегісі келгендей азырақ езу тартты.

— Оқасы жоқ... «Қаршығалының» жері қыс түскенше тыңая тұрсын деген ғой,— дей салды.

Енді бұл ауылда отыра беруге Ұлпанның дәті шыдамады. Түс ауа еліне жүріп кетті.

«Қаршығалы» мен Сибан жерінің арасындағы жайлау көлдері бос қалған. Күзгі көк ақырын-ақырын тебіндеп, келер жылдың қамын ойлағандай үнсіз жатыр. Жазғытұрым қамысты көлдерге ұялайтын үйрек-қаз енді айдынды көлдердің бетін жауып кеткен. Балапандарын жаз бойы жүзуге үйретіп еді, енді ұшуға үйретіп жүр. Суға қона қалса, ата-аналары алдында, бала-шағалары көш-көш болып соңында шұбыра жүзіп жүр. Ұша қалса да солай — жер танығаң, су танығаң үлкендері алдында. Балапандары соңынан үшкірленіп ұшып, қанат қағыстары бірдей, қозғалыс-қимылдарында бытыраңқылық-даралық жоқ, тұтаса ағып барады. Бірдей құбылады, бірдей көтеріледі, бірдей қонады. Ел көшсе, жайлау жетімсіреп қалады, құс кетсе, көл жетімсірейді. Жайлау қазір бос қалған, құстар да жылы жаққа ұшып кетуге әзірленіп жүр.

— Мынадай көлдерге бір шомылмай кетпейтін едік-ау, Шынар?— деді Ұлпан, көкше құрағы сарғая бастаған бір жалтыр көлдің тұсынан өте бергенде.

— Мен де соны ойлап келе жатырмын. Көкке аунап, көлге шомылмай кетпейтін күндеріміз қандай қызық еді! Далаға да қона салушы едік...

— Осы көлге қонып, таң ата жүріп кетсек қайтеді? Бәрібір елге бүгін жете алмаймыз. Күн де батып барады.

— Сөйтейікші, Ұлпан...— Жолаушылар сол көлдің жағасына қонып қалды. Көз байлана Ұлпан мен Шынар шомылып қайтуға келіп еді, су біраз салқындаған екен. Баяғыдай құлаштарын кере сермеп жүзіп кете алмай, екеуі де суға тітіркеніп түсіп шықты. Бірінің-бірі арқасын жуды. Бірін-бірі киіндірді, сүртіндірді. Сонда да дүниедегі ең таза суға соңғы рет шомылғандарына көңілденіп қайтты.

Тезек оты лаулап жанып тұр. Етті жей отырып, қымызды іше отырып, көңілді әңгіме шертетін кеш. Өлең айтатын, жадырап күлетін кеш. Бірақ, ол қайдан болсын. Еменалы тәспих тартатын діндар болып алыпты. Көзін жұмып алып, күніне тәспихты неше рет тартқанын санай отырып тартады. Шондығұлда намаз да жоқ, күнәсы да болмаған адам. Шынар ұялшақ.

Ұлпанда дос-жарларына айтпай қалмайтын бір түйіншегі бардай сезіледі. Оның үстіне, Ұлпан бірдеме айтып отырмаса, өзгелері үн шығарар емес. Ұлпан мана «Қаршығалыдағы» жылқыны Шәйгөз жеріне аударғанын естігенде іші дір ете түскен. Онысын білдірмеген. Бірақ соның ар жағында бір бәле барын түсініп келе жатыр. Торсан «Қаршығалыдағы» жылқыны өз еліне қарай аудартып алса, әсіресе, жиырма жылдан бері сол қосты бағып-қағып келген Күрлеуіттің жылқышыларын қудырып жіберсе, бұл қайдан жай болсын! Соны астарлап, жанамалап болса да ел құлағына шалындырып қойғысы келеді.

— Тентек қайным-ау,— деді Ұлпан Еменалыға,— өзің біржола молда болып алғанбысың? Тәспиығыңды тырсылдатасың да отырасың!..

— Қайтейін, Ұлпанжан... күнәкәр адаммын... күнәкәрмын...

— Осы кісі қызық адам болып бара жатыр,— деді Ұлпан, қасындағы адамдарына айнала қарап.— Өзі күнәкәр болғанымен қоймай, мені де күнәкәр етейін деп жүр. Менде алатын еншісі бар, алмай қойды. Осы күнге

дейін еншісін бермегенім үшін құдай алдына мен де күнәлы болам ба деп қорқамын.

Ұлпан дәл айтайын дегеніне осыдан кейін оралды:

— Мен бар мал-мүліктің қақ жартысын Біжікенім мен Торсанның атына жаздырып қағаздатып қойдым. Енді ол Торсанға бұйыратын болар... Мал-мүліктің қақ жартысы өзімде қалды. Маған малдың керегі не, тентек қайным бүгін алмаса, ертең алар деп қалдырдым,— деп сөз аяғын қалжыңға айналдырғандай бітірді...

Отырғандардың шала естіп, шала түсінгендері болушы еді, енді түгел түсінді. Сибан байлығының қақ жартысы Шәйгөзге аударылып кеткен екен. Ұлпан сонысына өкінетіндей көрінді.

Ұлпан тобы күздік көлге түс ауа, кешке жақын жетіп еді, өз аулы орнында болмай шықты. Жүгіріп келіп Ұлпанның арбасын қоршап алған балалар үлкен бір қуанышқа сүйінші сұрағандай шуласып:

— Апай, сіздің ауыл кеше көшіп кеткен...

— Апам айтады — қысқы үйлеріне барып кіріп алыпты дейді.

Өзге ауылдар орнынан қозғалмапты. Ұлпан балаларға кәмпит, бауырсақ үлестіріп берді де, Шынарды үйіне түсіріп, өзі амалсыз қыстауға қарай жүріп кетті. Күн әзір жылы. Әр орманның бауырында егін-шөп машиналары ән салып жүр. Үлкен бір себеп болмаса, қыстауға қона қою тым ерте.

Ұлпан үлкен ағаш үйдің алдына келіп тоқтады да, таң қалды. Ауыл толы Ұлпан танымайтын Шәйгөз жігіттері. Төрелер түсетін үйдің баспалдағында қарны қампиып Жәуке тұр. Орнынан қозғалар емес. Ұлпанды үйге кіргізбеу үшін есікті күзетіп тұрғандай екен. Әлдеқайдан Дәмелі шыға келіп:

— Ұлпанжан, енді сен қонақ үйде тұратын болғансың,— деді. Наразылығын жасырмай қатты дауыстап айтты.

Қасында жарқырап киінген бір төресі бар Торсан Ұлпанға жақындап келіп:

— Апай, ренжімеңіз... үлкен үй толы қонақ... ренжісеңіз де сіз қонақ үйде боларсыз,— деді. Бұрын «апа» деуші еді, бұл жолы әдейі жатсыратып «апай» деп тұр.

Есік алдында қозғалмай тұрған Жәуке де жарылмай қала алмады:

— Неменесін мәймөңкелейсің!— деді Торсанға қада-

ла қарап.— Бір кісіге бір бөлме аз болады деп тұрмысың? Біз екеуміз бір бөлмеде тұрып келдік қой!

— Әй, залым,— деді Ұлпан Торсанға.—Әй, залым, нағыздың өзі екенсің-ау! Маған көрсеткен қорлығың өз басыңа келмей қоймас! Тек өз басыңнан асып, үрім-бұтағыңа кетпегей-ді!

Ұлпан амалсыз қонақ үйге келді. Қоржын үйдің орта бөлмесінде қоныштарын үзеңгі қажаған көп етіктер жатыр. Есігі ашық тұрған үлкен бөлмеде он бес-жиырма адам керкілдесіп-керісіп карта ойнап жатыр.

— Орыстар он жетіге қарт алмайды!

— Мен орыс емеспін.

— Сен қазақ та емес, орыс та емес, итсің!

— Мен сендей түрмеден қашқан ұры емеспін!

— Сен бе? Сен нағыз түрмеде шірітетін доңыздың өзісің,— деген дауыстар естіледі.

Бәрі де бейпіл ауыз, бұзық адамдар екені байқалады. Ұлпанды көзі шалып қалғандары:

— О, сәніміз енді келетін болды!

— Құдай бұйырса...— десіп қалды.

Дәмелі Ұлпанды қонақ үйдің кішкене бөлмесіне әкеліп кіргізді. Ұлпанның, Біжікеннің төсек-орындары осында жиналған екен. Шынысы таспен ұрғандай шатынап жарылған француз айнасы да осында тұр. Оны Ұлпан Жәукеге сыйлап еді, осында әкеліп тастапты. Әдейі сындырды ма екен, көшіп-қонып жүргенде бірдеме тиіп кетті ме екен?

— Шайың бар ма, Дәмелі?

— Бар ғой, айналайын, бар.

Шай ішіп отырып, Ұлпан Дәмеліден:

— Құйеу балаң жақсы жігіт болып шықты ма?— деп сұрады.

— Жігіттің сырбазы,— деді Дәмелі,— қақ-соқта жұмысы жоқ. Егін мен шөп машинасының екеуін де жүргізе біледі. Машинасын сындырып алғандар шауып сол Тастембекке келеді. Жұмыс үстінде қабағы түйілген емес, ылғи күліп жүреді. «Апа, мен осы саған тартыппын» деп қояды. Екі немерем бар. Екеуі маған таласады да жүреді...

— Бақытты екенсің, Дәмелі.

Шайдан кейін Ұлпан Біжікеннің зиратына барып келді де, қызыл іңірден жатып қалды. Дәмелі үйіне кетерде:

— Дәмелі апа, біреуді Шынарға жібере қойшы. Күн шықпай осында келсін,— деді.

Ерте жатқанымен ұйқы қайдан келсін. Пәуескеден басталып, қонақ үйдің кішкене бөлмесіне келіп тірелген айуандықтың ұзыннан-ұзақ желісі бар екен-ау!.. Бәрі көз алдынан шұбалып өтіп жатыр... «Қаршығалыдағы» жылқы Шәйгөз жеріне аударылыпты. Әке-шешесінен қалған азғана жылқы қоса кетіпті. Бұрынғы жылқышыларды қуып жіберген. Қысқы үйлерге ерте қонып алудың себебі де енді ашылды. Ұлпанды қонақ үйдің кішкене бөлмесіне көшіріп, әшейін бір жесір кемпір деп аяушылық көрсеткісі келгені де.

Жоқ, жоқ! Мен Ұлпанмын! Айқай салсам барлық Сибан атқа мінер еді. Әттең, сен хайуан Сибанның барлық басты адамдарын бір күнде «Итжеккенге» айдатып жіберуге шамаң келеді. Төрелеріңді соған жинап отырған боларсың! Мен Сибанның қай аулының шетінде отыра беруге де арланбас едім. Әттең, зират басына барғанда өзім салдырған үйлердің қасынан көзімді жұмып өтемін бе?

Ол да емес... Әркімнің мені аяй қараған көзіне қалай шыдармын! Сен мен отырған ауылдың тұсынан қоңыраулатып шауып өтетін боласың ғой. Оған құлағым қалай шыдар?

Әр түрлі ойлар бунай берді. Бастан кешкен қайғысыз-қайғылы күндер де тізбектеліп өтіп жатыр. Солардың бірі болып Есенейдің бір күйінгені де есіне түсті. Есеней ұзақ ауырып азаптанып жатып:

— Ақнарым-ай, көрмеген азабың қалмады-ау!.. Обалыңа қалған екемін. Мұндай ит өмірден енді не күтіп жатырмын? Ана темір сандықты ашшы. Бір кішкене алтындатқан сауыттың ішінде аузы желімделген шыны болар. Соны алып берші... Бұл азаптың ініне біржола су құяйын!— деген.

Ұлпан Есенейдің сұрағанын қолына алып тұрып:

— У ма?— деп сұрады.

— Жорықта жүргенде жау қолына түсіп қалсам керегі болар деп, жонғар саудагерінен аттың құнын беріп алып едім.

Тағы бірде Есеней кереге басында ілулі тұрған кісесін көзімен нұсқап:

— Ақнар-ау, саған менің осынша қиналып жатқаным батпай-ақ қойғаны ма? Ана бір сары кездікті ала салып,

сол жақ өкпемнің тұсынан неге салып жібермейсің?— деген.

Кездік те, алтын сауыттағы у да содан бері Ұлпанның өз сандығында жата беретін. Қазір Ұлпан екеуін де сандығынан алып жастығының астына қойды. Түн бойы, есепсіз ойлар шешімін таба алмай өте берді, өте берді. Таң ата ойланардың бәрі ойланып болған сияқты еді. Алдағы ит өмірден қимайтын еш нәрсе қалмапты. Оң қолы біресе кездікке, біресе алтын сауытқа тиіп жатып Ұлпан байламын жасады. Бір сөзді адам еді, айныған жоқ...

СӨЗ СОҢЫ

Мен 1928 жылы күзге таман сол кездегі Қазақстан астанасы Қызылордаға бірінші рет қызметке шақырылдым. Үлкен ағам мұғалім Хамит мені Қожабай көлінің басынан Лебяжі темір жол стансасына алып шықты.

Станса жолы осы маңайдағы бес-алты ауыл Сибан зиратының қасынан өтетін. Соқыр қари Исахмет, осы елдің ерекше бір ақ көңіл адамдары Тайжан ұста, Нарғожа, Сүлеймен ақсақалдар зират аралап жүр екен.

Біз жақындап келгенде Исахмет қари құран оқи бастады. Алдында күнге шағылысып жарқырап тұрған аппақ тас орнатылған бейіт жатыр. Біз де жаяулап келіп, соларға қосылдық.

Қари қазақ шежіресінен хабары бар, бүгінгі заманға да құлағы түрік, зерек адам. Естіген-білгенін қорыта алатын ойы да бар. Қари болғанымен діндар да емес. Оның діні көкірек тазалығынан көп әрі аса бермейді.

Құранын оқып болған соң қари менен:

— Ғабит, сен бұл кімнің бейіті екенін білетін шығарсың?— деп сұрады.

— Білемін. Тастағы жазуын да оқып отырмын. Ұлпан шешеміздің бейіті,— дедім мен.

— Шешеміздің дегенің бүкіл Сибанның құлағына жағатын сөз!.. Ұлпан шешеміз аты жоққа ат берген, асы жоққа ас берген. Кедейге пана болған. Өзі Есенейдің ен байлығынан түк қызық көрмей өткен адам,— деді қари.

Қариды қасындағы қарт адамдар да қостай сөйледі:

— Ондай адам қайда!— деп Нарғожа қарт күрсініп қойды.—«Адалдығына қарасаң, әулие ме дерсің, ерлі-

гіне қарасаң, еркек пе деп қаларсың»,— дейді екен бұрынғылар...

— Есенейдей адамды көзі тірісінде билеп алып, осы елді ел қылған сол шешең,— деп Тайжан ұста Нарғожаны қолдады.

— Ұлпанның тұсында Сибанның әр үйінде бір жүйрік ат, әр ауылында бір балуан болған екен.

— Ұлпан сөйлегенде Керейдің болыс-билері қайсымызды түйрей кетер екен деп қысылмай отыратын күні болмапты.

— Аяғында сол Керейдің болыс-билері күндесе-күңірене жүріп Торсан жалмауыздың дозағына апарып құлатты ғой.

«Торсанның дозағына апарып құлатты» дегендері маған қатты ұнады. Дозақ — тамұқ деген сөз. Олай болса, Торсанның Ұлпанға көрсеткен қорлық-зорлығы тамұқ азабындай болғаны ғой!

— Ұлпан әулие адам болғаны рас шығар,— дейді Тайжекең.— Мына бейітіне қарашы, топырағы бір олқы түскен емес, опырылған емес. Жаңа бейіттей жоны бұзылмаған қалпында жатады да қояды.

— Олай емес, Тайжеке!— дейді Нарғожа қарт,— осы елдің барлық әйелі Ұлпанның бейітін бес жыл күтіпті. Топырағы олқы түсе бастаса ақ жаулықтарына түйіп топырақ әкеліп салады екен... содан бұзылмай келеді.

— Мынау ақ тасты Ұлпанның басына Торсан қойдырған болар?

— Жоқ, Торсан емес, осы Сибан орнатты. Ұлпан қайтыс болған соң Торсан асығыс-үсігіс бір арзан көк тас орнаттырған екен, екі жылдан кейін Сибанның азаматы ол көк тасты жұлып тастап, Ұлпан ақ көңіл Ақнар атанған кісі, оған ақ тас лайық деп осы тасты әкеліп орнатқан.

Мен Ұлпанның басындағы ақ тасты әрі қарап, бері қарап, қандай тас екенін айыра алмадым. Тегі ақ мрамор болу керек. Бірақ жұлдызданып, күнге шағылысып жарқырап тұратыны бар. Зернистый деп аталатын мрамор болса, сол шығар дедім де қойдым.

Тайжекең Ұлпан әулие адам болмаса айтқаны келер ме еді? Өлерінде Торсанды «Маған көрсеткен қорлығың өз басыңа келсін!»— деп қарғаған екен, сол қарғысы келмеді ме? Бәрін де көрдіңдер, Торсанның шаңырағы бір күннің ішінде құрып бітті ғой!

— Көп жылдар бойы араздасып жүріп, әрең татулас-

қан біздің әкеміз де Ұлпанды әулие адам деп өтті. Намазынан тастамайтын,— деп Еменалының кіші баласы, таза жанды адам Сүлеймен өз ойын айтып қалды.

Тайжекең сөзінде мен де жақсы білетін шындық бар. Әуелі Торсанның үлкен ұлы Шақан болыс әкесінің бір ауыр зұлымдығынан өзін-өзі пышақтап жарылып өлді. Содан кейін 1920 жылы Торсан өзі өліп еді, балалары бір күннің ішінде быт-шыт болып тарап кетті: екеуі—қайына, біреуі — туысқан еліне. Торсан шаңырағы құлап, қыстауы аңырап қалды. Аяқтап келгенде, бір кезде болыс болған, мырза атанған Торсан балалары қайыршылыққа ұшырап барып құрыды. Бұл менің өз көзіммен көрген жайларым.

Торсанның бейітіне ешкім келіп құран оқымайды екен. Бұл енді қорлаудың үлкені. Бейітінде тым болмаса бір шыбық шанышқан белгі де жоқ, бет тақтайлары көрініп опырылып жатыр. Балалары әкесін көмген күні, ұмытып та болған. Осының бәрін ел Сибан Ұлпанның қарғысынан деп есептейді.

— Ұлпан шешеміздің қазасы неден болды екен?— деп сұрадым мен.

— Оның дәл анығын көрген де, білетін де өзіңнің үлкен әжең Шынар еді. Ол кісі өле-өлгенше аузын ашпай кетті.

— Ол кісі таң атпай келіп, Ұлпанның қаза болғанын бірінші болып көрген. Ұлпанды арулап, ақ киізге орап, үш жерден байлап берген де сол кісі. Жерлегенде ішінде болдық. Жүзін көре алғанымыз жоқ. Бала болатынбыз.

— Ел өтірік айтпайды, қате ұстап қалып, сол қатесін өзі түсінеді де, соны өңдеймін деп, кейде өзгертіп алатыны болады,— деді қари.— Ұлпан жайындағы әңгіменің ұзын-ырғасы осы, дұрыс. Кейбір жерлерінде артық-кемі де жоқ емес...

Біздің үлкен атамыз Мүсірептің бейіті де осы зиратта. Бейіттің бас жағына шыққан екі жуан ақ қайыңы бар. Қайыңдар қолдан отырғызылған емес, өздері шыққан.

— Үлкен атаң Мүсіреп Ұлпан бәйбішенің ең жақын дос адамы болыпты,— деді Нарғожа қарт.— Бала күнімізде Мүсекеңнің атын суарып келуге таласушы едік. Жақсы ат мінетін. Шынар әжең де балалардан барын аямайтын, мырза кісі еді. Әжең ертерек қайтыс болды да, атаң қартая келе көп жоқшылық көрді. Қіші баласы Бот-

пай ойын-сауық қуып кетті. Үлкен баласы шаруа басын құрастыра алмайтын момын кісі еді ғой...

Ақ мраморға қашап жазылған, үстінен «алтын боталмен» зерлеген жазуды тағы бір шолып өттім де, мен жүріп кеттім.

Осымен соңғы сөзді аяқтаса да болар еді. Бірақ Ұлпан аты маған тағы бір рет кездесіп еді, оны да айта кетейін. Өйткені, бұл жолы тіпті орайсыз кездесті.

1941 ші, соңғы соғыс басталған жылдың күзінде мен Қызылжардан машина сұрап алып, елге қарай жүріп кеттім. Күн шелектеп құйып тұр. Асфальт жоқ. Грейдер жолы шылқылдап жатқан май батпақ. Ескіріп келген «Пикап» машинасы Қызылжардан шыға бере-ақ билей бастады. Жолдың біресе оң жағына, біресе сол жағына барып соғылады. Біраз өкіріп, жөтеліп-шашалып алады да тағы жүріп кетеді. Шофер соғыстан жараланып қайтқан мүгедек адам, машинаға ие бола алмай келеді. Бірақ боқтауға теңдесі жоқ шебер екен. Ол өнерін қаладан шыға бере көрсете бастап еді, ұзай келе тіпті өндіріп кетті. Жаңбырды да боқтайды, жолды да боқтайды. Жаңбырды боқтағанда, миллиондаған совет әскері белшесінен су болып окопта жатқанын қоса айтады. Соны біле тұра жаңбырын төгіп тұрған құдайды сыбап келеді... Бір ретте құдайдың шешесін келістіріп тұрып боқтады. Ондай боқтауды өмірімде естіген емеспін. Құдайдың шешесін боқтап келді де — одан жоғары тағы бір қырық шақырымды!— деді.

Мен сақылдап күліп, ұзақ алақан соқтым...

Осылай жылжи-жылжи отырып, қараңғы түнде бір қалаға жеттік. Қала жатып қалған. Жылтыраған бір шам жоқ. Ешкім есігін ашпайды, үн шығармайды.

Қаланың орта тұсында жылтыраған бір шам көрінді. Шофер үйге кіріп қонуға лұқсат сұрап келіп еді, түсірмепті.

— Бұл колхоз кеңсесі. Мен күзетші, жалғыз кемпірмін. Қорқамын,— деп есігін іштен бекітіп алыпты. Мен шоферді қайта жұмсадым.

— Нанымыз бар, шайымыз бар, колбаса, арағымыз бар деп айт,— дедім.

Ақыры кемпір лұқсат етті. Биік қарағай үйдің бір кішкене бөлмесінде тұрады екен. Бұрын бір бай адамның, болған адамның үйіне ұқсайды.

Шай ішіп, азырақ арақ ішкен соң күзетші кемпірдің көңілі жадырап:

— Моншаға түсесіңдер ме? Әлі қайнап тұр,— деді. Біз қуанып кеттік.

Екі бөшкеде су толып тұр. Шофер ыстық суды пештің ішіне періп жіберіп еді, ыстық бу моншаны толтырып әкетті. Шофер сабаланатын биікке менен бұрын шығып алып:

— Тағы бір-екі жауылша су беріп жібермесеңіз, жылына да алмаспыз,— деді.

Мен ұзын сапты қаңылтыр бақырашпен пештің ішінде балқып жатқан тастарға екі рет су шашып қалдым. Бір тастан «Ұлпа» деген жазу шыға келді. Жазу сонша таныс көрінді, мен іркілместен «Ұлпан» деп оқыдым. «Н» әрпінің жоқтығына бөгелгенім жоқ. Оқыдым да аң-таң болып отырып қалдым. Жаңа ғана іркілмей оқып қалған Ұлпан атының бұл пештің ішінен кездесуге орайы жоқ секілді көрініп кетті...

Аяусыз қолдар ақ мраморды талқандап сындырып моншаның пешіне салыпты. Ұлпан маған сол пештің ішінде өртеніп жатқандай сезілді.

Ертеңіне елге келе сала Исахмет қариға жолығып, моншада көргенімді айтып едім, ол менің ойымдағы күдікті оңай шешіп берді.

— Ғабит-ау, Ұлпан сорлының көрмеген азабы бар ма!.. Ана бір жылдардағы ауыр кезде Ұлпанның басына қойылған ақ тас жоқ болып кеткен. Осы елдің жігіттері сатып жіберді деген өсек те бар...— деді мұңайып. Қари анығын айтқандай еді. Мен сұрамадым.

Менің ойыма өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жанның бейнесі біржола ұялап, шегеленіп қалды. Қанша жыл ойымда жүрсе де, қашанғы әдетім бойынша кешігіп жарық көрген «Ұлпан» сол бейнеге, сондай бейнелерге арналады.

ТҮСІНІКТЕР

АНАНЫҢ АНАСЫ. Жазушының бұл әңгімесі алғаш 1934 жылы «Ана» атты әңгімелер жинағында жарияланды. Кейін автордың мына кітаптарынан орын алды: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; әңгімелері. Алматы, Қазменоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, Пъесалар, Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, «Мектеп», 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1980.

«Ананың анасы» атты әңгіме «Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша енді.

«Қазақ әйелі» атты кітапқа енер алдында жазушының әңгіме текстісіне жасаған жөндеуі мыналар: әңгіменің басындағы «Әйтілес аппақ, ақ қарбас, соқыр қарт етектей сақалын балуан бармақтарымен салалай тарап отыр еді»,—деген сөйлемдегі «отыр еді» деген сөзді автор «отырар еді» деп өзгертті. «Астымнан атымды алғанда алты-ақ жаста едім» деген сөйлемдегі «атымды» деген сөзден кейін жазушы «аударып» деген сөзді қосты. «Кейкі қандай албырт, жылқышыны жалбағайдай жұлып алады да, айналдырып-айналдырып лақтырып жібереді де, тобылғы торы бесті киіктей орғып ойнап шыға береді» деген сөйлемді автор былайша екіге бөлді. «Кейпі қандай албырт, жылқышыны жалбағайдай жұлып алады да, айналдырып-айналдырып, лақтырып жібереді. Тобылғы торы бесті киіктей орғып ойнап шыға береді». «Айтып-айтып не керек, жылқы да қалып, Жалпақты сүйеп елге әрең жеткіздік» деген сөйлемді автор былай жөндеді. «Айып-айтпай не керек, жылқы да қалды, Жалпақты сүйеп елге әрең жеткіздік». «Қайта шуласып кетер еді» деген әңгіменің соңғы сөйлеміндегі «еді» деген сөзді автор «едік» деп түзетті.

Әңгімедегі «о кісі» деген сөздерді автор «Ол кісі» деп, «Бергесің», «болатынсың», жүрсің», «барасың», «шабарсың», «саларсың», «берерсің», «батырсың», «айырласың», «қаласың» сияқты сөздердегі «ң» әрпін «н» әрпімен өзгертті. Сондай-ақ «Батыр оны алаң қылсын ба, мырс етіп күледі де, қасында келе жатқан Кейкі деген жігітке иек қағады»,— деген сөйлемдегі «алаң» деген сөзді «елең» деп жөндеді.

АШЫНҒАН АНА. Бұл әңгіме бірінші рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11-12 сандарында жарық көрді. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ана (әңгімелер жинағы). Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пъесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы. «Жазушы», 1956; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, «Мектеп» 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы» 1980.

«Қазақ әйелі» атты кітапқа енер алдында автордың әңгімеге жасаған жөндеуі: «Сендей үй бикештері» дегенді «сендей үй бишікештері» деп, «көрінесің», дегенді «көрінесін», деп, «Баламның жастығына ішім ауырса да, жұрттың барлық бозбаласы барады дегенсін, жалғыз елде қалып, үйірге салушы ма ем, барсын дедім» деген сөйлемдегі «дегенсін» деген сөзді «дегесін» деп өзгертті.

«Ашынған ана» атты әңгіме «Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша енің отыр.

АНАНЫҢ АРАШАСЫ. Тұңғыш рет жазушының 1934 жылғы «Ана» атты әңгімелер жинағында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарына енді: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, «Мектеп», 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1980. Сонымен қатар, бұл әңгіме қазақ мектептерінің 7-класына арналған әдебиет оқу кітабы мен 10 класқа арналған хрестоматияның бірнеше басылымынан орын алды. 1972 жылы «Жазушы» баспасынан жеке кітапша болып шықты.

Әңгімені «Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа енгізер алдында жазушының жасаған өзгерісі: «Мұның ар жағында «тағы бір рет құрмалдық беру керек қой» деген сөз тұрғанын білетін жұрт еш нәрсе аңғармағандай пішін көрсетіп, елеусіз калдырды» деген сөйлемдегі «елеусіз қалдырды» деген соңғы сөздердің алдына «молданың сөзін» деген сөздерді жаңадан қосты. «Неге де болса белді берік байлаған ер пішінде, үнсіз сазарып, есік алдында тұр» деген сөйлемдегі «ер пішінде» деген сөзді автор «ер пішінінде» деп өзгертті.

«Ананың арашасы» атты әңгіме «Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша енді.

ЕР АНА. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 8 марттағы санында жарияланды. 1948 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 8-санында басылды. Бұдан кейін жазушының мына жинақтарына енді: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалары. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, «Мектеп», 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1980. Сонымен қатар, «Ер ана» әңгімесі Қазақ мектептерінің 6, 7 кластарына арналған әдебиеттік оқу кітаптарына бірнеше мәрте енді.

«Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша жіберілді.

АҚЛИМА. Бұл әңгіме 1944 жылы жазылған. Тұңғыш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1948 жылғы 8-санында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, «Жазушы», 1956; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, «Мектеп» 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1980. Сондай-ақ, бүкіл әңгіме орта мектептің II класына арналған қазақ совет әдебиетінің хрестоматиясына енді (құрастырған М. Сармурзина. Алматы, 1965, 181—190 б).

«Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

ӘМИНА. Тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 сентябрьдегі санында басылды. Кейін жазушының мына кітаптарына енді: Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1980.

«ӘМИНА» атты әңгіме «Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша кіріп отыр.

АЙГҮЛ ҚОЙШЫНЫҢ ҚҮНДЕРІ. Әңгіме алғаш рет «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1964 жылғы 8 февральдағы санында, «Жұлдыз» журналының 1964 жылғы 3 санында жарық көрді. Кейін жазушының мына кітаптарына енді: Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, «Жазушы», 1965; Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, «Жазушы» 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер, Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, «Мектеп», 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1980.

Әңгіменің бұрынғы аты «Айгүл қойшының бір күні» болатын. Жазушы «Қазақ әйелі» атты кітабына жіберер алдында әңгіменің атын «Айгүл қойшының күндері» деп өзгертті. Әңгіме «Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша енді.

АЙЖАН ҚОЙШЫНЫҢ ТҮНДЕРІ. Бұл әңгіменің бұрынғы аты «Екі әйел — екі дүние» болатын. «Екі әйел — екі дүние» атты ол әңгіме «Социалистік Қазақстан» газетінде (1977 жылғы 20, 22 февраль) және жазушының 1980 жылы шыққан үш томдық таңдамалысының бірінші томында жарияланған еді.

Әңгімені «Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа жіберер алдында автор жөндеп, оған түбірлі өзгерістер жасады. Әңгіменің бұрынғы нұсқасында автор екі дүниенің — социалистік және капиталистік дүние өкілдерінің өмірін алма-кезек суреттеп салыстыра көрсететін. Әңгіменің жаңа нұсқасындағы бірінші өзгеріс: капитализм еліндегі әйел — мадам Бэйли Джейн жайлы әңгіменің беттерін түгел қысқартып алып тастады. Осы жөндеумен байланысты әңгіменің композициясы тұтастай өзгерді. Енді шығарма тек қана совет елінің әйелі — өз замандасымыз жайлы туынды болып шықты. Екінші, автор шығарма кейіпкерінің атын өзгертті. Бұрынғы нұсқадағы аты Майра болса, жаңа нұсқадағы аты — Айжан. Осымен байланысты әңгіменің аты да өзгеріп, «Айжан қойшының түндері» деп аталып отыр. Бұдан басқа әңгімеге автордың енгізген жөндеулері мыналар: Бас кейіпкер Айжан туралы басталатын алғашқы сөйлемдерді автор былайша өзгертті: «Бүгін Айжан құм мұхитының ортасында жалғыз өзі қалып еді. Күн жылынса-ақ малшының арқасы кеңейе бастайды». Бұдан кейін «Оның үстіне орталықта үйлері бар, бала-шаға, кәрі-құртаңдары бар емес пе?» деген сөйлемдегі «кәрі-құртаңдары» деген сөзден кейін «да» қосымшасын қосты. «Жолдасы Танаш тымауратып қалған үш жасар қызы Аягөзді совхоз орталығына түске тармаса алып кетті» деген сөйлемдегі «совхоз орталығына» деген сөздерді «түске тармаса» деген сөздердің соңына қойды. Бұл орын алмастыру мағына дәлдігін сақтау үшін қажет болған сияқты. «Суық терезеден де, есіктен де, үйдің бұрыш-бұрышынан да соғып тұр» деген сөйлемдегі «суық» деген

сөздің де.орнын өзгертіп «соғып тұр» деген сөздердің алдына әкеліп қойды. «Жазғы ыстықта қақсыған үйдің саңылаулары енді білініп тұр» деген сөйлемдегі «қақсыған» деген сөзді «қаңсыған» деп, «білініп тұр» дегенді «білініпті» деп жөндеді. «Пеште гүрілдеп сексеуіл жанып жатқанмен, үй әлі суық екен» деген сөйлемдегі «екен» деген сөзді «еді» деп өзгертті. «Сары атамнан басқа малмен қоштаса бересің де, жолдас озық қойшы... Сонда үш итің мен өзің ғана қаласың да» деген сөйлемдегі «бересің», «қаласың» деген сөздерді автор «бересін», «қаласын» деп өзгертті. «Майра бұл кезде мая мен қардың арасын едәуір аршып тастап еді» деген сөйлемді автор «Айжан мая мен қардың арасын едәуір аршып алған кезде түске тармасып қалып еді» деп жөндеді. «Түн жақындады білем, қараңғылық тым қоюланып кетті» деген сөйлемдегі «түн жақындады» деген сөздерді «Күн кешкірді» деген сөздермен алмастырды. «Танаш қой, жылы үйде жан рақатта жатыр деп ойлады» деген сөйлемдегі «жан» деген сөзді «жаны» деп жөндеді. «Сарыатан деген алыптың ырына жетіп тоқтадыңдар» деген сөйлемнен кейін жазушы «ырына жатып дем алыңдар» деген жаңа сөйлем қосты. Міне, осы түзетулерге қарап, бұл әңгімені түбірімен өзгерген, композициялық құрылысы тың жаңа шығарма деп санауға да болатын тәрізді. Бұл әңгіменің «Айгүл қойшының күндері» атты әңгімемен тақырыптас, идеялық мазмұны өзектес болған соң, екі әңгіме де осы кітапта бірінен соң бірі қатар жіберілді. Бірін-бірі толықтыратын «Айгүл қойшының күндері», «Айжан қойшының түндері» атты әңгімелерден кейінірек жазушының бір шығарма шығару, яғни, дәлірек айтсақ, бір киносценарий жазбақ та ойы бар көрінеді. Сондықтан да автор бұл екі әңгімесіне ұқсастау ат қойып отыр. Кейіпкерлерінің есімін де ұйқастырып қойды.

«Айжан қойшының түндері» атты әңгіме «Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа жазушының жөндеген, түзеген түп нұсқасы бойынша жіберілді.

АНА ЖЫРЫ. «Қазақ әйелі» атты кітапқа енгізер алдында жазушы бұл әңгімесін қайтадан қарап, түбірлі өзгеріс жасады. Жұмақтан қуылған Адам ата мен Хауа ананың Балқаш көлінің көк мұзына келіп түскен жерімен автор әңгімесін аяқтады. Әңгіменің бұдан кейінгі беттерін (Хауа ананың бала табуы, Адам ата мен Хауа ананың ойлары мен сөздері, т. б.) жазушы түгелдей қысқартты. Әңгіменің қалған бөліміне автордың енгізген жөндеулері мыналар: «Салауаттан безініп болған Хауа қыз жұмақ дүниесін кезеді де жүреді» деген сөйлемдегі «дүниесін» деген сөзден кейін автор «селсоқ» деген сөзді қосты. «Күн жел еді» деген сөйлемді автор «Хауа қызды қалыпқа

салып құяр күні едәуір жел бар еді» деген жаңа сөйлеммен алмастырды. «Жоқ, мен бұл мүсінді Алланың жаратқаны есебіне қосып қалдыра алмасам керек» деген сөйлемдегі «алланың» деген сөзден кейін «өз» деген сөзді қосты. Сондай-ақ автор «боласың», «сезінесің», «қуанасың», «білмейсің» деген сөздердегі «ң» әрпін «н» әрпімен алмастырды. Міне, осы жөндеулерден кейін «Ана жыры бұрынғы нұсқасынан бөлектеу, тың шығарма болып шықты.

Бұған дейін жазушының «Ана жыры» әңгімесі «Қазақ әдебиеті» газетінің 1977 жылғы 22 апрельдегі санында және 1980 жылы «Жазушы» баспасы шығарған үш томдық таңдамалының бірінші томында жарияланған еді.

«Қазақ әйелі» атты кітапқа «Ана жыры» әңгімесі жазушының өзгерткен, жөндеген түп нұсқасының тексті бойынша енді.

«ЧУДО!» Қазақ халқының бұлбұлы атанған, СССР Халық артисі Күләш Байсейітова туралы бұл көркем очерк тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1972 жылғы 24 ноябрьдегі санында жарияланды. Бұдан кейін жазушының «Уақыт іздері» (1977) атты кітабы мен үш томдық таңдамалысының екінші томынан (1980) орын алды.

«Чудо!» атты көркем очерк «Қазақ әйелі» атты кітапқа 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

АТОМ ҚҰРБАНЫ (Көздің әңгімесі). Бұл Америка империалистерінің адам айтқысыз жауыздығының — атом бомбасының құрбаны болған жапон қызының сай-сүйегінді сырқыратар трагедиясы туралы әңгіме. «Жапон балладасы» деген топтама (цикл) әңгімелердің ішінде тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 3 февральдағы санында жарияланды. Кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1967; Достық сапары. Әңгімелер мен очерктер. Алматы, «Жазушы», 1971; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1980.

«Қазақ әйелі» атты кітапқа енгізер алдында автор «Көздің әңгімесіне» «Атом құрбаны» деген қосымша ат қойды. «Атом құрбаны» (Көздің әңгімесі) бұл кітапқа 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша жіберілді.

АНА. Жазушы Баубек Бұлқышевтің орыс тілінде жазған қысқа әңгімесі. Қазақ тіліне аударған Ғабит Мүсрепов. Бұл аударма Б. Бұлқышевтің «Өшпес өмір» (1965) «Адамзатқа хат» (1977)

атты кітаптарында және Ғ. Мүрсеповтің үш томдық таңдамалысының бірінші томында (1980) жарияланды.

Аударма «Қазақ әйелі» атты кітапқа Ғ. Мүсреповтің 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

АТАҚТЫ ӘНШІ МАЙРА. Қазақтың халық композиторы, әнші Шамсутдинова Уәлиқызы Майраның (1896—1926) өмірі жайлы жазушының 1981 жылы жазған жаңа әңгімесі. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1981 жылғы 27 февральдағы санында жарияланды.

«Қазақ әйелі» атты кітабына енгізер алдында жазушы әңгімесіне жекелеген жөндеулер жасады. Мәселен, «Менің қасымдағы екі жігіттің киімдері солдат шинелі, бастарында Буденный жауынгерлерінің құлақшындары, маңдайларында айбарлы қызыл жұлдыздары да бар» деген сөйлемдегі «құлақшындары» деген сөздің алдына «сұр» деген эпитетті қосты. «Оң жақ шекеме қарай ауыстыра кисем, өзіме-өзім айта қалғандай ұнап кетем» деген сөйлемдегі «кетем» деген сөзді «кетемін» деп жөндеді. «Ол сенің қаныңа аппақ саусақтарын былғамайды!» деген сөйлемдегі «қаныңа» деген сөздің алдына «қара» деген эпитетті қосты. Қеудесіне қарай тастай берген қос бұрым ауыр сезіледі» деген сөйлемді былайша өзгертті: «Сол жақ иығынан кеудесіне қарай тастай берген бұрымы ауыр сезіледі». «Ән салғанда жасарып кетеді» деген сөйлемнен кейін мына сөйлемдерді жаңадан қосты: «Бұл кезінде Майраның өзі де ән, өзі де поэзия. Тек қана ән, тек қана поэзия». «Ержан екеуміз: «Балалар тұрыңдар! Шай!..— деген дауыстан ояндық» деген сөйлемдегі «Ержан» деген сөздің алдына «ертеңіне» деген сөзді кіргізді. «Түскі шайды екі қайнатып, екі бұктырыпты» деген сөйлемдегі «екі» деген сөздің әрқайсысынан кейін «рет» деген сөзді қосты. «Мен бе, мен неге ұзатылам?» деген сөйлемдегі «ұзатылам» деген сөзді «ұзатыламын» деп өзгертті. «Той иесі біздің ауыл оған бас балуанның жолын істеп, үстін зеңгір көк ала шапан жапқан тай жетелеп апарып берді» деген сөйлемдегі «берді» деген сөзді автор «тартты» деген сөзбен ауыстырды. «Аймауыт деген ағаш өнерпазы сау қарағайдан домбыра жасап берді» деген сөйлемнен кейін «Мынау сол домбыра» деген жаңа сөйлем қосты. «Күйеу де сөзден ұтылғысы келмей:— Еркек бас, қатын мойын дейтін бе еді!— деді» деген сөйлемдегі «дейтін» деген сөзді автор «демейтін» деп өзгертті. «Екі жігіт мені қанбақтай қағып әкетіп, тағы біреуінің тізесіне қондырып берсін...» деген сөйлемдегі «тағы» деген сөзді «ат үстіндегі» деген сөзбен ауыстырды. «Домбыраны сағалығынан басып отырған саусақтары екі шектің үстіңгісін «дың-ң!..» еткізіп қалды» деген сөйлемдегі «үстіңгісін» деген сөзді автор «бірін» деген сөзбен ауыстырды. «Мен жігітпен бақытты болам ба, жоқ па деген ой күйеуімді көргенде есіме түсті»

деген сөйлемдегі «Мен» деген сөзді «мына» деген сөзбен алмастырды. «Өкінген жоқпын, бақытыма бақыт қосылғандай қуандым!» деген сөйлемнен кейін автор мына сөйлемдерді жаңадан қосты: «Оның аты Әсет еді. Әсет... Дың.» «Олар барлық бәсекелері мен бақталастарын, көре алмау — күншілдіктерінің бірін қалдырмай ала келіпті» деген сөйлемдегі «бақталастарын» деген сөзді бақастық-бақталастықтарын» деген сөзбен алмастырды. «Аттың жалы мен кекілі таңертеңгі қиғаштай түскен күн көзіне шағылысып, күмістей жарқырайды» деген сөйлемдегі «жарқырайды» деген сөзді «жарқылдайды» деген сөзбен ауыстырды. «Біз тұра қалдық» деген сөйлемдегі «біз» деген сөзден кейін «Шәрбану екеуіміз» деген сөздерді қосты. «Аты жоқ болса, өзі де жоқ болғаны ғой» деген сөйлемдегі «ғойды» «шығар» деген сөзбен ауыстырды. «Бірақ екеуін қосқанда бірге тұрған күндерім тоғыз айға жетпейді» деген сөйлемдегі «жетпейді» деген сөзді «толмайды» деген сөзбен ауыстырды. «Малға сатылатын қазақ қызы қалай жалғыздыққа шыдар екенсің, аяқтан шалғанда қалай бір боқмұрынға тимей кетер екенсін деп қайрайтын сияқтанды» деген сөйлемдегі «аяқтан шалғанда» деген сөздерді автор алып тастады. Сондай-ақ әңгімедегі «ілініп» деген сөзді «ілегіп» деп жөндесе, «қалатынсың», «қалмаймысың», «деймісің», «екенсің» сияқты сөздердегі «ң» әрпін автор «н» әрпімен алмастырды.

«Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа «Атақты әнші Майра» атты әңгіменің жөнделген, түзетілген соңғы нұсқасы еніп отыр.

АДАМНЫҢ АНАСЫ. Ұлы жазушы А. М. Горькийдің ізімен жазылған жазушының ана тақырыбындағы алғашқы әңгімелерінің бірі. Тұңғыш рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11-12-сандарында жарияланды. Бұдан соң бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды. Ана. Әңгімелер жинағы, Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950, Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956, Белдерде. Әңгімелер мен повестер, Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, «Мектеп», 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1980.

Әңгімені «Қазақ әйелі» атты кітапқа енгізер алдында автордың жасаған жөндеулері мыналар: «— Кет әрі, ұятсыз.... Кет!— деп, жалаң аяқтарымен құмды осып, жерді тырналап жатып, басын шайқады» деген сөйлемдегі «жатып» деген сөзді автор «отырып» деген сөзбен ауыстырды. «Сүйтті де, кеудемнен итеріп жіберіп, аюға ұсап қырылдап, әркез бұрылды да, төрт тағандап ағаштың ішіне қарай

сүйретіле жөнелді» деген сөйлемдегі «бұрылды да» деген сөзді «бұрылып» деп жөндеді. «Неге білмеймін, біздің поптың баласы да студент еді, поп болам деп жүр» деген сөйлемдегі «білмеймін» деген сөзді «білмейін» деп түзеді. Сондай-ақ «көрмейсің», «білмейсің», «істейсің», «аямассың», «айтасың» деген сөздердегі «ң» әрпін автор «н» әрпімен ауыстырды. «Ұрсам» деген сөзді «ұрсамын» деп, «дейім» деген сөзді «деймін» деп түзетті.

«Қазақ әйелі» атты кітапқа жазушының 1980 жылы шыққан үш томдығындағы текст бойынша жіберілді.

ӨЛІМДІ ЖЕҢГЕН АНА. А. М. Горькийдің ізімен жазылған бұл әңгіме бірінші рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11-12-сандарында жарияланды. Алғашқы басылуларындағы әңгіменің аты «Өлімді жеңетін ана» болса, кейінгі басылымдарында жазушы әңгіменің атын «Өлімді жеңген ана» деп өзгертті. Бұл әңгіме жазушының мына кітаптарына енді: Ана. Әңгімелер жинағы. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемокуқуралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңадамалы әңгімелер. Алматы, «Мектеп», 1979; Таңадамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1980.

«Қазақ әйелі» атты бұл кітапқа енгізер алдында жазушы бұл әңгімеге де азын-шоғын жөндеу жасады. Олар: «Жалғыз Кермене ақын ғана анаға күлмей қарайды да, Ақсақ темір ғана таңданып отырады» деген сөйлемдегі «отырады» деген сөзді «отыр» деп түзетті. «Көресің бе, құдай мемлекет пен адам баласын, сені мен секілді адамға беріп қойды» деген сөйлемдегі «секілді» деген сөздің алдынан автор «мен» деген сөзді қосты. Сондай-ақ, «міндеттісің» деген сөздегі «ң» әрпінің орнына «н» әрпін жазып; «дегем» дейтін сөзді «дегемін» деп түзеді.

«Өлімді жеңген ана» атты әңгіме «Қазақ әйелі» атты кітапқа жазушының 1980 жылы шыққан үш томдығындағы текст бойынша енді.

АНА КЕСІМІ АЙНЫМАЙДЫ. А. М. Горькийдің ізімен жазылған жазушының үшінші әңгімесі. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 13 сентябрьдегі санында жарияланды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы,

Қазмемоқұқуралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер мен пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы, Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы» 1980. Сондай-ақ 1964 жылы Алматыда шыққан «Адалдық» атты кітапқа үзіндісі кірді. (Құрастырғандар: Н. Төреқұлов; Ө. Есназаров).

«Ана кесімі айнымайды» атты әңгіме «Қазақ әйелі» атты кітапқа жазушының 1980 жылы шыққан үш томдығындағы текст бойынша еніп отыр.

ҰЛПАН. XIX ғасырдағы қазақ әйелінің трагедиялы ащы тағдырын суреттеген бұл романын жазушы 1974 жылы жазып аяқтаған болатын. Романда автор сол қара түнек феодалдық заманда өз ортасынан суырылып шығып жарық жұлдыздай ағып өткен айырықша адамды суреттеп берді. Әрине, қанаушылар билеген қоғамның тепкісінде зар илеп азап шеккендерге жаны ашып, қол ұшын беру, өзін қоя тұрып, өзгенің бақытын ойлау — сол кездегі төтенше қимыл, айрықша мінез еді. Міне, осындай жауыздық әлеміне қарсы батыл күреске шығып, ел аңызына айналған, аршынды іс-қимылға барған дарынды қайраткер — қазақтың сол замандағы асқан ақылды әйелі — Ұлпанның әдеби жарқын тұлғасын жазушы жасап берді.

«Ұлпан» романы бірінші рет «Жұлдыз» журналының 1974 жылғы 6, 7, 12-сандарында жарияланды. 1975 жылы «Жазушы» баспасынан жеке кітап болып шықты. Жазушының бес томдық шығармалар жинағының бесінші томына (1976) және таңдамалысының үшінші томына (1980) енді. Роман «Ұлпан ее имя» деген атпен орыс тілінде (аударған А. Белянинов) «Жазушы» баспасынан 1976 жылы кітап болып шықты.

«Ұлпан» романына жазушы қайта-қайта оралып, әрқилы жөндеулер, толықтырулар жасаумен келеді. Сол жөнделген, түзетілген, толықтырылған нұсқасын жазушы таңдамалысының үшінші томында (1980) жарияланды.

Романды «Қазақ әйелі» атты осы кітапқа енгізер алдында да автор оны қайта қарап шығып, тағы да түзетулер жасады. Романның 1980 жылғы соңғы нұсқасына жасаған жазушының ол жөндеулері мыналар: «Бет-аузына кісі тура қарай алмайтын қара шұбар, орта бойлы адам, кеудесінен ғана келетін Есенейге аға сұлтан әрі таңдана, әрі қауіптене қарайтын еді» (325 бет) деген сөйлемдегі «орта» деген сөзді автор «батыр денелі, биік» деген сөздермен ауыстырды. «Майор бәсекелі атыстың шарттарын түсіндірді: тай тұяғындай бақыр жамбыны атып түсірген мергенге — түлкі терісі, күміс жам-

быны түсіргенге — қасқыр терісі, алтын жамбыны түсіргенге, құндыз беріледі екен» (330 бет) деген сөйлемнен кейін жазушы «Атып түсірілген жамбылары және өздеріне тиеді екен» деген жаңа сөйлемді тыңпап қосты. «Бұрынғы мекеніңіз бұл жерден көп жоғары болушы еді ғой?» (345-бет) деген сөйлемнен кейін автор «деді» деген сөзді қосты. «Жеңген адамның айқайына салып, баптап боқтағысы келді» (427-бет) деген сөйлемнің «айқайына» деген сөздегі «қ» әрпін автор «ғ» әрпімен ауыстырды. «Мүсіреп, атыңа міне сал да, шауып барып бір шелек су әкеле қойшы, ендігәрі жұмсамаймын» (428-бет) деген сөйлемдегі «жұмсамаймын» деген сөзді жазушы «жұмсамайын» деп түзетті. «Ұлпан бұған да елегізе кеткен жоқ, тұрған қалпында тұрып қалды» (442-бет) деген сөйлемнен кейін автор мына сөйлемдерді жаңадан жазып қосты.

«Іңір кезінде ауылға қайтып, қасында жалғыз Дәмелі, Ұлпан кешкі шайға отыра бергенде тарсылдап келіп тоқтаған тарантас дыбысы естілді. Ұзамай Шынар кіріп келді.

— Кеш жарық!.. Үйі өртеніп кеткен соң далада қалды-ау байғұс деп ұшып келдім. Жүр, біздің қоска бір түн қонып шық!— деді Шынар.

— Әй, сен, құтырған қатын, үйі өртенген адамға көңіл айтқаның осы ма?

— Сен екеумізге үй деген не тәңірі! Осы да жетеді. Тұр киін, Дәмелі апа, сені де алып кетем. Астарына жұпар иісі аңқыған көк мамық төсеп отырғызамын. Мая жастанып, шөмеле жамылып жататын боласыңдар.

— Ант ұрған-ай, бүгін келмесең, ертең көретін едің көресіңді.

— Сөзді қой. Тұр, киін, самауырым қайнап төгіліп кетеді.

— Мынау не дейді, Дәмелі апа? Самаурына шоқ салып қойып, өзі бізге кеткен бе?

— Сал күреңдей атың болса сен де сөйтер едің!

— Қап!..— деді де Ұлпан тұра келді. Дәмелі екеуі қуана-қуана, Шынармен бірге шөп басындағы Мүсреп қосына жүріп кетті». «Есенейдің шешесі атақты Сырым батырдың қарындасынан туған Ақжелең деген кісі еді» (475-бет) деген сөйлемдегі «еді» деген сөзді автор «екен» деп түзетті. «Батырлардың еріне екі адам сыйысып отыратындай екен» (475-бет) деген сөйлемдегі «батырлардың» деген сөзді «батырдың» деп жөндеді. «Солтүстік қонақтары бұл елдің мойын домбырасына, күйлеріне көп таңданды» (480-бет) деген сөйлемдегі «мойын» деген сөздің алдына «ұзын» деген сөзді қосты. «Ұлпан байғұстың бұдан кейінгі он жыл өмірі еркек шыдай алмас, әйел ғана шыдар азапта өтіп келе жатыр» (482-бет) деген сөйлемдегі «бұдан кейінгі» деген сөздерді автор «соңғы» деген сөзбен ауыстырды. «Кешке қарай Ұлпанның қасына күнде келіп отыратын ауыл әйелдеріне: «Мұңлық — Зарлық», «Бәділғұл — Жамал», «Шәһімаран»

хиссаларын, «Еңлік — Кебек», «Қыз Жібек», Қалқаман — Мамыр», «Сұлушаш» жырларын оқып береді» (482-бет) деген сөйлемдегі «Еңлік — Кебек», «Қалқаман — Мамыр» деген жыр аттарын автор алып тастап, жаңадан «Көруғылы» жырының атын қосты. «Содан бері ол Есілдің оңтұстық «Меңзей» деген жерін жайлайды» (492-бет) деген сөйлемдегі «оңтұстық» деген сөзді» оңтұстығындағы» деп түзетті. «Қырық ту биені жорық жолына шығарды» (494-бет) деген сөйлемдегі «қырық» деген санды автор «жүз қырық» деп өзгертті. «Сонау бір жылы Тобыл магазинінде етігін шешуге қандай қорынғаны Ұлпанның ойынан кетпейтіндей, ол ешкімді қорынатын жайға түсірмейтін еді» (498-бет) деген сөйлемдегі «Қандай» деген сөздің алдына автор «өзінің» деген сөзді кіргізді. «Ұлпан апаң атты басымен берді, енді бұл біздің ат!— десіп қалды» (498-бет) деген сөйлемдегі «қалды» деген сөзді автор «қалады» деп өзгертті.

«Әрі-беріден соң Керейдің болыс-билері де ауыз сала бастады» (510-бет) деген сөйлемдегі «болыс-билері» деген сөзді автор «болыс-билеріне» деп түзетті. «Ұлпан «Қаранар» десе істемейтіні болмайтын еді» (515-бет) деген сөйлемдегі «істемейтіні» деген сөздің алдына жазушы «Шондығұлдың» деген сөзді қосты. «Он бестегі жас Біжікенге мұрагерлікті ауызға алу шешесіне өлім тілеумен бірдей көрінді» (516-бет) деген сөйлемдегі «он бестегі» деген санды автор «он алтыдағы» деп түзетті. «Жайлауда Сибанның қыз-бозбаласы Біжікеннің қасында болыпты» (518-бет) деген сөйлемдегі «болыпты» деген сөзді автор «болды» деп түзетті. «Күйеу баламыз Торсан келіп, сенің қосыңды «қаршығалыдан» Шәйгөз-Уақ жеріне қарай аударып әкеткен» (524-бет) деген сөйлемдегі «күйеу баламыз» деген сөзді автор «күйеу баланыз» деп жөндеді. «Мынадай көлдерге бір шомылмай кетпейтін едік-ау, Шынар-ау?» (525-бет) деген сөйлемдегі «Шынар-ау» дегенді автор «Шынар» деп түзетті. «Торсан «Қаршығалыдағы» жылқыны өз еліне қарай аударып алса» (526-бет) деген сөйлемдегі «аударып» деген сөзді жазушы «аудартып» деп түзетті. Романның «сөз соңындағы» «зерек» дегенді автор «зирек» деп түзетті. «Адалдығына қарасаң әулие ме дерсің, ерлігін қарсаң, еркек пе деп қаларсың кейде дейді екен бұрынғылар» (529-бет) деген сөйлемдегі «кейде» деген сөзді автор алып тастады.

Міне, осылайша «Ұлпан» романының түзетілген, жөнделген соңғы нұсқасы «Қазақ әйелі» атты кітапқа еніп отыр. Роман бұл кітапқа жазушының 1980 жылы шыққан үш томдығындағы текст бойынша жіберілді.

Ғылыми түсініктерді жазған
филология ғылымының докторы
Әбділхамит НАРЫМБЕТОВ

МАЗМҰНЫ

Шебер мүсінші (Алғы сөз орнына) 5

Әңгімелер

АНАНЫҢ АНАСЫ 18
АШЫНҒАН АНА 26
АНАНЫҢ АРАШАСЫ 32
ЕР АНА 41
АҚЛИМА 47
ӘМИНА 58
АЙГҮЛ ҚОЙШЫНЫҢ КҮНДЕРІ 61
АЙЖАН ҚОЙШЫНЫҢ ТҮНДЕРІ 75
АНА ЖЫРЫ 86
«ЧУДО!» 93
АТОМ ҚҰРБАНЫ (КӨЗДІҢ ӘҢГІМЕСІ) 96
АНА 100
АТАҚТЫ ӘНШІ МАЙРА 100

А. М. Горькийден

АДАМНЫҢ АНАСЫ 132
ӨЛІМДІ ЖЕҢГЕН АНА 139
АНА ҚЕСІМІ АЙНЫМАЙДЫ 147

ҰЛПАН (роман) 153

Түсініктер 402

Мүсрепов Ғабит.

М 88 Қазақ әйелі: Роман және әңгімелер. Қітапты баспаға дайындаған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған Ә. Нарымбетов.— Алматы: Жалын, 1982.— 416 бет.

Әйел-ана тағдыры — Социалистік Еңбек Ері, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, академик-жазушы Ғабит Мүсреповтің сүйікті тақырыбы. Алып та, батыр да анадан туады ғой. Ана — тіршілік басы ғана емес, адамгершіліктің де өлшемі, қаһармандықтың да үлгісі. Қазақ халқының тарихын терең зерттеген жазушы өз шығармаларында әйел-ананың әлеуметтік ролін, қоғамдық мәнін, гуманистік, патриоттық биік қасиеттерін зор шабытпен бейнелеген. Бұл кітапқа жазушының «Ұлпан» романы мен «Ананың анасы» «Ашынған ана», «Ақлима», «Атақты әнші Майра» және тағы басқа белгілі әңгімелері тұңғыш рет топтастырылып беріліп отыр.

Қаз2

М $\frac{70303—88}{408(05)82}$ **без объявл. 4702230209**

МУСРЕПОВ ГАБИТ

КАЗАХСКИЕ ЖЕНЩИНЫ

Роман и рассказы

ПЕРЕИЗДАНИЕ

(На казахском языке)

Редактор
К. Кудабаева
Художник
Ю. Димурин
Худ. редактор
А. Тленшиев
Тех. редактор
О. Пегова
Корректоры
Н. Исабекова, Р. Кошкунова

Сдано в набор 15. 10. 81. Подписано в печать 28. 04. 1982. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага тип. №. 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 21,8+0,1 вкл. Уч.-изд. л. 23,08. Тираж 17 000 экз. Заказ 3370. Цена 1 р. 70 к.

Издательство «Жалын» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480124, г. Алма-Ата, пр. Абая, 143.

Полиграфкомбинат производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480002, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 41.